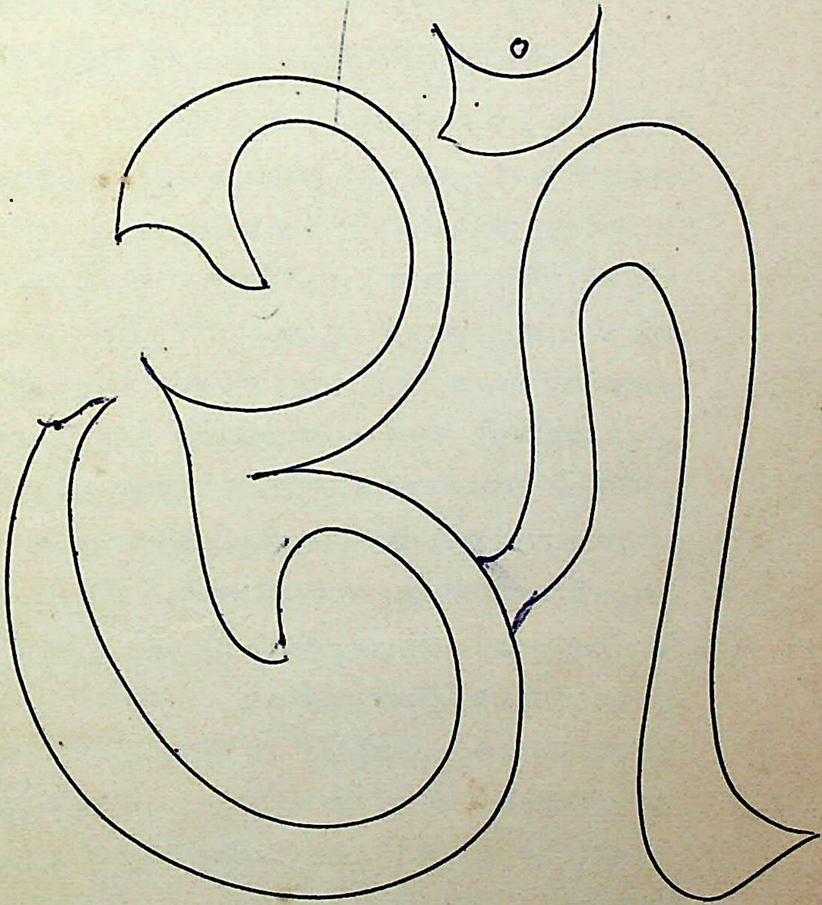
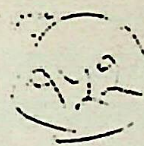

2.2

अथ बृहत्तर्कप्रकाशः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं जानकीनाथशर्मणा ।
क्रियते युक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । सन्ध्यायाः प्रणतिच्छदि गिरिजया येष्टं समासेवितं शैवं लाञ्छिनि मा जयात्वदपरा नान्यास्ति ध्येया मम ॥ किन्तु त्वामहमा-नमामि सततं ध्यात्वा तवैवाकृतीरित्थं पर्वितशैलराजतनया हृष्टः शिवः पातु नः ॥१॥ सिद्धान्तगूढभावैकभावनापरिशीलिता ॥ श्रीकण्ठनिर्मिता सेयं हरि-तासमुदां मुदम् ॥ २ ॥ सत्वे कस्मिन्नपि दायके लावकावदृष्टत्वाद्यविच्छिन्न-त्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यमपेक्षिततया प्रक्रान्तग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धक-दुरितरूपविघ्नविघाताय कृतं भगवन्नमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति । प्रणम्येति । मङ्गलस्य समाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः तत्रानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वघटकानन्य-थासिद्धत्वांशग्रहे व्यापकस्वरूपनियमांशग्रहे वा *कृत्यव्याप्येतराशेषकारण-सत्त्वे यत्सत्त्वेऽवश्यं यत्सत्त्वं यदभावेऽवश्यं यदभाव इति नियमघटितयो नि-यतान्वयव्यतिरेकयोः कारणत्वे साध्याभावेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टतद्-प्रकारणत्वग्रहेऽतिरिक्तकारणत्वग्रहे वा तयोर्हेतुतया तत्तद्ज्ञातग्राह्यप्र-माणगम्यत्वस्य यद्यपि नात्र सम्भवः मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्त्यसत्त्वात् मङ्गलाभा-वेऽपि समाप्तेश्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापि मङ्गलस्य समाप्तिफलक-त्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतं शिष्टाचारविषयत्वहेतुकं सफलत्वानुमा-

---

* अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वघटकानैकदृष्टविषयकग्र-हहेतुत्वं नोक्तनियतान्वयव्यतिरेकग्रहयोरन्वयग्रहमात्रस्यैवानन्यथासिद्धत्व-ग्राहकत्वेन व्यतिरेकग्रहस्य तदग्राहकत्वात् एवमन्वयग्रहो नियमांशग्रहे न उपयुज्यते इति नैकैकदृष्टविषयकग्रहहेतुत्वमुभयस्मिन्निति विशिष्टकारणत्व-ग्रहोपयोगित्वमेव विशिष्टे इत्यभिसन्धिः ॥

मतैवात्र मानं जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेन व्यतिरेकव्यभिचारसंशयेऽपि †"ग्राह्य संशयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया" समाप्तिकारणत्वेऽनुमिते समाप्तिरूपकार्येण जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानाच्च व्यतिरेकव्यभिचारः। मङ्गले सति समाप्त्यभावस्य तत्तन्मङ्गलानाश्यविघ्नसत्त्वादनन्तरोत्पन्नविघ्नसत्त्वाद्वेति नान्वयव्यभिचारोऽपि अत एव तच्छङ्कया सर्वेऽपि मङ्गलमाचरन्ति एवञ्चाशुविनाशिनः कालान्तर भाविफलजनकत्वं व्यापारं विनाऽनुपपन्नमिति विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलं हेतुरिति सम्प्रदायः।

नव्यास्तु मङ्गलं विनापि नास्तिकग्रन्थसमाप्तेर्न तत्र तद्धेतुः नच चरमवर्णरूपायाश्चरमवर्णध्वंसरूपाया वा समाप्तेराकाशनिष्ठतयाऽऽत्मनिष्ठमङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य वा व्यधिकरणतया कारणत्वासम्भवेन स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति आश्रयतासम्बन्धेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या मङ्गले हेतुत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानान्न व्यभिचार इति वाच्यम् जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टैस्तदनाचरणात् प्रारिप्सितसमाप्तेरेव तत्फलत्वं कारीरीवत् न तु जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि, पुत्रेष्टिस्थले तु पुत्रस्य फलत्वश्रवणादैहिकामुष्मिकसाधारणफलकत्वम् तस्मादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गलकरणापत्तेः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासम्बन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या तत्कारणत्वस्यावश्यं वाच्यतया नास्तिकशरीरे अवच्छेदकतया मङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारान्न कारणत्वसम्भवः नन्तु विघ्नस्थलीयसमाप्तित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तत्र च न व्यभिचारः विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टत्वं वा विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरचरणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरचरणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन नास्तिकसमाप्तावभावेन तस्याः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति चेन्न प्रथमसमाप्त्यव्यवहितपूर्वचरणे विघ्नासत्त्वेन तस्य विशेषणत्वासंभवात् उपलक्षणत्वे तु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरप्युत्पत्स्यमानविघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकतया

† तद्विषयकप्रत्यक्षनिर्णयत्वावच्छिन्नस्यैव साध्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं नत्वनुमितित्वावच्छिन्नप्रतीत्यभिप्रायेण ॥

भूमिका।

अथ दुःखवारिधिनिमग्नं कृत्स्नमेव जगदवेक्षमाणः कारुणिको भगवान् गोतमः पञ्चाध्याय्यात्मकमान्वीक्षिकीशास्त्रमुपनिबबन्ध यदुद्दिश्यतीर्थङ्कारा: "प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्म्माणां विद्योद्देशेप्रकीर्तिता ॥" एवमाचक्षते तदिदमतिप्राचीनं न्यायशास्त्रं शिष्यप्रशिष्याचार्यपरम्परया बहुधा विवर्द्धितं भाष्यवार्त्तिकटीकातद्व्याख्यानादिरूपेण वात्स्यायनोद्द्योतकरादिभिः परमर्षिकुलप्रसूतै राधुनिकैश्च वाचस्पतिमिश्रप्रमुखैः, चिन्तामणिकृतो गङ्गेशोपाध्यायात्पूर्वं वैशेषिकशास्त्रात्प्रविभक्तमपीदं चिन्तामण्यादिकालमारभ्याविभक्तोपन्यासम् एकैकग्रन्थैःपन्थस्तोभयरहस्यं सहस्रधारमभवत्। अधुनातु रघुनाथशिरोमणिप्रणीतदीधितिव्याख्यानै रतिगहनैः सुविस्तरैः सुसूक्ष्मधियामप्यगोचरतां गतं, साधारणधिषणानां तु भीषणतामुपयातमनतिप्रयोजनकमिवाभासीदित्यालोच्य अनतिप्रौढधियामप्युपचिकीर्षया श्रीजानकीनाथशर्म्मभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरीनामायं प्राणायि, सुलभपदार्थावगतिग्रन्थः, अयं च ग्रन्थकारो गङ्गेशोपाध्यायाच्चिन्तामणिकृत उत्तरकालसमुद्भवो, मञ्जर्यां तत्र तत्र मण्युपष्टम्भदर्शनात्। अयं ग्रन्थकारो बङ्गदेशीयोऽथ मैथिलइति नावधारकं हेतुमुपलभामहे अत एवतु दुर्निश्चयेऽमुष्मिन्नर्थे संशेरते प्रायः सर्वे। परमस्मदाचार्या अशेषदर्शनाचार्या बहुश्रुताः श्री ६ राममिश्रशास्त्रिणोऽमुं जानकीनाथभट्टाचार्यममुष्य लेखप्रणाल्या बङ्गदेशीयमाचक्षते। भवेदसौ वाङ्गोऽथवा मैथिलः परमुत्कृष्टमतिरयमनतिकठिनया रीत्या सुकठिनानर्थांस्तथाभ्यधासीद्, यथासाधारणमतिरप्यवगत्यामुं ग्रन्थं शृणुयादपि परं ग्रन्थं, व्याचक्षीत चान्यदपि शास्त्रमितीमामुपयोगितामालोच्य चिरं मुद्रयितुं प्रायतिषि अस्मिंस्त्ववसरे सर्वशास्त्रप्रकाशनकृतोत्साहेन श्रीमतास्मन्मित्रे णाम्बिकाचरणचट्टोपाध्यायेनाभ्यर्थितः सोत्साहं प्रवृत्तोस्मि मञ्जरीमुद्रणे परमियं "मञ्जरी" तर्कप्रकाशाख्यां व्याख्यामपेक्षते इति तयैव सङ्कलितैषा प्रकाश्यते, प्रकाशकारश्चायं महाराष्ट्रकुलोद्भवो वाराणसेयो दशाश्वमेधप्रान्तान्तर्गतागस्त्यकुण्डवीथीनिवास्तव्य इति जनश्रुतिः। अत्र ग्रन्थे सीसकाक्षरयोजकप्रमादजाः सुलभाश्चत्रुटय इति न ताभिरहं गर्हणीय इति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये तत्र भवतोविदुषः ॥

काशीस्थ राजकीय संस्कृत प्रधानपाठशालायां समुपार्जितन्यायाद्यनेकविद्यः सुप्रसिद्ध ब्रह्मामृत वर्षिणीसभासभ्यः पाठकोपनामा।

मिति आश्विन कृष्ण २ भानुवासरे संवत् १९४१ — गौरीनाथशास्त्री

व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यथिधस्यच विघ्नवज्जातीयशरीरनिष्ठजातिजन्य स्वरूपस्य तत्कर्तृकत्वस्य दुर्वचत्वात् द्वितीये तु समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य वाव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तव्यतयाऽननुगमात्, कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमाच्च अन्यथा काशीमरणस्यापि स्वविशिष्टमुक्तिं प्रति हेतुत्वस्य सुवचतया "काशीमरणान्मुक्तिरिति" श्रुतेर्हेतुत्वपरतयैवोपपत्तौ प्रयोजकत्वपरतयोपवर्णनस्यासङ्गत्यापत्तेः। "नच तमेव विदित्वेति" श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिसामान्यहेतुत्वप्रतिपादनेन तस्य साक्षात्कारणत्वासम्भवात् श्रुतेः प्रयोजकत्वपरत्वमेवेति वाच्यम्। तावतापि तत्त्वज्ञान द्वारा हेतुत्वस्यादुष्टत्वाद् विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तौ मङ्गलस्येव। नच स्वजन्यतत्त्वज्ञानविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणस्य हेतुत्वेऽन्यप्रतीत्याद्यन्यथासिद्ध्या न तन्मुक्तिहेतुरिति वाच्यम् स्वजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिम्प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वेपि तस्याः दुर्वारत्वात् तस्मादन्यथासिद्धतया मङ्गलं न समाप्तिहेतुः एतेन काशीमरणविशिष्टमुक्तौ काशीमरणस्य हेतुत्वे इष्टापत्तिः तत्त्वज्ञानमद्वारीकृत्य न तद्धेतुरिति सूचनायैव पञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वमितिनिरस्तम्। तथापि तद्वत्समाप्तिहेतुताबोधकप्रत्यक्षानुमानाभावेनोक्तदिशामङ्गलेऽन्यथासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति नच निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति कामनया तदाचारात्समाप्तेरेव तत्फलत्वमिति वाच्यम् "नागृहीतविशेषणन्यायेन" विघ्नध्वंसकामनाया आवश्यकत्वात्तस्यैव तत्फलत्वात् नहि यदुद्दिश्य यत्क्रियते तत्र तद्धेतुः चैत्यवन्दनादेरपि स्वर्गफलकत्वापत्तेः तज्जनकीभूतज्ञानस्य भ्रमतया न तथेति चेत् अत्रापि समाप्तिजनकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वमादाय विवादसम्भवात् प्राक्प्रवृत्तिकाले द्वतिकामनावदुभयत्रेष्टसाधनताज्ञानेन समाप्तिकामनाया अप्युपपत्तेरिति न किञ्चिदेतत् अत एव नास्तिकसमाप्तिप्रतियोगिव्यावृत्तं वैजात्यं चरमवर्णे स्वीकृत्य विजातीयचरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति मङ्गलं हेतुरिति निरस्तम्। पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यानन्तजातिकल्पने प्रमाणाभावात् अन्यत्र क्लृप्तेत्वराद्यन्यथासिद्धिसत्त्वाच्च। तस्माद्विघ्नध्वंस एव मङ्गलस्य फलं समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्तसामान्यसामग्रीत एवोपपद्यत इति प्राञ्चरिति कृतं पल्लवितेन।

अयं मत्त उत्कृष्टः अहमस्मादपकृष्ट इति ज्ञानविशेष एव नमस्कारपद वाच्यः तत्कुतो लभ्यते इत्यत आह। परमात्मानमिति। परमत्वं च नि[illegible] सर्वोत्कृष्टत्वं तथाच समासमभिव्याहृतसम्बोध्यतया

सर्वस्मिंस्तदपेक्षया ऽपकृष्टत्वे सत्यति सर्वान्तः पातिनि स्वस्मिन्नप्युत्कृष्टत्वस्यानायत्याकारनिर्णय इतिभावः मत्त्वञ्च परममहत्परिमाणवत्त्वं परमत्वं तादृशपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्य स्वापेक्षयाऽपकृष्टेऽपि सत्त्वेन ममत्वाद्यवच्छेदकत्वाभावात् यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमेन सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरेऽङ्गीकारे सुखोत्पत्त्यापत्तिः तादृशनियमाभावेऽपि चात्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपेणैव कारणताया आवश्यकत्वादीश्वरे आत्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणाभावः तथापि आत्मपदशक्यतावच्छेदकतयाऽपि चात्मत्वजातिस्तत्साधारणी सिध्यति कार्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिवदसति बाधके शक्यतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेरदुष्टत्वात् असति बाधक इति विशेषणाच्च नाकाशपदशक्यतावच्छेदकतयाऽऽकाशत्वादिजातिसिद्धिः जन्यभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया ध्वंसत्वादेरपि जातित्वापत्त्या तादृशेष्वपि सर्वाभ्युपगतस्वरूपत्वादिरूपस्य वाचित्वम् तथा सति विभुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुत्वस्यापि जातिः सिध्येत् इष्टापत्तिः एवंविधानेकजातिकल्पने प्रमाणाभावादिति कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिरित्यत्राङ्गीकरणीयम् एवं च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकात्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्ये सा नास्त्येव एव वस्तुतस्तु नहि शक्यतावच्छेदकतयाजातिसिद्धिरिति कृत्वा येनोक्तानुपपत्तिरनुधाव्येत अपि तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन जीवात्मनि सिद्धस्यात्मत्वस्य नैतादृशव्यवहारबलेन तत्सजातीयमात्मत्वमीश्वरे कल्प्यते नित्यस्येत्यादिनियमस्य चाप्रयोजकत्वात् अदृष्टरूपसहकार्यन्तराभावादेव कार्याभावस्योपपन्नत्वात् अत्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपेणैव कारणताकल्पनं च प्रकारशून्यत्वप्रयुक्तं प्रकृते च नैतादृशव्यवहारस्यैव प्रमाणत्वे नात्यन्ताजनकसाधारणरूपेणापि कारणत्वकल्पनमिति निरस्तम् न च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकं द्रव्यत्वमेवास्तु लाघवेऽपि आत्मत्वस्यैवावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् कारणत्वातिप्रसक्तत्वेन कारणतावच्छेदकतया गगनादिषु कारणत्वसम्बन्धकल्पनेऽतिगौरवात् अन्यथा जातिसङ्करापत्तेः संभवति व्याप्यधर्मे कारणतावच्छेदके व्यापकधर्मस्य तथात्वाकल्पनात् तस्मात् द्रव्यत्वापेक्षया आत्मत्वस्य ... कारणत्वसम्ब-

इह खलु निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं

न्यस्य कल्पनीयतया अतिप्रसक्तेरभावात् इत्थं चात्मपदशक्यतावच्छेदकत्व-
पि तस्यैवेति सारम् ।
नवीनास्तु नष्टएव पूर्वदेशसंयोगेउत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्या उत्तरदेशसंयोगे पूर्वदेशसंयोगः प्रतिबन्धको वाच्यस्तत्र नतावत्पूर्वदेशत्वं उत्तरदेश ञ्चित्त्वम् उत्तरदेशभिन्नतद्रूपपूर्वदेशसंयुक्तस्यैवेषोत्तरदेशसंयोगात् कि- न्धकत्वं तत् तथाचात्मसंयोगत्वेन : उत्तरदेशसंयोगे प्रतिबन्ध- कतेत्यायातम् एवञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजातिसि- द्धिः । विनिगमनाविरहेण तस्या ईश्वरसाधारण्यमपि नचैवमेकस्मिन्नीश्वरे एव सा जातिरास्तां नतु नित्येषु जीवात्मस्विति वाच्यम् एकव्यक्तिक- त्वेन तस्या जातित्वासंभवात् तादृशधर्मस्वीकारेऽपि प्रत्येकं जीवना- शाय विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् नचात्मनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगत्वे- न प्रतिबन्धकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगम- नाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबन्धकत्वं स्यात् तथाच तत्प्रति- बन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वान्नात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् विजातीय संयोगसम्बन्धेनात्मनोऽपि विनिगमनाविरहेण तत्प्रतिबन्धकत्वस्य दुर्वारत्वात् नचैवं तज्जातेरीश्वरइव गगनादिष्वपि सत्त्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् गगनादीना- मीश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरहादिति पुनर्नव्यलोकः प- न्याहुरिति प्राहुः ।

प्रणम्येतिक्त्वान्तपदस्य क्रियत इत्यनेनान्वयः नमस्कारसिद्धे नमःपदेनैव सम्भवेऽपि प्रणामस्य कर्त्तव्यापेक्षया पूर्वभावे दर्शिते शिष्याणामप्येवं कुर्वन्त्विति शिष्यशिक्षार्थमेव क्त्वान्तेन तन्निर्देशः अथ प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशययोर्द्योत्यते युक्तिमुक्ताश्रितेत्यनेन युक्तीनां मुक्तासादृश्यप्रदर्शनेन निर्दोषत्वं मञ्जरीपदेन च स्वीयव्याख्यावलीकोमलत्वं सूचितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तिसामान्यं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रयोजनज्ञानं विना का- प्येतद्ग्रन्थे प्रवर्त्ततामित्यत आह ‘इहेति’ मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानं निखिललोकविमोक्षमुख्योपायमामनन्तीति योजना तथाच सकलपुरुषका- म्यमानविषयीभूतापवर्गजनकतत्त्वज्ञानप्रयोजकतया एतद्ग्रन्थे न प्रवृत्त्यनुपप- त्तिरिति भावः मोक्षमुख्योपायत्वं च मुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियो-

गित्वम् ॥ केचित्तु काशीमरणादितोऽपि श्रवणानधिकारिस्त्रीशूद्रादिलोकस्य मुक्तिसम्भवेन मननोपायकतत्त्वज्ञानाभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वाभावाल्लोकपदं श्रवणाधिकारिलोकपरतया व्याख्येयं तथाच श्रवणाधिकारिलोकमुक्त्यभावे तत्त्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वलब्धरा नोक्तदोष इति व्याचक्षते । तदसत्, श्रवणाधिकारिब्राह्मणादीनामपि काशीमरणादितो मुक्तिसम्भवेन तथाविवक्षितेऽप्यनुपपत्तेर्जागरूकत्वात् तस्मात्तत्त्वज्ञाने मोक्षमुख्योपायत्वं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकमुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव वक्तव्यम् तत्र च नोक्तानुपपत्तिः तथाच लोकपदं यथाश्रुतमेव अत एव काशीमरणजन्यमुक्तेर्मननोपायकतत्त्वज्ञानाजन्यत्वाद् 'विलोचित्तरस्य' काशीमरणाद्यप्रयोज्यमोक्ष इत्यर्थं इति निपुणतरमूहनीयम् अत्र स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं मुक्तित्वं दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वेनास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् मुक्त्यात्मकदुःखध्वंसस्यान्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्वामदेवादीनां मुक्तात्मनामप्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् स्वसमानाधिकरणत्वं प्रागभावविशेषणम् नच दुःखासमानकालीनत्वेनैव सामञ्जस्यात्प्रागभावेति व्यर्थमिति वाच्यम् यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वेन स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमित्यास्तां तल्लक्षणम् ननु स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वरूपत्वे तस्य तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः स्वपदस्य दुःखध्वंससामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखध्वंससमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्येदानीमप्रसिद्ध्यापत्तेः स्वपदस्य तत्तद्दुःखध्वंसपरत्वे च सामान्यतः मुक्तित्वस्यैकस्याभावेन मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुताया असम्भवदुक्तिकत्वापत्तेरिति चेन्न स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन दुःखवान्यस्तद्भिन्नदुःखध्वंसत्वस्यैव मुक्तित्वरूपत्वात् अत्र च स्वत्वस्य परिचायकतया नोक्तविकल्पावसर इति अत्र च ज्ञानादीनां क्षणिकत्ववारणाय विभुसमवेतयोग्यविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणत्वेन नाशकतया तत एव मुक्त्यात्मकदुःखध्वंससम्भवे तत्र तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुतायां मानाभाव इति यदि विभाव्यते तदा दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमवसेयम् नचाग्रे दुरितानुत्पादात् दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् कथं जन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रमाणाभावस्यैवार्थसमाजग्रस्तधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे बीजतया प्र-

ऋते मुक्तितत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावबोधकवेदस्यैव बीजत्वे नार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् नच सुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यैव पुरुषार्थत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन पुरुषार्थत्वस्य दुःखाभाव इव दुःखजनकदुरितध्वंसेऽपि सम्भवादिति ननु तथापि काशीमरणान्मुक्तिरिति वाक्येन काशीमरणस्यापि साक्षान्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचार एवेति चेन्न "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति" श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति पूर्वभावे दर्शिते काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमित्येव तदर्थत्वात् सयुक्तिकं चैतत् अन्यथा तयोः परस्परजन्यमुक्तौ व्यभिचारेणोभयत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवात् नच काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेऽपि श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोऽविशिष्ट इति वाच्यम् गङ्गामरणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय श्रवणादिजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय परं काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इति तन्निवेशस्यैकस्यैव सम्भवात् भवन्मते काशीमरणजन्यमुक्तौ व्यभिचारभिया तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः एवं तत्त्वज्ञानजन्यमुक्तौ व्यभिचारवारणाय काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्व निवेश इत्युभयत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेनातिगौरवादिति ननु तथा " उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिस्तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गति " रित्यनेन कर्मणामपि मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् कथं तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमिति चेन्न तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारा तत्त्वज्ञान एवोपक्षयात् न तु मुक्तिं प्रत्येव साक्षात्तस्य हेतुता " नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति " श्रुतिविरोधात् " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति " श्रुतिविरोधाच्च किंच यत्याश्रमविहितकर्मण एव हेतुत्वे गृहस्थस्यामुक्तत्वप्रसङ्गः " कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति " गृहस्थस्यापि मुक्तिश्रवणात् गृहस्थस्याश्रमविहितकर्मण एव हेतुत्वे च यतेरमुक्तत्वप्रसङ्गात् नहि मुक्तौ वैजात्यमस्ति येनोभयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति अतएव काशीमरणस्य कर्मणां वा साक्षान्मुक्त्युपायत्वनिरासाय मोक्षमुख्योपायमित्यत्र मुख्येत्युक्तम् सूतरमो-

मननोपायत्वात्तत्त्वज्ञानस्य मननमस्ति तच्च प्रमाणाधीनमिति प्रमाणं निरूप्यते । तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणम्

साक्षात्कारप्रकारकभिन्नमित्यर्थः मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्व-स्यासाधारणकारणत्वं तेन प्रागभावादीनां तत्तद्धर्मात्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् ।

नन्वात्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्याकारकं तत्त्वज्ञानमिदानीमपि सम्भवति तत्कथं मुक्तिहेतुरित्यत आह ॥ मननोपायमिति । मननमुपायो यस्येत्यर्थः तथाच श्रवणमनननिदिध्यासनजन्यतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुः तच्च नेदानीं सम्भवतीति भावः यद्यपि श्रवणोपायमित्येव वक्तुं युक्तम् तथापि नकारानु-प्रासवशात् मननोपायमित्युक्तम् युक्तिभिरनुचिन्तनं मननम् साधकबाधक-प्रमाणोपन्यासश्च युक्तिः । 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति' स्मरणात् श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुसन्धानं निदिध्यासनमिति बोध्यम् ॥

तदिति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः नीलपटो सुन्दरः स च मानीत्यादौ सर्वनाम्नां न नीलाद्युपस्थापकत्वं किन्तु मुख्यविशेष्यस्यैवेत्यतोऽत्रापि पूर्वोपस्थितत-त्त्वज्ञानस्यैवोपस्थापकत्वं न तु मननस्येत्यर्थः मननस्य मुख्यविशेष्यतया पूर्वमनु-पस्थितत्वेन तद्बोधासम्भवादित्यवधेयम्॥ प्रमाणाधीनमिति । प्रमाणज्ञानप्रयो-ज्यमित्यर्थः । श्रवणादिप्रयोज्यमात्मनीतरभिन्नत्वज्ञानमेव हि तत्त्वज्ञानं तच्च इतरपदार्थतत्त्वज्ञानं विना तत्तु न प्रमाणज्ञानं विना प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमा-णाधीनत्वादिति प्रमाणनिरूपणमावश्यकमिति भावः । यद्वा तत्त्वज्ञान-स्य मननद्वारा प्रमाणाधीनत्वसूचनाय मननोपायमित्युक्तम् वस्तुतस्तु वादु-व्यवहृतौ मुक्तिनिरूपणस्यापि तच्छब्देन परामर्शदर्शनात् अव्यवहितोपस्थि-तमुख्यविशेष्यमात्रोपस्थापकत्वनियमस्योत्सर्गिकत्वतात्पर्यस्य नियामकस्याह भोक्तातिरसक्तः एवं च । तच्च । मननमित्यर्थः । साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरू-पयुक्तिभिरनुचिन्तनरूपमननस्य प्रमाणज्ञानं विनाऽसम्भवादिति भावः । प्रमाणं निरूप्यत इति । लक्षणस्वरूपादिप्रकारकवक्ष्यमाणनिरूपणविषयीभूतं प्रमा-णमित्यर्थः । तत्रेति । प्रमाणनिरूपणावसर इत्यर्थः । प्रमायाः करणमिति । अत्र प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकरणत्वं च लक्षणं । नातः प्रमा-

णत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिः यथा-
च तयोरभेदेनेष्टापत्तिस्तथा विवेचनीयमुपरिष्टात्। ननु प्रमाकरणमिति वि-
हाय प्रमायाः करणमित्युक्तौ किंबीजमिति चेन्न लक्षणवाक्याद्यादृशार्थ-
स्य बोधस्तस्यैव लक्षणत्वेन प्रमानिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वलाभाय त-
थोक्तेः अन्यथा तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणया प्रमासम्बन्ध्यभिन्नं करणमित्यर्थलाभे
इतरभेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद् गुरुत्वाच्च लक्षणवाक्यतात्पर्यवि-
षयीभूतार्थस्यैव लक्षणत्वोपगमेन प्रमानिरूपितकरणत्वएव तात्पर्येण तस्यै-
व हेतुत्वोपपादने तु प्रयासगौरवमिति। वस्तुतस्तु प्रमाकरणमित्यभेदेनान्व-
यभ्रमनिराकरणाय प्रमायाःकरणमित्युक्तिः । असाधारणधर्मोहि लक्षणम्
यथा सास्नाशृङ्गवती गौरिति सास्नावत्त्वमात्रं सरटे शृङ्गवत्त्वमात्रं महिष्या-
दावतिव्याप्तमिति सास्नाशृङ्गवत्त्वोभयविशिष्टधर्मोलक्षणं तदितरावृत्तित्वे सति
सकलतद्वृत्तित्वमसाधारणत्वं शृङ्गवत्त्वगगनत्वरूपवत्त्वादेर्गोलक्षणत्ववार-
णाय सत्यन्ततद्वृत्तित्वसाकल्यानां यथायथंसन्निवेशः। तदिदमुक्तम् "लक्षणे
तान्येव पदानि ग्राह्याणि यैः पदैरतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवादयोदोषानिराक्रियन्ते"
अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः यथा शृङ्गवती गौरिति। लक्ष्यैकदेशे लक्षणा-
स्यावर्त्तनमव्याप्तिः। यथाकृष्णागौरिति। लक्ष्ये क्वाप्यवर्त्तनमसम्भवः। यथै-
कशफा गौरिति। इत्थंचात्र छिदिक्रियाकरण कुठारादावतिव्याप्तेर्वारणाय
'मा'पदोपादानम्। दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रिये भ्रमात्मकज्ञानकरणत्वादतिव्याप्ति-
वारणाय प्रपदम्। प्रमात्वंप्रमाणमित्युक्तौ चक्षुरिन्द्रियेऽव्याप्तिरतःप्रमाक-
रणमिति विशिष्टमुपात्तम्। ननु दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रियेणापि कदाचित्प्रमाज-
ननात्तत्र प्रमाणव्यवहारोप्यस्त्यतएव नच दुष्टतादशायां तादृशव्यवहारा-
पत्तिरिति वाच्यम् न हीदंकालघटितं लक्षणं येन तस्मिन्काले आपत्तिः स्या-
त् किन्तु तत्तदिन्द्रिये आपादनीयं तत्र तु दोषशून्यतादशायामिष्टापत्तेरि-
तिचेन्न। यत्र घर्षणादिना खण्डचक्षुरुत्पन्नं भ्रममेवोत्पाद्य नष्टमशोपि तत्र प्रमा-
या अजनके केनापि प्रमाणव्यवहारस्याऽस्वीकारादतिव्याप्त्या, प्रपदस्यावश्य-
कत्वात् दोषवशेनान्यदीयेदन्त्वस्यैव भानसम्भवेन सर्वांशे भ्रमस्यापि स-
म्भवात् यद्दिच "सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारेतु विपर्ययः" इति नियमा-
त्सर्वांशे न भ्रमसम्भवः तथापि तत्तदर्थमादायैव प्रमाणव्यवहारात्। पीतः
शङ्ख इति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणत्ववारणाय तत्तत्प्रमात्वलाभाय प्रपं-
दस्यावश्यकत्वात् अनुभवस्यापि संस्कारद्वारा स्मृतिरूपज्ञानकरणत्वाद-
तिव्याप्तेश्च प्रपदमिति।

प्रमाचयथार्थानुभव:। "तदाङ्कराचार्यै:" यथार्थानुभवोमानमिति ननु किमिदं याथार्थ्यं किंवानुभवत्वमिति। उच्यते। तद्वति तद्वगाहित्वं याथार्थ्यं भवति हि रजते इदं रजतमितिज्ञानं तद्वति तद्वगाहीति यथार्थम्। शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानं तु नतद्वति तद्वगाहीति न यथार्थम् ।

ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रमाज्ञानं विना कथं प्रमाकरणत्वज्ञानमित्यत आह । प्रमाचेति । यद्वा ननु प्रमात्वं यथार्थज्ञानत्वं तथाच स्मृतेरपि प्रमात्वेन तत्करणेऽनुभवे प्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह । प्रमाचेति । तथाचानुभवत्वघटितप्रमात्वस्य च स्मृतावसत्त्वेन न तत्करणेऽनुभवेऽतिव्याप्तिरितिभाव:। अत्र चानुभवत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे भ्रमेऽतिव्याप्ति: । यथार्थत्वस्यैव तद्रूपत्वे च स्मृतावतिव्याप्ति रित्युभयोपादानम् । ननुप्रमात्वस्यानुभवत्वघटितत्वे प्रमाणाभाव:। नचेत्थं स्मृतिरूपप्रमाकरणतयाऽनुभवस्य प्रमाणत्वापत्ति: इष्टत्वात् अनुमित्युपमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेन च प्रत्यक्षप्रमाणविभजनात्र विभागव्याघातोपीत्यत आह । तदाहुरिति । मानमित्यादि । यथार्थानुभवोमानमपेक्षतयेत्यतद्वति यावत्। आदच्युदासानंमिति: प्रमितिरिति यावत्। अनपेक्षतया इतरप्रमाणज्ञानधीनप्रामाण्यकतया। स्मृते:प्रमात्वं हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थ: । यदसाधारणंमत्कार्यसाध्य मनोवहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्यैव प्रमाणान्तरत्वमितिनियमेनानुभवसहकारिण मनस: स्मृतिरूपप्रमाजनकत्वादनुभवस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरत: स्मृतिव्यावृत्तमेवानुभवत्वघटितं प्रमात्वमवश्यं वाच्यम्। एवं प्रत्यक्षं निविश्यानुमिति मनिविश्य प्रत्यक्षोपमिति शाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुमानेप्यन्तर्भावापत्ति: विनिगमनाविरहादितिभाव: ।

तद्वतीति । तद्विशेष्यकत्वेसतीत्यर्थ: । नचैवंवन्हिगुञ्जापुञ्जौ दिमौगुञ्जापुञ्जवन्ही इति विपरीतभ्रमे वन्ह्यंशे वन्हित्वविशेष्यकत्वस्य गुञ्जापुञ्जांशे च वन्हित्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् तत्रापिप्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत् प्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वमिति तन्नि-

नन्वेवं रजते इदं रजतं नवेति संशयोऽपि प्रमा स्यादिति चेन्न । रजतत्वांशे प्रमैव । "तद्वति तदनुभवस्तत्प्रमेति प्रमाणिकाः" । ननु शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् । कपिसंयोगवति वृक्षे

व्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमितिफलितम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वत्त्वनिवेशात् तेनसम्बन्धेन तद्विरहिण्यपि कालिकादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य सत्त्वेऽपि न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । एवं रजते एवसंयोगादिसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि समवायसंसर्गकरजतत्वप्रमात्वापत्तिरित्युभयत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशः । लक्ष्ये लक्षणं घटयति । सवतिक्षोति । तद्वति । रजतत्ववति । तदवगाही । रजतत्वावगाही । अलक्ष्ये लक्षणासत्त्वप्रदर्शनव्याजेन तद्वतीत्यस्य व्यावृत्तिमाह । शुक्ताविव्यादिना । तद्वतीति । रजतत्ववतीत्यर्थः किन्तु रजतत्वाभाववति रजतत्वावगाहित्वात् भ्रमइति भावः एते नतदभाववतितत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमइति भ्रमलक्षणं सूचितम् । ननु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्यापि मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति संयोगप्रकारकत्वात् भ्रमत्वापत्तिरितिचेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणतदभाववत्त्वस्यविवक्षितत्वात् वृक्षे संयोगाभावस्य न प्रतियोगिव्यधिकरणइति नानुपपत्तिः ।

न चैवंमूले वृक्षः कपिसंयोगीतिज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् । तत्रावच्छेदकत्वांशएव भ्रमत्वाङ्गीकारात् नतुसंयोगांशेपीति ।

ननुतद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे संशयेऽतिव्याप्तिरतः निश्चयत्वघटितमेवतद्वाच्यमित्याशयेनाशङ्कते । नन्वेवमिति । एवं । निश्चयत्वाघटितस्यैवप्रमात्वरूपत्वे रजतत्वांशइति । एकधर्मिकविरुद्धनाना कोटिकंज्ञानंसंशयइति रजतत्वसंशये रजतत्वरजतत्वाभावौ कोटी तत्र रजतत्वाभाववति रजतत्वाभावप्रकारकत्वाभावात् रजतत्वाभावांशेऽप्रमात्वेपि रजतत्ववति रजतत्वावगाहित्वात्तदंशे प्रमात्वमिष्टमेवेतिभावः । निश्चयत्वाघटितमेव प्रमात्वमित्यत्र प्राचीनसंमतिमाह । तद्वतीति । स्मृतिव्यावर्तनायानुभवत्वघटितं परसङ्गीकुर्वन्ति नतुसंशयव्यावर्तनाय निश्चयत्वघटितमपीतिभावः । शङ्कते । शाखेति । क्वचिन्नन्वित्येवपाठः कपिसंयोगरहिते

तदवगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमैव । मूले अवच्छेदकत्व प्रत्ययस्तु न तथा । तस्य तदनवच्छेदकत्वादिति । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषो वा । अनुभवामीत्यनुगतप्रतीतेर्बाधकं विना जातिविषयकत्वात् ।

वृक्षे कपिसंयोगवत्त्वाभावान्न प्रमात्वसम्भव इत्यतः कपिसंयोगवति वृक्ष इति । तत्रापि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वे प्रमात्वे इष्टापत्तिरतः शाखाऽवच्छेदेनेति सावधारणं शाखावच्छेदेनैव न तु मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः । वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वे अविवादान्मूल इति । मूलावच्छेदेनान्ततो गगनादिसंयोगस्य सत्त्वात् मूले वृक्षः संयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वं सर्वसंमतमेवेत्यतः कपिसंयोगीति । अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु । कपिसंयोगावच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु । न तथा । न प्रमा । तस्य । मूलस्य तदनवच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वात् कपिसंयोगांशे प्रमात्वमेव । अवच्छेदकत्ववति अवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावाच्च न तदंशे प्रमात्वमिति भावः । ननु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं तच्च प्रत्यभिज्ञाद्यनतिप्रसक्तमनुगतं दुर्वचं संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं च स्मृतित्वस्य जातित्वमन्तरा संस्कारत्वेन जनकतायां मानाभावेनासम्भवि तस्य जातित्वे च संस्कारजन्यत्वघटितत्वाद् गुरुतरं लक्षणं स्यात् । यदि च स्मृतित्वं जातिः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव च निवेशान्न गौरवमिति विभाव्यते तदाऽनुभवत्वमपि जातिः तद्विशिष्टत्वमेव च लक्षणमास्तां कृतमेतावत्क्लेशेनेत्याशयेनाह । जातिविशेषो वेति ।

नन्वत्र किं मानमत आह । अनुभवामीति । अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं विनानुपपत्तेरनुगतधर्मोऽभ्युपेयस्तस्य चोपाधिरूपत्वे गौरवाज्जातित्वमेव न्याय्यमिति भावः । अभाव इत्यनुगतप्रतीत्याऽभावत्वरूपजातिसिद्ध्यापत्तिरतो बाधकं विनेति । तत्र तु जातिबाधकस्यैव सत्त्वात् नित्यानेकसमवेतस्यैव जातित्वादिति भावः । तथा चोक्तम् । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः । व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यम् । यथाऽऽकाशत्वादि । व्यक्तेस्तुल्यत्वम् । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । यथा घ*टत्वकलशत्वादि । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समा-

---

* प्रामाणिकास्तु दन्त्यमेव पठन्ति ।

करणत्वं च व्यापारवदसाधारणकारणत्वम् । घटं प्रति कपाल-संयोगवारणाय व्यापारवदिति । ईश्वरज्ञानादिवारणायाऽसाधारणेति । नन्वेवं ज्ञानं प्रति आत्मापि करणं स्यात् आत्ममनःसंयोगरूपव्यापारस्य सत्त्वात् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-जनकोऽवान्तरव्यापारः भवति चात्ममनःसंयोग आत्मजन्यः आत्मजन्यज्ञानजनकश्चेति चेत् । स्यादेव ।

वेशः सङ्करः यथाभूतत्वमूर्त्तत्वादि अनवस्था यथाजातित्वादि । विशेषत्व-जातिस्वीकारे रूपहानिः रूपस्य लक्षणस्य सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वे-ऽसति सामान्यरहितत्वरूपविशेषलक्षणस्य हानिः विशेषस्वरूपजातेरवे-तरव्यावर्त्तकत्वात् स्वतएव व्यावृत्तत्वरूपविशेषस्वरूपहानिरितिवार्थः । अ-सम्बन्धः । असमवेतत्वम् यथाकम्बुग्रीवादिमत्त्वादीति । केचित्तु स्मृतौ व्यभिचा-रवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-निर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम् । तथाच तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे-नानुभवत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । अत्रच स्वर्गाद्यनुमिति शाब्दबोधानन्तरं स्व-र्गादिकमनुभवामीति प्रत्ययापत्तेः साक्षात्कारत्वमेव अनुभवत्वमनुभवामी-ति प्रत्यक्षविषय इति न तादृशप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारण-जातिसिद्धिः । यदपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया* तत्सिद्धिरिति । तदपि न । नित्यव्यावर्त्तनाय जन्यानुभवत्वमेव तत्कार्यता-वच्छेदकमुपगन्तव्यं तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं †वा कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिमत्त्वंवेति निर्वक्तुम शक्यतया जन्यप्रत्यक्षमात्र-वृत्तिवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाचकुतःसकलप्रत्यक्षादि साधा-रणानुभवत्वजातिसिद्धिरित्यास्तामसदावेशेन ।

प्रमाकरणत्वघटककरणत्वं लक्षयति । व्यापारवदिति । कपालेति । तत्राप्यसाधारणकारणत्वसत्त्वादितिभावः । असाधारणेति । असा-धारणकारणत्वं च कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् । ईश्वरज्ञानस्य तु उपादानप्रत्यक्षविधया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वाना-

---

* जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयेत्यपिपाठान्तरम् ।

† घटादिमत्त्वंवेत्यपिपाठान्तरम् ।

उपाधीनां करणत्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः । अतएव विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्तीति शाब्दिकाः । अतएव आत्मानमात्मना वेत्सीति तृतीया । शिवादित्यमिश्रास्तु करणाद्याकारानुगतमतः करणत्वादिकमखण्डोपाधिरूपं सामान्यमङ्गीचक्रुः । तच्च प्रमाणं चतुर्विधमित्याह भगवान्सूत्रकारः "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति" तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणं प्रत्यक्षं । साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिको जातिविशेष एव । न चेयमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाऽप्रतीतावपि तथा प्रतीतेश्च । नापि चाक्षुषत्वादिजातिविषया ।

तिव्याप्तिरिति भावः ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्यत्वन्तत् तथासति कार्यमात्रं प्रति कालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिविधया चक्षुरादीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुतया प्रसङ्गात्त्वेरिति ध्येयम् । ननु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव करणम् अतएवात्मा न ज्ञानकरणं तस्य नित्यत्वेन फलायोगव्यवच्छेदाभावादित्यभिप्रायेणाह नन्विति । नन्वेवमिति । एवम् । एवंविधलक्षणकरणे । व्यापारस्य सत्त्वादिति । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यसाधारणकारणत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तज्जन्यत्वे सतीति । तज्जन्यत्वस्य फलेऽपि सत्त्वात्तज्जन्यजनक इति । तज्जन्यजनकत्वस्य चेश्वरज्ञानादावपि सत्त्वात्तज्जन्यत्वे सतीति । स्यादेवेति । सहकारिविरहे फलायोगव्यवच्छेदस्यासम्भवित्वात् सहकारिसमवधाने फलायोगव्यवच्छेदस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन लक्षणतेप्यगतेरिति भावः ।

नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्वीकारे कर्ता करणमिति नानाविधव्यवहारोऽनुपपन्नः व्यवहर्त्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादित्यत आह । उपाधीनामिति । तथा च "पदेऽसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादिति" न्यायेन व्यवहर्त्तव्याभेदेऽपि व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः

यथा घटरूपव्यवहर्त्तव्याभेदेऽपि घटत्वद्रव्यत्वादिरूपव्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकभेदादेव घटो द्रव्यमित्यादिव्यवहारभेदः एवं पाचकपाठकादिव्यवहारभेदोऽपीति भावः । अतएवेति । एकस्यैव कर्त्तृत्वकरणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । अतएव । आत्मनः करणत्वकर्तृत्वस्वीकारादेव । तृतीयेति तृतीयायाः करणत्वार्थकत्वादिति भावः । अक्ष्णा चक्षुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु सर्वत्रैवाखण्डोपाधेरेवानुगतप्रतीतिविषयत्वे सखण्डोपाधेरुच्छेदापत्तिः । न च कर्त्रादिव्यावृत्तकरणत्वनिर्वचनानुपपत्त्या तस्याखण्डोपाधिरूपत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । तस्य तत्साधारण्येऽप्यक्षतेः, व्यवहारभेदस्य व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकभेदादेवान्यथाप्युपपेयत्वादिति । नन्वेवमप्यात्मनः प्रमाणत्वापत्तिरिति चेन्न । अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वरूपत्वेनात्मनि तदसम्भवादिति । अनुभवत्वव्याप्यत्वं च तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्मृतित्वरूपजातिमादायानुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमापदम् । यत्तु तमोभिन्नचाक्षुषत्वस्यालोकजन्यतावच्छेदकत्वादालोकेऽतिव्याप्तेर्जात्यवच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेश आवश्यकः इत्थं च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात्तत एव वारणेऽनुभवत्वव्याप्येति नोपादेयमिति । तन्न । तथापि नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्ववारणाय तदावश्यकत्वादिति । चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वात् भट्टानां चानुपलब्धेरपि प्रमाणत्वात्तन्निरासायाह । चतुर्विधमिति । तत्रेति । चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः । तत्र प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयति । साक्षात्काररूपेति । साक्षात्कारेति, अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्कारप्रमेत्युक्ते साक्षात्कारस्य प्रमेति भ्रमः स्यात् साक्षात्कारिप्रमेत्युक्तावपि तथेत्यतो रूपेति । इयं । साक्षात्करोमीति प्रतीतिः । इन्द्रियेति । तथा च न साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिरिति भावः । ज्ञानमात्रस्येति । तथा च मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपि सत्त्वेन तत्रापि साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । ननु इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिज्ञानत्वमेव तद्विषयः मनसस्तु मानसज्ञान एव इन्द्रियत्वेन हेतुत्वम् अनुमित्यादिकं प्रति तु मनस्त्वेन इत्यरुचेराह । इन्द्रियाप्रवीताविति । इन्द्रियत्वा-

अननुगतत्वात्। यद्वा जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यज्ञान-त्वमुक्तं भवतीति जन्यधीजन्यमात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छू-न्यत्वं साक्षात्कारत्वं ।

प्रतीतावित्यर्थः। तथाचेन्द्रियत्वज्ञानं विना तद्घटितधर्मज्ञानाभावान्न तादृ-शधर्मस्य विषयत्वसम्भव इति भावः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजात्यभावे इ-न्द्रियत्वेन कार्यकारणभावासम्भवितयेन्द्रियजन्यत्वे नेन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्य सा-क्षात्कारत्वरूपत्वासम्भवान्नेत्थमवतारणीयं परन्तु ननु इन्द्रियनिष्ठजनकतानि-रूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशालिज्ञानत्वमेवानुमित्यादिव्यावृत्तं त-द्विषय इत्यत आह। इन्द्रियेति। इन्द्रियाज्ञानेऽपीत्यर्थः। तथाप्रतीतेः। साक्षा-त्करोमीतिप्रतीतेरित्यर्थः। एतेन ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम्। तदज्ञानेऽपि तत्प्रतीतेर्जायमानत्वादिति।

अवश्याभ्युपेयचाक्षुषत्वादिजातिरपि नास्याः विषय इत्याशयेनाह। नापी-ति। अननुगतत्वादिति। अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं विनानुपपत्तेरिति भावः। अनुपनीतभानानन्तरं साक्षात्करोमीत्यप्रतीतेर्लौकिकविषयतायास्तद्घटक-त्वेनावश्यकत्वाल्लौकिकविषयताशालिज्ञानत्वमेव साक्षात्करोमीतिप्रतीति-विषयः एवमनुगतप्रतीत्यैव जातिसिद्धौ विभुर्विभुरित्यनुगतप्रतीत्या विभुत्व-रूपजातिसिद्धिः स्यात् किन्तु कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया वा त-त्सिद्धिः। न चात्र तत्सम्भवति नचेन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताव-च्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। इन्द्रियत्वस्यैकस्याभावात् इन्द्रियनिष्ठेष्वेक-त्वेषु वैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयैकत्वरूपस्य तस्य सम्भवेऽपि कार्यमात्रवृत्तिध-र्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेन साक्षात्कारत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया जन्य-तावच्छेदकत्वासम्भवात्। जन्यत्वनिवेशे च जन्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रा-गभावप्रतियोगित्वादिविकल्पग्रासेन निर्वक्तुमशक्यतया जन्यसाक्षात्कारमात्र-वृत्तिवैजात्यं स्वीकृत्य तस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया कुतस्तत्कोटिप्र-विष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः। एवं चाक्षुषस्पार्शनादौ विशिष्य चक्षु-रादीनां हेतुत्वावश्यकतया तादृशसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावाच्चेत्य-स्वरसादाह। यद्वेत्यादि। जन्यधीत्यादि। जन्या या धीस्तज्जन्यमात्रवृत्तिर्या जा-तिस्तच्छून्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्यर्थः। लक्ष्ये लक्षणङ्गमयति। अव-

नच निदिध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकतावच्छेदकजाति-

सिद्धीति । अनुमितित्वादीत्यादिपदादुपमितित्वशाब्दत्वादिपरिग्रहः । तत्र हि जन्यं, ज्ञानं व्याप्तिज्ञानम्, अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञानादि, तज्जन्य-मनुमित्यादि, तन्मात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छून्यत्वं साक्षात्कारित्वमित्यर्थः । अत्र च ज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावनुमित्यादावतिव्याप्तिरतःशून्यान्तम् । जाति-शून्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावसम्भवः ज्ञानत्वादिजातेरेव तत्र सत्त्वादित्य-तोजन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति जातिविशेषणम् ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यभिन्नेश्व-रसाक्षात्कारे निर्विकल्पके च वृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नासम्भवः । जन्यधीजन्यवृत्तीत्युक्तावपि तथा ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्ये सविकल्पके वृत्ति-त्वादतो मात्रेति । जन्यधीजन्याभिन्नावृत्तित्वे सति जन्यधीजन्यवृत्तित्वं तत्-मात्रवृत्तित्वं चाक्षुषत्वादिजातेरपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतः प्रथ-मजन्यपदोपादानम् तस्य च जन्यज्ञानाजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्न तन्मात्रवृ-त्तित्वम् । जन्यजन्यमात्रवृत्तीत्युक्तावपि निर्विकल्पकस्य जन्यशरीरादिजन्य-त्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतो धीपदोपादानम् । जन्यधी-मात्रवृत्तीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यज्ञानमात्रवृत्तित्वादतो द्वितीयजन्यपदो-पादानम् । जन्यमात्रवृत्तीत्युक्तावपि तथेत्यतो जन्यधीति धीमात्रवृत्तीत्युक्तौ ज्ञानत्वादिकमादायासम्भव इति समुदितमुपात्तम् । जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिधर्म-शून्यत्वमित्युक्तौ सविकल्पकत्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तिरतो जातिपदम् । स-विकल्पकत्वन्तु न जातिः चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्न-जातिशून्यत्वं चात्र बोध्यम् । अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेनानुमितित्वादेरपि प्र-त्यक्षादौ सत्त्वेनासम्भवापत्तेः एतदर्थमेव च जातिपदम् । घटादावतिव्याप्तिवा-रणाय ज्ञानत्वमिति । ननूपादानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रे हेतुतया कपालविष-यकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिघटत्वादिजातिसत्त्वात् तन्ना-तिव्याप्तिरिति चेन्न । सर्गादौ कुलालीभूय ईश्वरेणैव घटोत्पादनादीश्वरकपालप्र-त्यक्षस्य चाजन्यतया घटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावाद् घटादावतिव्या-प्तिसम्भवात् सामान्यादावतिव्याप्तिसम्भवाच्चेतिदिक् ।

निदिध्यासनेत्युपलक्षणम् काशीमरणस्थले तारकोपदेशजन्यज्ञानेऽत्यपि द्र-ष्टव्यम् । निदिध्यासनेत्यादिना जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वं सूचितम् । ज्ञानुतत्त्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादिप्रयोज्यात्मविषयकशरीरादिभिन्नत्वप्रकारक-

मति तत्त्वसाक्षात्कारेऽव्याप्तिः । मानसाऽद्दष्टिस्तु न जातिविशेषणीयत्वात् मानसत्वं जातिविशेषदृश्यास्तांविस्तरः । नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः । अयंघटइत्यादिज्ञानेच साक्षात्कारत्वप्रत्ययोभ्रान्तिः घटत्वाद्यलीकविषयकत्वादि त्याहुः । तन्न । बाधकं विनाभ्रान्तित्वाऽयोगात् । न-

साक्षात्कारत्वं तत्तु विशिष्टस्यानतिरेकात् साक्षात्कारत्वमेव तच्च न अन्यधीजन्यज्ञानवृत्तीति कुतोऽव्याप्तिरित्यत आह । नोचेति । तथा च मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतयासिद्धस्य तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्यनिदिध्यासनादिजन्यतत्त्वसाक्षात्कारमात्रवृत्तित्वात् तच्छून्यत्वाभावेनाव्याप्तिरितिभावः । मानसेति । तथाच मानसाऽनुमितित्वादिकमेव तच्छून्यज्ञानत्वस्यसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् आराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपभक्तिवृत्तिभक्तित्व फलावश्यभावनिश्चयरूपश्रद्धानिष्ठश्रद्धात्वरूपजात्योर्जन्यधीजन्यज्ञानवृत्तित्वान्मानसावृत्तीति जातिविशेषणमावश्यकमितिध्येयम् । ननुमानसत्वंमनोजन्यत्वं तथाचानुमितित्वादेरपि मानसावृत्तित्वाभावादनुमित्यादावतिव्याप्तिः नचतादृशजात्यप्रसिद्धिः देवदत्तप्रभवतावच्छेदकमन्दवृत्तिजातेरेवतादृशत्वादित्यत आह । मानसत्वंचेति । ननुमानसत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभावइत्यत आह । आस्तांविस्तरइति । आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुतयातज्जन्यतावच्छेदकतयामानसत्वजातिसिद्धिरितिभावः । नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं तदेवसाक्षात्कारः । अयंघटइति । वैशिष्ट्यविषयकइतिशेषः । घटत्वाद्यलीकेति । तन्मतेऽनुगतधर्मीघटत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूपएव । व्यावृत्तिरन्योन्याभावः । अभावश्चतन्मतेतुच्छः । अलीकइतियावत् । तथाचाभावरूपघटत्वस्यालीकस्य विशिष्टज्ञाने भानात्सदसतोस्सम्बन्धाभावाद्विशिष्टोप्यलीकएव असद्विषयकं ज्ञानंच भ्रमइतिसविकल्पकंज्ञानं भ्रमः । निर्विकल्पकेच घटत्वादेरभानात्पारमार्थिकविषयकत्वेन तत्रैव साक्षात्कारत्वप्रमा अर्थजस्यैवप्रत्यक्षत्वादितिभावः । बाधकं विनेति । विषयविसंवाद एव हि प्रमात्वे बाधकः यथाच

चालौकिकविषयकत्वं बाधकं घटत्वादेरलौकिकवि*षयत्वाऽसिद्धेः । सचसाक्षात्कारोद्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्योभागवतः । अनित्योऽन्यः । अनित्योद्विविधः । निर्विकल्पकः सविकल्पकश्च । तत्र वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं, निष्प्रकारकं†, वा ज्ञानं, निर्विकल्पकम् ॥

क्तौरजतत्वस्य प्रकृते घटत्वस्याविसंवाद एवेतिभावः । ननुविषयाविसंवादस्य बाधकत्वं नब्रूमः अपित्वलौकिकविषयकत्वस्येत्यभिप्रेत्याह । नचेति । अलौकिकत्वासिद्धेरिति । अभावस्यापि घटादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलौकिकत्वमसिद्धमिति कुतोऽतद्व्यावृत्तिरूपघटत्वस्यालौकिकत्वम् एवमघटव्यावृत्तिरित्यघटभिन्नं यत्किञ्चित्तत्प्रतियोगिकभेदस्यपटेपि सत्त्वात् घटभिन्नं यावत्तत्प्रतियोगिताकभेदकूएवघटत्वं वाच्यं तथा च यावत्प्रतियोद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक गिज्ञानाभावाद् घटत्वबुद्धेरुच्छेदएवस्यात् यदिचाभावत्वेनाभावज्ञानेएव प्रतियोगि ज्ञानापेक्षा अत्रतुस्वरूपतएवघटत्वभानान्नानुपपत्ति रितिविभाव्यते तथापि घटत्ववानितिबुद्धेरुच्छेदापत्तिः तत्रघटत्वत्वेनघटत्वस्यभानात्तस्य च भवन्मते यावत्प्रतियोगिज्ञानंविनाऽसम्भवादिति । किञ्चातद्व्यावृत्तिभिन्नस्यैव घटत्वादेरुपलभ्यमानाभावरूपत्वमिति कुत अलौकिकत्वसम्भावनेतिभावः ।

भट्टादिभिरीश्वरानङ्गीकारेण तज्ज्ञानस्य सुतरामसम्भावितत्वेन साक्षात्कारस्यैकविधत्वमेवाङ्गीक्रियत इत्यतस्तन्मतंनिराकुर्वन्नाह । सचेति । कार्यमात्रं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हेतुतया परमाण्वादिरूपोपादानप्रत्यक्षं विना द्व्यणुकादिरूपकार्यस्यानुत्पत्त्या ईश्वरोऽवश्यमङ्गीकार्यः । तथा च तज्ज्ञानसत्त्वेन द्वैविध्यमेव तस्येतिभावः । द्वैविध्यमेव विवृणोति नित्यइत्यादिना । नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । सत्यन्तनिवेशाभावे ध्वंसे ऽतिव्याप्तिः । प्रागभावे ऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः । अनित्यत्वंच प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा । अन्यइति । भगवत्साक्षात्कारान्यइत्यर्थः । अस्मदादिसाक्षात्कारइति यावत् । तत्र । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्मध्ये । वैशिष्ट्यानवगाहीति । वैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वमित्यर्थः । निर्विकल्पके विशेषणज्ञानसंपत्त्यर्थं घटत्वविषयकत्वमावश्यकम् । व्यक्तिभानमन्तरा च जातिभानासम्भवात् घटविषयकत्वमपि तस्याङ्गीक्रियते । वैशि-

---

* घटत्वादेरलौकिकत्वासिद्धेरित्यपिपाठान्तरम् ॥

† निराकारंवेत्यपिपाठान्तरम् ॥

तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धम् अतीन्द्रियत्वेनाऽभ्युपगमात्। तथा-प्ययं घट इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम्। तथाहि जन्यतद्वि-

---

ष्यविषयकत्वे तु न किञ्चित्साधकमिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वमक्षतमेव। स-विकल्पके च वैशिष्ट्यस्यापि विषयत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। नृसिंहाका-रकज्ञानस्वीकारे तु तन्निरूपितवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं तन्निर्विकल्प-कत्वमिति ध्येयम्। ननु चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपकारणबलात् घट-घटत्वयोर्भानवत् चक्षुःसम्बद्धविशेषणतारूपकारणबलात्तत्सम्बन्धस्यापि भा-ने बाधकाभावः। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने च गौरवं तथाचेदं लक्ष-णमसम्भवग्रस्तमित्यत आह। निराकारमिति। निष्प्रकारकमित्यर्थः। क्वचि-त्तथैव पाठः। वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यान-गाहीत्यर्थः वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यत्वं तत्त्वमिति निष्कर्षः। ननु प्रकारतासामान्यशून्यत्वं विशेष्यतासामान्यशून्यत्वमपि लक्षणं कर्तुं शक्यत एवेति तत्कथं नोक्तमित्यत इष्टापत्त्या तथैवाह। निराकारमिति। निष्प्रकारकं निर्विशेष्यकमित्यर्थः। साकारस्वान्ता व्यवस्थितविकल्पे द्रष्टव्य इति पुनर्निर्व्य-लीकः पन्थाः॥

नन्वयं घट इति ज्ञानोत्तरं घटत्वेनेमं जानामीत्येवानुव्यवसायः। तत्र च वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थत्वे घटत्वविशिष्टविषयकज्ञानवानिति, प्रकारत्वस्य तृती-यार्थत्वे च घटत्वप्रकारकज्ञानवानित्याकारस्तथाच तादृशानुव्यवसायबलात्सवि-कल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि निर्विकल्पकस्य अनुव्यवसायगम्यत्वाभावान्न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् नाप्यनुमानमप्रयोजकत्वादिति मीमांसकमतं हृदि स्वीकृ-त्य प्रकृते। तच्चेति। निर्विकल्पकमित्यर्थः। प्रत्यक्षसिद्धम्। अनुव्यवसायात्मक-प्रत्यक्षप्रमितिगम्यम्। अभ्युपगमादिति। नैयायिकैरिति शेषः। अनुमेयम्। अनुमानगम्यम्। तच्चायं घट इत्याकारकः जन्यघटत्वविशिष्टसाक्षात्कारः जन्य-घटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वात्। यद्यद्विशिष्टज्ञानं भवति तत्तज्ज्ञानपूर्वकं भवतीति सामान्यमुखव्याप्तौ दण्डीपुरुष इति प्रत्यक्षं दृष्टान्तः। नन्वत्र कार्यकारणभावादिरूपानुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वमि-त्यत आह। तथाहीत्यादि। जन्येति। जन्यतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्क इति भावः। घटत्वज्ञानाद्दण्डविशिष्टज्ञानवारणाय तत्तदन्तर्भावः। नित्यव्यावर्त-नाय च कार्यतावच्छेदके [illegible] कारणयोग्यत्वे फलाव-

शिष्टज्ञानं प्रतिजन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादं भवति च प्राथमिकमस्माकमयं घट इति ज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टज्ञानम्। अतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम्। न च तदानीं घटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति। विशेषणीभूतस्य घटत्वस्याऽज्ञानात् तद्वैशिष्ट्यानवगाहि तद्वाच्यं तदेव च निर्विकल्पकम्। न च जन्मान्तरीयं घटत्वविशिष्टज्ञानं तत्र कारणम्। अव्यवहितपूर्वकालवर्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्। न च भागवतं

शब्दाद् इति नियमात् कारणतावच्छेदकेऽपि जन्यत्वप्रवेशः। वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वबोधनाय कारणतावच्छेदके जन्यत्वनिवेशनमिति बोध्यम्। निर्विवादमिति। यथा च न विवादस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। तथा च कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानस्येति भावः। पक्षे हेतुं सङ्गमयति। भवति चेति। धारावाहिकस्थले द्वितीयादिविशिष्टज्ञानस्य पूर्वपूर्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वसम्भवान्न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यतः प्राथमिकमिति। तत्रापि। घटत्वविशिष्टज्ञानेऽपि। ननु घटत्वप्रकारकज्ञानमेवाङ्गीक्रियतामित्याशङ्कां निराचष्टे। न चेति। तदानीम्। प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञानात्पूर्वम्। अज्ञानादिति। तथा च विशेषणज्ञानं विना न तस्य विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः। अत इति। विशेषणज्ञानाभावेन तस्य विशिष्टज्ञान*त्वाभावादित्यर्थः। तदिति। घटत्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यानवगाहिघटत्वविषयकज्ञानसिद्धावपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह। तदेव चेति। अनन्यथासिद्धपूर्ववर्त्तिन एव कारणत्वाज्जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववर्तित्वादेव कारणत्वमस्त्वित्याशङ्कते। न चेति। अव्यवहितेति। नहि पूर्ववृत्तित्वमात्रं कारणत्वघटकमपित्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तच्च न तत्रेति भावः। कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वादीश्वरीयज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्त्वित्याशङ्कते। न चेति। तज्जनकं। घटत्वविशिष्टज्ञानजनकं। सामानाधिकरण्येति। एकस्य दण्डज्ञाने पुरुषान्तरस्य दण्डविशिष्टज्ञानवारणाय समवायसम्बन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसम्बन्धेन तद्विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वेन भगवज्ज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः। व्यधिकरणत्वात्। अस्मदीयघटत्वविशिष्टज्ञानव्यधिकरणत्वात्। तन्न कारणमिति। घटत्वविशिष्टानुभवे कारणमित्यर्थः। तदेव।

---

* सप्रकारकत्वाभावादिति भाव इत्यपि पाठान्तरम्॥

घटत्वज्ञानं तज्जनकं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वात् । भागवतज्ञानस्य च वैयधिकरण्यात् । नन्वस्तु घटत्वविशिष्टस्मरणमेव तत्र कारणम् । नच विशेषणज्ञानं विना तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यम् । विशिष्टानुभवे हि विशेषणज्ञानं कारणं । नतु स्मरणेपि तेन विनापितदुपपत्तेः । अन्यथा ऽनवस्थानात् ॥

अस्तुवानिर्विकल्पकं घटत्वस्मरणमिति चेन्न अपूर्वं चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ तदसम्भवात् नहिं चैत्रत्वादिकं पूर्वं-

---

स्मरणात्मकविशिष्टज्ञानमेव । पूर्वानुभवस्य समवायसम्बन्धेन स्मरणपूर्वमसत्त्वाद्विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्यतानवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमित्याह । विशिष्टानुभवेहीत्यादिना । नतु स्मरणेपि । नतु विशिष्टस्मरणेपि । तेन विना । विशेषणज्ञानेन विना । तदुपपत्तेरिति । विशिष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः । कदाचिदपि दण्डज्ञानासत्त्वे संस्काराभावेनैव दण्डविशिष्टस्मरणाभावात्तत्र विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य निरर्थकत्वात्पूर्वानुभवस्य विनष्टत्वाद्विशेषणज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासम्भवाच्चेति भावः । ननु पूर्वानुभवस्य नष्टत्वाद्विशेषणज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासम्भवेपि विशिष्टस्मरणमेवस्मरणात् पूर्वंकल्पनीयमित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्त्वात्तज्जनकमपिस्मरणमेव वाच्यमेवन्तत्रापि स्मरणान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥

नन्वनुभवत्वजातौ मानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य तस्य निवेशे गौरवाद्विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानं हेतुः नचानवस्था तत्पूर्वंनिर्विकल्पकात्मकस्मृतेरेवोपगमात् नच ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वविशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वंच घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणस्य कल्पनेन न दोषइति वाच्यम् तत्पूर्वं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् तदपेक्ष्य घटत्वनिर्विकल्पकानुभवस्यैव स्वीकर्त्तुमुचितत्वादित्यत आह । अस्तुवेति । तथासति ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणमेव कल्प्यतइति न ज्ञानद्वयकल्पने गौरवमिति भावः नच निर्विकल्पकात्मकस्मृतिस्वीकारान्निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं सिद्धमेवेति क्वविवादइति वाच्यम् तथा-

अनुभूतं यतःस्मरेत्। नचानुभवं विनैव तस्य स्मरणं। तस्य तद्धेतुत्वात् ॥

पि निर्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वादिति । ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणमेवानुपपन्नम् तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुत्वाज्जायमानं सप्रकारकमेव स्यान्नतु निष्प्रकारकमिति चेत् तद्विषयकस्मृतिं प्रति तद्विषयकसंस्कारत्वेनापि सामान्यकार्यकारणभावकल्पनाद्विशेषणज्ञानं विनाजायमानं ज्ञानं निर्विकल्पकमेव जायतइति दिक् । ननु सर्वत्र विशिष्टानुभवपूर्वं विशिष्टस्मरणस्य निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य वा हेतुत्वकल्पने तत्स्मरणे ऽनुभवः कारणं तदनुभवे च स्मरणान्तरमित्यनवस्था किञ्चपूर्वाननुभूतपदार्थस्य आद्यानुभवे स्मरणमेव कारणं वाच्यम् तच्च न सम्भवति तज्जनकानुभवाभावात् जन्मान्तरीयानुभवबलादेव स्मरणोपगमे च जन्मान्तरानुभूतानां घटादिपदार्थानामपि स्मृतिप्रसङ्गादिति चेन्न आद्यानुभवजनकस्मरणस्य जन्मान्तरीयानुभवादेवानायत्या अदृष्टविशेषरूपोद्बोधकसहकृतादुपपत्तेः नच पटादिस्मृतिप्रसङ्गः तत्र फलोत्पत्तेरभावेनादृष्टस्योद्बोधकत्वाकल्पनात् अनवस्थायाश्च प्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वादिति न किञ्चिदेतत्। तदसम्भवात्।स्मरणासम्भवात्। नन्वदृष्टविशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरानुभूतचैत्रत्वादिकमपि स्मर्यतामित्यतआह। नहीति। पूर्वमिति। जन्मान्तरइत्यर्थः। अननुभूतमिति। चैत्रत्वादिजातेस्तत्तच्छरीरवृत्तित्वेन चैत्रशरीरस्य च जन्मान्तरेऽभावेन तद्वृत्तिचैत्रत्वादेर्ग्राहकाभावादनुभवासम्भवेन तत्स्मृतिसम्भवः तत्स्मरणस्य तदनुभवपूर्वकत्वनियमादितिभावः। नन्वप्रयोजकोयं नियमोनादरणीयइत्यतआह। नचेति। तस्य। अनुभवस्य। तद्धेतुत्वात्। स्मरणहेतुत्वात्। तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुभवस्य हेतुतया न तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वमिति भावः नचेदृशकार्यकारणभावेमानाभावइति वाच्यम् तथासति कदाचिदननुभूतस्यानुभूतस्य वा तदंशे उपेक्षात्मकज्ञानविषयस्य स्मरणापत्तेरुपेक्षान्यज्ञानत्वेन तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् नच संस्काराभावान्नैयमापत्तिरिति वाच्यम् । संस्काररूपव्यापारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावेन संस्कारेणानुभवान्यथासिद्धेरसम्भवात् उपजीव्यविरोधाच्च तथाहि आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलं प्रति कारणत्वं व्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालान्तरीयस्मृतिहेतुत्वोपपत्त्यर्थं व्यापारे कल्पनीये संस्कारएव व्यापारः कल्प्यतइत्यनुभ-

किञ्च यत्र घटत्वं न स्मृतं तत्र विशिष्टज्ञानसामग्र्यभावा-द् घटघटत्वयोः साक्षात्कारसामग्रीतः साक्षात्कारोत्पत्तौ

तस्य कारणत्वमुपजीव्यैव संस्कारसिद्धिरिति । ननु तर्हि क्लृप्तत्वादनुभवध्वंस-स्य व्यापारत्वमास्तामक्लृप्तसंस्कारकल्पनेन न च कारणीभूताभावप्रतियो-गित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वात्स्मृतिकारणीभूतानुभवध्वंसप्रतियोगित्वस्या-नुभवे सत्त्वात्तत्प्रतिबन्धकत्वापत्त्या न तस्य तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् प्रतिबन्ध-कसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यमात्रे हेतुतया संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताया एव प्रतिबन्धकत्वशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सं-सर्गाभावत्वावच्छिन्न कारणतावच्छेदकीभूतधर्मस्तद्वत्त्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वपदा-र्थत्वात् तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरू-पितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयधर्मवत्त्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वपदार्थत्वादिति निष्कर्षः तथा चानुभवध्वंसस्य ध्वं-सत्वेन कारणतयाऽभावत्वेनाकारणत्वान्न प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति चेत् त-र्हि सर्वांशेउपेक्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः अस्मन्मते चोपेक्षान्यज्ञानत्वेन संस्कारहेतुतया तदभावादेवास्मरणात् न च स्मरणं प्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वम-स्तु कृतमन्तर्गडुना संस्कारेणेति वाच्यम् उपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनकतायां सर्वांशेउपेक्षाभेदानामांशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशप्रसङ्गेन तेषां मि-थो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् अस्मन्मते च संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ सर्वांशेउपेक्षाभेदानामांशिकोपेक्षा-भेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशेनैकत्र तेषामनिवेशाल्ला-घवमखण्डितमेवेति संस्कार सिद्धेरावश्यकत्वादित्युक्तं पल्लवितेन ॥

ननु प्रमेयवानित्यनुभवे प्रमेयत्वेन चैत्रत्वविशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वाद-दृष्टविशेषस्य च प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलं चैत्रत्वविशिष्टस्मरणोप-पत्तिः तदंशेऽन्याप्रकारकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशेऽन्याप्रकारकत्वेन तु नानुभवस्य हेतुत्वं जातिमानित्यनुभवोत्तरं सघटइतिस्मरणापत्तेः । जा-तित्वांशे उद्बोधकलाभस्य कल्पनेनैव वारणात् उद्बोधकलाभालाभयोः फलो-न्नेयत्वादिति मनस्येवं दिशा घटेष्टदर्शनादिमतः पदादिशक्तिग्रहोऽपीत्यत आह । किंचेति । न स्मृतमिति । उद्बोधकविरहादिति शेषः । विशिष्टज्ञा-नसामग्र्यभावात् । घटत्वज्ञानरूपघटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यभावात् । सा-

न किञ्चिद्बाधकमस्ति । तदेवञ्चास्माकन्निर्विकल्पकमिति सङ्क्षेपः
नन्तु विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धौ सर्वमेतदेवं स्यात्तच्चैव
नुमानन्नपश्यामइति चेन्न ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तदवधार-
णात् विस्तरस्तुमणिमरीचावनुसन्धेयः ॥ वैशिष्ट्यावगाहि-

त्वात्कारसामग्रीतः । चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्री-
तः । साक्षात्कारोत्पत्तौ । चाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ । नन्वेतावतासाक्षात्कारोत्पत्ताव-
पि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यतआह । तदेवञ्चेति । घटत्वज्ञानशून्यकाले जाय-
मानं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । अस्माकंनैयायिकानां । निर्विकल्पकमिति । तथाच घ-
टत्वज्ञानाभावाज्जायमानं घटत्वज्ञानन्निष्प्रकारकमेव भविष्यतीति सिद्ध-
न्निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानमितिभावः ॥

नन्तु रक्तो दण्डोनवेति संशये रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुद-
याद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन
हेतुतायाआवश्यकत्वात्तत एव दण्डज्ञानशून्यकाले दण्डविशिष्टपुरुषज्ञानानु-
दपत्तिनिर्वाहेऽलंविशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया नच विशिष्टस्य वै-
शिष्ट्यमिति, न्यायेन विषयता*शालिबुद्धिं प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकार
कनिर्णयस्य हेतुत्वेन दण्डज्ञानशून्यकाले विशेष्ये विशेषणन्तदपि विशेषणा-
न्तरमिति, न्यायेन दण्डविशिष्टज्ञानापत्तिवारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
वाच्यम् तथापि तद्धेतोरेवेति न्यायेन, विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेव विशि
ष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः अनुमित्यादौ तु परामर्शादेरेव नियामकत्वाश्रयेन मी-
मांसकमाशङ्कते । नन्विति । हेतुतासिद्धौ । विशिष्टज्ञानं प्रति हेतुता सिद्धौ । स-
र्वमेतत् । निर्विकल्पकादिसाधनम् । एवं स्यात् । पूर्वोक्तन्यायेन सयुक्तिकं स्यात् ।
तच्चैवचेति । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वएवचेत्यर्थः । मानमिति । विशेष-
णविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेव तदुपपत्तेस्तत्र प्रमाणाभावइत्यर्थः । प्रमाणाभा-
वश्च प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । वि-
शेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभावइत्ये-
वंरूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । तदवधारणात् । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबु-
द्धिहेतुत्वावधारणात् । यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दण्डे घटकारणत्वग्रहस्तथा प्र-
कृतेपोति भावः । नन्तु न केवलमन्वयव्यतिरेकावेव कारणताग्राहकावतिप्रस-

* विशिष्ट ज्ञानीय विषयताशालि बुद्धिं प्रतीत्यर्थस्तेन निर्विकल्पकेतुरीय
विषयतासत्त्वे पिनदोष इतिभावः ॥

सप्रकारकं, वा ज्ञानं सविकल्पकम् ॥ प्रकारताचायमुद्रटत्वादिज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वापरनामाविष-

ज्ञादपित्वनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकावेव प्रकृते च विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षेण विशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वान्न तथाविधयोस्तयोस्सम्भवइत्यत आह । विस्तरस्त्विति । अनुसन्धेयइति । कदाचिद्घटइति स्वरूपतोघटत्वप्रकारकज्ञानस्य, कदाचिच्च जातिमानिति जातित्वरूपेणघटत्वप्रकारकज्ञानस्योत्पत्तिरिति नियमनिर्वाहाय स्वरूपतोघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतोघटत्वज्ञानत्वेन, जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति च जातित्वेन, घटत्वज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकतया विशेषणज्ञानस्यहेतुतासिद्धिः । अथ घटत्वज्ञानसत्त्वेपि कदाचिदयङ्घटइत्याकारकघटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिच्चायघटत्ववानित्याकारकघटत्वविशिष्यकज्ञानस्योत्पत्त्या तन्निर्वाहायानायत्यातत्तज्ज्ञानेऽदृष्टविशेषस्यैव नियामकत्वकल्पनमावश्यकं तथाच प्रकृतेप्यदृष्टविशेषेणैव तथाविधकादाचित्कज्ञानद्वयोपपत्तेरलं विशेषणज्ञानस्य हेतुतयेति चेन्नैवं तत्र गत्यन्तराभावेनादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनेपि प्रकृते दर्शितरीत्या गतिसम्भवेऽदृष्टविशेषस्यैवनियामकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एकत्रादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनादन्यत्रापि तस्यैवनियामकत्वकल्पने कार्यकारण भावमात्रोच्छेदापत्तेरिति । ननु तथापि स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं नाम घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वं तत्र जातित्वादिभासकसामग्रीसत्त्वे जामानं ज्ञानं घटत्वांशेऽन्यप्रकारकनैवोत्पद्यते तदंशे जातित्वादिभासकसामग्रासत्त्वे च घटत्वांशेऽन्याप्रकारकमेव जायतइति तादृशधर्मस्य नोक्तरघटत्वादिवदार्थसमाजग्रस्तत्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात्कथं तादृशज्ञानं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वङ्कल्पयित्वा विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति चेन्न । जातित्वभासकसामग्रीसत्त्वेपि जातिमान् घटइति स्वरूपतोघटत्वविशिष्टबुद्ध्या दयाद्घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं तदवच्छिन्नंप्रति च स्वरूपतोघटत्वज्ञानस्यहेतुत्व कल्पनंविना आपत्तिवारणासम्भवादिति । ननु नित्यव्यावर्त्तनाय जन्यविशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यं तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकसम्बन्धेन घटादिमत्त्वंवेतत्र विनिगमनाविरहइति चेन्न नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकते क्षतिविरहात् । अथैवं कारणतानु-

पपत्तिः कारणत्वं हि कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्च घटाधिकरणकपाले यत्किञ्चिद्घटाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दण्डाभावसत्त्वात्कारणत्वानुपपत्तिरिति तत्तत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं तथा सति घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभत्वेनापि कारणत्वप्रसङ्गः यत्किञ्चिद्घटाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कपाले तस्य सत्त्वात् तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्व्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेन धृत्वा तत्तत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावेतरत्व वाच्यम् एवं च नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावन्मध्ये नित्यव्यक्तेरपि प्रविष्टतया तदव्यवहितपूर्वक्षणाप्रसिद्धेरिति चेन्न कार्यकारणभेदेनकारणताया भिन्नतया प्रकृते नित्यव्यक्त्यतिरिक्तव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानात्तत्साधारणरूपेणकार्यत्वेऽपि कारणत्वे बाधकाभावात् एवं समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन विशिष्टज्ञानत्ववत्त्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेन नित्यसाधारण्याभावाच्च वस्तुतस्तु जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वाच्चाक्षुषत्वादिना सङ्करभयाच्च निर्विकल्पकेऽपि तद्वैजात्यस्वीकारः अतएव जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वे तादृशवैजात्यशून्यत्वाभावाज्जन्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारलक्षणस्याव्याप्तिरितिपरास्तम् तस्य निर्विकल्पकसाधारण्येन जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात् ज्ञानसावृत्तित्वाभावाच्च तल्लक्षणे ज्ञानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वादित्युक्तत्वादितिदिक् ॥

निर्विकल्पकन्निरूप्य क्रमप्राप्तं सविकल्पकन्निरूपयति । वैशिष्ट्यावगाहीति । सम्बन्धविषयकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपकारणताबलान्निर्विकल्पकेऽपि सम्बन्धभाने बाधकाभावात्तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह । सप्रकारकं चेति । किञ्चिन्निष्ठप्रकारताशालीत्यर्थः । निर्विकल्पके च प्रकारतया घटत्वादेरभानान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यावगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः किञ्चिन्निष्ठसांसर्गिकविषयताशालित्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु किञ्चिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपि वक्तुं शक्यत एवेति तत्कुतो नोक्तमित्यत इष्टापत्त्या तथैवाह । सप्रकारकमिति । इदमुपलक्षणम् किञ्चिन्निष्ठविशेष्यताशालित्वमित्यपि तत्त्वमिति बोध्यम् । ननु सप्रकारकमित्यत्र प्रकारत्वनिवेशात्किन्तत्प्रकारत्वमित्यतस्तन्निरूपयति । प्रकारता चेति । ज्ञान-

यताविशेषः विषयता च विषयाकारप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ॥

पदार्थान्तरमित्यके केचित्त्विदम्प्रचीनाः ॥

इति । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । घटत्वादेरिति । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । ज्ञाननिरूपितो घटत्वनिष्ठो विषयताविशेष इत्यर्थः । विषयताविशेष इति । विशेष्यताख्यविषयताप्रकारताख्यविषयतासांसर्गिकविषयतारूपत्रिविधविषयताभेद इत्यर्थः । ननु किन्तद्विषयत्वमत आह । विषयता चेति । विषयेति । घटो ज्ञानविषय इत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिक इत्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । ज्ञानविषयरूपस्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थः ॥

ननु विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धत्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमते तस्याः ज्ञानस्वरूपत्वं विषयस्वरूपत्वं वा न तावदाद्यः ज्ञानरूपघटभूतलवृत्तिविषयतयोरैक्येन घटवद्भूतलमिति ज्ञानोत्तरं घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायवद्भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायापत्तेः घटपटाविति समूहालम्बनज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेश्च तज्ज्ञानस्यैक्येन तत्स्वरूपघटपटादिविषयताया अप्यभेदेन घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न द्वितीयः घटभूतलसंयोगाः घटवद्भूतलमिति समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्विषयाणामैक्येन विषयकृतवैलक्षण्याभावाद्विषयताकृतमेव वैलक्षण्यं वाच्यं तत्र च विषयताया विषयस्वरूपत्वेन तत्स्वरूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात्समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जागरूकैव न च समूहालम्बनाविषयस्य घटप्रतियोगिकभूतलानुयोगिकत्वरूपसम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वान्नवैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीति सम्बन्धसम्बन्धविषयकस्यापि समूहालम्बनस्य सम्भवात् न च समूहालम्बने संयोगत्वेन संयोगभानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् घटवद्भूतलं संयोगश्चेति विशिष्टज्ञानस्य तादृशसमूहालम्बनाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति तस्याः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वं दुर्वचमित्यत आह । पदार्थान्तरमिति । तथा चातिरिक्ताया विषयताया विषयभेदेन भिन्नतया न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः । केचित्तु । स्वरू-

भट्टास्तु ज्ञातो घट इति प्रतीतेर्ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः प्राकट्यापरनामा पदार्थो ज्ञातता सैव च विषयता ज्ञानविषययोः सम्बन्धस्वरूपा युक्तञ्चैतत्कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥ तन्न ॥ विनष्टे घटेऽज्ञातो घट इति प्रतीतेः । न हि तत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति तस्यैवासत्त्वात् न च समवायिकारणं विना भावका-

---

पसम्बन्धस्वरूपाया विषयताया अननुगमेनानुगतप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह । पदार्थान्तरमित्याहुः । तदसत् । तस्यातिरिक्तत्वेपि तत्तद्विषयभेदेन भिन्नतयाऽनुगतप्रत्ययानुपपत्तितादवस्थ्यात् न चानुगतप्रत्ययानुपपत्तिः कथंवारणीयेति वाच्यम् विषयतात्वमेकमङ्गीकृत्येत्यवेहि अतएव घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति घटत्वविषयकज्ञानत्वेन हेतुतायां विषयतायाः प्रकारताविशेष्यतादिभेदेन भिन्नतया एकस्याः निर्विशेऽन्यविधविषयताश्यादिज्ञानाद्विशिष्टबुद्ध्यनुत्पत्त्यापत्तिरपि निरस्ता । तत्र विषयतात्वेन प्रकारताविशेष्य-तयोरनुगमेनानुपपत्त्यभावादित्यास्तांविस्तरः ॥

घटंजानातीत्यादौ ज्ञानजन्यं घटनिष्ठं ज्ञातताख्यं पदार्थान्तरमङ्गीकार्यम् अन्यथा घटस्य कर्मत्वानुपपत्तेः क्रियाजन्यफलशालित्वस्यैवकर्मत्वरूपत्वात् तत्र च ज्ञानं, निमित्तकारणं, समवायिकारणञ्च, घटस्तदेव च विषयत्वमिति निष्कृष्टभट्टमतमादर्शयति । भट्टास्त्विति । ज्ञानजन्यः । निमित्तकारणविधया ज्ञानजन्यः । विषयनिष्ठइति । समवायेन विषयवृत्तिरित्यर्थः । सैव च । ज्ञाततैव च । सम्बन्धस्वरूपेति । अतिरिक्तसम्बन्धस्वरूपेत्यर्थः । युक्तं । सयुक्तिकम् । एतत् । ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तराङ्गीकरणम् । अन्यथेति । ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरानङ्गीकारेइत्यर्थः । ज्ञानकर्मत्वमिति । घटञ्जानातीत्यादौघटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपङ्कर्मत्वमित्यर्थः । क्रियेति । ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलवस्त्वाभावादित्यर्थः । विनष्टइति । घटस्यनष्टत्वेनतत्रज्ञानजन्यज्ञाततायाअसत्त्वादितिभावः । तदेवोपपादयति । नहीति । तत्र । विनष्टे घटे । तस्यैव । घटस्यैव । असत्त्वात् । नष्टत्वात् । ननुयथा मनसा नष्टे घटेपिविषयतासम्बन्धेनज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञानेनापि तत्र तदुत्पादनेबाधकाभाव इत्यतआह । नचेति । समवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वाद्घटनाशेनन तदुत्पत्तिसम्भवः अन्यथा समवायिकारणनाशस्य समवेत-

यौत्पत्तिः सम्भवति तत्र स्वरूपसम्बन्धएव प्रतीतेर्विषयइति-चेदन्यत्रापि सएवास्तु कृतमधिकेन कर्मविभक्तेरपि तद्वदे-वोपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ॥

अन्ये तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् अयंच

नाशे हेतुत्वाज्ज्ञाततोत्पत्तिद्वितीयक्षणएव तस्यानाशापत्त्याक्षणिकत्वप्रसङ्ग इति भावः। ननुतत्र विषयतायाज्ञाततारूपत्वाभावेपि स्वरूपसम्बन्धरूपत्वमेवास्त्वित्याशङ्कते । तत्रेत्यादिना । तत्र । नष्टघटस्थले । प्रतीतेः । ज्ञातोघटइति प्रतीतेः । अन्यत्रापीति । विद्यमानघटस्थलेपीत्यर्थः । सएवास्त्विति । स्वरूपसम्बन्धएवविषयोस्त्वित्यर्थः । अधिकेनेति । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तज्ञाततारूपविषयतास्वीकारेणेत्यर्थः । ननुसर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्य विषयत्वरूपत्वे तस्य ज्ञानजन्यत्वाभावाद्घटस्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेन(कर्मणिद्वितीयेति) सूत्रेण घटज्ञानातीत्यादौ घटपदोत्तरं द्वितीयाविभक्त्यनुपपत्तिरित्यतआह । कर्मविभक्तेरपीति । द्वितीयाविभक्तेरपीत्यर्थः । तद्वदेव । नष्टघटस्थलवदेव । तथाचत्वयानष्टघटस्थलेघटपदोत्तरंद्वितीयोपपत्त्यर्थंगौणमुख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वं (कर्मणि द्वितीयेति) सूत्रस्थकर्मपदस्यावश्यमङ्गीकार्यं ममापि च तेनैव विद्यमानघटस्थलेपिघटपदोत्तरंद्वितीयोपपत्तिरितिभावः । एवंचक्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेपि सविषयवाचकधातुसमभिव्याहारस्थले विषयत्वरूपगौणमेव कर्मत्वमिति नानुपपत्तिरिति हृदयम् । ननु नष्टतेऽभावोज्ञातइति प्रतीत्या अभावेपि ज्ञाततायाः अवश्यमङ्गीकारात्समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्त्यसम्भवइति न नियमस्तथाच नष्टघटस्थलेपि नानुपपत्तिरित्यत आह । सङ्क्षेपइति । समवायस्यातिरिक्तस्य तैरनङ्गीकाराद्विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन तस्याश्रयत्वमेव समवायिकारणत्वम् एवंच विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयं विना स्वस्यानुत्पत्तिरित्येव नियमः अभावस्थले च विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयत्वमभावस्याङ्गीक्रियते । विलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयघटस्यासत्त्वाच्च नष्टघटस्थलेऽनुपपत्तिर्जागरूकैवेति भावः स्वमतावष्टम्भेनेदन्दूषणमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तु गौणकर्मत्वेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तज्ञाततायां प्रमाणाभावान्न तद्रूपत्वंविषयतायाइत्येव दूषणं सारम् ।

प्रकारतानविषयताविशेषः किन्तुप्रतियोगित्वमेवेत्यङ्गीकर्तॄणाङ्केषांचिन्मतमाह । अन्येत्वित्यादिना । भासमानं यद्वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्तत्प्रति-

दृत्यत्र हि घटत्वस्य वैशिष्ट्यम्भासते तत्प्रतियोगि च घटत्वमित्याशङ्क्यत्राह । दण्डपुरुषसंयोगादृति समूहालम्बने दण्डो पुरुषदृतिवद्दण्डस्य प्रकारतापत्तेः संयोगोहि दण्डस्य वैशिष्ट्यम्भासते तत्प्रतियोगी च दण्डदृति दिक् ॥

तच्चप्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकं द्वेधा द्रव्यग्राहकन्तदग्राहकञ्चेद्र-

---

योगित्वमित्यर्थः । पुरुषेदण्डदृतिज्ञानेपिदण्डस्य प्रकारतापत्तिः संयोगप्रतियोगित्वस्य दण्डे सत्वाद्तीभासमानेति तज्ज्ञाने च दण्डप्रतियोगिकसंयोगाभानान्नातिव्याप्तिः । प्रतियोगित्वंच स्वरूपसम्बन्धविशेषएव । दृदमेवसङ्गमयति । अयमिति । घटत्वस्य वैशिष्ट्यम् । घटत्वनिरूपितसामवायः । संयोगोहीति । वस्तुगतत्या भासमानोयः संयोगस्तत्प्रतियोगित्वस्य दण्डे सत्वात्प्रकारत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु तत्प्रतियोगिकत्वेनभासमानंयद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः समूहालम्बनविशिष्टवुद्ध्योर्भेदानुपपत्त्याविशिष्टज्ञाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसम्बन्धसम्बन्धोपि भासतइत्युपेयते समूहालम्बने च दण्डप्रतियोगिकत्वेनसंयोगस्याभानान्नातिव्याप्तिरितअत आह । दिगिति । तथापि दण्डपुरुषदण्डप्रतियोगिकसंयोगादृति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिः नचात्र दण्डप्रतियोगिकत्वस्यसम्बन्धसम्बन्धविधया न भानमितिवाच्यम् तथा सति सांसर्गिकविषयताया अतिरिक्तत्वाभ्युपगमेकिंसपराद्धं प्रकारतया । सम्बन्धसम्बन्धस्यविशिष्टज्ञानविषयत्वे गौरवञ्च विषयकृतवैलक्षण्याभावेपि विषयताकृतवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्योपपत्तेरित्यादूह्यम् ।

तच्चेति । साक्षात्काररूपप्रमाकरणमित्यर्थः । तृतीयानुव्यवसायरूपप्रमाकरणत्वस्य व्यवसाये सत्वाज्ज्ञानोपादानोपेक्षादिप्रमाकरणत्वस्य च निर्विकल्पके सत्वात्सविकल्पकादिरूपप्रमाकरणत्वस्य चक्षुरादिसंयोगे सत्वात्तस्य बहुविधत्वमितिमतनिराकरणायाह । इन्द्रियात्मकमिति । चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षप्रमाणमन्येषां तु व्यापारत्वमिति भावः वस्तुतस्तु प्रत्यक्षप्रमाभ्रमनिराकरणायाह । इन्द्रियेति । द्रव्यग्राहकत्वम् । द्रव्य विषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्वम् तेनोपनीतभानमादायनरसनेन्द्रियादावतिप्रसङ्गः अनुपधायकखण्डचक्षुः सङ्ग्रहायजनकतावच्छेदकधर्मव-

व्यग्राहकाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि ॥ अन्यद् घ्राणं रसनं श्रवणं च ॥ ननु मनसोद्रव्याग्राहकत्वे सत्यन्धस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तिः ॥ न च तदात्ममात्रग्राहकं सर्वविषयकसिद्धान्तव्याघातात् ॥

उच्यते मनः सर्वविषयकमपि बहिर्विषयज्ञानजनने परतन्त्रं परं च चक्षुरादयः प्रत्यासत्तिर्योगजधर्मः सामान्यलक्षणा च न पुनश्चक्षुरादिमात्रं स्मृतपदार्थानां मनसा संसर्गग्रहाच्च

त्वनिवेशः। तद्ग्राहकश्च। द्रव्याग्राहकश्चेत्यर्थः। द्रव्याग्राहकत्वं च द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वम् तेनानुपधायकचक्षुषि नातिप्रसङ्गः तत्रापि चक्षुष्ट्वस्य सत्त्वादिति। अन्यत्। द्रव्यग्राहकेतरत्। नन्वन्धस्य घटसन्निकर्षे स्पार्शनं जायत एवेत्यतो विप्रकृष्टेति। दूरवर्तीत्यर्थः। तत्। मनः। आत्ममात्रग्राहकमिति। तथा च मनसश्चात्मभिन्नाग्राहकत्वान्न तेन घटादिग्रहापत्तिरिति भावः। सर्वेति। मनः सर्वविषयकज्ञानजनकमिति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः। सर्वविषयकमपि। सर्वविषयकज्ञानजनकमपि। तथा च नताद्दृशसिद्धान्तभङ्ग इति भावः। परतन्त्रमिति। स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्रीसापेक्षमित्यर्थः। तथाचान्धस्य विप्रकृष्टघटादीनां मनसा न ग्रहापत्तिः सहकारिचक्षुरादेरभावादिति भावः। किन्तत्परमतमाह। परमिति। मीमांसकैर्ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्माद्यस्वीकारान्मनसश्चक्षुराद्यौन्द्रियमात्रसहकारित्वमेवोपेयते अतएवात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमादिति सङ्गच्छते इत्यतस्तन्मतन्निराकर्तुमाह। नपुनरिति। चक्षुरादिमात्रमिति। चक्षुरादिकमेव परमिति न पुनरित्यन्वयः। मात्रपदेन ज्ञानलक्षणादिव्यवच्छेदः तथाच चक्षुरादिव्यापारं विनापि ज्ञानलक्षणादिसहकारेण कदाचिन्मनसा ज्ञानजननात्तेषामपि सहकारित्वमावश्यकमुपदर्शितनियमस्तु लौकिकप्रत्यक्षस्थल एवेति भावः। ननु ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा ज्ञानजनने मानाभाव इत्यत आह। स्मृतेति। संसर्गेति। परस्परसम्बन्धग्रहादित्यर्थः। ननु परस्परसंसर्गाग्रहे का क्षतिरत आह। कथमन्यथेति। अन्यथा। ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा स्मृतपदार्थानां परस्परसंसर्गाग्रह इत्यर्थः। काचित्काव्यादीति। काचिना स्मृतिविषययोर्भूतपदार्थानां

कथमन्यथा कविकाव्यादि योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्त्या मनसा सर्वसाक्षात्काराच्च ॥ प्रमेयत्वादिसर्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सर्वविषयग्रहणाच्च ॥ न तर्हि मनः स्वतन्त्रम् अबाह्यवस्तुषु कान्यबाह्यानि ॥ आत्मा तद्योग्यगुणास्तदभावस्तद्वृत्तिजातिस्तत्समवायश्चेति योग्यगुणाः सविकल्पकज्ञाने क्वा

परस्पर संसर्गमहि काव्यं विरचति नान्यथा शाब्दप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् तथाच तदस्वीकारे संसर्गग्रहाभावेन काव्यरचनोच्छेदप्रसङ्ग इति तत्स्वीकारस्यावश्यकइति भावः । इदमुपलक्षणम् लौकिकसन्निकर्षं विनापि घटोनास्तीत्याद्यभावांशे घटस्य भानात् एवं सौरभे लौकिकसन्निकर्षं विनापि सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषोदयाच्च तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वमिति ध्येयम् । लौकिकान्यतद्विषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चिदिति ... हेतुतेति कार्यकारणभावोबोध्यः कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वनिवेशात्प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पके च न व्यभिचारः कारणतावच्छेदके किञ्चिदिन्द्रियत्वावच्छिन्नत्वानिवेशाच्च निर्विकल्पकोत्तरमुपनीतभानापत्तिः निर्विकल्पकस्याप्युपनायकत्वाङ्गीकारे तु तद्विषयताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतेति बोध्यम् । सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कारणवैशिष्ट्यं निवेश्यैव तद्वृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानजन्यत्वनिवेशितवृत्तित्वघटत्वद्रव्यत्वादिनानाधर्मप्रकारकज्ञाननिरूपितजन्यतानामनुगमकरूपाभावादिति । इत्थं च कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वानिवेशेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । योगजधर्मसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेऽनुभवमेव प्रमाणयति । योगिनामिति । योगिनां योगजधर्मसहकारिणा मनसा चक्षुरादिव्यापारं विनापि सर्वविषयकालौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्य सहकारित्वमावश्यकमिति भावः । मेयत्वादीति । सर्वत्र प्रमेये चक्षुरादिव्यापारं विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्यापि सहकारित्वमावश्यकमिति भावः । स्वतन्त्रमिति । बहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्र्यनपेक्षमित्यर्थः । अबाह्येति । अबाह्यविषयकज्ञानजनने इत्यर्थः । अबाह्यानीति । योग्यानीति शेषः । तद्योग्येति । आत्मयोग्यगुणा इत्यर्थः । तदभावः । आत्मयोग्यगुणाभावः । तद्वृत्तीति । आत्मतत्समवेतगुणवृत्तिजातिरित्यर्थः । साक्षात्त्वज्ञानत्वादिः । तदेकत्वेति । आत्मयोग्यगुणवृत्तिजातिरित्यर्थः ।

प्रयत्नसुखदुःखद्वेषास्तदेकत्वपरिमाणे च ॥ तदेकत्वपरिमाणे न योग्ये इतिटीकाकृतः ॥

नन्वित्थं परात्मा परेण गृह्येततद्गुणाश्चगृह्येरन्निति-चेन्न ॥ परात्मतद्गुणानांपरायोग्यत्वात् ॥ स्यादेतत् चक्षुर्यदि द्रव्यग्राहकन्तदा परमाण्वादयोपि गृह्येरन्निति

महत्त्वपरममहत्त्वपरिमाणे इत्यर्थः । द्रव्यसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वे तद्गतसङ्ख्यापरिमाणादिग्राहकसामग्र्या अपि सत्त्वाद्द्रव्यसाक्षात्कारस्य सङ्ख्यापरिमाणविषयकत्वनियमेनात्ममानसे तयोरपि भानसम्भवइति भावः । नयोग्ये । न लौकिकमानससाक्षात्कारविषयीभूते इत्यर्थः । अत्र च मनःसंयुक्तसमवायरूपकारणबलाज्ज्ञानादीनामिव तयोरपि ज्ञानमेवावश्यकाभावः नच तथासति संस्कारादीनामपि मानसापत्तिः सामग्रीसत्त्वादितिवाच्यम् तन्नानायत्या संस्कारस्य प्रातिस्विकरूपेण, विजातीयगुणत्वेन, वा प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तद्वत्सङ्ख्यापरिमाणयोरपि प्रातिस्विकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकवैजात्यस्वीकारे गौरवात्तत्प्रत्यक्षे न किञ्चिद्बाधकम् नच ज्ञानादियोग्यगुणेष्वेव संस्कारव्यावृत्तवैजात्यं स्वीक्रियते विजातीयगुणविषयकमानसं प्रति विजातीयगुणत्वेन हेतुत्वात्तादृशवैजात्यस्य तत्सङ्ख्यापरिमाणयोः स्वीकारे गौरवात्तयोरप्ययोग्यत्वमिति वाच्यम् मनः संयुक्तसमवायेन विजातीयगुणं विनापि आत्मत्वमानसजननाद्विजातीयगुणस्य विशिष्टसामग्रीत्वाभावेन सामान्यसामग्रीबलात्संस्कारप्रत्यक्षापत्तिवारणाय विजातीयगुणभेदत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादात्मत्वमानसे आत्मत्वेनापि हेतुत्वङ्कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्या फले जननीये विजातीयगुणात्मत्वयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनेन संस्कारप्रत्यक्षापत्तिवारणेऽपितिगौरवात्तदपेक्षया विजातीयगुणभेदत्वेन कारणताया एवौचित्यादिति तयोः प्रत्यक्षस्वीकारएवौचित्यमस्वरसष्टीकाकृतइत्यनेन सूचितः । इत्यन्निति । आत्मनः आत्मसमवेतगुणानां च मनसोयोग्यत्वमित्यर्थः । परात्मा । पुरुषान्तरीयात्मा । तद्गुणाश्च । परात्मसमवेतगुणाश्चेत्यर्थः । चकारेण गुणसमवेतजात्यादीनां तदभावानांच सङ्ग्रहः । समाधत्ते । नेति । परायोग्यत्वात् । पुरुषान्तरीयमनसोयोग्यत्वात् । आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनः संयोगत्वेनात्मसमवेतमानसं प्रति विजातीयमनः

त्वेन ॥ तेषाञ्चक्षुरयोग्यत्वात् ॥ किन्त्ववच्छेदकसंयोगत्व-
लक्षणोद्भूतरूपवद्द्रव्यम् ॥ परमाणुश्च न महत्त्वाभावात्-
यथानोद्भूतरूपवत्त्वस्वद्रूपस्यानुद्भूतत्वादुद्भूतत्वञ्च जाति
विशेष इत्येके ॥ अनुद्भूतत्वरूपजात्यभाववदित्यपरे ॥

संयुक्तसमवायत्वेनात्मसमवेतसमवेतत्वाजसत्त्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयम-
नः संयुक्तसमवेतसमवायत्वेनेत्यादिनानाकार्यकारणभावकल्पनात्तुल्यपात्त-
रोषात्मान्यदीयमनसोः संयोगे च वैजात्यानभ्युपगमेन न तत्प्रत्यक्षापत्ति-
रिति भावः। स्कन्धेरन्निति। परमाण्वादिषु चक्षुःसंयोगसत्त्वादिति भावः
तेषाम्। परमाण्वादीनाम्। चक्षुरयोग्यत्वादिति। चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षा
त्काराऽयोग्यत्वादित्यर्थः। चक्षुःप्रयोज्यलौकिकचाक्षुषसामग्रयसत्त्वादितिभावः।
द्रव्यत्वलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति सम-
वायादित्यादि। परमाणौ महत्त्वा-
भावेन महत्त्वेन, उद्भूतरूपत्वेन, च हेतुतेत्यर्थः। परमाणौ महत्त्वा-
भावात् आत्मनि रूपाभावात् पिशाचादेश्चोद्भूतरूपवत्त्वाभावान्न प्रत्यक्ष-
मित्याशयकत्वार्थः। तदेवाह। परमाण्वित्यादिना। तद्रूपस्य। पिशाचादि-
शरीरस्य रूपस्य। अनुद्भूतत्वात्। उद्भूतभिन्नत्वात्। यद्यपि पिशाचादिशरीरस्य
वायवीयत्वेन तत्र रूपाभावात्तद्रूपस्यानुद्भूतत्वाभिधानमसङ्गतम् तथापि पि-
शाचादिपदेन तत्तन्निमित्तकारणपार्थिवपदस्य ग्रहणमित्याशयः। ननु तावता-
द्विजातीयचक्षुः संयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुत्वं परमाण्वादिचक्षुःसं-
योगेच वैजात्यानभ्युपगमात्तत्प्रत्यक्षापत्तिरितिकिमुद्भूतरूपादिहेतुत
या नच विजातीयचक्षुः संयुक्तविशेषणतायाश्चाक्षुषहेतुत्वयावद्यावदुद्भू-
तरूपाभावप्रत्यक्षानुरोधेन तत्र विजातीयचक्षुः संयोगस्यानपेक्षतया चा-
क्षुषापत्तिरितितत्तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। द्रव्यचाक्षुषजनक-
योग्यानुपलब्धेरिति तत्तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। नच तथा
तावच्छेदकतया वैजात्यान्तरस्वीकारात्तस्य च तत्रासत्त्वात् नच तथा
पि विजातीयचक्षुः संयोगस्य चक्षुष्यपि सत्त्वात्तच्चाक्षुषापत्तिरित्युद्भूतरूप-
हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्नभावेन च-
क्षुषि चक्षुः प्रतियोगिकसंयोगाभावादिति चेन्न विजातीयक्रियाया एव
विजातीयसंयोगनियामकत्वेन यत्रैवायेन चक्षुः क्रियया घटेपरमाणौ च
युगपत्संयोगस्तत्र परमाणावपि विजातीयसंयोगस्यदुर्वारतया तत्प्रत्य-
क्षापत्तेर्वारणासम्भवात्। नच तत्तदुत्तरदेशस्यापि विजातीयसंयोगनिया-

योग्यगुणाः योग्यद्रव्यगतरूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगाः ॥ साश्रयपदं घटाकाशसंयोगवारणाय ॥ कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतम् ॥ जातिश्च योग्यवस्तुगता द्रव्यत्वरूपत्वादिः समवायश्च ॥ त्वचो महदुद्भूतरूपस्पर्शवद्योग्यं द्रव्यम् ॥ तेन परमाणुवायुप्रदीपप्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते ॥ परमाणोरमहत्त्वाद्वायोर्नीरूपत्वात् प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावात् ॥ योग्यगुणाश्च रूपातिरि-

---

मकतया परमाण्वादिरूपान्तरदेशस्य तत्र नियामकत्वाकल्पनेन न तत्र विजातीयसंयोग इति वाच्यम् अनन्तान्तरदेशानां विजातीयसंयोगानां च नियामकत्वकल्पनापेक्षया महदुद्भूतरूपादिहेतुताया एवोचितत्वादिति दिक् । एतेनानेनास्वरसः सूचितः । स चोद्भूतत्वस्य जातित्वे नीलत्वादिना सङ्करप्रसङ्गः । न च नीलत्वादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् । तथा सति चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन कारणत्वानुपपत्तेः कारणानुगमेन व्यभिचारादिति । अनुद्भूतत्वमिति । न च नीलत्वादिना साङ्कर्यमत्रापीति वाच्यम् । नीलत्वादिव्याप्यनानानुद्भूतत्वस्यैव स्वीकारात् । अनुद्भूतत्वाभावकूटविशिष्टरूपत्वेनैव प्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः ॥

प्रसङ्गाच्चक्षुर्योग्यगुणानाह । योग्यगुण इत्यादिना । चक्षुर्योग्या इति शेषः । योग्यद्रव्यरूपमिति । चक्षुर्योग्यद्रव्यवृत्तिरूपमित्यर्थः । तन्मात्रवृत्तीति । योग्यद्रव्यमात्रवृत्तीत्यर्थः । ननु तन्मात्रवृत्तीत्यत्र साश्रयपदमनर्थकमित्यत आह । साश्रयपदमिति । घटाकाशसंयोगस्याकाशेऽपि वृत्तित्वान्न योग्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति भावः । ननु त्वाचप्रत्यक्षे त्वक्संयोगस्य हेतुत्वात् परमाणुवायुप्रभादीनां स्पार्शनापत्तिरिति त्वगिन्द्रिययोग्यमेव द्रव्यं त्वचा गृह्यते तद्वक्तव्यं तत्र किं तद्योग्यमिति शङ्कायामाह । त्वच इति । महदित्यादि । तथा च द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचप्रत्यक्षं प्रति समवायेन महत्त्वत्वेनोद्भूतरूपत्वेनोद्भूतस्पर्शत्वेन च हेतुत्वान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । सामान्यतो बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वात् त्वाचप्रत्यक्षेऽपि रूपं हेतुः तेन न वायोः प्रत्यक्षमिति हृदयम् । यथाक्रमं परमाण्वादिप्रत्यक्षं वारयति । तेनेत्यादिना । प्रभाया इति । न च प्रभादि तेजसो [illegible] रूपत्वमेव न तु द्रव्य

क्षास्त्वचो योग्याः महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयो महदुद्भूतस्पर्शस्य॥ अतएव वायुपरिमाणादयस्त्वचा न गृह्यन्ते तद्वदयोग्यत्वात् नवा दीपप्रभापरिमाणादय उद्भूतस्पर्शवदवृत्तित्वान्नवा घटप्रभासंयोगादय उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् तत्र हि अनुद्भूतस्पर्शादयो विद्यन्ते ॥ कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतं, योग्यवस्तुगतं सामान्यं, च समवायश्च ॥

मीमांसकास्तु महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव त्वचो योग्यता लाघवान्न तु महदुद्भूतरूपस्यापि तत्प्रयोजकत्वं गौरवादतो वायुरपि स्पार्शनप्रत्यक्षः नच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसा-

---

त्वमिति वाच्यम् । तदन्यमतानुसारेणैतदुक्तत्वादिति । प्रसङ्गात्त्वगिन्द्रिययोग्यगुणानाह । गुणाश्चेत्यादिना । त्वचो योग्या इति शेषः चक्षुर्योग्यस्यापि रूपस्य त्वचा ग्रहणप्रसङ्गाद्रूपातिरिक्ता इति । महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रेति । तन्मात्रवृत्तित्वं च तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वम् । महदुद्भूतस्पर्शेति । सामानाधिकरण्येन महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शस्येत्यर्थः । ननु चक्षुर्योग्या इति व्यर्थं त आह । अतएवेति । अतएव चक्षुर्योग्यत्वविशेषणादेव । वाय्विति । वायुपरिमाणस्य चक्षुरयोग्यत्वादिति भावः । नन्वनुद्भूतस्पर्शवद्वृत्तेश्चक्षुर्योग्यगुणस्यैवाप्रसिद्ध्या तेनैव प्रत्यक्षापत्तिवारणे कृतं महदित्यादि विशेषणेनेत्यत आह । नवेति । तथाच प्रभा परिमाणस्य चक्षुर्योग्यत्वात्तस्यापि त्वाचप्रत्यक्षापत्तिरतस्तद्विशेषणमावश्यकमिति भावः । नच चक्षुर्योग्यत्व विशेषणेनैव परमाणुगुणप्रत्यक्षवारणेऽत्र पृथक् महदिति विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । त्रुटिपरिमाणस्पार्शनवारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपरतया तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । मात्रपदव्यावृत्तिमाह । नवाघटेति । उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् । उद्भूतस्पर्शवदितरवृत्तित्वात् । तथाच -न तदितरावृत्तित्वस्वरूपस्तन्मात्रवृत्तित्वमस्येति भावः । तत्र हि । प्रभायां हि । कर्मं चेति । त्वग्योग्यद्रव्यसमवेतकर्म त्वग्योग्यमित्यर्थः ॥

वायोरपि स्पार्शनप्रत्यक्षवादिमीमांसकमतं दर्शयति । मीमांसकास्त्वित्यादिना । लाघवात् । त्वाच प्रत्यक्षे रूपस्य हेतुताकल्पनेन लाघवात् । महदिति । महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमित्यर्थः । तत्प्रयोजकं । त्वाचप्रत्यक्षप्रयोजकं ।

साक्षात्कारत्वावच्छेदेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वाद्वायौ तदभावान्नैव-मिति वाच्यम् ॥ लाघवाद् द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदेनैव तद्धेतुत्वा-दित्याहुः ॥

गौरवात् । प्रभास्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शस्य स्पार्शनं प्रति हेतुत्वस्यावश्यक-
तया त्वाचप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य हेतुत्वे गौरवात् । अतद्वृत्ति । उद्भूतरूपस्य
त्वाचप्रत्यक्षाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । बहिरिन्द्रियेति । आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचा-
रवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यत्वनिवेशः अत एव न नित्यत्वावारणमपीति
भावः । तदभावात् । उद्भूतरूपाभावात् । नैवमिति । न वायोः स्पार्शनप्रत्यक्ष-
मित्यर्थः । लाघवादिति । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्रव्य-
चाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः । अत्र मीमांसकानाम-
यमाशयः । आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवादुद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं बहिर्द्रव्यप्र-
त्यक्षत्वं वाच्यम् तत्र बहिष्ट्वम् आत्मान्यत्वं मानसविषयान्यत्वं वेति
विनिगमनाविरहः । अथ मूर्तप्रत्यक्षत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकं स्पन्दसम-
वायिकारणतावच्छेदकतया च मूर्तत्वं जातिरिति चेत् । तथापि प्रभायाः
स्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शस्य स्पार्शनं प्रति हेतुत्वावश्यकतया चाक्षुषत्व-
मेव रूपजन्यतावच्छेदकमनुमेयम् । ननु मूर्तप्रत्यक्षत्वं वायोः प्रत्यक्षसन्देहेन
तत्र सन्दिग्धव्यभिचारकत्वात् तदुक्तम् (परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारं
रूपमूर्तसाम्यव्यभिचारेण कारणत्वकल्पनायाञ्च कार्यत्वकल्पनाया अयो-
गादिति) । तथाच वायोः स्पार्शनेबाधकाभावः । स्पर्शवान् समीरोऽयं
मन्दो वहतीत्यादिप्रतीतिः । तस्योद्भूतस्पर्शेनैव वायोरनुमानात् तादृशप्र-
तीतेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानादिकं विनापि तादृशप्रतीतेरा-
नुमानत्वात् । अन्यथा घटं स्पृशामीत्यादिप्रतीतेरप्यनुमानेनैवोपपत्तौ घटा-
दीनामपि स्पार्शनोच्छेदापत्तेरिति । अत्राहुर्नैयायिकाः । कारणाभावात्का-
र्याभाव इति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वलाभ च
मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वेनाकारणत्वे च तदवच्छिन्नाभावस्य प्र-
योजकत्वासम्भवात् । प्रत्यक्षसामान्याभावे उद्भूतरूपाभावस्योद्भूतस्पर्शाभावस्येति
विशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । मन्मते चोद्भूतरूपाभा-
वस्यैवेति लाघवम् उद्भूतरूपत्वेनाकारणत्वे च तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजक-
त्वासम्भवात्सर्वे तुल्यमावश्यकमेव । ननु तत्रोद्भूतस्पर्शत्वेन हेतुत्वमादाय-

विनिगमनाविरहः । भवन्मते वायोरिव मन्मते प्रभायाः प्रत्यक्षानङ्गीकारा-
दिति चेन्न । वृक्षोपरिदेशे विहङ्गमद्वत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतयात-
स्य च प्रत्यक्षानङ्गीकारे वृक्षे विहङ्गमद्वति प्रतीत्यनुपपत्तेः । संयोगप्रत्यक्षे चा-
श्रयद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् । एवं संयोगविभागलिङ्गकं चन्द्रतारादौ गत्यनु-
मानञ्च स्यात् नच पूर्वोत्तरदेशयोश्चन्द्रादेरुपलम्भानुपलम्भाभ्यां संयोगविभाग-
योरनुमाना त्ताभ्यां गत्यनुमानमिति वाच्यम् । प्रभामण्डलरूपयोस्तयो-
र्भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वात्तस्या अभावाच्चानुमानोपकारकव्याप्यत्वादुद्भूतत्वधर्मत्वेन
कारणत्वासम्भवः । नच मूर्तप्रत्यक्षत्वस्य नित्यसाधारणत्वात् कथं जन्यता-
वच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविषयतोभयसम्बन्धेन प्रत्यक्ष-
त्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । एवंरीत्या द्विविधे कार्यकारणभावे वायौ
रूपाभावेनन तत्प्रत्यक्षमिति । वायुर्वातीति प्रतीतिरनुमानिकैव यथा-
द्दनीया घटादौ चोद्भूतरूपसत्त्वेन तत्प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वमेवेति । ननु
गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय विजातीय स्पर्शस्पार्शनं प्रतिसामानाधि-
करण्यसम्बन्धेनस्पार्शनाभावस्य प्रतिबन्धकत्वादस्पर्शकतया वायोस्स्पार्शने वा-
युस्पर्शस्पार्शनानुपपत्तिः । चक्षुरन्यस्पार्शने व्यभिचारवारणाय सतिविजा-
तीय विलक्षण धर्मवत्त्व* निवेशः । वैजात्यस्य द्रव्यव्याप्यगुणकर्म-
साधारणम् । नच प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ विजातीयत्वमिति स्पर्शान्य-
त्वनिवेशावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति विजातीयस्पर्शत्वस्प-
र्शान्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् । एवं त्वक्संयु-
क्तसमवायरूपसामान्यसामग्र्या स्पार्शनाभावाभावरूपकारणं जनयति वायु-
स्पर्शस्पार्शनजननात्तस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूप-
सामान्यसामग्रीबलाद्गगनघटसंयोगस्पार्शनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च नच स्पर्श-
स्पार्शनं प्रतिस्पर्शत्वेनापि हेतुत्वङ्कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्या द्रव्यसम-
वेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नजननीये स्पार्शनाभावाभावस्पर्शयोरन्यतरत्वमुभा-
वित्वकल्पनाच्चानुपपत्तिरिति वाच्यम् तथासति प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ
स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च वायोरप्रत्यक्षत्वस्वीकारेऽति
गौरवादिति वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकारणमेवोचित इति चेन्नैवं । तादृशप्र-
तिबन्धकाभावं विनापि त्वक् संयुक्तसमवायेन द्रव्यत्वस्पार्शनजननात् तस्य
विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीबलात् गगनघटसंयोगस्पार्श-
नापत्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वभिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति स्वभिन्नत्वेनापि का-

* विजातीयत्वनिवेश इत्यपि पाठान्तरम्

रणत्वं कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्याः फले जननीये तादृशप्रतिबन्धकाभावसन्निकर्षयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनादापत्तिवारणेऽपि गौरवात्तदुपेक्षया गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय स्पार्शनाभाववद्विशिष्टविजातीयसत्त्वेनैव तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् विजातीयसत्त्वे स्पार्शनाभाववैशिष्ट्यं च * सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । नच विजातीयसत्त्वस्पार्शनाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । विजातीयसत्त्वविशिष्टस्पार्शनाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धतया गौरवात् स्पार्शनाभाववद्विशिष्टविजातीयसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वे तु तादात्म्यस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धतया लाघवात् । प्रतिबध्यतावच्छेदकं च स्पर्शान्यस्पार्शनत्वम् । तेन वायोः प्रत्यक्षत्वेऽपि न तत्स्पर्शस्पार्शने व्यभिचारः । नच तादृशप्रतिबन्धकाभावं विनापि वायुस्पर्शस्पार्शनजननात् तत्रविशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीवशाद्गगनघटसंयोगस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम् । स्पर्शस्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेनापि हेतुताकल्पनेन सामान्यसामग्र्या फले जननीये स्पर्शतद्विधप्रतिबन्धकाभावयोरन्यतरस्य सहकारित्वोपगमात् । नच प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च वायोः प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे गौरवाद्वायुप्रत्यक्षतास्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । वायुप्रत्यक्षानङ्गीकारे प्रकारान्तरेण लाघवसम्भवात् । तथाहि परम्परादिघटितसन्निकर्षवशाद्द्रव्यत्वस्पार्शनवारणाय द्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तच्च चतुरणुकस्पार्शने व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेयं । तस्य च सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरहः । वायोरप्रत्यक्षत्वे तु वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारेण द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया विनिगमनाविरहासम्भवात् । नचैवमसन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम् । एकाश्रयघटितसन्निकर्षाद्द्वित्वादिप्रत्यक्षवारणाय विजातीयसत्स्पार्शनं प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन त्वक्संयोगाभावस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया तेनैव सन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिवारणसम्भवात् । नचैवं त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायामेव बीजाभावः । येन तत्कार्यतावच्छेदके विनिगमनाविरहो वायुप्रत्यक्षतावादिमते प्रस-

* सामानाधिकरण्यघटित सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेत्यपि पाठान्तरम् ॥

वैशेषिकास्तु समवायो न प्रत्यक्षः सम्बन्धप्रत्यक्षं यावदा-

श्रयेतेति वाच्यम् असन्निकृष्टद्रव्यत्वादिस्पार्शनवारणाय त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायत्वेन सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यासमवेतस्पार्शनत्वमादाय न विनिगमनाविरहः । वायोरप्रत्यक्षत्वेन वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारात् । वायुप्रत्यक्षत्ववादिमते तु द्रव्यान्यद्रव्यासमवेतस्पार्शनमादाय विनिगमनाविरहेणानन्तपुरुषभेदभिन्नानन्तसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापत्तेर्वायोरप्रत्यक्षत्वाङ्गीकार एवोचितः । एतन्मते उक्तरूपेण स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च कियद्गौरवसत्त्वेऽपि पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापेक्षया लाघवानपायादिति सिद्धान्तानुयायिपन्थाः ।

नव्यास्तु असन्निकृष्टद्रव्यत्वस्पार्शनवारणाय पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वमोपेयते अपितु सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्टं यत्स्ववृत्तिस्पार्शनविषयतासम्बन्धेन तद्वद्यत्समवेतत्वसम्बन्धेन कृतित्वेनैश्वरकारणत्वं स्ववृत्तित्वं च कालिकसम्बन्धेन एवञ्च वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकारे पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुतायास्तत्कार्यतावच्छेदकोपदर्शितगौरवस्यानवकाशात्तद्धेतुत्वस्यैवाकल्पनात् । नच कृतिकार्यतावच्छेदके द्रव्यान्यद्रव्यासमवेतस्पार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहसम्भव इति वाच्यम् । भवन्मते स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च गौरवस्यातिस्फुटत्वात् । वस्तुतस्तु व्यापकधर्मेण कारणतायामिव कार्यतायामप्यकल्पमाद्द्रव्यान्यद्रव्यासमवेतस्पार्शनत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्यैव वायुप्रत्यक्षतावादिमतेऽपि सन्निकर्षकार्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु गुरुत्वाद्यतीन्द्रियप्रत्यक्षवारणाय तेषान्तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवाल्लाघवेन विषयत्वेनैव लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वं विषयत्वं च लौकिकविषयतया साक्षात्कारवत्त्वमेव । तथा च तेनैव गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणे न तदनुरोधेन स्पार्शनं प्रति स्पार्शनाभावप्रतिबन्धकत्वमिति न वायुस्पर्शस्य स्पार्शनानुपपत्तिः । नचैवं द्विघटत्वाभावादेव नीरूपप्रत्यक्षवारणे रूपहेतुत्वमनावश्यकमिति वाच्यम् । घटादेः पाकादिना नीरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षतापत्तेः रूपहेतुत्वस्यावश्यकत्वादित्यलमनल्पजल्पनेन ॥

समवायातीन्द्रियत्ववादिवैशेषिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । वैशेषिकास्त्विति । न प्रत्यक्षः । नेन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः । स-

श्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् कथमन्यथा घटाकाशसंयोगोऽपि
न प्रत्यक्षः नचसमवायस्यसर्वेऽप्याश्रयाः प्रत्यक्षाः परमा-
ण्वादेरयोग्यत्वादित्याशङ्क्य तन्न तथा हेतुतायां मानाभावा-
त् नच घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः योग्यमात्रसम-
वेतगुणस्यैव योग्यत्वात् किञ्च लाघवात् संयोगप्रत्यक्षत्वा-
वच्छेदेनयावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुता युज्यते नतु सम्बन्धप्रत्य-
क्षत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वं हि संयोग समवायान्यतरत्वमिति
गौरवात् । घ्राणयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतोगन्धस्त-
द्व्याप्तं सामान्यं तयोः समवायश्च अतएव परमाणुगन्धो न
गृह्यते महत्त्वासमानाधिकरणत्वान्न वा घ्राणमणिवह्न्यादिग-
न्धस्तस्यानुद्भूतत्वात् रसनयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणो-
द्भूतो रसस्तद्व्याप्तं सामान्यं तयोः समवायश्च तेनपरमाणु-
रसो न गृह्यते महत्त्वासमानाधिकरणत्वान्नवा मण्या-
दिरसोगृह्यते अनुद्भूतत्वात् । श्रवणयोग्यः शब्दस्त-

म्बन्धप्रत्यक्षे इति । सम्बन्धत्वस्य समवायसाधारणत्वादिति भावः । नतु
तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इत्यत आह । कथमन्यथेति । अन्यथा ।
तादृशकार्यकारणभावाकल्पने । नप्रत्यक्ष इति । तत्रापि चक्षुः संयुक्त-
समवायरूपकारणसत्त्वेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषापत्तेरिति भावः । न-
चेति । नहीत्यर्थः । तथा हेतुतायामिति । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्र-
यप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायामित्यर्थः । घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तिरेव मा-
नमित्याशङ्क्य निराचष्टे । नचेत्यादिना । योग्येति । द्रव्यत्वादिजाति-
योग्यमात्रसमवेतत्वाभावात् योग्यत्वन स्यादतो गुणेति । योग्यत्वादि-
ति । घटाकाशसंयोगस्य चायोग्याकाशवृत्तित्वेनायोग्यत्वादिति भावः ।
नन्वेवं वायुस्पर्शस्य शब्दस्यच प्रत्यक्षं न स्यात्तयोरयोग्यवृत्तित्वादित्यत
आह । किञ्चेति । लाघवात् । सम्बन्ध प्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवात् ।
लाघवमेवाह । सम्बन्धत्वं हीति । संयोगत्वस्य जातिरूपतया लाघवम्

ताजातिस्तयोः समवायश्चेति सङ्क्षेपः ॥ तस्येन्द्रियसन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात्सन्निकर्षाः सहकारिणः के ते सन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणताच ॥

अथकेनसन्निकर्षेण किंगृह्यते द्रव्यंसंयोगेन गृह्यते । घटादितरगुणाः कर्मद्रव्यगता जातिः संयुक्त समवायेन । भवतिहि

स्येवेति भावः । घ्राणग्राह्यगुणमाह । घ्राणेति । तद्गतं । गन्धगतं सामान्यं । गन्धत्वादि । तयोः । गन्धगन्धत्वयोः । अतएव । गन्धे महत्त्वसामानाधिकरण्यविशेषणादेः । एकत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह । नवेति । रसन योग्यगुणमाह । रसनेति । श्रवणयोग्यगुणमाह । श्र-णेति । ननु चक्षुरादीनां द्रव्यग्राहकत्वे निमीलितनयनस्यापि तद्ग्रहापत्तिरत आह । तस्येति । सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात् सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहकत्वात् । असन्निकृष्टार्थाग्राहकत्वादिति यावत् । सहकारिणः । प्रत्यक्षे जननीये अपेक्षणीयाः । तथाचेन्द्रियसंयोगादेरपि प्रत्यक्षहेतुतयाननिमीलितनयनस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । नन्विन्द्रियस्य तेजस्त्वादिना चक्षुरादिजातित्वासम्भवेन कथं द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियतत्संयोगयोर्हेतुत्वमिति चेन्न । इन्द्रियनिष्ठैकत्वेषु वैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयैकत्ववत्त्वेनैव तद्धेतुत्वात् । न च चक्षुः संयोगादिसाधारणनिवारणाय त्वक्संयोगदशायां च चाक्षुषवारणाय चक्षुस्त्वक्संयोगयोश्चाक्षुषस्पार्शनहेतुत्वस्यावश्यकत्वेनेन्द्रियसंयोगादेः प्रत्यक्षसामान्यहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसामान्यानुत्पादे चक्षुः संयोगाभाववत्त्वक् संयोगाभावादीनां प्रयोजकत्वे गौरवाल्लाघवेनेन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसंयोगहेतुत्वावश्यकत्वात् । * कारणविरहस्य कार्यविरहप्रयोजकत्वात् । इन्द्रियसंयोगस्य संयोगेनेन्द्रियस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादिन्द्रियत्वेनापि तद्धेतुत्वमिति ॥

ननु सर्वेषामेव सन्निकर्षाणां द्रव्यादिग्राहकत्वे आत्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्र संयुक्तसमवायाभावात् एवं रूपादेरपि तत्र संयोगाभावादिति प्रत्येकमेव द्रव्यादि ग्राहकतावाच्या तत्र केन किं गृह्यते इति पृच्छति । अथ

---

* अकारणविरहस्य कार्यविरहाप्रयोजकत्वादित्यपिपाठान्तरम्

घटादिकं चक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेतं रूपादि स्पन्दोद्रव्यत्वादिजातिश्च शब्देतरगुणकर्मगताजातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन भवतिहि चक्षुरादिसंयुक्तो घटादि स्तत्समवेतं रूपादि तत्र समवायो रूपत्वादिः । शब्दः समवायेन गृह्यते कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभसि शब्दस्य समवायात् ॥ शब्दगता तु जातिः समवेतसमवायेन श्रवणसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् । विशेषणतया समवायोऽभावश्च गृह्यते तत्र संयोगसमवाययोरभावात् । सा च विशेषणता द्विविधा । इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च । तत्रेन्द्रियविशेषणतया शब्दाभावो गृह्यते इन्द्रियरूपे श्रवणे तस्य विशेषणत्वात् । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतया भूतलादौ घटाभावादि इन्द्रियसन्निकृष्टे भूतले तस्य विशेषणत्वात् इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतापि बहुविधा । सन्निकर्षस्य बहुत्वादवसेया । ननु संयोगो न प्रत्यासत्तिः संयुक्त-

---

क्तेनेति । उत्तरयति । द्रव्यमिति । संयुक्तसमवायस्य गुणमात्रग्राहकत्वे शब्दग्रहो न स्यात् स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तसमवायस्य शब्देऽसत्त्वादत आह । शब्देतरेति । जातिः । द्रव्यत्वादिः । संयुक्तसमवेतसमवायस्य शब्दत्वेऽसत्त्वाच्छब्दत्वग्रहानुपपत्तेः । शब्देतरगुणेति । शब्देतरेति गुणविशेषणं । तत्र । समवायेऽभावे च । तथा च पञ्चविधसन्निकर्षाभावेन विशेषणतयैव तद्ग्रह इतिभावः । तस्य । शब्दाभावस्य । अग्रे च तस्य घटाभावस्येत्यर्थः । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतैन्द्रियसंयुक्तविशेषणता तथा च रूपादौ रसत्वाभावग्रहानुपपत्तिरत आह । इन्द्रियसन्निकृष्टेति । बहुविधेति । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिरीत्याबोध्या । इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादौ रसत्वाभावग्रहसम्भवात् । नानुपपत्तिरितिभावः । बहुत्वात् । संयुक्तसमवायादिभेदेन बहुवि-

समवायेनैव घटादिग्रहसम्भवात् इन्द्रियसंयुक्ते कपालादौ तेषां समवायात् । नैवम् आत्मनि तदसम्भवात् तस्यासमवेतत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ स्यादेतत् अन्धकारस्थघटादिः किमिति चक्षुषा नोपलभ्यते संयोगप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् ॥

उच्यते चक्षुषा द्रव्यग्रहे महदुद्भूतरूपालोकसंयोगः सहकारी नचान्धकारस्थघटे सोस्ति ॥ नच महदुद्भूतेति व्यर्थं

थत्वात् । ननु रूपादिग्रहार्थमवश्यमभ्युपेयतया संयुक्तसमवायादि-
प्रत्यासत्त्यैव घटादिग्रहोपपत्तेरलं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेत्याशङ्कते । न ।
न्विति । न प्रत्यासत्तिः । न द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तिः । मानाभावा
दिति शेषः । ननु घटादिग्रहान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह । सं-
युक्तेति । तदसम्भवात् । संयुक्तसमवायासम्भवात् । तस्य । आत्मनः । तथा-
चात्मप्रत्यक्षे संयोगहेतुताया आवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्य-
तावच्छेदकमुपेयतइति भावः । ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति
चक्षुः संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वेन तत एवोपपत्तेरलं चक्षुःसंयोगहेतुत्वेन ।
यदि चात्मप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वात्सामान्यतो द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमु
ररीक्रियते तदा सप्रत्यक्षत्वमेव तथा स्तु । नच सप्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे
रूपादिचाक्षुषानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । त-
थासतिचक्षुःसंयुक्तसमवायेनैव घटादिचाक्षुषोपपत्तेर्नद्रव्यप्रत्यक्षत्वं जन्यं ताव-
च्छेदकं साधकाभावस्यैव प्रकृते बाधकत्वादित्यत आह । सङ्क्षेपइति ।
चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्व्यणुकादिरूपेपि सत्त्वाच्चाक्षुषापत्तेश्चक्षुः संयु-
क्तचाक्षुषवन्निरूपितसमवायत्वेन तद्धेतुत्वं वाच्यं तत्र त्रुटिचाक्षुषे व्यभि-
चारवारणाय द्रव्यान्यसच्चाक्षुषत्वस्य विजातीयसच्चाक्षुषत्वस्य वा तज्ज-
न्यतावच्छेदकत्वमुपेयम् । एवं च त्रुटिचाक्षुषस्यासङ्गृहीततया चक्षुः सं-
योगहेतुतावश्यकीति हृदयम् । संयोगप्रत्यासत्तेरिति । परमाणौ महत्त्व-
नास्तीति प्रत्ययात्परमाणाविव घटे आलोको नास्तीति प्रत्ययाद् घटेपि चक्षुः
संयोगस्यावश्यकत्वाच्चक्षुःसम्बन्धविशेषणतायाएवाभावग्राहकत्वादिति भावः ॥
महदुद्भूतेति । महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोकनिरूपितसंयोगः
द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः । सहेति । महदुद्भूतरूपालोकसंयो-

तेजःपरमाणुचक्षुरादिसंयोगयोर्विद्यमानत्वात् ॥ नन्वेवं चक्षुषा तेजःप्रत्ययो न स्यात् तत्र तेजःसंयोगाभावात् प्रदीपे तत्प्रभासंयोगोऽस्तीति चेन्न मणिप्रभादौ तदभावात् ॥ दृश्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तमणिविशेषप्रभा । अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगः सहकारीति चेन्न । महान्धकारे सुवर्णरूपतेजःसाक्षात्कारापत्तेः ॥ अत्रोच्यते द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगःसहकारी । नचालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोकेऽपि सत्त्वात् तस्य द्विनिष्ठत्वात् नचैवमन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः

गइत्यर्थः । नन्वेवमिति । एवम् । आलोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हेतुत्वे । तेजःसंयोगाभावात् । तेजोन्तरप्रतियोगिकसंयोगाभावात् । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानभ्युपगमादिति भावः । तत्प्रभा । प्रदीपप्रभा दीपप्रभायां दीपसंयोगस्यैव सत्त्वादतो मणिप्रभादाविति । मणेः पार्थिवत्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादिति भावः । ननु मणिप्रभादौ सौरालोकसंयोगस्यैव सत्त्वादत आह । दृश्यते चेति । महान्धकार इत्यनेन सौरालोकव्यवच्छेदः । अन्धकारे घटादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्रालोकसंयोगस्य हेतुत्वमास्ताम् आलोकप्रत्यक्षे तु तद्धेतुत्वे मानाभावः । अन्धकारेऽपि तत्प्रत्यक्षोदयादत आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमतो न व्यभिचार इत्याशङ्कते । अथेति । सुवर्णेति । सुवर्णस्यालोकभिन्नत्वाभावेन तच्चाक्षुषस्यालोकसंयोगकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । आलोकसंयोग इति । आलोकनिष्ठसंयोगो हेतुरित्यर्थः । यत्रालोकवति भूतले घट आनीतस्तत्रालोकप्रतियोगिकसंयोगाभावादालोकवृत्तिसंयोगत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । तस्य । आलोकसंयोगस्य । द्विनिष्ठत्वात् । आलोकालोकभिन्नोभयवृत्तित्वात् । एवम् । उक्तरीत्या आलोकसंयोगस्यालोकेऽपि सत्त्वे । सुवर्णेति । तत्राप्यालोकाकाशसंयोगस्य सत्त्वादिति भावः अनभिभूतेति । अनभिभूतं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या अनभिभूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुतया सुवर्णे तदसम्भवः सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात् तथाच

अनभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्याभिभू
तमन्यथा सुवर्णरूपालोकसंयोगाद् व्यान्तरग्रहापत्तिः ॥
सम्प्रदायविदस्तु सुवर्णभिन्न तेजोभिन्नद्रव्यचाक्षुषेऽआलोक
संयोगो हेतुः भवति च सुवर्णमपि सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नं
मतस्तद्वृत्त्यालोकसंयोगो हेतुस्तेनान्धकारे न सुवर्ण-
साक्षात्कारइत्याहुः ॥ तथापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसं-
योगवतः परस्यां तदसंयुक्तस्य भित्त्यादेः परदिगवस्थित-
पुरुषेण साक्षात्कारःस्यात् । आलोकसंयोगस्य पूर्वदिगव-
च्छेदेन सत्त्वात् । नैवं यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छि-
न्नचक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वात् इह च तदभावात् ॥

द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यनभिभूतोद्भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्व-
मिति भावः । अन्यथा । सुवर्णरूपस्यानभिभूतत्वे । ध्वान्तेति । अ-
न्धकारे घटादौ सुवर्णसंयोगाद् घटग्रहापत्तिरित्यभिभूतत्वं तस्येतभावः ।
बलवत्सजातीयग्रहणाकारसग्रहणञ्चाभिभवइति ॥
संप्रदायविदस्त्वित्यादि । आलोकेतरद्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतु-
त्वेऽन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिरित्यतः सुवर्णभिन्नत्वमालोकविशेषणम्
तथाच सुवर्णभिन्नंयत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्य सुवर्णघटादिच तन्निष्ठचाक्षुषे आलोक-
प्रतियोगिकसंयोगःहेतुरतोनान्धकारे सुवर्णादिसाक्षात्कार इत्यखण्डला-
र्थः कार्यतावच्छेदके गौरवमित्यस्वरसः । केचित्तु । द्रव्यचाक्षुषे आलो
कसंयोगस्य प्रभासंयोगत्वेनैवहेतुता । प्रभात्वं च सुवर्णादिव्यावृत्तमित्या-
हुः । सुवर्णादिसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यमुपेत्य विजातीयालोकसंयोगत्वेनैव
हेतुत्वमित्यपि कश्चित् । आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन चक्षुःसंयो-
गेघटादिग्रहः स्यात्तत्रालोकसंयोगस्य चक्षुः संयोगस्य च परस्परानव-
च्छेदकावच्छेदेन सत्त्वादित्याशङ्कते । तथापीति । तथापि आलोकसंयोग-
स्य हेतुत्वेपि । परस्याम् । परदिगवच्छेदेन । तदसंयुक्तेति । आ-
लोकासंयुक्तेत्यर्थः । पुरुषेणेति । परदिगवच्छेदेन चक्षुः संयोगवते-
ति शेषः । यदवच्छेदेनेति । आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्न चक्षुः

स्यादेतत्। विशेषणता न प्रत्यासत्तिः समवायाभावयो-
रेवासत्त्वात् नहि तयोर्मानमस्ति। नन्वयं घटोऽयं रूपवानयं

संयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः। अथ मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् घटाद्यवच्छेदावच्छेदेन संयोगसम्बन्धेनालोकचक्षुषोरसम्भवादालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुः संयोगः कथमुपपद्यतइति चेन्न। निबिडयोरेव मूर्तयोः समानदेशतानङ्गीकारात्। आलोकचक्षुषोस्तैजसत्वेन निबिडत्वाभावात्। इत्थंतरञ्च वृत्तितानियामकसम्बन्धेनैव मूर्तयोर्विरोधः। ननु यथाकथंचित्सम्बन्धेनापि चक्षुःसंयोगस्य तुल्यनियामकत्वादालोकसंयोगावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्सत्त्वमव्याहतमेव। नच तथाप्यालोकसंयोगस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वान्नकारणत्वमिति वाच्यम्। तादृशचक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुः संयोगावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहेण तस्यापि कारणत्वात्। नचालोकसंयोगं विनापि विडालादेः साञ्जनचोरादेश्चान्धकारे प्रत्यक्षोदयात्कथं तस्य कारणत्वमिति वाच्यम्। विजातीयचाक्षुषं प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वात्। विडालादिसाञ्जनपुरुषीयचाक्षुषव्यावृत्तं चैतद्वैजात्यमिति। केचित्तु अञ्जनाभावविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तदभावत्वेन च कारणता अञ्जनाभावस्य स्वसंयुक्तचक्षुःसंयोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। आलोकसंयोगाभावेऽञ्जनाभाववैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्येन आलोकसंयोगाभावस्य स्वसमानाधिकरणैकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाबोध्यः। तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपिन क्षतिः। सच विशिष्टाभावः। क्वचिद्विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिद्विशेष्याभावप्रयुक्तः साञ्जनपुंसोऽञ्जनाभाव विरहप्रयुक्तोविशिष्टाभावः। आलोकसंयोगस्थले चालोकसंयोगाभावविरहप्रयुक्त इत्युभयत्रापि प्रतिबन्धकाभावसत्त्वमव्याहतं। विलाडादिचाक्षुषेव्यभिचारवारणाय च तत्प्रत्यक्षे वैजात्यं निवेशनीयमित्याहुः॥

समवायाभावग्रहार्थमेव विशेषणता प्रत्यासत्तिरित्युक्तं तत्तु समवायाभावयोः प्रमाणसत्त्वे एव सम्भवति तदेवनेत्याशङ्कते। स्यादेतदिति। समवायाभावग्राहकत्वेनैव तत्प्रत्यासत्तित्वं स्यादित्यत आह। समवायेति। प्रमाणसत्त्वे कथं तयोरसत्त्वमतआह। नहीति। तथाच प्रमाणाभावस्य प्रमेयाभावव्याप्यत्वान्न तयोः सत्त्वमिति भावः। ननु अयं घटइत्यादिप्रतीत्यां घट

चलतीति प्रत्यक्षमेव घटत्व रूप चलन सम्बन्धविषयकं स-
मवाये मानं नहि घटादौ तेषामन्यः सम्बन्धोऽस्तीति चेन्न
स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधाराधेयभावाख्यस्य सत्त्वात् नहि स-
मवायएव घटत्वस्याधारता पटादावपि सत्त्वात् एकएव हि
घटत्वपटत्वयोः समवायः ॥ एवं घटे घटत्वं रूपं च समवेतं
तन्तुषु पटः समवेतः इह कर्म समवेतमित्यनुगतसमवाया-
कारप्रतीत्या तत्सिद्धेः ॥ नचाऽभावोऽस्तु घटोनास्तीतिप्रती
त्यात्तत्सिद्धेः ॥

घटत्वयोः सम्बन्धविषयकं तच्च समवायातिरिक्तसंयोगादीनां बाधा-
त्समवायसिद्धिः । तथा चेतरबाधसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणस्यैव सम्भवात्
कथं प्रमाणाभावइत्याशङ्कते । अयङ्घटइत्यादि । ननु समवायातिरि-
क्तस्यैव कस्यचित्सम्बन्धस्यैव सत्त्वान्नेतरबाधइत्यतआह । नहीति । तेषां ।
घटत्व रूप चलनादीनाम् । अन्यः सम्बन्धः । संयोगादिः । सत्त्वादिति । तथा
च समवायातिरिक्तस्याधाराधेयभावाख्यस्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात्तद्विषय-
कत्वेनैव प्रतीतेरुपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या समवायसिद्धिरिति भावः ।
नन्वाधारता समवायइति पर्यायइति सिद्धं समवायेनेत्यतआह । न-
हीति । पटादावपीति । सत्त्वात् । समवायस्य सत्त्वात् । तथा च समवाय-
स्यैवाधारतात्वे पटादावपि समवायरूपघटत्वाधारतासत्त्वेन तत्रापि घ-
टत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेः समवायातिरिक्तैवाधारता स्वीकार्या तथा च किं
समवायेनेति भावः । ननु पटे घटत्वसमवायाभावादेव न तथा प्रतीत्याप-
त्तिरतआह । एकएवहीति । तत्सिद्धेरिति । तथाच समवेतमितिप्रतीते
स्स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात्समवायस्वीकारइति भावः
वस्तुतस्तु अयंघटइत्यादिप्रतीतीनामनन्तस्वरूपसम्बन्धविषयकत्वे गौरवाल्ला-
घवेनातिरिक्तसमवायविषयकत्वमिति ध्येयम् । समवाये प्रमाणमुक्त्वा
अभावे तदाह । नचेति । अस्त्विति । अप्रामाणिकइत्यर्थः । तत्सिद्धेः ।
अभावसिद्धेः ॥

अथ प्राभाकरा नाभावोऽतिरिक्तः किन्तु केवलाधिकरणस्वरूपएव अतः किं तद्ग्रहाय प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनेन । ननु किमिदं कैवल्यं भूतलरूपं चेत्सघटभूतलस्यापि तत्त्वापत्तिः घटाभाववत्त्वं चासिद्धमभावेनेति चेन्न । यत्राधिकरणे भवद्भिरभावोऽङ्गीक्रियते तदधिकरणस्य वाभावत्वाङ्गीकारात् नचाभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटो नास्तीतिप्रतीतिरभेदेऽपि त्वया घटाभावे तथाभावाङ्गीकारात् । नचान्य एव घटाभावे घटाभावः अनवस्थापत्तेरपसिद्धान्ताच्च । अत्रोच्यते यदि भूतलविशेषएव घटाभावस्तदा भूतले घटाभाव इत्याधारताप्रत्ययो न स्यात् नहि भूतलं भूतलाधिकरणं भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च यत्रेदानीं घट आनीतस्तदाधिकरणं घटाभावो नवा आद्ये इदानीं घटो नास्तीतिप्रतीतिः स्यात् । अन्त्ये अन्यदापि घटोनास्तीति प्रत्ययो न स्यात् ॥

ननु वयमभावो नास्तीति न ब्रूमः किन्तु तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनैवोपपत्तेरतिरिक्तत्वे मानाभावइति प्राभाकरमतमुपन्यस्यति । अथप्राभाकरा इति । अतिरिक्तः । अधिकरणादतिरिक्तः । तद्ग्रहाय । अभावग्रहाय । प्रत्यासत्तीति । विशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनेनेत्यर्थः । यद्यपि समवायग्रहार्थमवश्यं तत्प्रत्यासत्तेरङ्गीकारः । तथाप्यभावग्राहकत्वेन तत्प्रत्यासत्तित्वं यन्नैयायिकैरुपेयते तदेव खण्ड्यतइतिभावः । इदम् । अभावप्रतीतिविषयीभूतं । तत्त्वापत्तिः । अभावस्वरूपत्वापत्तिः तथाच तत्रापि घटाभाववत्ताबुद्धिप्रसङ्ग इतिभावः । अभावइति । अभावाधिकरणइत्यर्थः । यत्रेति । यत्कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणता भूतले उपेयते तस्यैवतत् स्वरूपत्वमङ्गीक्रियतइति भावः । नचाभेदइति । अभेदे । अभावाधिकरणयोरभेदे । तथा भावः । आधाराधेयभावः । अनवस्थापत्तेरिति । घटाभावेऽतिरिक्ताभावे च घटाभाववत्यभावेऽप्यतिरिक्तः कल्प्यते तथाचानवस्थेत्यर्थः । ननु यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नवत्ता न प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता नोपेयते । एवंच भूतले भूतलत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वाभावान्न भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तिः । भूतले घटाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः स्वीकाराच्च भूतले

किञ्च कपाले घटो भविष्यति घटो नष्ट इति प्रतीतेः स्वीकपाले पूर्वं घटप्रागभाव उत्तरकाले घटध्वंसः स यदि कपालात्मा तदा सर्वदा तत्प्रतीतिः स्यात् कपालस्य सत्त्वात् अन्यथा कपालप्रतीतिरपि न स्यात् । किञ्चैवं मोक्षो दुःखाभावः आत्मरू-

---

घटाभाव इति प्रतीतिरुपपन्नैवेत्यस्वरसादाह । किंचेति । आद्ये । तदधिकरणस्य घटाभावस्वरूपत्वे । इदानीमित्यनन्तरमिहेति शेषः । अन्त्ये । तदधिकरणस्य घटाभावास्वरूपत्वे । अन्यदापीति । घटे नीतेपीत्यर्थः ॥

नन्वतिरिक्ताभाववादिमते घटे आनीते घटाभावो न नश्यति नवा गच्छति तस्य नित्यत्वादभावत्वाच्चेति कुतो न घटाभाववत्ताबुद्धिः । कथं वा भावाभावयोरेकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधस्तन्नैवोभयोःसत्त्वात् । अथ घटानधिकरणकालावच्छिन्नत्तद्भूतलादिकमेव घटाभावस्य सम्बन्धः तथाच घटवद्भूतले अनेन सम्बन्धेन घटाभावस्याविद्यमानत्वान्न घटाभाववत्ताबुद्धिः घटाभावस्य तेनसम्बन्धेनाविद्यमानत्वाच्च न विरोधिताघटकसम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधव्याघातोपीतिचेत् । तर्हि विशिष्टसत्ताया अनतिरेकेपि यथा विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया गुणेऽसत्त्वात् गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति न प्रत्ययस्तथा सघटभूतलेपि तत्कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणताया अनङ्गीकारान्नघटाभाववत्ताबुद्धिप्रसङ्ग इत्यस्वरसादाह । किञ्चकपाल इति । केचित्तु नन्वस्यादविनाशशालिनो एकातिरिक्ताऽधिकरणतापीष्यते तस्याश्च घटे आनीते नाशोपगमेन न तद्वत्ताबुद्धिप्रसङ्ग इत्यस्वरसमाहुः । तदसत् प्रतिक्षणम् प्रामाणिकानन्ताधिकरणत्वतन्नाशाद्युपगमे गौरवेणातिरिक्ताभावस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् । नच त्वदुक्तेप्येष दोष इति वाच्यम् । मन्मते घटाभावाधिकरणतायां घटाधिकरणकालस्यावच्छेदकत्वानभ्युपगमेनानुपपत्त्यभावात् । स इति । घटप्रागभावो घटध्वंसश्चेत्यर्थः । सर्वदेति । प्रागभावनाशकाले ध्वंसानुत्पत्तिक्षणे चेत्यर्थः । कपालमात्र इत्यर्थ इति कश्चित् । अन्यथा । प्रागभावध्वंसयो घटकाले सत्त्वेपि प्रतीत्यस्वीकारे । कपालप्रतीतिरपीति । कपालस्वरूपप्रागभावध्वंसयोरप्रतीतौ कपालमपि कथं प्रतीयेत त्रयाणामैक्येनैकस्याप्रतीतौ न कस्यापि प्रतीतिः स्यात् । कस्यचित्प्रतीतौ सर्वैरेव प्रतीयेतेति भावः । अन्यथा । कपालासत्त्व इत्यर्थ इति कश्चित् । नन्व

मः स्यात् तथाच असाध्यतापत्तिस्तस्य नित्यत्वादिति सङ्क्षेपः। स्यादेतत् एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावोप्यतिरिक्तः स्यात् स्यादेवेति चेत्तर्हि तदभावोप्यधिकः स्यादित्यनवस्था केवलाधिकरणं तदभावइति चेत्तर्हि सर्वत्र स एवाभावोस्तु कृतमधिकेन भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गश्चैवं स्यात् ।

चापि घटकालावच्छेदेन घटप्रागभावध्वंसाधिकरणताया अनभ्युपगमात्र तत्काले तद्वत्ताबुद्धिरित्यस्वरसादाह । किञ्चसोच्यते । ननूत्पादविनाशशालिनो मधिकरणतासङ्गाहतत्र घटकाले घटप्रागभावाधिकरणताया नाशात् ध्वंसाधिकरणताया अनुत्पत्तेश्च न तद्वत्ताबुद्धिरित्यस्वरसात्किञ्चेत्यीति केचित्। तन्तु पूर्वमेव दूषितत्वादनादेयम् । असाध्यत्वेति । इष्टापत्तौतुश्रवणमनननिदिध्यासनध्यानधारणासमाधिप्रभृतमनेकविधं दुःखमुक्तोपिजनानुभूयादिति बोध्यम् । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तेरेव मुक्तित्वेननासाध्यतापत्तिरित्यत आह । सङ्क्षेपइति । तैरीश्वरानङ्गीकारादीश्वरीयनित्यसुखस्य प्रसिद्धेर्जीवस्य तु नित्यसुखे प्रामाण्याभावेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मुक्तिलक्षणमसम्भवि । तस्माद्दुःखध्वंसरूपमुक्तेरसाध्यत्वापत्तिरस्त्येवेतिभावः । इदन्तु चिन्त्यम्। अत दुःखध्वंसनिरूपिताधिकरणतायाः साध्यत्वं सम्भवत्येव मोक्षाधिकरणतायाः साध्यत्वोपगमादिति प्राभाकरमते न कश्चिद्दोषः । वस्तुतस्तु भूतले घटोनास्ति पर्वते घटोनास्तीत्यादिप्रतीतीनामनन्ताधिकरणभेदेन तत्तदधिकरणस्वरूपाभावविषयकत्वकल्पने गौरवादेकातिरिक्तघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वमेव समुचितम् । एवं घटवत्ताबुद्धिं प्रति घटाभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायां सघटभूतलेपि यत्किञ्चिद्घटाभावस्य सत्त्वाद्घटाभावकूटवत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकस्यैवौचित्यमित्यादिरीत्या अतिरिक्ताभावसिद्धिरिति निपुणतरमूहनीयम् । तदभावइति । घटाभावाभावस्याप्यभावइत्यर्थः । केवलाधिकरणमित्यादि । केवलाधिकरणम् । घटाभावानधिकरणं भूतलं । तदभावः । घटाभावाभावः । सर्वत्र । घटाभावस्थलेपि । सएव । अधिकरणस्वरूप एव । ननु सर्वत्राधिकरणस्वरूपत्वं पूर्वं दूषणमुक्तमेवेत्यत आह । नैव-

---

* नानु भवेदितिपाठोयुक्तः ।

अथाहुः घटाभावाभावो घटएव तत्सत्त्वे घटाभावो नास्तीति प्रतीतेः नच केवलाधिकरणरूपः उक्तयुक्तेरिति संप्रदायः॥

नव्यास्तु घटाभावाभावोऽधिकएव अभावत्वेन प्रतीतेः न चायं भ्रमः बाधकाभावात् तदभावस्तु घटाभावएव नाधिक इति नानवस्थानमित्याहुः। स्यादेतत् भूतलं घटभेदभिन्नं नवा अन्त्ये आयातं भूतलमेव घटभेद इत्यनेन। आद्ये तद्भेदभेदोऽप्यधिकः स्यात् स्यादेवेति चेत् तद्भेदभेदोऽप्यधिकः स्यादित्यनवस्था। अथानवस्थाभयात्तद्भेदभेदो नाधिकः किन्त्वधिकरणरूपइति चेन्न भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गात्। अत्राहुः भेदभेदोऽप्यधिकएव नचैवं तद्भेदोऽप्यधिकः स्यादिष्टत्वात् नचैवमनवस्था दोषाय प्रामाणिकत्वात्। तदाहुः "सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति" संक्षेपः। सचायमभावो द्विधा अन्योन्याभावः संसर्गाभावश्च। तत्रेदमिदन्न भवति इदमेत-

---

दुक्तेति। एवम्। घटाभावाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे। तथाच यानि दूषणानि घटाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे त्वयोक्तानि तानि त्वन्मतेऽप्यविशिष्टानीति भावः। तत्सत्त्वे। घटसत्त्वे। उक्तयुक्तेरिति। आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणादित्यर्थः॥

सम्प्रदायमतेऽस्वरसं वदन्नव्यमतमाह। नव्यास्त्विति। अयम्। अभावत्वेन प्रत्ययः। बाधकाभावात्। प्रमात्वे बाधकाभावात्। अन्योन्याभावस्थलेप्याशङ्कते। स्यादेतदिति। अन्त्ये। भूतले घटभेदभिन्नत्वाभावे। आद्ये। भूतलस्य घटभेदभिन्नत्वे। तद्भेदोपीति। घटभेदस्य भेदोपीत्यर्थः। भवदुक्तेति। आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणगणप्रसङ्गादित्यर्थः॥ प्रामाणिकत्वादिति। बीजाङ्कुरानवस्थायाइव प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः। संक्षेपइति। घटभेदाभावो घटत्वस्वरूपइत्यादि बोध्यम्। सचायमिति। प्रागुक्तयुक्त्या प्रतिरिक्तत्वेन सिद्धोऽभावश्चेत्यर्थः। तत्र प्रथमोद्दिष्टमन्योन्याभावं लक्षयति। तत्रेति। प्रतीतिसाक्षिकइति। इदमप्रतीतिसिद्धमखण्डोपाधिरूपमन्योन्याभावत्वमेवान्योन्याभावलक्षणमित्यर्थः। प्राचीनोक्तमन्योन्याभावलक्षणं [illegible] दर्शयति। यत्त्विमाहुरित्यादिना। तादात्म्येति। तद्घटान्योन्याभावस्यादा- [illegible] स्वयम् घटतादात्म्यं हि घटत्वं तथाच घटान्योन्याभावबोधे घटत्वं स- [illegible] विधम प्रकारतया च प्रतियोगितावच्छेदकं [illegible]

भिन्नमिति प्रतीतिसाक्षिको ऽभावोऽन्योन्याभावः। यदिदमाहुः "तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः" इति तदन्योऽभावः संसर्गाभावः। सोऽपि त्रिविधः। अत्यन्ताभावप्रागभावप्रध्वंसाभावभेदात्। नास्तीत्यनुभवसिद्धो नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः॥

याघटत्वस्यभानं। नच संयोगितादात्म्यं संयोगएवेति संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोग्यत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादात्म्यसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नेति तदर्थात्तादात्म्यत्वविशिष्टत्वमेव हि तादात्म्यसामान्यत्वं तादात्म्यं च सम्बन्धताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः घटत्वादिरूपतादात्म्यं तादात्म्यत्वेनैव घटान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः। संयोग्यत्यन्ताभावे च संयोगत्वेनैव सम्बन्धत्वं नतु तादात्म्यत्वेनेति नानुपपत्तिः। अत्र ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावः। नचात्यन्ताभावस्यापि तथास्त्विति वाच्यम्। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्ताज्ञाने सत्यपि समवायादिसम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानोदयात्संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावश्यकत्वा दन्योन्याभावस्य च नानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन समवायेन घटत्ववत्ताज्ञानं प्रति घटान्योन्याभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽन्योन्याभावस्य तथानावश्यकत्वादित्यखण्डोपाधिरूपत्वमेव तस्य सम्यगित्यस्वरसश्चाहुरित्यनेनसूचितः। तदन्यइति। अन्योन्याभावान्यइत्यर्थः। तथाचान्योन्याभावभिन्नाभावत्वंसंसर्गाभावत्वमितितल्लक्षणमितिभावः। अत्र च यद्यपि नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावः संसर्गाभावस्तदन्यो ऽभाव अन्योन्याभावइत्यपि वक्तुमुचितम्। तथापि नास्तीतिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेरतिरिक्तसंसर्गाभावत्वे मानाभावान्न तथोक्तम्। सोऽपि। संसर्गाभावोऽपि। अत्र नास्तीत्यनुभवेत्यादि ध्वंसे च विनष्टइत्यादिप्रतीतिप्रदर्शनमत्यन्ताभावध्वंसयोः प्रमाणदर्शनाय नतु लक्षणेऽपि तन्निवेशइति बोध्यम्। नित्यत्वमात्रोक्तौ गगनादौ संसर्गाभावमात्रोक्तौ च प्रागभावध्वंसयोरतिव्याप्तिरित्युभयोपादानं। नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सतिध्वंसाप्रतियो

विनष्टइति प्रतीतिसाक्षिकोऽन्त्यमानभावो ध्वंसः । सच न
विनाशशाली तद्विनाशकल्पनायां मानाभावात् नहि विनाशो
विनष्टइति प्रत्येति कश्चित् तत्प्रागभावश्च घटादिरूपप्रतियो-
गी तत्प्रागभावश्च उभयंच । ध्वंसोभविष्यतीति प्रत्ययात् ।
विनाश्यभावः प्रागभावः सच भविष्यतीत्यनुगतानुभव सा-
क्षिको ह्युत्पन्नश्च ॥ तस्य च ध्वंसः घटादिरूपप्रतियोगी त-

गित्वम् । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाच्च
तत्रातिप्रसङ्गः । एकतरमात्रोक्तौ चान्यतरातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥
उत्पत्तिमानिति । उत्पत्तिमत्त्वमात्रोक्तौ घटादावभावत्वमात्रोक्तौ चात्य-
न्ताभावादावतिव्याप्तिवारणायोभयोपादानम् । आद्यक्षणसम्बन्धउत्पत्तिः ।
स्वाधिकरणक्षणावृत्ति प्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धउत्पत्तिरिति यावत् ।
अध्वस्त क्षणयोगस्य क्षणयोगोजनिर्मतेति वा तदर्थः । स्वाधिकरणक्षणध्वं-
सानधिकरणक्षणसम्बन्धएवोत्पत्तिरिति । महाप्रलयाङ्गीकर्तृमते तु क्वचिद-
पि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्स-
मयसम्बन्धउत्पत्तिरिति तदर्थः । स्ववृत्तिपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वं स्व-
वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनधिकरणत्वं वा क्षणत्वमिति बोध्यम् । सच । ध्वंसश्च ।
ननु प्रतीतिरेव ज्ञानमतआह । नहीति । ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वप्राग-
भावाप्रतियोगित्वमपि स्यादिति भ्रमं निराकर्तुमाह । तत्प्रागभावश्चेति ।
ध्वंसप्रागभावस्येत्यर्थः । अयं च प्रतियोगिप्रागभावएवतत्प्रागभावपदेन
ग्राह्यः । अत्र प्रतीतिं प्रमाणयति । उभयञ्चेति । प्रतियोगि दशायां प्र-
तियोगिप्रागभावदशायांचेत्यर्थः इदमुपलक्षणं । ध्वंसप्रागभावानधिकर-
णकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य ध्वंसस्वीकारे घटोन्म-
ज्जनप्रसङ्गात् ध्वंसस्य नध्वंसः । एवं घटप्रागभावकाले ध्वंसोन्मज्जनप्रस-
ङ्गात् घटप्रागभावस्य घटध्वंसप्रागभावरूपतेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्राग-
भावं लक्षयति । विनाशीति । घटादौ अत्यन्ताभावादौ चातिव्याप्तिवा-
रणाय यथाक्रमं विशेषणद्वयोपादानं । ननु प्रागभावाङ्गीकारे सा-
नाभावइत्यत आह । सचेति । तथाच भविष्यतीति प्रतीतिविषयतया
प्रागभाव आवश्यक इति भावः । ननु भविष्यत्त्वस्य वर्तमानप्रागभावप्र-

ध्वंसस्य उभयत्र विनष्टः प्रागभाव इति प्रतीतेः । अत्यन्ताभावान्योन्याभावौ च नित्यौ ॥

नित्यश्चाभावो द्विविधः । एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो-

तियोगिकत्वरूपत्वे प्रागभावासिद्धिः । तदेव न किन्तु वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वमेव तत्त्वम् । नच यत्सामग्र्यव्यवहितोत्तरोयः क्षणः स तदुत्पत्तिमानिति सामग्र्योर्व्याप्तेः घटादिद्वितीयक्षणे घटादेरुत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यन्तर्भावेन सामग्र्यां व्याप्तेरनुपगमात् अपितु तदधिकरणत्वान्तर्भावेनैव अस्तु वा तथातथापि जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमेनानुपपत्तेरभावात् अनन्तप्रागभावकल्पनामपेक्ष्यैकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाया एवोचितत्वादिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रतन्तुकपटस्थले स्वानधिकरणतन्त्वादौ पटोत्पत्तिवारणाय तावत्संयोगानां तत्तत्तन्तूनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वमपेक्ष्यैकप्रागभाव कारणत्वमेव वक्तुमुचितं । प्रागभावस्य च प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमेन पटादीनां देशनियमोपपत्तिः । नच चिर*तुषूत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तन्तुषु तत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्तत्तन्तूनां तत्तत्तन्तुसंयोगानां वा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । चरमतन्तुसंयोगव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वोपगमात् । चरमसंयोगानधिकरणतन्तावपि तत्पटोत्पत्त्या तादृशहेत्वन्तरे तत्पटोपादानवारणासम्भवात् प्रागभावस्यैव कारणत्वावश्यकत्वात् । चरमसंयोगस्य च तत्पटं प्रति समवायेन न हेतुता चरमसंयोगानधिकरणतन्तावपि तत्पटोत्पत्तेः किन्तु समवायसम्बन्धेन तत्पटं प्रति कालिकसम्बन्धेन चरमसंयोगो हेतुरित्यलमप्रकृतविचारेण । तस्य चेति । प्रागभावस्य चेत्यर्थः । तद्ध्वंसस्य । प्रतियोगिध्वंसस्य । प्रतीतिं प्रमाणयति । उभयत्रेति । प्रतियोगिदशायां प्रतियोगिध्वंसदशायां चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं । प्रागभावाञ्जनप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः ॥

नित्याविति । नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं ग्राह्यम् । अत एव ध्वंसप्रागभावयोर्न विभाग इति भावः । प्रसङ्गाद् [illegible]धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावमतिरिक्तं साधयितुं प्रथमं [illegible] नित्यश्चेत्यादिना । एकमात्रेति । एकमात्रवृत्तिधर्मेत्यर्थः ।

---

* चिरतन्तुषु इतिपाठः सम्यक् प्रतिभाति ।

गिताकोऽन्यश्च । न चान्यत्र मानाभावः । घटवति घटपटौ नस्तः घटो न घटपटौ । एकघटवति न घटौ । एको न द्वावित्यादिप्रतीतिः एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्यैकस्मिन्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्त्वात् । नच प्रतियोगिमति

अन्यश्चेति । एकमात्रापर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चेत्यर्थः । मचान्ये । एकमात्रापर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताके अभावे । घटवतीत्यादिप्रतीतिद्वयप्रदर्शनमत्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन । घटवतीति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः । नच तादृशप्रतीतेः पटाभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्ताभावसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथासति क्वचिद् घटाभावः क्वचित्पटाभावो विषय इति तादृशानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेः । अनुगतधर्मं विनाऽनुगतप्रतीत्यभावात् । नन्वायातु द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तथापि क्लृप्तानामेव द्वित्वसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकन्तदुपेयते । तथाच तस्यातिरिक्तत्वे मानाभाव एवेत्यत आह । एकघटवतीति । घटौ न स्त इति प्रतीतेर्यदि घटप्रतियोगिताकाभावो विषयस्तर्हि घटद्वयवत्यपि यत्किञ्चिद् घटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात् तादृशप्रतीत्यापत्तिः । यदि च घटत्वावच्छिन्नाभावो विषयस्तदा एकघटवत्यपि घटौ नस्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यनायत्या अतिरिक्तोऽभावोऽभ्युपेयत इति भावः । ननु तद्घटवति तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावः घटान्तरवति च तदन्यघटत्वावच्छिन्नाभावो विषयो वक्तुं शक्यत एवेति चेन्न । तथाप्यनुगतधर्मं विनाऽनुगतप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वमित्यादेः प्रागेव निवेदितत्वात् । ननु यत्किञ्चिद् घटवति घटपटौ नस्त इति प्रतीतेर्हि स्वसामान्यं न प्रतियोगितावच्छेदकं तथाविधयत्किञ्चिद् घटासत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावासम्भवात् । नापि द्वित्वविशेषः । तत्तद्द्वित्वत्वेनाप्यनुपस्थितेः । तत्तद्द्वित्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि तादृशाभावप्रतीतेः । केवलघटादिमत्यपि तथा प्रत्ययेन अन्वेकघटत्वपटत्वादिकमपि न तथेति तत्तदनुगमत्वयोऽनुपपन्न एवेति चेन्न । द्वित्वं द्वित्वधर्मितावच्छेदकीभूतं घटत्वं पटत्वं च तथा । प्रतियोगिता[illegible]प्रतियोगितावच्छे-

कथं तदभाव, तयोर्विरोधादिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न नैवाभावस्य विरोधात् । नचैकोद्धित्वावच्छिन्न एकोद्वाविव्यमतीतेः । अतएव दण्डिपुरुषाद्दण्डे अपनीते पुरुषे सत्यपि दण्डीपुरुषो नास्तीति धीबलाद् विशिष्टाभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावरूपो भ्युपेयते । नचेयं दण्डाभाव विषया । दण्डवत्यपि तथा प्रतीतेः । नच पुरुषाभावविषया तस्य सत्त्वात् । तस्माद्यत्र विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावो वा तत्र विशिष्टाभावोऽधिकोऽवसेयः ॥

दकावच्छिन्नंच घटपटोभयमिति नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् । तयोरिति । प्रतियोग्यभावयो रेकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधादित्यर्थः । नन्वेकस्मिन्नपि समवायेन द्वित्वमस्त्येवेत्यतआह । एकोद्वाविति । एकस्मिन्समवायेन द्वित्वस्य सत्त्वेन एकोद्वाविति प्रतीत्यापत्तिरतः समवायेनतत्सत्त्वे पि पर्याप्तिसम्बन्धेन तदसत्त्वान्न तथा प्रतीतिरित्युपेयम् । एवंच प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणेनैवाभावस्य विरोधान्नतदनुपपत्तिरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने नैवाभावस्य विरोधात्प्रतियोगिमत्यपि नातिरिक्तविशिष्टाभावोविरुद्धइत्यत आह । अतएवेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवाभावस्य विरोधादेवेत्यर्थः । इयं । दण्डीपुरुषोनास्तीति धीः । तस्य । पुरुषस्य । न च क्वचिद्दण्डाभावोविषयः क्वचित्पुरुषाभावोविषयइति वाच्यम् । विषयानुगमंविनाऽनुगतप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यस्यसकृदावेदितत्वात् ॥

नन्वायातु उपदर्शितरीत्या अतिरिक्तोऽभावः । तथापि तद्ग्राहिका न विशेषणता प्रत्यासत्तिः किन्तु चक्षुरादिना वन्ह्यादिज्ञानासम्भवात् यथाऽनुमानादेः प्रमाणान्तरत्वं तथाऽभावग्रहे लघुमानांसंयोगादिसन्निकर्षाणामभावेनेन्द्रियादेर्ग्राहकत्वासम्भवात् प्राप्तस्यैवेन्द्रियस्य ग्राहकत्वात् । अन्यथा निमीलितनयनस्यापि घटादिग्रहापत्ते रित्यनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणान्तरमभावग्राहकमेषितव्यम् । नच विशेषणतैव सन्निकर्षः । तस्यास्तत्त्वानाकृतत्वात्समवायानङ्गीकारेण समवायग्राहकत्वेनाप्यक्लृप्तत्वाच्च । तथाच

भट्टास्तु अभावो नेन्द्रियग्राह्यः क्लृप्तसन्निकर्षाणामभावात्
किन्त्वनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्य इत्याहुः । तन्न । प्रमाणान्तर-
कल्पनातः सन्निकर्षान्तरकल्पनाया लघुत्वात् । अन्यथा
संयोगादीनां क्लृप्तानां सन्निकर्षाणामभावात् शब्देऽपि प्रमा-
णान्तरकल्पनापत्तेः । तत्र शब्दं साक्षात्करोमीति प्रतीतेः
प्रत्यक्षमेवायमिति चेत् । इहापि पश्यामि घटाभावमिति प्र-

घटाभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्यमनुपलब्धिरूपमेव ज्ञानं नतु साक्षात्का-
रः साक्षात्कारत्वस्येन्द्रियजन्यत्वव्याप्यत्वात् । नचैवं निमीलितन-
यनस्यापि घटाभावग्रहापत्तिः । सज्ज्ञानमभावोनिरूप्यइति नियमात् ।
अभावग्रहेऽधिकरणप्रत्यक्षस्य जनकतया तज्जननार्थमिन्द्रियापेक्षणात् अत-
एवतज्जनकतयाऽन्यथासिद्धमिन्द्रियं नाभावग्रहे हेतुः । नचाधिकरणप्रत्य-
क्षस्य व्यापारतया न तेन तदन्यथासिद्धिः । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा-
सिद्ध्यसम्भवात् । अन्यथा चक्षुः सन्निकर्षेण चक्षुषोऽप्यन्यथासिद्धिः प्रसज्ये-
त इति वाच्यम् । इन्द्रियस्य जनकत्वसम्भवेऽपि अधिकरणप्रत्यक्षस्य तद्व्या-
पारत्वं तदेव न क्लृप्तसन्निकर्षाभावात् । एवंचानुपलब्धिरूपप्रमाणस्यापि
सत्त्वाच्चत्वार्येव प्रमाणानीत्यप्यसङ्गतमिति निष्कृष्टं भट्टमतं दूषयितुं सम्मत-
मुपन्यस्यति । भट्टास्त्वित्यादिना । नेन्द्रियग्राह्यः । नेन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षा-
त्कारविषयः । क्लृप्तसन्निकर्षाणां । संयोगादिपञ्चानांसन्निकर्षाणाम् । अभावा-
त् । अभावे असम्भवात् । ननुतर्हि अभावग्रहानुपपत्तिरत आह । किन्त्विति ।
इष्टप्रमाणान्तरजन्यज्ञानेच न सन्निकर्षापेक्षेति नेन्द्रियसमानतेति भावः ।
प्रमाणान्तरेति । धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायालघीयस्त्वमिति न्याया-
दनुपलब्धेः क्लृप्तविजातीयप्रमां प्रति करणत्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तप्रत्यक्षप्रमा-
हेतुतया विशेषणता रूपसन्निकर्षकल्पनमेव लघीयइत्यर्थः । तथाचेन्द्रि-
येणैव तद्ग्रह इति भावः । अन्यथेति । सन्निकर्षकल्पनयोपपत्तावपि प्रमाणा-
न्तरकल्पनेइत्यर्थः । अन्यथा सन्निकर्षान्तराकल्पने इत्यर्थइत्यपि कश्चित् ।
क्लृप्तानां संयोगादित्रयाणां सन्निकर्षाणां शब्दे । तत्रेति । प्रत्यक्षमेव । प्रत्य-
क्षविषयएव । अयं । शब्दः । तथाच जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति सन्निक-
र्षत्वेन हेतुतया शब्देऽपि सन्निकर्षकल्पनमावश्यकं । सन्निकर्षत्वंचसंयो-
गाद्यन्यतमत्त्वमिति भावः । पश्यतएवेत्यनन्तरमभावइति शेषः । तः

तीतेः प्रत्यक्षएवेतितुल्यम् । किञ्चानुपलब्धेः प्रमाजननेव्यापाराभावात् कथं प्रमाकरणत्वम् । व्यापारवद्धि कारणं करणमित्युक्तम् । नन्वेवं घटाभाववति घटोपलब्धावपि घटाभावप्रत्ययः स्यात् इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः सत्त्वादिति चेन्न । योग्यानुपलब्धेरप्यभावग्रहेहेतुत्वात् । अथ केयं योग्यानुपलब्धिः योग्यस्य प्रतियोगिनोनुपलब्धिः

थाचाचाप्यभावग्रहार्थं सन्निकर्षापेक्षणमावश्यकमितिभावः । ननुशब्देपि प्रमाणान्तरापत्तेरित्ययुक्तं प्रतिबन्देरनुत्तरत्वादित्यस्वरसादाह । किञ्चेति ननु व्यापाराभावेपि फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वमुपपद्यतएव । अतएव "साधकतमं करणमिति" सूत्रमपीत्यतआह । व्यापारवदिति । निमीलितनयनदशायामन्धकारेच चक्षुषोपि फलायोगात् स्वेतरयावत्कारणसमवधाने यदव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिस्तत्त्वमेव फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वाच्यम् । एतस्य च यावत्कारणघटिततया गुरुत्वेन व्यापारवत्कारणत्वस्यैव करणत्वरूपत्वौचित्येनानुपलब्धेः प्रमाणत्वव्याघातइति भावः । उक्तमिति । एतत्प्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु । धर्मिकल्पनान्यायेनैव सन्निकर्षकल्पनं नतु प्रमाणान्तरकल्पनमिति पूर्वोक्तयुक्तिरतिरमणीयेति हृदयम् ॥

अनुपलब्ध्याख्य प्रमाणानङ्गीकारे घटाभाववति घटभ्रमदशायां घटाभावसत्त्वादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटभावप्रत्यक्षापत्तिः । मन्मते च घटोपलम्भसत्त्वेनानुपलब्धेरभावान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरित्यनायत्या प्रमाणान्तरकल्पनमावश्यकमित्याशयेन मीमांसकः शङ्कते । नन्वेवमिति । एवम् । अनुपलब्ध्याख्यप्रमाणमनङ्गीकृत्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया अतिरिक्तायाः प्रत्यासत्तित्वे । योग्यानुपलब्धेरपीति । चक्षुषा घटाभावप्रत्यक्षेजननीये भवतामतिरिक्तप्रमाणत्वेनाभ्युपगतायाः योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं कल्प्यते । घटाभाववति च घटोपलम्भेन योग्यानुपलब्ध्यभावादेव न घटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । नन्वेवं किमविशिष्टमनुपलब्धेः प्रमाणत्वे प्रत्युतेन्द्रियस्य कारणत्वे विशेषणतारूपप्रत्यासत्तिकल्पनमधिकमिति चेन्न । विजातीय प्रमाणकल्पनापेक्षया प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनायान्याय्यत्वात् । व्यापारवत्त्वाभावेन प्रमाणत्वासम्भवस्य पूर्वमेव दर्शितत्वाच्चेति । अभावग्रहे । अभावलौकिकप्रत्यक्षे । अथ केयमिति । इयम् । अभावग्रहे हेतुः । योग्यस्यानुपल-

सहकारिणीतिमतं तन्न । पृथिवीत्वाभावस्य जलपरमाणौ ग्रहापत्तेः भवति हि पृथिवीत्वं चक्षुर्योग्यं तदनुपलब्धिश्च जलपरमाणौ किञ्च स्तम्भे पिशाचभेदग्रहानुपपत्तेः पिशाचस्य भेदप्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात् । अथ योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनोनुपलब्धिः सहकारिणीति चेन्न । भूतले पिशाचात्यन्ताभावग्रहापत्तेः । परमाणौ महत्त्वाभावग्रहानापत्तेश्च ॥ यत्तु अत्यन्ताभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योन्याभावग्रहे च योग्येऽधिकरणे प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः सहकारिणी ति मतं तन्न । जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहापत्तेः । वायावुद्भूतरूपवद्भेदग्रहानापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् ॥

अत्रोच्यते योग्या सहकारिसम्पन्नानुपलब्धिः कारणम् । अतएवान्धकारे न घटाभावग्रहश्चक्षुषा । तत्रालोकाधिकरणसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वात् नवा जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः योग्यसन्निकर्षाभावात् । कः सन्निकर्षो योग्यः पृथि-

---

ब्धिरिति वा योग्येऽनुपलब्धिरितिवायोग्यानुपलब्धिशब्दार्थ इत्यर्थः । तत्राद्यं नाशङ्कते । योग्यस्येति । जलपरिमाणाविति । महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुरोधेन विजातीयचक्षुः संयुक्तविशेषणतया अवश्यमङ्गीकार्यतया पृथिवीत्वाभावस्यापि ग्रहापत्तिरिति भावः । दूषणान्तरमाह । स्तम्भेति । द्वितीयमाशङ्क्य निराचष्टे । अथयोग्येति । एकदेशिमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । वायाविति । वायोरयोग्यत्वादिति भावः । परमाणौ महत्त्वाभावग्रहानापत्तेश्चेत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुभवेति । वायुर्नरूपवान् परमाणुर्न महानित्यादि प्रत्यक्षप्रतीतीनां विलोपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

योग्याचासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयमभिप्रेत्याह । अत्रोच्यत इति । योग्येत्यस्य विवरणं सहकारीति । तथाचाभावप्रत्यक्षसामग्री विशिष्टा प्रतियोग्यनुपलब्धि रेवयोग्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अतएवेति । सहकारिसम्पन्न [illegible] सन्निकर्षस्यापि [illegible]

वीत्वाभावग्राहक इति चेत् इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वोद्भूतरूपविशेषणता। उद्भूतरूपाभावे तु इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वविशेषणता योग्यः सन्निकर्षोऽतो मनसि न तद्ग्रहः। भवति च महति वायावेव अन्यत्रापि योग्य सन्निकर्षः कार्यवशादुन्नेयः। पिशाचात्यन्ताभावस्त्वयोग्यत्वादेव न गृह्यते। का पुनरत्यन्ताभावे योग्यता। योग्यमात्रप्रतियोगिक

तत्त्वसामग्र्यघटकत्वेन परमाणौ न पृथिवीत्वाभावग्रह इति भावः। ननु महत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाभावग्राहकत्वेऽपि नोद्भूतरूपाभावग्राहकत्वमुद्भूतरूपाभाववति वायौ तस्या असम्भवादिति तत्रेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया एव योग्यसन्निकर्षत्वमुपेयम्। एवंच मनस्यपि उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षं स्यादित्यत आह। उद्भूतरूपाभावे त्विति। उद्भूतरूपाभावग्रहे त्वित्यर्थः। तथाच प्रकृते रूपमनिवेश्य महत्त्वं निवेशनीयमिति भावः। अतः। महत्त्वविशेषणात्। तद्ग्रहः। उद्भूतरूपाभावग्रहः। वायावित्यत्र तद्ग्रह इत्यनुषज्यते। ननु महत्त्वाभावग्रहे कः सन्निकर्षो योग्यः। एवं गुणादौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्रेन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिमद्विशेषणता विरहात्। एवमन्योन्याभावग्राहकः योग्यः कः सन्निकर्ष इत्यत आह। एवमन्यत्रापीति। महत्त्वाभावादावपीत्यर्थः। सन्निकर्ष इति। महत्त्वाभावे इन्द्रियसन्निकृष्टोद्भूतरूपवद्विशेषणतायोग्यः सन्निकर्षः गुणादौ पृथिवीत्वाभावग्रहे त्विन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतैव योग्यः सन्निकर्षः। अन्योन्याभावे तु पृथिवीभेदादौ इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिमद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्ष इत्यर्थः। ननु कुत्रचिदिन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिमद्विशेषणता कुत्रचिच्चेन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता योग्यः सन्निकर्ष इत्यत्र किं नियामकमत आह। कार्यवशादिति। तत्र तत्र तत्तदभावप्रत्यक्षानुरोधादित्यर्थः। ननु पिशाचात्यन्ताभावादीनामपि प्रत्यक्षापत्तिस्तत्र योग्यसन्निकर्षसत्त्वेन योग्यानुपलब्धिसत्त्वादत आह। पिशाचात्यन्ताभावस्त्विति। अयोग्यत्वादिति। प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतया अभावप्रत्यक्षे योग्याभावत्वेन हेतुत्वोपगमादिति भावः। अयोग्यप्रतियोगिकस्यापि स्तम्भे पिशाचभेदस्य प्रत्यक्षोदयादत्यन्ताभाव एव पृच्छति। का पुनरत्यन्ताभावे योग्यतेति। उत्तरमपि तत्रैव बोध्यम्। योग्यमात्रेति। पिशाचस्यायोग्यत्वे-

योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणम् । एवमन्यत्रा-
प्यनुभवानुसारेण योग्यतावाच्या । सर्वाभावसाधारणं किं
योग्यत्वमिति चेन्न । किञ्चिदिति गृहाण । तत्किं नानैवा-
भावयोग्यतेति चेदोम् । गुणयोग्यतावदननुगतस्यैव त-
त्त्वादिति संक्षेपः ॥

नयोग्यप्रतियोगिकत्वाभावादेव न तदभावप्रत्यक्षमिति भावः । घटपि-
शाचान्यतराभावप्रत्यक्षवारणाय । मात्रेति । अतीन्द्रियावृत्ति प्रतियोगि-
ताकत्वमिति तदर्थः । ननु वायौ रूप सामान्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तिस्तस्या-
तीन्द्रियरूपप्रतियोगिकत्वेन योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् । एवमे-
तद्गुरुत्ववदत्यन्ताभाव प्रत्यक्षापत्तिश्चेत्यस्वरसादाह । योग्यधर्मेति । पिशा-
चत्वघटपिशाचान्यतरत्वादीनां योग्यधर्मत्वाभावेन न तदवच्छिन्नाभाव-
प्रत्यक्षमिति भावः । वस्तुतस्तु योग्यमात्रप्रतियोगिके ,योग्यधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वं विशेषणमित्येव पाठः । योग्यमात्रप्रतियोगिकेऽभा-
वे योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणयोग्यतेत्यर्थः । योग्यमात्र-
प्रतियोगिताकत्वे सति योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं योग्यतेतिया-
वत् । तत्र च भूतले द्रव्यसामान्याभावप्रत्यक्षवारणाय योग्यमात्रवृत्तिप्र-
तियोगिताकत्वम् । एतद्गुरुत्ववदत्यन्ताभाववारणाय योग्यधर्मेति । वायौ
रूपसामान्याभावप्रत्यक्षं नेष्यतएवेति तदसङ्ग्रहो न दोषाय । एतद्रूपेतद्गु-
रुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणायच योग्यधर्मेत्यस्य योग्यधर्ममात्रावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वमिति तदर्थइत्यवधेयम् । ननु पिशाचवदन्योन्याभावो-
प्ययोग्यत्वादेव न गृह्यते इतिवाच्यम् । तत्रान्योन्याभावे का योग्यता न
तावत् योग्यप्रतियोगिकत्वं स्तम्भे पिशाचभेदग्रहज्ञानापत्तेः पिशाचवद्भे-
दग्रहापत्तेश्चेत्यत आह । एवमन्यत्रापीति । अन्योन्याभावेपीत्यर्थः ।
अनुभवानुसारेणेति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तत्तदन्योन्या-
भावयोग्यत्वमित्यर्थः । अतएव कापुनरत्यन्ताभावे योग्यतेति सामान्यतएवा-
त्यन्ताभावे योग्यता निरुक्तान्योन्याभावेतु अननुगतैव सेतिध्येयम् । सर्वेति ।
अत्यन्तान्योन्याभावेत्यर्थः । तत्किमिति । अत्यन्ताभावे योग्यमात्रेत्यादिरू-
पान्योन्याभावेतत्तदन्योन्याभावत्वमितरवैरूप्या नानैवाभावेयोग्यतेतदर्थः ।
ओमित्यङ्गीकारार्थकमव्ययं । गुणयोग्यतावदिति । यथारूपरसादौतत्तदि-
न्द्रिययोग्यत्वं नैकं तथाप्रकृतेपीतदर्थः ॥

अथ किमिदं चक्षुरादि उच्यते । तैजसमिन्द्रियं रूपग्राहकं महदिन्द्रियं वा चक्षुः । वायवीयमिन्द्रियं स्पर्शग्राहकं महदिति वा त्वक् । आप्यमिन्द्रियं रसग्राहकं महदिन्द्रियं वा

केचित्तु विजातीयचक्षुःसंयोगाश्रयविशेषणतया अभावग्राहकत्वेन न परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः । पिशाचात्यन्ताभावादिप्रत्यक्षवारणं तु गुरुत्वादिवत्तादात्म्येन तत्तदभावत्वेन साक्षात्कारंप्रतिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेणेत्याहुः । तदसत् । परमाणौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुरोधेन विजातीयचक्षुःसंयोगस्यावश्यकतया तेन तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणासम्भवात् । पूर्वोक्तं चक्षुरादिकं लक्षयितुं पृच्छति । अथकिमिदमिति । तैजसमिति । आलोकघ्राणादावतिव्याप्तेर्यथायथमुभयोपादानम् । चक्षुषस्तैजसत्वे विवादादाह । रूपग्राहकमिति । रूपग्राहकत्वमात्रोक्तौ मनस्यतिव्याप्तिरतो महदिति । महत्त्वमात्रोक्तौ घ्राणादावतिव्याप्तिरतो रूपग्राहकमिति । रूपग्राहकं महदित्युक्ता वात्मन्यतिव्याप्तिरत इन्द्रियमिति । अत्र केचित् चक्षुषःप्राप्यकारित्वे चन्द्रमसोग्रहणानुपपत्तेः । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालं ग्रहणानुपपत्तेश्च अप्राप्यकार्य्येव तद्वाच्यम् एवं चाप्राप्यकारित्वाविशेषात् गोलकमेव तदिति पार्थिवत्वमेव तस्ये त्याहुः । तदसत् । चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वे निमीलितनयनस्यापि चाक्षुषापत्तेः प्राप्यकार्य्येव तद्वाच्यम् । चक्षुषस्तैजसत्वेनातिशीघ्रगामितया चन्द्रमसासंयोग उपपद्यते । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं त्वसिद्धं यथा मया युगपच्छतं शतपत्राणि च्छिन्नानीति वत् । तथाच गोलकस्यच घटादौ संयोगाभावेनातिरिक्तं तैजसं चक्षुः स्वीकार्यमिति । एवमन्यत्रापिवोध्यम् । वायवीयमिति । वायवीयत्वमात्रं वायाविन्द्रियत्वमात्रं चक्षुरादावतिव्याप्तमिति मिलितोपादानं । त्वचोवायवीये विवादादाह । स्पर्शग्राहकमिति । चक्षुर्मनआत्मनां वारणाय विशेषणद्वयापादानम् । आप्यमिति । जलचक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयोपादानम् । रसनस्याप्यत्वे विवादादाह । रसग्राहकमिति । चक्षुर्मनआत्मनां वारणाय यथाक्रमं विशेषणद्वयोपादानम् । पार्थिवमिति । व्यावृत्तिः पूर्ववत् । इन्द्रियत्वं च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं निवेशः । शब्दरूपविशेषगुणसत्त्वाच्छ्रोत्रे ऽव्याप्ति शब्देतरेति गुणविशेषणं । चक्षुषि तादृशरूपस्य सत्त्वात् । उद्भूतेति । उद्भूतत्वं च कौलत्वादिव्याप्यानुद्भूत... संयोग...रणतया चक्षु-

रसनं। पार्थिवमिन्द्रियं गन्धग्राहकं महदिन्द्रियं वा घ्राणं। महत्पदं मनोवारणाय। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं। शब्दग्राहकं महदिन्द्रियंवा। निःस्पर्शमणुमनः। निःस्पर्शपदं पार्थिवाद्यणुवारणाय अणुपदं विभुवारणाय॥ २८

अत्रमीमांसकाः मनो नाणु किं तु विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वात् आत्मवत् मनस्त्वं च आत्मान्यत्वे सति ज्ञानासमवायिकारण-संयोगाश्रयत्वमित्याहुः। तन्न। विभुत्वे मनसा सहात्मनः

रादावव्याप्ते रतो विशेषेति। चक्षुष्ट्वादेः सत्त्वाद् गुणेति। कालादावति-व्याप्तेर्ज्ञानकारणेति। इन्द्रियावयवद्वार्थावयवसंयोगस्यापि प्रत्यक्षकारण-तया इन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय मनः संयोगेति। श्रोत्रं लक्षयति। कर्णेति। घटावच्छिन्ननभसोऽपि श्रोत्रत्वापत्तेः कर्णशष्कुलीति। नभसः श्रोत्रत्वे विवादादाह। शब्दग्राहकमिति। मनो लक्षयति। निःस्पर्शमिति॥

मनोवैभववादिनां मीमांसकानां मतमादर्शयति। अत्रमीमांसका इति। अ-णुत्वभावसिद्धेऽपि विभुत्वासिद्धिरत आह॥ किन्त्विति। निःस्पर्शत्वं गुणादौ व्य-भिचारीति। द्रव्यत्वादिति। द्रव्यत्वं च घटादौ व्यभिचारीति विशिष्टहेतू-पादानं। नन्वेतन्मते मनस्त्वस्य निःस्पर्शाणुत्वरूपत्वासम्भवेन पक्षतावच्छे-दकासिद्धिरत आह। मनस्त्वञ्चेति। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायात्मान्यत्वे सती-ति। संयोगाश्रयत्वं कालादावपीति ज्ञानासमवायिकारणेति। चक्षुःसं-योगस्य ज्ञानकारणत्वात् ज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वं चक्षुरादावतिव्याप्तमि-त्यत आह। असमवायीति। ज्ञानासमवायिकारणं चात्ममनःसंयोग ए-वेति नातिव्याप्तिः। केचित्तु नवीनमतेऽदृष्टविशेषाकृष्टत्रुटेर्मनस्त्वेन पक्षतावच्छेदकस्यैक्याभावात् कथं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः त्रुटौ विभुत्वस्य बाधेन कथं वा तत्र विभुत्वानुमितिरत आह। म-नस्त्वञ्चेति। ज्ञानासमवायिकारणेति। पुरुषान्तरीयात्मप्रत्यक्षवारणाय तत्तदात्मज्ञानसत्त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुतया म-नस्त्रुटीनामवच्छेदककोटौ निवेशे गौरवेण लाघवेनैकैकमनःसिद्धिः। न च विजातीयसंयोगत्वेन तस्य हेतुतया न तत्र मनसो निवेश इति वा-च्यम्। तथापि समवायेन विजातीयसंयोगस्य विजातीयसंयोगसम्बन्धेन म-

संयोगानुपपत्तेः । तथाहि द्विविधः संयोगः कर्मजोऽवयवसंयोगजश्चेति । न चात्ममनसोः कर्मजः, आत्मनोऽपि च यदि विभुत्वं तदा तस्यापि कर्माभावात् कुतः कर्मजसंयोगः । न च तयोरवयवोऽस्ति येन तत्संयोगजः स्यात्संयोगः । न च नित्य एव विभ्वोः संयोगः । अजसंयोगनिषेधात् कुतो निषेध इति चेन्मानाभावात् । संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यजन्यत्वावधारणाच्च । अप्रयोजकं चेदमनुमानमिति संक्षेपः ॥

नसो वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादिति भाव इत्याहुः । विभुत्वे । मनसो विभुत्वे । संयोगानुपपत्तेरिति । तथाचोपदर्शितानुमाने पक्षतावच्छेदकासिद्धिर्बाधश्चेति भावः । कर्मजः । यथाश्येनक्रियया श्येनस्य वृक्षे संयोगः । अवयवसंयोगजः । कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः । यथा हस्ततरुसंयोगात् कायतरुसंयोग इत्यर्थः । नच द्विमोरिति । मूर्तेतरद्रव्यत्वं विभुत्वं स्पन्दत्वावच्छिन्नं प्रति मूर्तद्रव्यत्वेन कारणतया मूर्तत्वाभावेनात्मनि न कर्मोत्पत्तिरिति भावः । । अनयोः । आत्ममनसोः । तत्संयोगजः । अवयवसंयोगजः । मानाभावादिति । नित्यसंयोगग्राहकप्रत्यक्षादेरभावादनुमानस्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह । संयोगत्वावच्छेदेनेति । संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतायां तत्कार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगत्वमेव नित्यसंयोगाङ्गीकारे वाच्यम् । कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् तथाच जन्यत्वनिवेशे गौरवमेव प्रतिकूलतर्क इति भावः । ननु समवायेन रूपादिकं प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावयवरूपादीनां हेतुतया कपालगन्धादावपि रूपोत्पत्त्यापत्ते र्जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुत्वावश्यकतया संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धेतुत्वे मानाभाव इति न दर्शितगौरवमत आह । अप्रयोजकञ्चेदमिति । यद्वा नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे चतिविरहादत आह । अप्रयोजकञ्चेदमिति । इदं । विभुत्वसाधकमनुमानमित्यर्थः । अनुकूलतर्काभावादिति भावः । संयोगत्वावच्छेदेनेति । संयोगत्वस्य द्रव्यजन्यत्वव्याप्यत्वेन नित्यसंयोगस्वीकारे तादृशनियमभङ्गप्रसङ्गादिति

इति श्रीमदाचार्यकुलमणिकृतायां न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यां-
प्रत्यक्षपरिच्छेदे [illegible] ॥

भावः । ननु तादृशनियमे [illegible] । [illegible]तीतयपरे
नाना तर्कविचारणैकमतिना न्यत्लिखितं मया तत् खलु हृदा वि-
भाव्य सुधियः सारार्थसङ्ग्राहकाः । ह्येतद्यदि धारयेदपि जनः सञ्जायते
सोऽचिरादवादीन्द्रः परवाचिदूषणप्रताधानैकदक्षः क्षितौ ॥ १ ॥

इति श्रीमहिहन्मुकुटमाणिक्यराजिनीराजनाराजितपदद्वन्द्वन्यायवागीश श्री-
दीक्षितधितिकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायां प्रत्य-
क्षखण्डः समाप्तः ॥

अथानुमानं निरूप्यते । तत्रानुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितित्वं चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । अन्व-

ष्ट्रोगणेशायनमः । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमुपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या ऽनुमाननिरूपणं † प्रतिजानीते । अथेति । अथ शब्दोऽत्रानन्तर्यवचनः । तच्च प्रत्यक्षनिरूपणस्यार्थादवधित्वमवगमयति । अतएव च सिद्धत्वमपि । निरूप्यत इति वर्त्तमानार्थकलट्प्रत्ययेन चानुमाननिरूपणस्य साध्यत्वलाभः । एवंच सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति न्यायेन मलिनं तत्पुःस्नायादित्यत्रेवात्रापि प्रत्यक्षानुमाननिरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावलाभः । तथाचोपजीवकत्वसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणमिति भावः । यद्यप्यनुमितिकरणत्वेनानुमानज्ञाने न प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति तन्निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावासम्भवः । तथापि सविशेषणे हीति न्यायेन* निरूप्य प्रत्यक्षानुमानयोरेवोपजीव्योपजीवकभावलाभः । अत्र क्वचिदुपजीवकनिरूप्याप्युपजीव्यनिरूपणादुपजीवकत्वादिसङ्गतेरानन्तर्यानियामकत्वेऽपि स्वातन्त्र्येति न्यायेन इच्छाया एव नियामकत्वान्न पौर्वापर्यनियम इति ध्येयम् । ननु निरूपणप्रतिज्ञायाः विषयान्तरसञ्चाररहित्यरूपशिष्यावधानप्रयोजकत्वेऽप्युन्मत्तप्रलपितत्वादिशङ्कानिरासाय सङ्गताभिधानस्यैवोचितत्वम् । ननु सङ्गतिप्रदर्शनस्यापि व्यर्थत्वादिति चेन्न । द्विविधं हि शिष्यावधानमनुपेक्षणीयत्वरूपं विषयान्तरसञ्चाररहित्यरूपं च तत्रासङ्गतस्य ज्ञानेनोपेक्षासम्भवात् सङ्गतिप्रदर्शनमावश्यकं तथाच सङ्गतिज्ञाने सत्यसङ्गतत्वज्ञानासम्भवान्नासङ्गतत्वज्ञानप्रयुक्तमुपेक्षणीयत्वं । द्वितीयं च निरूपणप्रतिज्ञयेति परमरहस्यमत्रानुसन्धेयम् । ग्रन्थमध्येऽपि मङ्गलाचरणात् अथ शब्दो मङ्गलार्थक एवेत्यपि कश्चित् । आनन्तर्यं चात्र ध्वंसाधिकरणक्षण वृत्तित्वं तथाच प्रत्यक्षनिरूपणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्ति वर्त्तमाननिरूपणविषयोऽनुमानमिति शाब्दबोधः । तत्र । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकनिरूपणविषयेऽनुमाने । करणत्वमात्रस्य कुठारादौ मितिकरणत्वस्य च प्रत्यक्षादावतिव्याप्तेर्वारणायानुमितिकरणमिति विशिष्टोपादानम् । नन्वनुपक्रान्तमिति

---

† अनुमानंनिरूपयन् । शिष्यावधानाय प्रतिजानीते इत्यपिपाठान्तरम् ।

* स विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायस्वरूपम् ॥

ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या किञ्चिज्जन्यज्ञानकरणत्वं लक्षणं लब्धं तच्चातिप्रसक्त-मेवेत्यत आह । अनुमितित्वञ्चेति । तथाच न किञ्चिज्जन्यज्ञानत्वमनुमिति-त्वमपितु जातिविशेषएव तदवच्छिन्नकरणत्वं च न प्रत्यक्षादाविति ना-तिव्याप्तिरिति भावः । यद्वा ननु व्यावृत्तिर्व्यवहारोवा लक्षणस्य प्रयोजन-मिति नियमेनेतरभेदानुमापकमेवैतल्लक्षणं वाच्यम् । इतरभेदानुमानं चा-नुमानं प्रत्यक्षादिभ्योभिद्यते अनुमितिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षा-द्यात्माकारकं । तत्र चानुमितेः प्रत्यक्षप्रमितिविलक्षणज्ञाने प्रत्यक्षप्रमा-ण्यप्यनुमितिकरणत्वग्रहसम्भवेन प्रत्यक्षे प्रत्यक्षभेदासत्त्वेन च व्यभिचार-ज्ञानापत्तेरिति लक्षणप्रयोजनमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वञ्चेति । प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायानुदयात्प्रत्यक्षव्यावृत्तमनुमिति-त्वमेव तद्विषयः । तच्च न प्रत्यक्षे इति प्रत्यक्षप्रमितिविलक्षणप्रमितिकर-णत्वहेतुकमितरभेदानुमानं सुकरमेवेति न कोपि दोषइति सारम् । केचि-त्तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमेवानुमितिकरणत्वं वाच्यं तत्र च व्याप्तिज्ञानत्वादेरेव गमकत्वसम्भवेनाधिकस्य वैयर्थ्यमितीतरभेदानु-मानमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वंचेति । तथाच जातिरूपानुमिति-त्वावच्छिन्नकरणत्वमेव तल्लक्षणं नतूक्तरूपमिति न व्यर्थत्वशङ्कापी त्याहुः ।

नन्वनुमानत्वमनुमितिकरणत्वं तथाचेतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेद-कहेत्वोरभेदेनान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया हेतौ साध्याधिकरण-वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने जायमाने एव तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्येपि हेत्वधि-करणवृत्तित्वग्रहसम्भवेन पक्षतावच्छेदकाश्रये साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनापत्ति-रिति तयोर्भेद आवश्यकः । यदि च हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे ज्ञातेपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुदयान्न सिद्धसाधनावकाशः । अन्यथा पृथिवी इतरभेदवती पृथिवीत्वादित्यत्रापि पृथिवीत्वाधिकरणे घटादावि-तरभेदस्य निश्चितत्वादनुमितेरुच्छेद एव स्यात् । किञ्च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-स्याप्यनुमितिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्यस्य तदाघटकत्वेन न सिद्ध-साधनमिति विभाव्यते । तथाप्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन आकाङ्क्षो-धानुपपत्तिरेव । अन्यथा दण्डवान् दण्डवानित्यादेर्निराकाङ्क्षत्वानुपपत्ते-रिति चेन्नैवम् । अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यनु-पपत्तेरभावादिति । केचित्तु नामार्थयोः साक्षाद्भेदान्वय[illegible]मा-नयो धानस्य पर्गमादनुमितिकरणमित्यस्यानुमिति[illegible]।

ज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारि जातिमदनुभवत्वं वा । प्रत्यक्षत्ववारणाय ज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीति ज्ञानाजन्ये नित्ये निर्विकल्पके च तद्धीजन्यत्वं व्यभिचरति । तथापि प्रथमजन्यपदं चाक्षुषत्वादिवारणाय । तद्धि स्वज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि । सर्वेषां तदाश्रया-

---

अनुपूर्वकमाधातुनाऽनुमितिकरणल्युटा च करणं बोध्यते । तथाचानुमितिकरणमनुमितिसम्बन्ध्यभिन्नकरणमिति शाब्दबोधानानुपपन्नः करणतायाः कार्यघटितत्वं नानुमितिकरणस्य । करणपदार्थत्वेऽप्यनुमितिकरणमनुमितिसम्बन्ध्यभिन्नानुमितिकरणमिति शाब्दबोधोऽपि नानुपपन्नः । विधेयतापर्याप्त्यधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्य एव शाब्दबोधानभ्युपगमात् अन्यथा दण्डवान् रक्तदण्डवानिति बोधानुपपत्तेरित्याहुः ॥ १

नन्वनुमितित्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्यमित्यत आह । जन्यज्ञानेति । जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणी जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिणी च या जातिस्तद्वदनुभवत्वमनुमितित्वमिति लक्षणार्थः । जन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानं तज्जन्यत्वाव्यभिचारिणी तज्जन्यत्वव्याप्या जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिणी च या जातिरनुमितित्वं तद्वत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः । तथाच तस्य स्वरूपतो लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन तादृशजातित्वेन च लक्षणत्वेन न तयोरैक्यमिति भावः । ननु जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वमेव लक्षणमस्तु किमेतावद्विशेषणेनेत्यत आह । प्रत्यक्षत्वेति । अतिव्याप्तिं निराकरोति । ज्ञानाजन्यइति । जन्यज्ञानाजन्यइत्यर्थः । नित्ये । ईश्वरसाक्षात्कारे । तद्धीति । तत्प्रत्यक्षत्वं धीजन्यत्वं । जन्यज्ञानजन्यत्वं । तथाच प्रत्यक्षत्वस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाव्याप्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तथापि जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वदलेऽपि । अतिव्याप्तिमुपपादयति । तद्धीति । चाक्षुषत्वं हीत्यर्थः । तदाश्रयाणामिति । चाक्षुषत्वाश्रयाणामित्यर्थः । जन्यपदोपादाने च चाक्षुषत्वस्य जन्यज्ञानाजन्ये निर्विकल्पके सत्त्वेन जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वाभावेन तदादाय* प्रत्यक्षे ऽतिव्याप्तिरिति भावः । जन्यजन्यत्वाव्यभिचारीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वव्याप्यत्वात्तद्वा-

---

* तदाश्रये प्रत्यक्षे इत्यपि पाठान्तरम् ।

शाब्दमितिव्यभिचारीज्ञानजन्यत्वात्। उपमितिशाब्दत्वयोस्त्वव्यभि-
चारीत्यन्तम्। तद्भिन्नयोर्ज्ञानजन्यत्वव्यभिचारादि। उ-
पमितीनां सर्वासां सादृश्यविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वात्। शाब्दानुभवानां च सर्वेषां शब्दज्ञानजन्यत्वात्।

तिव्याप्तिरित्यत आह। ज्ञानेति। यदि च ज्ञानपदोपादानेऽपि कालो-
पाधिविधया जन्यज्ञानजन्यत्वं निर्विकल्पकेऽपीति चाक्षुषत्वमादायैतद्दो-
षतादवस्थ्याज्जन्यज्ञाननिरूपितासाधारणजन्यताऽवश्यं निवेशनीया। तथा
च ज्ञानपदानुपादानेऽपि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शरीरत्वेन हेतुत-
या जन्यशरीरादिनिरूपितासाधारणजन्यत्वं न निर्विकल्पके इति तद्वै-
यर्थ्यमिति विभाव्यते। तथापि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वे न हेतु-
तया जन्यं चक्षुरादि तज्जन्यत्वव्याप्यत्वं चाक्षुषत्वस्येति तद्दोषवारणाय
ज्ञानपदनिवेशः। तथा च जन्यज्ञाननिरूपितासाधारणजन्यत्वमि-
त्यर्थ इति न काप्यनुपपत्तिः। ज्ञानत्वाव्यभिचारीत्युक्तौ प्रत्यक्षत्वादेरवार-
णात् जन्यत्वाव्यभिचारिज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वा-
देरवारणात् जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीत्यन्तम्। जन्यज्ञानजन्यत्वसमा-
नाधिकरणेत्युक्तौ सत्त्वज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वादेरवारणात् अव्यभिचारीति। ननु
तथापि जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वं लक्षणमित्यास्तामलं
व्यभिचारीत्यन्तेनेत्यत आह। उपमितित्वेति। उपमितित्वशाब्दत्वयोरति-
देशवाक्यार्थज्ञानपदज्ञानादिरूपजन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनातिव्याप्ति-
रितिभावः। अतिव्याप्तिं निराकरोति। तद्भेति। उपमितित्वशा-
ब्दत्व भेदीत्यर्थः। यथोक्तज्ञानेति। जन्यशब्दज्ञानेत्यर्थः। तदेवोपपादयति।
उपमितीनामिति। अतिदेशेति। गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक-
सादृश्यविषयकज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः। सर्वासामिति। अनेनोपमितित्वस्य
सादृश्यज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वं लब्धम्। एवं च तदव्यभिचारित्वस्य तत्रासम्भवा-
न्नातिव्याप्तिरिति भावः। शाब्दानुभवानां। शाब्दबोधात्मकानुभवानां।
क्वचित् शब्दानुभवानामिति पाठः। तत्र शब्दप्रयोज्यानुभवानामित्यर्थः।
ननु प्रथमजन्यत्वोपादानवैयर्थ्यमित्याशयेन शङ्कते। नचेति। व्यभिचा-

शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीत्येव सम्यक्। अनुमितित्वस्य ईश्वरीयशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनासम्भवात्। नच मोक्षजनकतावच्छेदकं तत्त्वज्ञानवृत्ति सामान्यं जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तीत्यतिव्याप्तिः। तस्य शब्दविशेषविषयकमननजन्यमात्रवृत्तित्वेन जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वात्। जातिपदं वा मानसावृत्तिजातिपरम्। अतएव भ-

---

रीति। व्यभिचारीत्येव कारेणच प्रथमजन्यत्वव्यवच्छेदः। उत्तरयति। अनुमितित्वस्येति। असम्भवादिति। तथाच तादृशजात्यप्रसिद्ध्या तद्घटमादाय न लक्षणगमनसम्भव इति भावः। अतिव्याप्तिं शङ्कते। नचेति। निषेधति। तस्येति। तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्येत्यर्थः। शब्देति। आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्नः तत्त्वमसीत्यादिवाक्यविशेषविषयकेत्यर्थः। इदं च मनने शब्दस्याप्युपनीतभानमभिप्रेत्य। अव्यभिचारित्वादिति। तथा च तस्य शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वाभावादेव वारणमिति भावः। ननु निदिध्यासनोपक्षीणं मननं न तत्त्वज्ञानजनकमत स्तस्यापि शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वमेवत्यत आह। जातिपदंवेति। वाकारस्य तत्त्वज्ञानस्य मननजन्यत्वानङ्गीकारेऽपि न क्षतिरिति सूचनाय। यद्वा। ननु शरीरादिभिन्नत्वेन श्रुतस्यात्मनः युक्तिभिरनुचिन्तनं मननं। तदुक्तं। "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति"। तथानुमानादिजन्यमनुमित्यात्मकमेव। अनुमितावुपनीतभाननिषेधेन च तस्य शब्दविषयकत्वासम्भवाल्लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाने प्रमाणाभावेन लिङ्गविधयापि शब्दस्यानुमितौ भानासम्भवाच्च। तथाच जन्य शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वं तस्याक्षतमेवेत्यत आह। जातिपदंवेति। वाकारस्तांव मननस्य शब्दविषयकत्वानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्येतत्सूचनायेति। केचित्तु शब्दविशेषविषयकेति। "श्रोतव्यो मन्तव्येत्यादि" श्रुतिवाक्यरूपशब्दज्ञानेत्यर्थः। जन्यशब्देत्यादि। जन्यत्वं प्रयोज्यत्वं जन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वादित्यर्थः। तथाच जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वपदेनजन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वमेवविवक्षणीयं तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्य च जन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्याप्यत्वादेव वारणमिति भावः। ननु

क्तित्वश्रद्धात्वादिर्व्युदासः । अनुभवपदं स्मृतिवारणायेति दिक्

भक्तित्वादिवारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वावश्यकत्वे तत एवाव्याप्त्यतिप्रसङ्गवारणे किं जन्यत्वपदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वमङ्गीकृत्य तादृशातिव्याप्तिवारणेनेत्यत आह । जातिपदं वेति । वाकारश्च जन्यत्वपदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति सूचनायेत्याहुः । तदसत् । जन्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वविवक्षणे वेदादिवाक्यरूपशब्दज्ञानजन्यादृष्टजन्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वे नानुमितित्वस्यापि तत्प्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वाभावादसम्भवापत्तेरिति । अत एवेति । जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वादेवेत्यर्थः । भक्तित्वेति । आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः आराधना च गौरवितप्रीतिहेतुभूता क्रिया फलावश्यं भावनिश्चयश्च श्रद्धेति तल्लक्षणे बोध्ये । आराध्यव्यक्तिज्ञानं विना आराध्यत्वेन ज्ञानासम्भवात् एवं फलज्ञानं विना फलावश्यं भावनिश्चयासम्भवाच्च । भक्तित्वश्रद्धात्वयो र्जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वस्य सत्त्वात् जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वस्यापि सत्त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः । जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वे चैतयो र्मानसवृत्तित्वेन नातिप्रसङ्ग इति । ननु भक्तित्वश्रद्धात्वादे र्जातित्वे मानाभावादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह । आदेरिति । आदिना आपत्तित्वपरिग्रहः । आपाद्यत्वस्य विधेयत्वातिरिक्तत्वे मानाभावेन वह्न्यनुमित्यनन्तरमपि वह्निमापादयामीति प्रतीत्यापत्तेः । तादृशानुव्यवसायं प्रति वह्निविधेयकापत्तित्वेनैव हेतुतया आपत्तित्वजातेरावश्यकत्वेन तद्वारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वमावश्यकमिति हृदयम् । अनुभवपदव्यावृत्तिमाह । अनुभवपदमिति । स्मृतिवारणायेति । स्मरामीत्यनुगतप्रतीत्या अनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया वा सिद्धं स्मृतित्वमादायातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । अनुभवपदोपादाने च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य स्मृतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु तथाप्ये तादृशपरोक्षत्वजातिमादायैतल्लक्षणस्य शाब्दबोधादावतिप्रसङ्गः । नच, तादृशजातौ मानाभावः । अनुमित्यादिस्थलीयबाधादिप्रतिबध्यतायामाहार्यप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तयो र्मिथो-विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवात्तदपेक्ष्य परोक्षत्वजातेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यादित्यत आह । दिगिति । अनुभवत्वं वि-

दाय परोक्षत्वं स्मृतौ, परोक्षत्वं विहायानुभवत्वं प्रत्यक्षे अनुमितौ चोभ-
योः समावेश इति अनुभवत्वेन सङ्कराच्च परोक्षत्वं जातिः। एवं भिन्न-
विषयकानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धा-
नुमित्यन्यज्ञानत्वरूपजातिमादाय सङ्कराच्च। विधेयताया व्याप्तिसा-
धारण्येन बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतासम्भवेऽप्यनुमित्यादौ विशिष्यानुमि-
तित्वादिकं निवेश्यैव बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमिति नाहार्यप्रत्यक्षे व्य-
भिचारः। अतएव शाब्दबोधे बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्याक्लृप्ततया लाघ-
वाद्योग्यताज्ञानं शाब्दहेतुरिति सिद्धान्तः। अनायत्या प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं निवे-
श्यैव वाहार्यप्रत्यक्षे व्यभिचारो वारणीयः। वस्तुतस्तु जन्यतासम्बन्धेन
बाधविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति बाधाभावस्य हेतुत्वोपगमेन प्रत्यक्षा-
नुमित्यादिसाधारणैककार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः। परोक्षत्वनिवेशस्यान-
र्थक्यात्। इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुतया च नेच्छा-
शून्यकाले बाधकाले विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः। अन्यथेच्छाया उत्तेजकत्वेऽप्रा-
माण्यज्ञानाभावादेरपि विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इत्यादिकं
बहुतरमूहनीयं। नन्वनुमितित्वजातौ मानाभावेन लक्षणमसम्भवि। न-
चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिः। योग्यात्मविशेषगुणानां
विषयविनिर्मोकेण भानानुपगमात्। केवलमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्या-
सिद्धेः। नच पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिरिति
वाच्यं। वह्निप्रकारकानुमितित्वस्य तद्विषयत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवान्
इत्यनुमित्यनन्तरं तादृशानुव्यवसायापत्तेः। वह्निनिष्ठविधेयताशालिज्ञा-
नत्वस्य तद्विषयत्वावश्यकत्वेऽनुमितित्वस्यानिवेशात् तद्विषयतया तत्सिद्धे-
रभावात्। नच पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वस्य धूमपरामर्श-
जन्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं। साधनादि-
भेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया आलोकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय
स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन धूमपरामर्श-
विशिष्टानुमितित्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्रानुमितित्वमनि-
वेश्य धूमपरामर्शविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्त्वोपगमात् तत्कोटिप्रविष्टतया
तत्सिद्धेरसम्भवात्। एवं सिद्ध्यभावविशिष्टज्ञानत्वस्यैव सिद्ध्यभावकार्यताव-
च्छेदकतया तत्कार्यतावच्छेदकतयापि न तत्सिद्धिरिति चेन्मैवं। वह्निनि-
ष्ठविधेयताशालिज्ञानत्वस्य वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वे पर्वतो
वह्निमान् स्यादित्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः। तथाहि व-

ह्निमापादयामीत्यनुव्यवसायस्य वह्निप्रकारकापत्तिविषयकत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवान् स्यादित्याद्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्त्या वह्न्या-पाद्यकापत्तित्वमेव तद्विषयो वाच्यः । तच्चापाद्यत्वस्यापाद्यभेदेन भिन्नस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवादनुमित्यादिसाधारणविधेयत्वमेवा-पाद्यत्वं तथाचानुमित्यनन्तरमापादयामीत्यनुव्यवसायापत्त्या आपत्ति-त्वस्येवापत्त्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वस्यापि सिद्धेः । एवं पर्वते वह्निरित्यादिशाब्दबोधानन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन चरमनिर्दिष्टस्य च विधेयत्वेन तत्र वह्नौ विधेयताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा तत्र वह्निपर्वतवृत्ति-त्वयोरेवोद्देश्यविधेयभावस्वीकारे पर्वते वह्निः वह्निः पर्वते इति शाब्दबो-धयोरुद्देश्यविधेयभावावैलक्षण्येनावैलक्षण्यप्रसङ्गात् । अथ विधेयतायाम-नुमितित्वे च मानाभावः वह्निप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निमनुमिनोमीत्य-नुव्यवसायविषयत्वात् विषयतया तादृशानुव्यवसायं प्रति तत्तदनुमितिसा-मग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं । कार्यतावच्छेदकं च वह्निप्रकारकतत्तदनुमितिसामग्रीविशिष्टज्ञानविषयकमानसत्वमेव । त-त्तदनुमितिसामग्री च बाधाभावसिषाधयिषाभाववत्तत्परामर्शादिरूपा । सामग्री वैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन । नचतदपेक्ष्य वह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वे लाघवाद्विधेयता-या अनुमितित्वस्य च सिद्धिरिति वाच्यं । लाघवमात्रेणातिरिक्तविष-यता सिद्धौ अव्यवहितोत्तरत्वादेर्निवेशे गौरवेण धूमपरामर्शजन्यताव-च्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनाप्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमनुमितिं प्रति विलक्षणविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ व्याप्त्यादिविष-यतानिवेशे प्रयोजनाभावाच्चेति लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धेर-भावात् विधेयतायां मानाभावेन सामग्रीविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्य-कत्वे विधेयतायामिवानुमितित्वेऽपि मानाभाव इति चेन्न । लाघवे-नातिरिक्तविषयताया अनभ्युपगमेऽपि आपत्त्यनन्तरं तादृशानुव्यवसाय-वारणाय बाधाभावस्यावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् । तदघटितानु-मितिसामग्रीविशिष्टवह्निप्रकारकानुमितित्वेन हेतुत्वेनैवापत्त्यनन्तरं ता-दृशानुव्यवसायवारणे लाघवेनानुमितित्वजातेरावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु सामग्रीजन्यत्वानुपस्थितिदशायामपि वह्निं नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायोद-

ननु किमिदं तत्करणमिति चेत्। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताघटकलघुपदार्थज्ञानमिति गृहाण।

॥ ननु कथं व्याप्तिः न तावत्साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभाववति धूमस्य सत्त्वात्। नच साध्यवदन्या-

---

यात्सामग्रीजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वाभावेन वह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वावश्यकत्वात्। वह्निनिष्ठविधेयतया अनुमितित्वजातेश्च सिद्धिः। नच स्वव्याप्यवत्तापरामर्शादिघटितसामग्रीविशिष्टज्ञानत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकज्ञानाभाव एव तद्विषय इति वाच्यं। तस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववद्वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वाच्चेतिकृतं पल्लवितेन॥ १

ननु ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वेऽतीतानागतहेतुकानुमितेरपलापस्तस्यानुमितेः पूर्वमसत्त्वात् अन्यस्य च व्याप्यत्वेनाज्ञानात् व्याप्तेरैक्याभावेन यत्र विशिष्टे विशेषणमिति न्यायेन परामर्शस्तत्र परामर्शपूर्वं व्याप्तिज्ञानस्यासम्भवेन व्याप्तिज्ञानत्वेनापि न करणत्वसम्भव इत्याशयेन पृच्छति। नन्विति। लघुपदार्थेति। हेतुसाध्याभावज्ञानादिकमित्यर्थः। नचाभावज्ञानत्वेन चानुमितिहेतुत्वे परामर्शादिशून्यकालेऽप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं। विशेषसामग्रीसहकृतताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वेन परामर्शाद्यभावेनापत्त्यभावादिति वक्ष्यति। अत्र यद्यपि व्याप्तिघटकेत्येव वक्तुमुचितं तथापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शद्वारा तस्य करणत्वसूचनाय तथोक्तम्। ननु व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यतया कथं तद्घटकपदार्थज्ञानं करणमित्याशयेन पृच्छति। ननु कथमिति। साध्यात्यन्ताभाववदिति। वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववति जलह्रदादौ धूमस्याविद्यमानत्वात्सम्यक्समन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभाववति अयोगोलकादौ वह्नेर्विद्यमानत्वान्नातिव्याप्तिः। पर्वतीयेति। पर्वतीयवह्नेस्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभाववतीत्यर्थः। पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववह्निघटोभयाभावसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावादीनां वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-

ब्प्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावविशेषणेन वारणं सम्भवतीति तत्परित्यागः । ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं व्याप्तिः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक वह्न्यभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अतएव पर्वतीयवह्न्यभावस्यापि निरासः । नच पर्वतीयवह्नित्वं पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वं तथाच विशिष्टस्यानतिरेकात् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्त्येवेति वाच्यं । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वार्थकत्वेन पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वाभावेनानुपपत्त्यभावात् । यद्विचोभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अपि शुद्धवह्नित्वादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति विभाव्यते । तदा साध्यतावच्छेदकभिन्ननिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वे सति किञ्चिदवच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । सत्यन्तनिवेशात् पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकमादाय विशेष्यदलनिवेशाच्च पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नाभावमादाय यथायथं नाप्रसङ्गः । वह्न्यभाववति धूमावयवे धूमस्य समवायेन सत्त्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशः । धूमाभाववज्जलह्रदवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्याभावेति । इत्थं चायोगोलकवृत्तित्वस्यापि सामान्यान्तर्गततया तदभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । नच तथाप्ययोगोलकवृत्तित्वघटोभयाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति वाच्यं । तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य सामान्याभावपदेन लाभात् । अथ कालिकसम्बन्धेन वह्न्यभाववति पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वात् साध्याभाववत्त्वमभावीयदैशिकविशेषणताविशेषेणैव वाच्यम् एवं घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ घटत्वाभावाभावस्य घटत्वरूपस्य समवायेनैव सत्त्वादभावीयविशेषणतया तदधिकरणता प्रसिद्धिः ।

अत्र केचित् । भूतले घटो नास्तीत्यत्रेव घटाभावो नास्तीति प्रतीतावपि अभावीयदैशिकविशेषणताविशेषणत्वमनुभूयत इति भावाभावसाधारणीं विशेषणतामनुभवसिद्धिं परिहरन्ति । तदसत् । तथा सति

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावाभावस्य साध्यतायामात्मत्वादिहेतावव्याप्तेः आकाशाभावरूपसाध्याभावीयविशेषणतयाऽऽत्मनि वृत्तेः एवं भावाभावसाधारणविशेषणतास्वीकारेऽभावीयविशेषणतया भूतलवृत्तिर्घट इति प्रतीत्यापत्तिश्चेति चेन्नैवं । साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ समवाय एव घटत्वाभाववत्ताग्रहविरोधितानियामक इत्यप्रसिद्धेरसम्भवात् । ननु तथापि जातिमान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभाववत्सामान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् । अथैवमपि धूमाधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वन्ह्यभावसत्त्वादव्याप्तिः । अभावीयविशेषणतयाऽवृत्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्राति-व्याप्तिः । घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य विशेषणतया वृत्तेः तथाच साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यत्राव्याप्तिः जात्यभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न । स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावाधिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वात् । साध्याभावाधिकरणता च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धावच्छिन्ना बोध्या । अत्र वृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । इयं च जात्यभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धत्वात् तदभावस्य च सत्ताभावाभावाधिकरणत्वे सत्त्वेनानुपपत्त्यभावादिति । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यत्र निवेशनीयम् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावो व्याप्तिः । तेन सत्तावान् जातेरित्यादौ न क्वापि दोष इत्याहुः । अपरे तु साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान् जातेरित्यादावप्रसिद्धिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये साध्याभाववदनुयोगिकत्वस्वप्रतियोगिकत्वैतदुभयाभावविशिष्टत्वं व्याप्तिरित्याहुः । इति न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् । अत्रोच्यते । तथापि केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणमव्याप्तमेव । नन्वव्याप्तिर्नाम अनुमितिकरणत्वेनाभिमतस्य व्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्यभिचार एव स च न सम्भवति वस्तुगत्या वाच्यत्वाभावाप्रसिद्धावपि प्रतियोगितया वा-

वृत्तित्वं वह्निमत्पर्वतान्यत्ववद्वृत्तित्वाद्धूमस्य। अथ साध्यवत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववदवृत्तित्वं विवक्षितं। नच धूमवति

पर्वतीयोऽभाव इत्याकारकभ्रमात्मकज्ञानमादायानुमितेरुपपन्नत्वात्। तथाहि साध्यनिष्ठविषयतानिरूपिताभावनिष्ठविषयतानिरूपित साध्याधिकरणनिष्ठविषयतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठविषयतानिरूपिताभावनिष्ठविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तच्च भ्रममादायोपपद्यत एव। अथ अभावो न वाच्यत्वीय इत्येतादृशविशेषदर्शनकाले तदनुपपत्तिरेव। न च तदानीष्यत एवानुमितिरिति वाच्यं। तस्या स्तदाप्यनुभूयमानत्वादिति चेत् तथापि निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्य बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतयाऽभावो न वाच्यत्वीय इति ज्ञानकालेऽपि प्रतियोगितया वाच्यत्वीय इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावेनानुमितेरुपपत्तेः। अभावत्वमनिवेश्य साध्यीयवदवृत्तित्वज्ञानस्यैव चानुमितिहेतुत्वादिति चेन्नैवम्। अवृत्तित्वज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानं प्रत्यपि प्रतिबन्धकतया प्रतियोगितया वाच्यत्वमवृत्तौति ज्ञानकाले वाच्यत्वीयवदवृत्तित्वज्ञानस्याप्यसम्भवेनानुमित्युपलापस्य दुरुद्धरत्वादिति निपुणतरमालोचनीयं सूक्ष्मदर्शिभिरिति॥

ननु नीलघटे यत् किञ्चिद्घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वेन नीलघटो घटान्य इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिरित्य न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधं प्रत्येव किञ्चित्पदसमभिव्याहृतान्यादिपदज्ञानत्वेनहेतुत्वमुपेयम्। एवं च प्रकृतेपि साध्यवत्पदसमभिव्याहृतान्यादिपदज्ञानस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधकत्वमेव तथाच साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमेव लक्षणं लभ्यते। तत्र च नोक्तदोष इत्याशयेनाशङ्कते। अथेति। साध्यवत्त्वेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वेत्यर्थः। अन्यथा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपत्वे न पर्वतीयवह्निमदन्योन्याभावावारणात्। साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसाध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमिति तु निष्कर्षः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविवक्षणेन पूर्वोक्तलक्षणेऽपि चालनीन्यायेनाव्याप्तिनिरासंभवेप्यत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तितया संयोगि

वह्निमत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभावो वर्तते । धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति चेन्न । केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः । अत्र मीमांसकाः केवलान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न क्व तावद्व्याप्त्यवकाश इत्याहुस्तन्न । इह मेयत्वमनुमिनोमीत्यनुभवापलापापत्तेः । नच कारणबाधाद्भ्रान्तिरियं । व्यभिचारेणैव तद्बुद्धेः कारणत्वासिद्धेः ॥ सौगतास्तु केवलान्वयिनि

द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । इह चान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया संयोगवदन्योन्याभावस्य द्रव्ये ऽसत्त्वेनैव नाव्याप्तिरिति पूर्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशाद्गौरवमिति न तत्र तथा विवक्षितमिति ध्येयम् । अव्याप्तिं निरस्यति । नचेति । नहीत्यर्थः । केवलान्वयीति । इदं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादावित्यर्थः । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं प्रमेयत्वस्य च सार्वत्रिकत्वेन तद्वदन्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः । लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः केवलान्वयिनि च तादृशज्ञानासंभवेनानुमितिरेवानोपेयते एवं च न क्वाप्यव्याप्तिरिति मीमांसकमतमुपदर्शयति । अत्र मीमांसका इति । इहमेयत्वमिति । साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानाभावेनानुमित्यसंभवादनुमिनोमीत्याकारकतल्लौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरित्यर्थः । नचान्योन्याभावे प्रमेयत्ववत्प्रतियोगिकत्वभ्रमदशायामेव तादृशानुभवोपपत्तिरिति वाच्यं । तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानदशायां तादृशप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात् । कारणबाधात् । विशेषदर्शनदशायां साधनवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेनाभिमतस्य बाधात् । असंभवात् । भ्रान्तिरिति । इयं । मेयत्वमनुमिनोमीति प्रतीतिः । मेयत्वविधेयकानुमितिरेव तादृशानुव्यवसायविषयः कारणबाधेन च प्रमेयत्वविधेयकानुमितेरनुत्पत्त्या विषयबाधेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । व्यभिचारेण । व्यतिरेकव्यभिचारेण तद्बुद्धेः । साधनवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबुद्धेः । कारणत्वासिद्धेरिति । सिद्धे तस्य कारणत्वे तदभावेन न तथानुमितिरित्युपेयं तादृशानुमितावेव व्यभिचारेण च तस्यैव कारणत्वमसिद्धं । न च परेण तादृशानुमितिरेव नेष्यत इतिवाच्यं । तत्रानुभवस्य प्रमाणत्वेन दर्शितत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रतीतेः प्रमात्वस्य अन्योपपादनत्वे प्रतीते भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । अन्यथा क्वापि विषयव्यवस्थानस्यादिति भावः । साध्यवदन्यत् । प्रमेयत्ववदन्यत् अलीकमित्यनेन प्रमेयत्वशून्यत्वं सूचितम् । तत्रालीकस्य ज्ञान विषयत्वे माना

साध्यवदन्यदलीकमेव असत्ख्यातिसिद्धं तत् । तद्वृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः । तन्न ॥ असत्ख्यातेरसिद्धेः । किंच प्रमेयत्वसाध्यके इत्थमप्यव्याप्तिर्दुर्वारा । न ह्यलीकमप्रमेयं भवद्भिरिष्यते । अन्ये तु कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्याहुः । अत्र वदन्ति । कोऽयं कार्त्स्न्येन सम्बन्धः । कृत्स्नेन साध्येन हेतोः सम्बन्धः । कृत्स्ने हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं वा । कृत्स्ने हेतुमति साध्यवत्त्वं वा । नाद्यः प्रसिद्धानुमानेऽव्याप्तेः । नहि धूमे सकलवन्हिसामा-

---

भाव इत्यत आह । असदिति । शशशृङ्गमिति । प्रतीतिविषयस्य शशीयशृङ्गस्यापारमार्थिकत्वेनालीकत्वमेवेति भावः । असत् ख्यातेरिति । ज्ञानविषयत्वस्य कालसम्बन्धित्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तेन न सिद्धासिद्धिव्याघातः । असतोपि भाने कालसम्बन्धिन्यलीक एव ज्ञानविषयत्वसत्त्वेन न तद्व्याप्यत्वं तस्य सम्भवतीत्यर्थस्तन्निरासात् । शशशृङ्गमित्यादिप्रतीतेश्च शृङ्गस्य शशीयत्वेन भानोपगमेनान्यथाख्यातावेवोपपत्तेरिति न तदन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिरिति भावः । ननु आयात्वसत्ख्यातिस्तथापि प्रमेयत्वसाध्यकाव्याप्तिपरिहारेऽपि प्रमेयत्वादिसाध्यके सा दुर्वारेतिचेत् "तुष्यतुदुर्जन" इति न्यायेनाह । किञ्चेति । कश्चित्तु सिद्धासिद्धिव्याघातादाह । किञ्चेतीति । तदसत् । उक्तरीत्या तत्परिहारात् । इत्थमपीति । असत्ख्यातिस्वीकारेपीत्यर्थः । अव्याप्तिः । साध्यवदन्याप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । तथा व्याप्तिमेव दर्शयति । नहीति । भवद्भिः । असत्ख्यातिवादिभिः । विरोधादिति शेषः । लीलावतीकारमतमाशङ्कते । अन्येत्विति । सम्बन्धः । साध्यसामानाधिकरण्यं । धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्हौ धूमसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरतः । कार्त्स्न्येनेति । अयोगोलकीयवन्हौ धूमसामानाधिकरण्याभावेन कार्त्स्न्येन सम्बन्धाभावान्नदोषः । अत्रास्वरसमाह । तत्रेति । तत्र । लक्षणवाक्ये । वदन्ति । दूषणंवदन्ति । कार्त्स्न्यं साध्ये साधने साधनवतिवेति प्रश्नमुखेन तदेवाह । कोयमिति । साध्ये कार्त्स्न्यं दूषणेनैव साध्यवति कार्त्स्न्यं विवक्षणे दूषणसम्भवेन पृथक् नतोट्टङ्कितं । प्रसिद्धानु-

नाधिकरण्यमस्ति। अयःपिण्डीयवह्नेः सामानाधिकरण्याभावात्। न द्वितीयः एकव्यक्तिकहेतावव्याप्तेः। न तृतीयः एकमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेः॥

आते। वह्निमान् धूमादित्यादौ। अव्याप्तिमेव विवृणोति। नहीति। अयः पिण्डीयवह्नेरिति। अत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। अयःपिण्डीयवह्निनिरूपितसामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः। एकव्यक्तीति। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः। अत्र हेतोरैक्येन अनेकाश्रितत्वरूपत्वकार्त्स्न्यासम्भवादव्याप्तिरिति भावः। एकमात्रवृत्तीति। एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादावित्यर्थः। तत्र हेतुमत ऐक्येन हेतुमति उक्तरूपकार्त्स्न्यासम्भवादिति भावः॥

ननु हेतावेव कार्त्स्न्यं विवक्षितं तथा च प्रकृते कार्त्स्न्यस्य व्यापकत्वरूपतया हेतुतावच्छेदकव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यवत्त्वमिति निष्कर्षः इति चेन्न। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तायाएकव्यक्तिकत्वेन सत्तात्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तेः। ननु तथापि हेतुमति कार्त्स्न्यं विवक्षितं तथा च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं तत्त्वं। व्यापकत्वं तावच्छेदकतया यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्तावच्छेदकतया वह्निसामानाधिकरण्यसत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः। पर्वते धूमे वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः। अथवा हेत्वधिकरणताव्यापकसाध्याधिकरणताकत्वं तत्त्वमिति चेन्न साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्तदाधेयभेदेन भिन्नतया तद्वन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्यासम्भवात् प्रथमस्य दुष्टत्वात् द्वितीये चैतदपेक्ष्य हेतुव्यापकं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यस्यैव लघुत्वात् तस्यापि च वक्ष्यमाणव्याप्त्यपेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वादिति न किञ्चिदेतत्। ननु साध्यसमानाधिकरणाः स्वसमानाधिकरणाः यावन्तस्तत्त्वं व्याप्तिरित्येतेन यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्ते सर्वेऽपि हेतुसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभः स्यात्। तत्र चायं गौरश्वत्वादित्यादौ गोत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनामश्वत्वसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिवारणाय यावत्पदनिवेशः इत्थं च गोत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनामपि यावदन्तःपातितया ऽश्वत्वसामानाधिकरण्याभावेन च नातिव्याप्तिः

अत्रोच्यते साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणयावत्त्वं व्याप्तिः । यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वं व्याप्तिरिति यावत् । भवति च धूमसमानाधिकरणा यावन्तो वह्निसमानाधिकरणा इति धूमे वह्निव्याप्तिः । ननु वह्नौ धूमस्य नहि वह्निसमानाधिकरणा यावन्तो धूमसमानाधिकरणाः । अयःपिण्डत्वस्य वह्निसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात् ।

इदं तु न सङ्गच्छते । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वसमानाधिकरणानां यावतां ज्ञेयत्वसमानाधिकरणत्वात् लक्षणसम्भवेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसमानाधिकरणानामयोगोलकत्वादीनां धूमसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिश्चेत्यत आह । यत्समानाधिकरणा इति । वह्निसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनां धूमसमानाधिकरणत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति । इदमेव समुन्नयति । भवति चेत्यादिना । धूमस्येति । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । धूमनिरूपितावह्निनिष्ठा व्याप्तिर्नेत्यर्थः । अथ द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्येन सत्तासमानाधिकरणानां गुणत्वादीनां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः । एवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्च । जातिसमानाधिकरणानां सर्वेषां सत्तासामानाधिकरण्यादिति चेन्न । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्षणाभिधानात् । विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्ये गुणः सत्तावानिति प्रतीतिवद् गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्ते र्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमेवोपेयते । एवं च नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेपि सत्ताधिकरणतायाः विशिष्टसत्ताधिकरणतायाश्चैक्येन गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकर्त्रापि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् एवं च किं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनेति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्य

यद्विशिष्टसमानाधिकरणायावन्तः साध्यसमानाधिकरणा

तो विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि लक्षणमाह । यद्विशिष्टेति । यद्विशिष्टसमानाधिकरणाः यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वेति पाठः । यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरं । केचित्तु । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यत आह । यद्विशिष्टेति । तथाच पूर्वलक्षण एव हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेश इति भाव इत्याहुः । तदसत् । तद्वत्त्वं वेत्यनेन लक्षणान्तरत्वकथनस्यासङ्गतत्वापत्तेः । तस्मान्मदुक्तरीतिरेवानुसर्त्तव्या । द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनाव्याप्तिरतो यद्विशिष्टेत्युक्तं । नचैवमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकस्यापि निवेश आवश्यक इति वाच्यं । विशिष्टसत्तायाः विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन साध्यतायां जातिसमानाधिकरणगुणत्वादीनां विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन विशिष्टसत्ताधिकरणद्रव्यवृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तेरभावात् । समवायेन तस्याः साध्यत्वे तु सद्धेतुत्वादेवोक्तदोषाभावादित्यभिप्रायात् । यदिच समवायेनैव तत्साध्यता गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानास्तीति धीबलात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य गुणे सत्त्वेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितया व्यभिचारित्वं । नच विशिष्टसत्ताभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यं । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारतया तस्य तत्रापि सत्त्वात् अन्यथा भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादे व्यभिचारित्वानुपपत्तेः । लाघवेन निरवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारत्वाच्चेति । समवायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यतायामपि अतिव्याप्तिरिति विभाव्यते । तदा साध्यतावच्छेदकमपि निवेश्यम् । अतएव यद्विशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वेति । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्ताया अनतिरिक्तत्वेपि नाव्याप्तिः । तत्त्वानतिरिक्तत्वेपीत्यपिना विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वलक्षणं सूचितमिति न काप्यनुपपत्तिः । नवा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति पुस्तकेषु न कोऽपि [illegible] पाठो दृश्यते । इदमेव लक्षणं

स्तद्वत्त्वं वा । भवति च धूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणयावन्तो वह्निसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं च धूमे । नचेदृशं धूमं प्रति

सङ्गमयति । भवतिचेति । नचेदृशमिति । स्वविशिष्टसमानाधिकरणं सर्वं धूमसमानाधिकरणमिति नेत्यर्थः । वह्नित्वविशिष्टसमानाधिकरणयावदन्तर्गतायोगोलकत्वादेर्धूमासमानाधिकरणत्वादिति भावः । धूमव्याप्तिः । धूमनिरूपिता व्याप्तिः । अत्र च साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनाधिकरणत्वं बोध्यम् । अन्यथा समवायेन धूमाधिकरणवृत्तिधूमावयवत्वादीनां वह्निसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः । एवं साध्याधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अन्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वादीनामपि कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वादतिप्रसङ्गापत्तेः । धूमसमानाधिकरणानां संयोगेन वह्न्यधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वात् समवायेन वह्निसाध्यके संयोगेन धूमहेतुकेऽतिव्याप्तेश्च । एवं साधनाधिकरणवृत्तित्वघटकसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् । अन्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वादीनामपि धूमाधिकरणमहानसादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । नन्वत्र साधनाधिकरणवृत्तित्वं यदि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेतानां यावतामेतद्रूपभिन्नसमवेतत्वादतिव्याप्तिः । एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धेः नापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन । जातिमान् मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणसमवेतानां यावतां जातिमत्समवेतत्वादतिप्रसङ्गात् । नच विषयतया तद्वृत्तित्वं विवक्षणीयं वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयतया धूमाधिकरणवृत्तीनां धूमवान्वह्निविषयकज्ञानादीनां वह्न्यधिकरणे विषयतया वृत्तेर्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकमात्रविषयकज्ञानादीनां धूमासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं । घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्र मेयत्वाधिकरणवृत्तिज्ञानानां घटभिन्नघटत्वसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः । घटमात्रविषयकज्ञानस्य चाप्रसिद्धत्वात् । नच येन केनचित्सम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणवृत्तीनां यावतामेव कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वाधिकरणमहाकालवृत्तित्वादतिव्याप्तिरितिचेन्न । येन येन सम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तयो या-

वह्नित्वं नातो वह्नौ धूमव्याप्तिः। अस्ति चेदं केवलान्वयि-नि अभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां मेयत्वस-मानाधिकरणत्वात्। एवं च लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वं व्याप्तिः। नचेदं केवलान्वयिन्य-स्ति। अतो नेदमनुमानमिति मीमांसकमतमपास्तं। ततो-

---

वन्तस्तेन तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तयस्तत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। यदि चैवमननुगम इति विभाव्यते तदा विशेषणताविशेषेण साधनाधिकरणवृत्तयो यावन्तः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तयस्त-त्त्वमिति बोध्यं। धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां वह्निसमानाधिक-रणत्वाल्लक्षणसमन्वयः। अयोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य च धूमासमा-नाधिकरणत्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति निगर्वः। केवलान्वयिनि लक्षणमुपपादयति। अस्तिचेदमिति। इदं। निरुक्तव्याप्तिलक्षणं के-वलान्वयिनि। केवलान्वयिसाध्यके। प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादौ। एवमि-ति। मतमपास्तमित्यनेनान्वयः। एवं च। एतादृशस्य व्याप्तित्वे च। ला-घवादिति। हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यपेक्षया लाघवा-दित्यर्थः। तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशेन गौरवादिति भावः। साध्यवदिति। साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य गगनादावपि सत्त्वेन वह्निसाध्य-कगगनादावतिव्याप्तिरतः साध्यसामानाधिकरण्यमिति। नच तत्र व्याप्ति सत्त्वेपि पक्षधर्मताज्ञानविरहेणैवानुमितिवारणे किं तद्वारणाय विशेषणोपा-दानेति वाच्यं। गगनमवृत्तीत्यवृत्तित्वज्ञानस्य गगनं पर्वतवृत्तीति ज्ञाने ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वेन तदनुत्पत्तावपि भिन्नविषयकस्य गगनवान् पर्वत इति ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन पक्षधर्मताज्ञानस्या-पि सम्भवेन तद्वारणाय विशेषणोपादानस्यावश्यकत्वात्। एवं इदं द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यत्र विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यकत्वम्। इदं तु साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाभिप्रायेण अन्यथा तु वृत्तिमत्त्वनिवेशेनापि गगनादिवारणसम्भव इति बोध्यम्। नचे-दमिति। साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः। नेदमनुमानमिति। न केवलान्व-

व्याप्यस्य लघुत्वात् । अत्र चार्वाकाः । भवत्वियं व्याप्तिः न त्वेयं शक्यग्रहा किंचिद् धूमसमानाधिकरणं वह्न्यसमानाधि-

---

ग्रिसु व्यक्त्यानुमानमित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानाभावात्तादृश्यानुमितेरसिद्धया न तत्कारणतया तदनुमानस्वीकार इति भावः । ततोपीति । साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिस्वरूपतोपि । अस्य । निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य । लघुत्वात् । अभावाद्यप्रवेशेन लघुत्वात् ॥ ४

ननु यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्वचतया व्यापकत्वस्याभावघटितत्वेन गुरुतया कुतोऽस्य लघुत्वमिति चेन्न । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्यैव यावत्त्वस्यात्र प्रवेशनीयत्वात् । वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वरूपस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनावृत्तित्वस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेनावश्यं वक्तव्यतया विरोधितानियामकत्वस्य समवायाभावीयविशेषणतासाधारणस्याननुगतस्याभावात् गौरवेण निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात् । निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे च विशेषणताविशेषेणैव सामानाधिकरण्यनिवेशेन व्यापकत्वांशे प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रवेशेन लाघवस्यातीवस्फुटत्वात् । एवं गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति वक्तव्यं । तत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वञ्च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनं न सम्भवति घटत्वावच्छिन्नवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षयाकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धेः किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटएव निवेश्यत इति गौरवाद् दुर्ग्रहत्वाच्च न तादृशव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं । प्रमेयत्वमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादेव तत्स्वीकारस्यावश्यक इति प्रागेवोक्तमिति । सर्वत्र व्यभिचारशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहानुदयात् कारणाभावेनानुमितेरसिद्ध्या न तत्कारणतयाऽनुमानप्रामाण्यमिति चार्वाकमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । अत्र चार्वाका इति । अत्रानुमितिकरणत्वेन व्याप्तिनिश्चयस्याप्रमाणत्वे चार्वाकाः पूर्वपक्षयन्तीति शेषः । किञ्चिदिति । धूमस-

कारणं भविष्यतीति शङ्काया दुर्वारत्वात् । नचेदृशशङ्कायां व्याप्तिनिश्चयो भवितुमर्हति । तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् । नच भूयो दर्शनात्तन्निवृत्तिः । अतश्च सहचरितयोरपि व्य-

---

मानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्याभावसंशये धूमसमानाधिकरणत्वावच्छेदेन वह्निसमानाधिकरणत्वरूपव्याप्तिग्रहानुदयादित्यर्थः । ननु तादृशशङ्कायामपि व्याप्तिग्रहे किं बाधकमत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । ईदृशशङ्कायां । धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्याभावशङ्कायां । तस्याः । तादृशशङ्कायाः । तत्प्रतिबन्धकत्वात् । तादृशव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् । ननु भूतलत्वसामानाधिकरण्येन घटाभाववत्ताज्ञानस्य निर्णयात्मनः भूतलत्वावच्छेदेन घटवत्ताज्ञाने बाधनिर्णयविधया प्रतिबन्धकत्वेपि तादृशशङ्कायाः कथं तत्प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वे च पर्वतो वह्निमान् वेति संशयेऽनुमित्यादेरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न । "यद्धी सामग्रीप्रतिबन्धिका यत्र विशेषादर्शने तद्धीरपि तथेति" न्यायेन विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं विनैव विशेषदर्शनं संशयोत्तरप्रत्यक्षापत्तेः । तत्र बाधनिर्णयस्याभावात् संशयस्य च तव नये अप्रतिबन्धकत्वादिति । यदि चाप्रामाण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वासम्भवान्न विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वं विशेषदर्शनशून्यकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षानुत्पत्तिश्च संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पनेन तदभावादेवोपपन्नेति विभाव्यते तदा तादृशसंशयसामान्यो प्रतिबन्धिका बोध्येति निगर्वः । ननु बहुषु धूमाग्न्योः सामानाधिकरण्यदर्शनमेव तादृशशङ्काविरोधीत्याशयेनाह । नचेति । भूयो दर्शनात् । बहुषु साध्यसाधनयोः सहचारदर्शनात् । तन्निवृत्तिः । व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः । अतश्चेति । घटादिरूपापृथिवी लोहलेख्या पार्थिवत्वादित्यादौ घटादिषु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सामानाधिकरण्यग्रहेपि हीरके व्यभिचारग्रहादित्यर्थः । तथाच व्यभिचारेण भूयो दर्शनस्य न तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । ननु धूमवह्न्योः कार्यकार्यकारण

भिचारोपलब्धेः । नच तर्कात्तन्निवृत्तिः । तस्य व्याप्तिनि-श्चयमूलकत्वेनानवस्थानात् । इत्थं च ग्राहकाभावाद् व्याप्ते-रग्रहे कुतोऽनुमानं स्यादित्याहुः । तन्न । व्यभिचारज्ञानविर-

---

भावात् । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्क एव धूमो वह्निव्यभिचारी नवेति शङ्कानिवर्तकः । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोस्तु कार्यकारणभावाद् यदि लोहलेख्यत्वं न स्यात्तदा पार्थिवं न स्यादिति तर्कासम्भवान्न तत्र व्यभिचारशङ्काविरह इत्याशङ्कते । नच तर्कादिति । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादितितर्कादित्यर्थः तन्निवृत्तिः । व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । अनवस्थानादिति । तर्कमूलभूतव्याप्तावपि व्यभिचारशङ्कानिरासार्थं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः । तथाच मूलशैथिल्यान्न तर्कस्य तच्छङ्कानिवर्तकत्वमिति भावः । अत्र विपर्यये तत्कोटिमात्रापर्यवसानं, इष्टापत्तिः, मूलशैथिल्यं, इति तर्के त्रयो दोषाः । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसान एव तर्कस्य तदभावशङ्कानिवर्तकत्वात् ।

तदितरकोटिपर्यवसाने च तदसम्भवाद् विपर्यये तत्कोटिमात्रापर्यवसानस्य दूषकत्वं बोध्यम् । इष्टापत्तेश्च तर्ककारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वेन । मूलशैथिल्यस्य च तत्कारणीभूतापाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन यथायथं दूषकता बोध्या । उपसंहरति । इत्थं चेति । व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकस्याभावेन व्यापकके व्यभिचारसंशयेनेत्यर्थः । ग्राहकाभावात् । व्यभिचारज्ञानाभावरूपग्राहकाभावात् । कुत इति । कुतो हेतोरनुमानं प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अनुमितिकरणतयैवानुमानस्य प्रामाण्यं व्याप्त्यनिश्चये चानुमितेरभावात् तत्करणतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यं दुरापास्तमिति भावः । व्यभिचारज्ञानविरहादिकमिति । तद्वत्ताज्ञानं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया अव्यभिचाररूपव्याप्तिपक्षे साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरित्यर्थः । आदिना सहचारज्ञानपरिग्रहः । नच साध्याभाववद्वृत्तित्वांशे संशयात्मकव्यभिचारज्ञानकाले

हादिकमेव व्याप्तिग्राहकं । न च तच्छङ्काविरहो दुःशकः । क्वचित्तर्कात्क्वचित्तन्मूलभूतव्याप्त्यादौ कोटिस्मरणाद्यभावादपि तन्निवृत्तेः । नहि सर्वदा व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृतिर्वास्ति अनुभूयते वेति दिक् ॥

व्याप्तिग्रहात्संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्बाध-स्तथा च पक्षीयसाध्यसन्देहात्मकव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वप्रसक्त्या-वनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यं । साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्मक-वृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात् ननु ज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तितया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि घटावच्छेदेनात्मनि समवायेन तदभावसत्त्वाद् व्याप्तिग्रहापत्तिरिति चेन्न । समवायसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मत्वाभावस्य स्वसमानाधि-करणैकत्वसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वात् । तस्य च व्या-प्यवृत्तित्वादिति । अथ तथापि धूमवह्न्योः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रह-हेतुत्वे मानाभावः । नच विरहे सहचारभ्रमात् व्याप्तिभ्रमदर्शनादन्व-यव्यतिरेकाभ्यान्तस्य कारणत्वमिति वाच्यं । ग्राहकसामग्री क्रमयौग-पद्याभ्यामेव सहचारग्रहव्याप्तिग्रहक्रमयौगपद्योरुपपत्तेः । तयोः परस्पर हेतुत्वे मानाभावादिति चेन्नैवं । यत्समानाधिकरणाः यावन्तो धर्मास्तत्र धर्मे हेतुसामानाधिकरण्यरूपसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया तस्यैवादिपदेन सङ्गृहीतत्वात् नतु साध्यसाधनसहचारज्ञानस्यापि एवं प्रतिबन्धकाभावान्तरस्यापि आदिपदेन सङ्गृहीतत्वादिति दिक् ॥

ननु व्यभिचारज्ञानविरहःसंशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभावः सर्वत्र तत्संशयसत्त्वे च कथं सङ्घटते इत्याशङ्क्य निराचष्टे । नचेति । तर्कात् । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कात् । अनवस्थां निरस्यति । क्वचित्तन्मूलभूतेति । तर्कमूलभूतेत्यर्थः । तन्निवृत्तेः । व्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः । ननु सर्वत्र व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृतिर्नास्तीत्यत आह । अनुभूयतेवेति । तथा च प्रमाणाभावेन संशयसामग्र्येव न कल्प्यत इति भावः ।

ननु तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वे मानाभावः । अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतज्ञानेनैव निरस्तत्वात् । तथाहि आपत्तिं प्रति पक्षधर्मतांशे आहार्यरूपमापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानमापाद्यव्यतिरेकनिश्चयश्च हेतुः व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च । तथाच धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्याप्यमिति अन्वयव्याप्तिज्ञाने वह्निजन्यत्वाभावे वह्निव्यभिचारित्वव्यापकत्वग्रहाद् वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव इति ज्ञानसम्पत्त्या आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया तदभावज्ञानस्य च सत्त्वाद् वह्निव्यभिचारित्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानसम्भवान्नानाहार्यव्यभिचारित्वशङ्कासम्भवः । एवं वह्निजन्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निव्यभिचारित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्निजन्यत्वव्यापकत्वग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्निजन्यत्वेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वग्रहे वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यं वह्निजन्यत्वमिति ज्ञानसम्भवेन तद्वत्ताज्ञानस्य चापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया सत्त्वेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य सत्त्वान्न तादृशशङ्कोदयः । नचान्वयिनि आपादकव्यापकमापाद्यं तदभाववांश्चायमिति ज्ञाने विद्यमानेऽपि तद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया कथं तस्य विरोधित्वम् । एवं व्यतिरेकिणि आपादकाभावव्याप्यः आपाद्याभावः तद्वांश्चायमिति ज्ञानसम्भवेऽपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् तदसम्भव एवेति वाच्यं । धूमव्यापको वह्निः वह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेनैव तद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । एवं पुरुषत्वव्याप्यं करादि तद्वांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादुक्तज्ञानद्वयसत्त्वे तत्संशयाभावात् । यदि च व्यतिरेके आपादकाभावे आपाद्याभावव्यापकत्वग्रहेऽपि आपाद्याभावे

आपादकाभावव्याप्यत्वभानस्य न नैयत्यं । तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात् । एवं व्यापकाभावज्ञानस्य तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव लाघवात् प्रतिबन्धकत्वम् । उक्तज्ञानद्वयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि तदुत्तरोत्पन्नविशिष्टज्ञानादेव प्रतिबन्धइति प्रकृते आपादकसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावइति विभाव्यते तथापि आपाद्याभाववत्तानिश्चयस्यापादकज्ञाने व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकत्वमव्याहतमित्यनाहार्यव्यभिचारित्वसंशयासम्भवात् आहार्यशङ्कायास्त्वविरोधित्वात्तर्कस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । अत्रोच्यते । अनाहार्यशङ्कानिवृत्त्यसम्भवेऽप्याहार्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैव तर्कस्योपयोगः तस्या अप्रतिबन्धकत्वे तु तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेव । नच तथापि तर्कस्याहार्यज्ञानरूपस्य कथमाहार्यशङ्काप्रतिबन्धकत्वम् आहार्यज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबध्यत्वाच्चेति वाच्यम् । अनिष्टप्रसञ्जनात्मकतर्केण आपादकज्ञानं आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननं आपादकज्ञाने द्वेषोत्पत्त्या तदिच्छानुत्पत्ताविच्छारूपकारणाभावेनाहार्यशङ्कानुदयात् । तर्के तन्निवर्त्तकत्वस्यार्थवशसंपन्नत्वात् । अतएवापादकांशे संशयनिश्चयसाधारणज्ञानमपि तर्के हेतुः । अन्यथा तन्निर्णयस्यैव हेतुत्वे कारणीभूते आपादकनिर्णय एव तर्कात्मकानिष्टसाधनताज्ञानसम्भवेऽपि संशये द्विष्टसाधनताज्ञानाभावेन तदिच्छोत्पत्तौ बाधकाभावेनाहार्यशङ्कानिवर्त्तकत्वासम्भवात् । केचित्तु । तदापादककापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः समानविषयकत्वाभावेऽपि फलबलात्कल्पनीय इति तर्कोपयोगित्वमाहुः । अन्येतु व्यभिचारशङ्कायामुत्तेजकतयातर्कोपयोग इत्याहुः । यद्यपि बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यं तथापि प्रकृते इच्छाजन्यत्वमात्र मापादकांशे आहार्यत्वं वाच्यं । तर्कश्च द्विविधः । व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च । आद्यश्चोक्त एव । द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्याकारकः विषयस्यानुमितिविषयस्य साध्यस्य परिशुद्धिः विरोधिशङ्काविधूननम् । ननु साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शे सति साध्यसंशयस्यानवतारात् कुतस्तस्य विरोधित्वं ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति तर्केणापि वा कथं तन्निरास इति चेन्मैवम् । स्वरसवाहिनः संशयस्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यत्वेऽपि अनु-

ननु सेयं व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिधूमादौ गृहीता। नच पक्षीयेपि तथाच कथं तदनुमिति: पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेत् अत्राह: उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिहेतौ धूमत्वेन गृहीता पर्वते धूमं दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणज्ञानरूपात्तस्मादसति बाधके व्याप्तिविशिष्टत्वेन पक्ष-

---

नित्यप्रतिबन्धकत्वेपि चान्याहितस्य तस्याप्रतिबध्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वाच्च। तथाच यथा धूमाद्वन्हिमताऽनेन भवितव्यं तथा कुतश्चिद्वह्न्यभावसाधकाद् वन्ह्यभाववतापि भवितव्यमिति शङ्का तदत्र किं वन्हिविरहसाधकमिति जिज्ञासा जायते विरोधिप्रमाणजिज्ञासया च बाधकप्रमाणशङ्का तयाच साध्याभावशङ्काजन्यते। साच सत्यपि परामर्शेऽन्याहितत्वादुत्पद्यते। अप्रामाण्यशङ्काहिते चार्थशङ्का सत्यप्यर्थनिश्चये निर्वान्ह: स्यात्तर्हि निर्धूम: स्यादिति तर्केण चानिष्टप्रसञ्जनात्मना विरोधिप्रमाणजिज्ञासानुत्पत्तौ बाधकप्रमाणशङ्कानिवृत्तौ तदाहितसाध्याभावशङ्काया अपि निवृत्ति: अन्यविधायास्तु साध्यशङ्काया: सति परामर्शे ऽसम्भवात् अप्रतिबन्धकत्वाच्चेति सर्वमवदातम्। दृष्टान्तेति। महानसीयधूमवन्ह्यो: सन्निकर्षेण तत्रैव व्याप्तिग्रहो ननु पर्वतीयधूमेपि पर्वतीयवन्हेरसन्निकर्षेण तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासम्भवादिति भाव:। स्मर्यत इति। महानसीयधूमे धूमत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य व्याप्त्यनुभव: तत: पर्वतीयधूमे धूमत्वज्ञानात् एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन तादृशव्याप्ते: स्मरणं जायते ततो * व्याप्तिस्मरणरूपविशेषणज्ञानाद् वन्हिव्याप्योयं धूम: पर्वतवृत्तिरिति व्याप्त्यंशे उपनीतभानात्मकं प्रत्यक्षं ततश्चानुमितिरित्याखण्डलार्थ:। नच महानसीयधूमवृत्तिव्याप्ते: पर्वतीयधूमेऽसत्त्वात् कथं तत्र तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं। यद्विशिष्टसमानाधिकरणा: सर्वे साध्यसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्यत्र तद्धर्मवत्त्वं तद्धर्म एवेत्यर्थपर्यालोचनया धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वलाभात् तस्य च पर्वतीयधूमेपि सत्त्वात्। नचैवं

---

* ज्ञाते च व्याप्ति स्मरणादतरापिपाठान्तरम्॥

धर्मधूमस्य।नं जायते यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानं धूमत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमगोचरमेव जायतइत्यदोषः ॥

धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वे तस्याव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः। अभेदे अवच्छेद्यावच्छेदकभावानभ्युपगमादिति वाच्यं। घटकारणतात्व घटकारणतावच्छेदकत्वयोर्दण्डत्व इव उपहितानुपहितभेदादेव तस्य समर्थनीयत्वात्। अतएव परामर्शग्रन्थे स्मृतव्याप्तिः पक्षधर्मधूमे सत्त्वादेकैव हिसा व्याप्तिरित्यनेन चिन्तामणिकारेणापि तथाभिहितम्। नच यो यत्र पूर्वमवगतः स एव तत्र संस्कारवशात् यथार्थप्रत्यक्षे भासत इति नियमात् पर्वतीयधूमे पूर्वं व्याप्तेरनवगमात् कथं तत्र व्याप्तेरुपनीतभानं यथा यत्र चन्दने सौरभं घ्राणेनोपलब्धं तत्रैव चक्षुषा सुरभिचन्दनमित्युपनीतभानमन्यत्र त्वनुमानादिति वाच्यं। यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतं तद्धर्मावच्छेदेनतदुपनीतभानमित्येव नियमात्। अस्तिचात्र धूमत्वेनैव व्याप्तेर्ग्रहात् धूमत्वेनैव व्याप्तिरुपनीतभानमिति। इदं तु सामान्यलक्षणानङ्गीकारिणां मते। वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणाङ्गीकारेण व्याप्तेर्नानात्वेपि तादृशनियमाभ्युपगमेपि च नक्षतिः। महानसीयधूमे धूमत्वेनैव वन्हिव्याप्तिज्ञानं जायमानं धूमत्ववन्हित्वसामान्यलक्षणया यावद्धूमवन्हिभाने यावद्वह्निनिरूपितयावद्धूमनिष्ठं व्याप्तिज्ञानमेव जायतइति पर्वतीयधूमेपि व्याप्तेः पूर्वं गृहीतत्वेन तदुपनीतभाने बाधकाभावात् अनुमितिरुपपन्नेत्याशयेनाह। यद्वेति। केचित्तु, उक्तेत्यादिमहानसीयधूमनिष्ठाव्याप्तिः तत्रैव गृहीता ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनात् महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरेव स्मरणं ततः पक्षवृत्तिधूमे महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरुपनीतभानं ततोऽनुमितिरित्यर्थः। तथाच भ्रमात्मकपरामर्शादेवानुमितिरिति भावः। ननु सल्लिङ्गकपरामर्शस्यैव प्रमात्मकानुमितिहेतुतया यथार्थपरामर्शाभावेन कथं प्रमात्मिकानुमितिरितआह। यद्वेत्याहुः। तदसत्। धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वेन सल्लिङ्गकपरामर्शस्यैव पूर्वकल्पेपि सम्भवात्। यद्यपि यत्समानाधिकरणाद्यत्र तत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ व्याप्तेर्नानात्वमपि प्रत्य

तदभिमतं तथापि यद्विशिष्टेति द्वितीयलक्षणस्यैव निर्दुष्टत्वेन तदभि-
प्रायेण सन्निकर्षपरामर्शमादायैव योजयितुं शक्यत्वे भ्रमात्मकपरामर्शमा-
दायोक्तकुसृष्टेरनादरणीयत्वादिति न किञ्चिदेतत् । धूमत्वसामान्यलक्ष-
णाप्रत्यासत्त्वेति । अत्र च ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिर्बोध्या । तच्चे-
न्द्रियसम्बद्धं तथा तेन निमीलितनयनस्य न सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिज-
न्यज्ञानापत्तिः । तथाचेन्द्रियसंयुक्ते धूमे धूम इति ज्ञानानन्तरं धूमत्वसामान्य-
लक्षणया यावद्धूमविषयकं धूमा इत्याकारकं ज्ञानं जायते इन्द्रियसम्बन्धश्च
न संयुक्तसमवायः धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं धूमा इति ज्ञानानुदया-
पत्तेः । तथाच तदुत्तरं धूलीपटले धूमत्वेन व्याप्तिग्रहात् जायमानायाः व-
ह्न्यनुमितेरुच्छेदप्रसङ्गात् पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहात् किंतु इन्द्रियसम्बद्धविशेष्य
कज्ञानप्रकारत्वरूपो वैज्ञानिकः सम्बन्धः । इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको
ग्राह्यः । तेन निमीलितनयनस्य न तदापत्तिः । ज्ञानं च तदिन्द्रियजन्यं
ग्राह्यं तेन पुरोवर्त्तिनि दोषवशाद्घटत्वप्रकारेण स्मर्यमाणघटत्वेन न यावद्-
घटचाक्षुषापत्तिः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थलेबोध्यं । तेन तथाविधमानसो-
दयेऽपि न क्षतिः । अत्र च ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे यत्र नानाक-
पालेषु एकएव घटः प्रत्यासन्नस्तत्र तद्घटनाशदशायां तद्घटत्वसामान्यल-
क्षणया यावद्घटवतां ज्ञानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीमभात् । नच तत्र
घटत्वमेव तद्वर्त्तित्वघटितसम्बन्धेन परम्परयाप्रत्यासत्तिरितिवाच्यम् । यत्र
परम्परया तद्वर्त्तिसम्बन्धेन घटत्वादिकं न भातं किंतु तद्वर्त्तित्वेन (तद्वर-
त्तिप्रकारेण तद्वर्त्तिमतां) ज्ञानं तत्र गत्यभावात् । नच तत्र परम्परयात-
द्वर्त्तित्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं । तद्वर्त्तित्वस्य तद्वृत्तिरूपाद्यात्मकत-
या तस्यापि नष्टत्वादिति तथाविधसामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्बोध्या । तत्र
च न तादृग्घटत्वाश्रययावद्वर्त्तिप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारी
भूतघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता यावद्विषयकत्वस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण यावद्विषयकत्वस्यार्थवशस-
म्पन्नत्वेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् ॥

अथ संयोगाजन्यस्वविषयकज्ञानाजन्यघटत्वातिरिक्तघटवृत्तिधर्मप्रकारक-
घटप्रत्यक्षं प्रति तथाविधघटत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता नि-

ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयलौकि-
कसाक्षात्कारजनिका तदा विमुद्रितनयनस्यापि धूमत्वेन

विकल्पकोत्तरोत्पन्नघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाजन्यत्वनिवेशः। पटत्वेन घटभ्रमानन्तरं यत्र पटवदित्युपनीतभानं तत्र पटत्वेन घटप्रत्यक्षोदयात्तत्र घटपज्ञानाभावाद्व्यभिचारवारणाय स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेशः। द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षवारणायघटत्वातिरिक्तेत्यादीति चेन्न। तथासति घटत्वद्रव्यत्वोभयसमूहालम्बनस्थले परापरकार्यकारणभावापत्तेः किंतु घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालिचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुजप्रकारीभूतघटत्वत्वादिना घटत्वादिप्रकारताशालिचाक्षुषत्वादिना वा हेतुता बोध्या। प्रथमे विषयत्वसमवायोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः। द्वितीये समवायसमवायोभयघटितसमाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः। विशेष्यतायां घटत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशाद् द्रव्यत्वादिना सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने न व्यभिचारः। निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नघटमुख्यविशेष्यकलौकिकचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय लौकिकान्यत्वनिवेशः। घटत्वप्रकारकतद्घटस्मरणजन्ये घटाद्युपनीतभाने घटत्वप्रकारकचाक्षुषरूपकारणविरहाद् व्यभिचारवारणाय विशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशः मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतान्यविशेष्यतात्वं। बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसत्वनियम इति नियमाद् विशेषणत्वेनैव घटादेर्भानन्न मुख्यविशेष्यत्वमिति कारणतावच्छेदककोटौ घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशान्न निर्विकल्पकोत्तरसामान्यलक्षणाजन्ययावद्घटप्रत्यक्षापत्तिः। पुरोवर्त्तिनि दोषवशान्नयनेनागृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता घटत्वेन यावद्घटचाक्षुषवारणाय चाक्षुषत्वनिवेशः। समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानबलात् कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वाश्रयाद्यप्रत्यक्षापत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषोपि निवेशनीय इति प्राचीनमतनिगर्वः। नवीनमतं दर्शयितुं प्रकृतं। नन्विति। तदाश्रयेति। सामानाश्रयेत्यर्थः। साक्षात्कारः स्यादिति। चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः। तेन मानससा-

सकलधूमसाक्षात्कारः स्यात् इति चेन्न । यत्सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयस्य लौकिकसाक्षात्कारजनकसामग्र्या अपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात् ।

साक्षात्कारोदयेऽपि न क्षतिः । नवीनमतमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति । यत्सामान्यमिति । यदित्यस्य सामान्यमित्यनेनाभेदान्वयः । तत्प्रकारकतदाश्रयेति । मानससाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वाल्लौकिकेति । सामग्री च तत्तत्सन्निकर्षालोक संयोगादिरूपा । सहकारित्वादिति । बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने सहकारित्वादित्यर्थः । निमुद्रितनयनस्यापि चक्षुः संयोगादिरूपसामग्र्यसत्त्वान्न प्रत्यक्षमिति भावः । नच धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं धूमा इति ज्ञानं न स्यात् धूमत्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति वाच्यं । तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयेत्यर्थात् । धूमत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रये धूलीपटले लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेनादोषात् । ननु प्राचीनमते तत्पुरुषीयधूमत्वाश्रयविषयकालौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टयत्किञ्चिद्विशेष्यकतत्पुरुषीयचाक्षुषप्रकारीभूतधूमत्वत्वेन हेतुतया तेनैव विमुद्रितनयनस्यापि प्रत्यक्षापत्तिवारणे गुरुतरसामग्र्याः सहकारित्वकल्पने नव्यमते गौरवमिति चेन्नैवम् । अन्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितद्रव्यविषयकचाक्षुषानन्तरमालोकसंयोगविगमेऽपि तादृशकारणसत्त्वात् सकलद्रव्यसाक्षात्कारधारायाः आपत्तेः तादृशसामग्र्याः सहकारित्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् । एवं च धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षे ज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वत्वेनैव हेतुत्वं नत्विन्द्रियभेदेन पुरुषभेदेन वा कार्यकारणभाव इत्यपि लाघवम् । अथैवं चक्षुःसन्निकृष्टपुरोवर्त्तिनि घटत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे घटत्वस्मरणबलात् यावद्घटचाक्षुषापत्तिः । नच तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यर्थस्तथाच तद्धर्मविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात्तद्धर्मांशेऽपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्री सहकारित्वलब्धा प्रकृते च घटत्वांशे दोषाभावघटितसामग्र्यसत्त्वान्न घटत्वाश्रययावत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं । तथासति धूलीपटले धूमभ्रमात् * धूम इति ज्ञानानुदयापत्तेः धूमत्वांशे लौकिक-

* धूमभ्रमानन्तरं धूमा इति ज्ञानानुदयापत्तेरित्यपि पाठान्तरम् ॥

प्रत्यक्षसामग्र्यास्त्वादिति चेन्न । तत्र—यावद्घटचाक्षुषस्वीकारे क्लिष्टापत्ते- रिति नव्यमतनिगर्वः । अत्र केचित् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकारे सुर- भिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेर्भानानिर्वाहात् तत्स्वीकार आवश्यकः सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभाननिर्वाहेऽपि सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञाना- भावेन सौरभत्वभानस्य सामान्यलक्षणया निर्वाहासम्भवात् अतएव दीधितिकारः "अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भान" मित्याहु । तत्तु न सङ्गच्छते । सौरभत्वप्रकारक सौरभनिष्ठविशेष्यताशा- लिलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सौरभत्वप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यलक्ष- णाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वोपगमेन सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेऽपि सौरभत्वज्ञान- बलादेव सौरभत्वभानोपपत्तेरिति ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारो निरर्थ- कः । अथ सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे जननीये तद्धर्मप्रकारतानिरूपितवि- शेष्यताश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात्तां विना कथं सामान्यलक्षणया सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभस्य सौरभत्वस्य वा भानमिति ज्ञानलक्षणास्वीकार आवश्यक इति चेन्न । सामान्य लक्षणया तद्धर्माश्रयमुख्यविशेष्यताशाल्यलौकिकप्रत्यक्षे जननीय एव तदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात् प्रकृते च तदभावेऽपि सौर- भविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षे * जननीये बाधकाभावादित्याहुः । तन्न । यत्र सौरभत्वांशे उपनीतभानात्मकं सौरभत्वप्रकारकं चन्दनविशेष्यकं सौरभं चन्दनमिति भ्रमात्मकं ज्ञानं तत्र सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणया न नि- र्वहति सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौरभनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् । तदु- क्तं दीधितिकृता । "इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैवेति" । तथाच चन्दनस्य सौरभत्वानाश्रयत्वेन तत्र सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणा स्वीकार आवश्यकः । नच तत्र दोषवशादेव सौरभत्वांशे भानमिति वाच्यं । प्रत्यक्षस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमेन सौरभत्वांशेऽन्द्रियसन्निकर्षस्यावश्यकत्वात् । अतएव रजतत्वांशे लौकिक-

* सौरभविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षजनने बाधकाभावादिति पाठान्तरम् ॥

ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यत्र धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्राप्यनुमितिः स्यात् । नच पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र नास्तीति वाच्यं । धूमत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिभूतेन सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात् । नच हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपि सहकारीति वाच्यं । धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः द्रव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्यापि सत्त्वात् ॥

सन्निकर्षाभावात् अलौकिकसन्निकर्षस्य चाक्षुषत्वान्नान्यथाख्यातिरिति प्राभाकराः । तथाच तादृशनियमस्य सर्वसिद्धत्वात्सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणास्वीकार इति । ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वसम्भवेऽपि केवलव्याप्तिज्ञानकालेऽप्यनुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । ननु पक्षवृत्तिधूमविशेष्यकं व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्च पक्षवृत्तिर्धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तत्सत्त्वे चानुमित्युत्पत्तौ न कस्यापि विवाद इत्याशयेनाशङ्कते । नचेति । सर्वत्रैव धूम इति । पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानं कारणमिति तावद्वक्तव्यं वह्निव्याप्य धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यनापत्तेः । तत्राधेयताया भाने मानाभावात् । किंतु वस्तुगत्या पक्षवृत्तिविषयकं तत्त्वं च धूमो वह्निव्याप्य इत्यत्रापि धूमत्वेन पर्वतीयधूमविषयकत्वादक्षतमिति ततोऽनुमित्यापत्तिरिति भावः । यत्तु दृष्टान्ते धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानाद् दृष्टान्तेऽनुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । तत्तुच्छं । दृष्टान्ते महानसादौ वह्निमत्ताज्ञानसत्त्वेन पक्षताविरहादेवानुमितेरनुदयात् अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः नहि व्याप्यत्वरूपेण पक्षताविशिष्टे हेतुमत्तानिश्चयः कारणमिति तदर्थः । तथासति पक्षतायाः परामर्शाङ्गविशेषणविधयापत्त्या कारणतावच्छेदकतापत्त्या कारणत्वानुपपत्तेः । किंतु पक्षत्वं साध्याधिकरणत्वमेव तथाच व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थो लभ्यते तत्तु महानसादावपि सम्भवत्येवेति पक्षताविरहान्न तत्रानुमितिरित्येवोपेयमिति । द्रव्यत्वे-

उभयत्र व्याप्यस्य प्रकारेण पक्षे हेतुनिश्चयोऽनुमितौ हेतुः ॥

नेति । एकरूपावच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ तु वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः । व्याप्यत्वप्रकारेणेति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थः । नन्वेवं खण्डशः व्यभिचारसहचारयोर्ग्रहे वह्न्यव्यभिचरितवह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानात् एवं "विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमिति" न्यायेन वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानाच्चानुमित्यनुदयापत्तिरिति चेन्न । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन लाघवात् कारणत्वे सिद्धे ततोऽनुमित्यभावे इष्टापत्तेः लाघवं च व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशादेव । अन्यथा वह्निव्याप्तिवह्निव्याप्यभाववद् धूमवान् पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयात्मकज्ञानादनुमित्यापत्तेः व्याप्त्यंशे निश्चयात्मकतादृशज्ञानत्वेन कारणता वाच्येति गौरवात् । मन्मते च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन कार्यकालवृत्तितया वा कारणत्वेन व्याप्त्यंशे संशयात्मकतादृशज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वाभावेनैवापत्त्यभावादिति दिक् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं च व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालित्वम् । न च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं तत् व्याप्त्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठविषयताशालित्वमिति यावत् । एवं च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इत्याधेयतासंसर्गकपर्वतप्रकारकज्ञानस्यापि तत्त्वं इति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानाभावद्वयस्योत्तेजकत्वानुरोधेन निश्चयत्वद्वयनिवेशानुरोधेन च तयोः पृथगेव हेतुताया आवश्यकत्वात् अन्यथा एकविधपरामर्शसत्त्वेऽन्यविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनापत्तेर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च नानासम्बन्धावच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताया ऐक्यासम्भवेनावच्छेदकतया व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात् । नन्वेवं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिः तन्मते विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाभावादिति चेन्न । तस्यापि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोपगमात् अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन च परस्परजन्यानुमितौ न व्यभिचारः ।

ननु व्याप्तिज्ञानमात्रं ॥ नच धूमो वन्हिव्याप्यो द्रव्यं पर्वतश्चेति ज्ञानं व्याप्यत्वेन पर्वते धूममवगाहते येन ततोऽनुमितिः स्यात ॥ पर्वतो* धूमवान्नवेति संशयवारणाय निश्चयपदम् ॥

वस्तुतस्तु अनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमेन । "एकरपि विशेषोध्यवसायकर" इति न्यायेन पक्षविशेष्यक परामर्श एव हेतुः नतु व्याप्यविशेष्यकोपीतिध्येयम् । उक्ताति प्रसङ्गंवारयति । नचेति । नचैवंवन्हिव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिरिति वाच्यं।तदुत्तरं परामर्शाङ्गीकारेण तदुपपत्तेरिति भावः । निश्चयपदमिति । निश्चयत्वं च तदभावा प्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं तथाच शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्हिव्याप्यधूमाभाव प्रकारताशून्यत्वे सति शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्हिव्याप्यधूमप्रकारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकानुमितौ हेतुत्वं नीलपर्वतो वन्हिव्याप्यधूमाभाववान् पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवांश्चेति निर्णयसङ्ग्रहाय प्रथमशुद्धत्वनिवेशः । नीलपर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणाय द्वितीयशुद्धत्वनिवेशः । नीलपर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानिति निश्चयस्य तादृशानुमितौ स्वातन्त्र्येण हेतुतया न ततोऽनुमित्यनुपपत्तिः । अथ पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन धूमधूमाभावावगाहि वन्हिव्याप्यधूमवान् वन्हिव्याप्यधूमाभाववांश्च पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति चेन्न । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयकोट्यवगाहिज्ञानं समुच्चयः । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोट्यवगाहिज्ञानं संशय इति नियमात् । तथाच पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वन्हिव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वव्यापकत्वविशिष्टदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेशः । पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां च शुद्धदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेश इति । अनुमितिं प्रति परामर्शत्वेन हेतुत्वे कारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वरूपधर्मद्वयं विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कल्प-

* पर्वतोवन्हिव्याप्यधूमवान्नवेति संशयादनुमितिर्माभूदितिनिश्चयपदमिति पुस्तकान्तरस्थः पाठः ॥

मीमांसकास्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिज्ञाने सहकारि व्याप्यतावच्छेदकं च धूमत्वं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहात् न तु द्रव्यत्वं । नातो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादनुमितिः । एवं च धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयादप्यनुमितिरित्याहुः । तन्न । व्याप्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतायां लाघवात् । किन्त्वेवं वन्हि-

---

नीयं वन्हिव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वे तु परामर्शं हेतुत्वेन कॢप्तनियतपूर्ववृत्तिताकस्य तस्यैवानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनं तथाच विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकमिति निष्कृष्टमीमांसकमतं दर्शयति । मीमांसकास्त्वित्यादिना । व्याप्यतावच्छेदकेति । व्याप्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । अत एवानुपदं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहादिति वक्ष्यति यथाऽश्रुते व्याप्यंशे भ्रमात्मकज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तेः । तत्र वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावात् । व्याप्तिज्ञाने । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञाने । सहकारि । तादृशव्याप्तिज्ञानेनानुमितौ जननीयायां सहकारि । धूमो वन्हिव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानादनुमित्यापत्तिं वारयति । व्याप्यतावच्छेदकमिति । व्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतमित्यर्थः । स्वमते लाघवं दर्शयति । एवंचेति । ज्ञानद्वयादपौर्वापर्येण वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानसङ्ग्रहः । तथाच नैयायिकमते ज्ञानद्वयात्परामर्शं कल्पयित्वा अनुमितिस्वीकारे गौरवमिति भावः । लाघवादिति । विशिष्टनिष्ठत्वरूपलब्धेकधर्मावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वकल्पनायाः गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदकलाघवेपि यत्र धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं ततोऽनुमितिस्तत्र भवता विशिष्टपरामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिकल्पनेन तज्ज्ञानतद्ध्वंसादिकल्पने गौरवं फलापलापस्वेत्यत आह । किन्त्वेति । वन्हिव्याप्यवानिति । व्याप्य-

॥ श्रीः ॥

विज्ञापन ।

अमरयन्त्रालयाध्यक्षों ने वेदवेदान्तमीमांसादिशा-
स्त्रो के प्राचीन अमुद्रितग्रन्थोंकी सुप्रसिद्धिकरनेकी इच्छा
किया है इस कारण प्रथम न्यायशास्त्र का एक प्राचीन उ-
त्कृष्ट ग्रन्थ का छापना आरम्भ किया है सम्प्रति उस का
एक खण्ड प्रस्तुतकरके प्रकाश किया है अब इस स्थान
पर परमप्रसिद्ध ब्रह्मामृतवर्षिणीसभासम्पादक मान्यवर
श्रीयुतपण्डित राममिश्रशास्त्री जीका उल्लेखविशेष आव-
श्यक है शास्त्रीजी की प्रशंसा मादृशव्यक्ति से यथोचित
नही होसकती पण्डितजीने इसपुस्तकको बहुत अन्वेषण
करके दिया और उन्हीके प्रधान शिष्य गोरीनाथशा-
स्त्रीजी महाशय ने कृपापूर्वक शोधनकार्य सम्पादन
किया है यदि प्रागुक्तमहोदय सहायता प्रदानन करते
तो हम लोक कदापि इस महदनुष्ठान मे हाथ न लगा
सकते ॥

मिति आश्विन कृष्ण २ भानुवासरे } श्रीअम्बिकाचरण
संवत् १९४१ } चट्टोपाध्याय

व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमितिर्न स्यात् ॥ धूमत्वेन पक्ष-

तावच्छेदकधूमत्वादीनां तत्राभानादित्यर्थः । तथाच लाघवाद् वि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपलघुकधर्मावच्छेदेन कारणत्वे सिद्धे यत्रै-
तादृशज्ञानद्वयं तत्राप्यन्तराविशिष्टपरामर्शं कल्पयित्वाऽनुमितिस्वी-
कारः । लाघवानुरोधेन क्षणापलापस्यापि न्याय्यत्वात् फलमुखगौरव-
स्यादोषत्वात् मीमांसकमते तु व्याप्यांशे निर्धर्मितावच्छेदककाद् वह्निव्या-
प्यवानिति शाब्दपरामर्शात् सर्वथैवानुमित्यपलाप इति । वस्तुतस्तु व्या-
प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञान व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
यो र्हेतुत्वेऽपि वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्या-
पत्तिः । आलोकत्वस्य वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छे-
दकत्वेन गृह्यमाणधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि तथा । आ-
लोकत्वस्यापि कदाचिद् व्याप्यतावच्छेदकत्वेन ग्रहात् तत्कालीनतत्पु-
रुषीयव्याप्यतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहविषयधर्मत्युक्तौ तु तत्कालीनतत्पुरुषी-
यत्वनिवेशे गौरवात् । एतेन गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकपक्ष-
धर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञान-
त्वेन वा एकधर्मेण मयापि कारणत्वं कल्प्यत इत्यपि परास्तं । कालादिप्रवे-
शेन गौरवादिति । धूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेन धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं वाच्यं । तथाच वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति
ज्ञानद्वयस्य न तावत् पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिसामान्ये नियतपू-
र्ववर्त्तित्वं क्लृप्तं । वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति परामर्शजन्यतादृशानुमि-
तौ तयोःपूर्ववर्त्तित्वाभावात् । किंतु अनुमितिविशेषे तथात्वं वक्तव्यं त-
त्तु विशिष्टपरामर्शस्यापि वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शजन्यानुमि-
तावस्त्येवेति किं लाघवमेतन्मते न जानीम इति दिक् । ननु व्यभिचार-
ज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्यवत्तापरामर्शसम्भवेनानुमित्याप-
त्ते र्व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्त्या हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य निरूपयत्व-
निर्वचनानुपपत्त्या व्याप्तिर्निर्वक्तुमशक्यतया च हेतुतावच्छेदकगर्भव्याप्यवत्ता

धर्मतानवगाहनात् ॥ तस्माद्वह्निव्याप्यवानयमित्येवंरूपाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानात्तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रसिद्धादेवानुमितिः ॥ तृतीयत्वं कथमिति चेत् ॥ प्रथमं दृष्टान्ते धूमदर्शनं ततो व्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येवं रूपेणेति गृहाण ॥ तृतीयकं ज्ञापकमित्युक्तं न तु तेन रूपेण हेतुत्वं गौरवाद्व्यभिचाराच्चेति ध्येयम् । सोऽयं प-

---

परामर्श एव हेतुर्वाच्यः । तथाच वह्निव्याप्यवानिति शब्दपरामर्शस्थले कथमनुमितिरित्यस्वरसादाह । तस्मादिति । वह्निव्याप्यवानित्येवं रूपादिति । वह्निव्याप्यधूमवानित्येवं रूपादित्यर्थः । प्रसिद्धादेवेत्येवकारेण मीमांसकाभिप्रेतज्ञानद्वयव्युदासः । व्याप्त्यंशे संशयात् पक्षधर्मतांशे संशया च्चानुमित्यापत्तिवारणाय व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मतांशे च निश्चयत्वं निवेश्यं नैयायिकमते च व्याप्त्यंशे निश्चयत्वमनिवेश्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमुपेयते व्याप्त्यंशे संशयात्मकज्ञाने च विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वाभावेनैवापत्यभावादिति पूर्वमेवावेदितवान् एवं धर्मद्वयावच्छेदेन हेतुत्वकल्पनात् एकधर्मावच्छेदेनैव तत् कल्पनमित्यास्तां विस्तरेण । तृतीयमिति । अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शस्य तृतीयत्वं कथमित्यर्थः । प्रथममिति । दृष्टान्ते यद्धूमदर्शनं तत्प्रथममित्यन्वयः । तत इति । पर्वते धूमदर्शनानन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणात्मकव्याप्तिज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः । तद्विशिष्टेति । व्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः । स्मृतायां व्याप्तौ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानमेव तृतीयमिति भावः । केचित्तु दृष्टान्ते धूमदर्शनं प्रथममित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानं । दृष्टान्तीयधूमस्य व्याप्तिमत्तयाज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः । तद्विशिष्टेति । दृष्टान्ते प्रागनुभूतव्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानं तृतीयमित्यर्थ इति व्याचक्रुः । गौरवादिति । लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन हेतुत्वे तु गौरवादित्यर्थः । ननु प्रामाणिकगौरवं न दोषायेत्यत आह । व्यभिचाराच्चेति । महानसादौ

रामर्शो नानुमितेः करणं व्यापाराभावात् । नच परामृश्यमानं लिङ्गं परामर्शव्यापारकं भूतभाविभ्यां लिङ्गाभ्यामनुमित्यनुदयापत्तेः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं हि का-

---

सिद्धिसत्त्वेपि सिषाधयिषाधीनानुमित्युत्पत्त्या तत्र तृतीयलिङ्गपरामर्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः । फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वमभिप्रेत्य परामर्श एवानुमितिकरणमिति केचित् । एवं लिङ्गपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे लिङ्गस्यापि तत्त्वं विशिष्टे कारणताग्राहकप्रमाणमस्ति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति न्यायाद् विशेषणीभूतलिङ्गस्यापि कारणत्वग्रहाद्दण्डत्वादेरपि घटकारणतापत्त्या सत्यन्तनिवेशः तथान्यथासिद्धेरेव बाधकत्वात् । एवं त्रिनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमित्याहुरन्याचार्याः, तदुभयमतं निराकुर्वन् स्वमतमाह । सोयमिति । व्यापाराभावादिति । फलायोगव्यवच्छिन्नकरणत्वस्य च व्यापारवदसाधारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वादितिभावः । यथा चैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचितम् । ननु यत्र परामर्शोत्तरं सिद्धिनाशस्ततस्तदनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वेन नाशकतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशरूपव्यापारसत्त्वात्करणत्वं संभवत्येवेति चेन्न । यं जनयित्वैव यस्य तज्जनकत्वं तस्यैव तद्व्यापारत्वमिति नियमेन तज्जातीये अन्यत्र तथात्वासंभवेन तद्व्यापारत्वाङ्गीकारस्यासंभवितत्वादिति । लिङ्गमिति । अनुमितिकारणमित्यनुषज्यते । परामर्शव्यापारकमित्यनेन करणलक्षणसत्त्वं सूचितम् । भूतेति । अतीतानागतधूमविषयको यत्र मानसो वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रानुमित्यनुदयापत्तेरित्यर्थः । नच तत्र तत्रागभावादीनामेव लिङ्गत्वमास्तामिति वाच्यम् तेषां तदा तद्व्याप्यत्वेनापरामृश्यमानत्वादिति भावः । ननु अतीतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्वं तस्य सत्त्वेन हेतुत्वमसंगतमत आह । अनन्यथेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन न तत्सत्त्वमिति भावः । ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन [illegible] योगितानवच्छे-
कारणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभाव [illegible]

तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यासंभवादनुपपत्तिरेव । तथाहि न ताव-त्तादृगभावो ध्वंसप्रागभावौ भवतः तयोः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सा-मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे च मानाभावेन तथात्वासंभवात् । तत्त्वे वा प्रमाणसत्त्वेऽपि च एकविशेषवति सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्राग-भावयोरनभ्युपगमेन धर्माधिकरणे तयोस्तथात्वासंभवात् । नाप्यत्यन्ताभावः प्र-प्रतियोगिवद् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादिति चेन्न । तयो-र्विरोधित्वे मानाभावात् । अन्यथा अन्तराध्वामे रक्तं रूपं नास्ती-ति प्रतीत्यनुपपत्तेः । तस्याः ध्वंसादिविषयकत्वे भूतभाविरक्तघटे-ऽपि तदापत्तेरिति । एवञ्च ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे म-तेऽप्यत्रापि तयोस्तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावः इत्थं चा-तीतभाविधूमवत्यपि धूमो नास्तीति प्रतीत्या धूमात्यन्ताभावसत्त्वे ना-नुमितिरूपकार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपका-रणत्वासंभवान्न न्यायमानलिङ्गमनुमानमिति दिक् । ननु धूमवति ध-मात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि अव्याप्यवृत्तिक्रियादीनां संयोगादीनां संयोगादिकं प्रति हेतुत्वोपपत्तये कारणतालक्षणे कार्याधिकरणवृत्त्यभावेत्यत्राभा-वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं च हेतुमत्तायाश्चाविरोधितानिया-मकसंबन्धेनावश्यं विवक्षणीयम् । एवं च धूमाधिकरणे धूमात्यन्ताभाव-सत्त्वेऽपि तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् धूमवत्तायाश्चाविरोधिता-नियामकसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वाभावाच्च न तादृशत्वं किंत्वन्य एव तादृशोऽभा-वस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं धूमे अक्षुण्णमेव । न च धर्मानधिकर-णकालावच्छेदेन धूमाभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति वाच्यम् । प्रति-योगिव्यधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सामानाधिकर-ण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् किंतु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोग्यधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरण-त्वसंभवः अन्यथा अव्याप्यवृत्त्यसङ्कलितादवस्थ्यादिति धूमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् । नचैवं रासभसंयोगादीनामपि घटका-रणत्वापत्तिः त्वदुक्तरीत्या तस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणात् । न च रासभादीनामपि ते-नैव वारणे कारणतालक्षणे नियतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं । रासभसामान्यस्य घटसामान्यं प्रति हेतुत्ववारणाय तत्सार्थक्यादिति स्वयमेव तावद्विभाव-नीयम् । न च रासभसंयोगादि [illegible] अन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥

भट्टाचार्यचूडामणि जानकीनाथ विरचिता

पण्डितवरनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतवृ-

हत्तर्कप्रकाशाभिधया व्याख्यया

समेता ॥

काशीस्थसुप्रसिद्धब्रह्मामृतवर्षिणीसभासम्पादकपण्डितवरश्री-
राममिश्रशास्त्रिणामन्तेवासिना नैयायिकेन श्रीगौरी-
नाथशास्त्रिणा परिशोधिता ॥

श्रीकाश्यां दशाश्वमेधस्थामरयन्त्रालये

श्रीमदम्बिकाचरण चट्टोपाध्यायद्वारा

मुद्रिता ॥

सम्वत् १९४२

अन्यथासिद्धेरेवाद्या निवेशमनपेक्ष्यतया तत्तदग्निभेदस्फुटस्यैव निवेशनी-यतया गौरवेण धूमवह्निभेदानिवेशात् । विशिष्टे कारणताग्राहकं प्र-माणमसति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीतिनियमस्य साधक-स्य सत्त्वाच्च । अन्यथा इन्द्रियसंयोगादीनां हेतुत्वे इन्द्रियस्यापिहेतु-त्वानुपपत्तेः एवं विषयितया लिङ्गविशिष्टज्ञानं कारणं विषयतया ज्ञान-विशिष्टलिङ्गं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि तद्धेतुत्वसाधकः। ननु परामृश्यमा-नलिङ्गस्यानुमितिसामान्ये न हेतुत्वं धूलीपटलादपि भ्रमानुमित्युदयेन तत्र लिङ्गाभावात् । नच प्रमानुमितौ तद्धेतुः अनुमितिसामान्ये तु परा-मर्श एव हेतुरिति वाच्यं । यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्यैवासति बाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शप्रमात्वस्यैवानुमिति-प्रमात्वे प्रयोजकत्वौचित्यादिति चेन्न। लिङ्गत्वं न तावद्व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वं येन धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं तन्न स्यात् किंतु तद्धेतुत्वं तस्य च तत्राप्यक्षत-त्वादिति न किञ्चिदेतत् इत्याचार्यमतमखण्डितमेवेति चेन् नैवं । कार्याधिक-रणवृत्तियों स्वप्रतियोग्यधिकरणता तदवच्छेदककार्याव्यवहितपूर्वक्षणा-वच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति कार्या-धिकरणे सत्त्वस्यैव कारणत्वपदार्थत्वात् तस्य चातीतानागतलिङ्गस्थले-ऽसत्त्वादिति दिक् । नवीनास्तु नहि वयं लिङ्गज्ञानत्वेन कारणतां ब्रूमो ये-नोक्तनियमावकाशो विनिगमनाविरहो वा भवेत् किन्तु ज्ञानत्वेनैवेति न लिङ्गस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शांशकविशे-षसामग्रीविरहाच्च न यत्किञ्चिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याहुः । ननु यत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेन परामर्शादनुमितिस्तत्र व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वारा कारणत्वासंभव इत्यत आह । साध्यज्ञा-नं वेति । ननु साध्यत्वं सिद्धिकर्मत्वादिरूपतया गुरुतरमत आह । लि-ङ्गज्ञानं वेति । लिङ्गनिवेशेऽपि गौरवादाह । जन्यज्ञानेति । जन्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियममभिप्रेत्य तदनङ्गीकारे तु नोपादेयमेव तत् । अतिप्रसङ्ग इति । परामर्शशून्यकालीनघटज्ञानाद-नुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यापारेण । परामर्शरूपव्यापारेण । तन्निरासात् । अ-तिप्रसङ्गनिरासात् । नचैवं घटज्ञाने पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकत्व व्यवहारापत्तिरिष्टत्वात् । कार्यत्वेन ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् भव-न्मतेऽपि तज्जनकत्वव्यवहारस्याङ्गीकृतत्वात् । नचानुमितित्वावच्छिन्नजनक-

रणं किंतु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञानं वा लिङ्गज्ञानं वा जन्यज्ञानमात्रं वा परामर्शव्यापारकं । नचातिप्रसंगः । व्यापारेण तन्निरासात् । ज्ञानपदं च सविषयकमात्रपरं नातः स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यभिचारः तत्र व्याप्तिविषयकसंस्कारस्य परामर्शव्यापारकस्य करणत्वात् पूर्वानुभवएव करणमिति संक्षेपः॥ तच्चानुमानं त्रिविधं । केवलान्वयिकेव-

त्वव्यवहारो नानुभूयमहति वाच्यं । तावतापि सत्याभावादिति । नन्वेतावता परामर्शरूपव्यापारद्वारा ज्ञानमनुमितिकरणमिति सिद्धं तथाच यत्र वह्निव्याप्यधूमवानिति स्मरणात्मकपरामर्शस्तत्रानुमितिर्न स्यात् । परामर्शव्यापारकस्य ज्ञानस्य तत्राभावादित्यत आह । ज्ञानपदमिति । सविषयकेति । तथाच सविषयकत्वेनैवानुमितिकारणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा करणत्वसंभवान्नानुपपत्तिरितिभावः । ननु सविषयकत्वस्य ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञानत्वमेव तज्जनकतावच्छेदकं नचोक्तानुपपत्तिः । तत्रापि स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव व्यापारत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वानुभवएवेति । इयता प्रबन्धेनानुमानस्वरूपं निरूप्य तद्विभागमाह । तच्चेति । अनुमानम् । अनुमितिकरणं । ननु केवलान्वयित्वमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् इत्थं च इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रोपपत्तावपि इदं वाच्यं घटत्वादित्यादेरतथात्वप्रसङ्गादित्यतः पारिभाषिकं केवलान्वयिपदार्थमाह । तत्रेति । तेषु मध्ये इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकेति । केवलान्वयिसाध्यविधेयकानुमितिजनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः । इत्थं च इदं वाच्यं घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयिवाच्यत्वरूपसाध्यकत्वात्तादृशत्व इति भावः । साध्यविशेषणीभूतं केवलान्वयित्वं दर्शयति । तत्रवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमित्यर्थः । नन्वेवमाकाशाभावादीनां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । आकाशादिरूपाभावप्रतियोगित्वादिति चेन्न । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशस्य न वृत्तिमद्भाव इति न दोषः । केचित्तु घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावसिद्धावपि आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरभावादाकाशाभावाभावे आमानमतः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष एव ननु आकाशाभावमिदाकाशत्वमिति नाकाशे नाकाशाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः एवं च वृत्तिमत्त्वविशेष-

व्यतिरेक्यन्वयिव्यतिरेकिभेदात् तत्र केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं केवलान्वयि तत्र यो धर्मः सर्वत्रैव वर्तते

यानुपादानेपि न क्षतिरित्याहुः । यस्मात्तस्मात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्त्वं संयोगाभावादीनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यत्र निवेशनीयं । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं नतु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तथासति अधिकरणभेदेन अभावभेदे मानाभावात्संयोगाभावस्य संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशाभावान्तराप्रतियोगित्वात्संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः तथा विवक्षिते तु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावप्रतियोगित्वान्नोक्तानुपपत्तिः इत्थं चाकाशरूपाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेर्वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयम् न चैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावान्तराप्रतियोगित्वं तु काशेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयादृशाभावाधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य चाकाशाभावसाधारणत्वात् वृत्तिनियामकसंयोगादिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकएवाकाशाभावः केवलान्वयी तथाच वृत्तिनियामकसंयोगी आकाशप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात् सोपि प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति नातिव्याप्तिः इत्थं च वृत्तिमत्त्वमत्यन्ताभावे न देयमेव आकाशाभावाभावस्याकाशस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तिरिति । अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति वृत्तिमत्त्वं वा तत्त्वमितिदिक् ॥

लक्ष्यं दर्शयति । यथेति । अन्वभिधाविषयत्वमभिधेयत्वम् अभिधाचास्मा च्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा सा चास्माकीनैव तथाचास्माकीनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वं वा यत्किञ्चिदीश्वरेच्छाविषयत्वं वा तत्त्वं तत्र नाद्यः यावदिच्छाविषयत्वस्य कुत्राप्यसंभवात् । नाप्यन्त्यः अस्मदीयत्किञ्चिदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्रासत्त्वादत आह । अभिधेयत्वमिति । भगवदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । एतदेवोक्तं सर्वविषयकत्वेन तादृशेच्छाया सर्वत्र सत्त्वादिति

सकेवलान्वयी यथा अभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादि अभिधेयत्वं भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वात् वस्तुपदशक्यत्वाच्च एवं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् एवं प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव भगव-

---

पपादयति । तत्रेति । तादृशशक्तिविषयत्वमित्यर्थः । अभिधेयत्वस्य तादृशेच्छारूपशब्दशक्तिरूपत्वे विषयतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेन इहाभिधेयत्वमित्याधेयत्वावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तेः । तादृशशब्दशक्तिविषयत्वरूपत्वमेव तस्याभिहितमिति ध्येयम् । ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यशाब्दप्रकारकतद्बोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वमेको धर्मो नास्त्येव सर्वसाधारणतत्त्वस्याभावात् किंतु विशिष्य घटपदजन्यत्वप्रकारकघटबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वादिकमेव तत्त्वं तच्च न प्रत्येकं केवलान्वयि इत्यत आह । वस्तुपदेति । तथाच वस्तुपदजन्यत्वप्रकारकवस्तुबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वं सर्वसाधारणं संभवत्येवेति नोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः । भगवज्ज्ञानविषयत्वादिति । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यास्मदादिज्ञानविषयत्वस्यापि केवलान्वयित्वमित्यपि बोध्यम् । अनुमितिं प्रति साध्यसन्देहरूपपक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्यसन्देहाभावेनानुमितिसामग्र्यभावात् नेदमनुमानमिति मीमांसकमतं दूषयति । यत्केचिदिति । पक्षतायाः हेतुत्वे युक्तिमाह । यत इति । साध्यवत्त्वेनेति । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति प्राचीनमतेन लक्षणस्य यदि सन्देहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थः तदातीतानागतसाध्यकानुमितेरुच्छेद इति साध्यप्रकारकसन्देहविषयत्वमेव पक्षत्वमिति भावः । अतः कथमिति । तथाच न पूर्वोक्तो विभाग इत्यर्थः । सिषाधयिषेति । अत्र साध्यनिष्ठयस्य सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् अतो विभिन्नकालीनपुरुषान्तरीयसिषाधयिषाविरहसत्त्वेपि न सिषाधयिषाधीनानुमित्यनुपपत्तिः केवलान्वयिनि पक्षतामुपपादयति । साचेति ॥

इहापि । केवलान्वयिसाध्यकस्थलेपि ॥ संशयइत्ययं नन्तरं पतितेति शेषः संशय विनेति । घनगर्जितेन मेघानुमानस्थले इत्यादिः । यत्र च संशयोस्ति तत्रापि लिङ्गदर्शनस्यास्मरणादिना [illegible] तस्यानुमित्यवहि-

त्वमाश्रित्य स्वीकृतात् । अन्ये केचित् यत्र साध्यनिश्चयोऽस्ति तत्रानुमितेरनुत्पत्तेः पक्षता नानुमितिहेतुः । साध्यसाधकत्वेन सन्दिह्यमानत्वं न च सेत्स्यत्वे न संशयो भवितुमर्हति व्यतिरेककोटेः प्रसिद्धेः । अतः कथमिदमनुमानमिति । तन्न । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता सा चेहाप्यस्ति । न तु संशयः संशयं विनाप्यनुमितेरानुभविकत्वात् । साध्यनिश्चये सत्यपि अनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेस्तत्र प-

---

तपूर्वं ह्युत्वमिति भावः । ननु साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या साध्यनिश्चयाभावस्यैव पक्षतात्वमस्तु कृतं विशिष्टान्तेनेत्यत आह । साध्येति । विशिष्टान्तमिति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चयविशेषणमित्यर्थः तथा विवक्षिते तु न दोष इत्याह । तच्चेति । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तत्राप्यक्षतेति भावः सिषाधयिषाविरहाभावस्य सिषाधयिषाया एव पक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकाले ऽसति च साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशेष्यनिवेशेन विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वमवसेयम् ननु पर्वतोद्देश्यक वह्निविधेयकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षतायाः हेतुत्वे पाषाणमयो वह्निमान्पर्वतस्तेजस्वीत्यादिवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः । एवं पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे द्रव्यं वह्निमत् पर्वतो द्रव्यवानित्यनुमित्यनुदयापत्तिरत आह । संक्षेप इति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालि संयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । अत्र च घटानुमितीच्छासत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिवारणाय पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेनेच्छायाः निवेशः अनुमितिर्जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्यनुगतेच्छानां तु पर्वतोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयकत्वप्रकारतानिरूपितधूमलिङ्गत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छात्वेनोक्तं अवारत्वं बोध्यं न तु सर्वसाधारणपर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तथासति च

क्षतासंपत्तये विशिष्टान्तम् । तथा च सिषाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोऽस्ति न तु तद्विरहसहित इति संक्षेपः । असत्सपक्षः केवलव्य

टानुमितिसामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे वह्न्यनुमित्यापत्तेः । भिन्नप्रतिबध्यीभूतघटानुमित्युत्पत्त्यापि इच्छायाः विषयसिद्ध्या इष्टापत्तेरयोगात् । तासां ततद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वे तु अन्यानुमितिसामग्रसमवधानकालीनानामिव तथाविधेच्छानामुत्तेजकतया घटानुमितिसामग्रीकालीनायास्तस्या अनुत्तेजकत्वात् । अनुगतेच्छानां तु बाधकाभावात् पूर्वोक्तानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वमिति । ननु धूमपरामर्शसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे सत्यां चालोकेन वह्निमनुमिनोमिति इच्छायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न । धूमलिङ्गकानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वात् । एवं आलोकादिस्थलेऽपि । तदुक्तं दीधितिकृता । "लिङ्गविशेषेणापि निर्वचितं पक्षत्वमिति" अथ वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यालोकवांश्च पर्वत इति समूहालम्बनात्मकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाकाले आलोकलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तस्याश्च धूमपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिङ्गकत्वात् पूर्वं धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपकारणाभावाद्व्यभिचार इति आलोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाया अपि तथोत्तेजकत्वमावश्यकम् एवं रूपलिङ्गकपरामर्शविशिष्टरूपलिङ्गकेच्छाया अपि एवं च धूमलिङ्गकेच्छाया अपि धूमपरामर्शविशिष्टाया एव लाघवेनोत्तेजकत्वेन एकैवानुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभाव इति लिङ्गभेदेन पक्षतायाः कारणत्वे मानाभाव इति चेन्न । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टं यत्तदन्यानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वोपगमात् । उक्तसमूहालम्बनस्थले च धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेरनुत्पत्त्या व्यभिचाराभावात् । तथोक्तस्थले धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावं विनापि यादृशसामग्रीबलाद् धूमलिङ्गकानुमितिरुत्पन्ना तादृशसामग्रीबलाद् धूमलिङ्गकपरामर्शकाले सिद्धिकालेऽप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावधूमपरामर्शोभयघटितसामग्री [illegible] विरहविशिष्टसिद्ध्यभावप्र-

तिरेकी तत्त्वं च पक्षातिरिक्ताऽनिश्चितसाध्यसाधनसहचार-
कत्वं तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात्
यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी यथा जलं नचेयं पृथिवी
तथा तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिणमुदाहरन्ति
नच पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः साहचर्यमस्ति
निश्चीयते वा नचानिश्चितसाध्यकत्वमेवसम्यक् घटादौ सा-

लोकपरामर्श एवघटितसामग्र्यामन्यतरस्यैव तत्र नियामकत्वात् अन्यथा
तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकेच्छानामनुगमकत्वे तादृशाभावकूट-
स्यैकत्र निवेशे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात् ।
ननु पर्वतांशे वह्निविधेयकानुमितिं प्रति स्वाश्रयांशप्रकारतानिरूप-
तविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वसामानाधिकरण्योभ-
यसम्बन्धेन वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयविशिष्टा या सिषाधयिषा तद्विर-
हविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन कारणत्वे एकरूपावच्छिन्नाया उत्तेजकत्वं । ननु
लिङ्गभेदेन समूहालम्बनस्थले चालोकलिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गक-
च्छाया एव तथात्वेन व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न । तथापि अनुमि-
तिर्जायतामित्यननुगतेच्छानामनुगमकरूपाभावेन तत्तदिच्छाभावकूटस्यैव
एकत्र निवेशनीयतया तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् ।
अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य निरस्तत्वात् । तत्तल्लिङ्गकपरामर्शका-
लीनतत्तदिच्छाभावं निवेश्य तत्तल्लिङ्गभेदेन पक्षतायाः हेतुत्वमेवोचि-
तमितिदिक् ॥ ॥ ॥

केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति । असत्सपक्ष इति । सिद्धसिद्ध्याघात-
दाह । तत्त्वं चेति । असत्सपक्षत्वं चेत्यर्थः । पक्षातिरिक्त इति । अनिश्चितसा-
ध्यसाधनसहचारकत्वमिति स्वरूपकीर्त्तनं नतु विवक्षितं तथा निवेशे
प्रयोजनाभावात् । किंतु अनिश्चितसाध्यकत्वं तत्त्वं । साध्यसाधनयोः । इ-
तरभेदपृथिवीत्वयोः । ननु साहचर्यसत्त्वेऽपि भ्रमात्मकतन्निश्चयसत्त्वात् ना-
निश्चितसाध्यकत्वमत आह । निश्चीयते वेति । साधनसहचारनिवेशे प्रयोज-
नाभावेन तदनिवेश्याऽनिश्चितसाध्यकत्वमेव तदस्तु कृतं पक्षातिरिक्त

धारस्येतरभेदस्य प्रत्यक्षत एव निश्चितत्वात् । अन्यथा सा-
ध्याप्रसिद्धौ तद्घटितव्याप्तिनिरूपणानापत्तेः । नच घटे
साध्यनिश्चये तस्य न पक्षत्वमिति वाच्यं । पृथिवीत्वावच्छेदेन
साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वात् । नचे इ-

इति विशेषणेनेतिशङ्कते । नचेति । एवकारेण पक्षातिरिक्त इत्यस्य व्यवच्छेदः । उत्तरयति । घटादाविति । प्रत्यक्षत एवेति । घटो न जलादिरितिप्रतीतेः । नच परमाणुसंसर्गाभाववत् अतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन कथमितरभेदः प्रत्यक्षः योग्यानुपलब्धिविरहात् स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावोपि न प्रत्यक्षः किंतु वायुर्वातीतिवत् तस्य लिङ्गग्रहोपजीव्यत्वात् इति वाच्यं । तत्कित्वं यत्सत्त्वं तदनुपलब्धिविरोधि तदभावस्यैव योग्यत्वात् । नत्वैन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वम् । अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीत्वप्रत्यक्षापत्तेः । इत्थं च पिशाचभेदादेरितरभेदस्यापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । निश्चितत्वादिति । तदुपादाने च घटस्य पक्षत्वाभावेपि तन्निश्चयेपि पक्षातिरिक्ते निश्चितसाध्यकत्वाभावादिति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वं बोध्यं । नातो घटादेरपि यत्किञ्चित्पक्षातिरिक्तत्वादुक्तदोषः । अन्यथेति । घटादावितरभेदानिश्चये इत्यर्थः । तद्घटितेति । साध्यघटितेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया साध्यज्ञानं विना साध्यघटितव्याप्तिज्ञानासम्भवादिति भावः । साध्यनिश्चये । इतरभेदत्वनिश्चये । तस्य । घटस्य । पक्षत्वमिति । सिध्यभाववत्त्वादिरूपं पक्षत्वमित्यर्थः घटे इतरभेदनिश्चयेनेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षत्वाभावात् कथं पृथिवीसामान्यस्य पक्षत्वमिति भावः । पृथिवीत्वेति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया प्रकृते पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चयेपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितौ न क्षतिरिति भावः । नचैवंगतः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविलोपप्रसंग इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकस्यैक्ये तद्दूषकत्वस्येष्टत्वात् । पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव तद्दूषकत्वाङ्गीकारात् । यथा वाङ्मनसे ऽनित्ये मूर्तत्वादित्यत्रानित्यत्वावगिति बुद्धेरुद्देश्यता. सिद्धसाधनभयधर्मा

सोऽस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् अथच व्यतिरेक-
योः सहचारात् उक्ताव्याप्तिर्गृह्यत इति प्राञ्चः । साध्याभाव
हेत्वभावयो व्याप्तिग्रहादनुमितिः नचान्यव्याप्तिग्रहात् कथ-

वच्छेदेनानित्यत्वानुमितिरिति । तदवच्छेदेन । पृथिवीत्वावच्छेदेन । पक्षतेति । इतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः । विरोधित्वं च सहानवस्थानरूपं बोध्यम् । इह । घटे । सः । पृथिवीत्वावच्छेदेन इतरभेदनिश्चयः । सर्वत्रेति । परमाण्वादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः । तन्निश्चयेति इतरभेदनिश्चयाभावादित्यर्थः । परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेण तत्र तस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन निश्चयसत्त्वेऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वात् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः । इदं च घटादौ पृथिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु घटत्वेनैव तत्रेतरभेदनिश्चयेन पृथिवीत्वेन तदनिश्चयात् पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदकानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावः तद्धर्मधर्मितावच्छेदकानुमितौ तद्धर्मधर्मितावच्छेदकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । अथ-चेति । व्यतिरेकयोः । साध्याभावहेत्वभावयोः । सहचारात् । उक्तेति । अन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इत्यर्थः । साध्यवत्त्वेनानुमितिसामान्येऽन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति भावः । नचैवमितरव्यावर्तकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीति परामर्शात् इतरभेदज्ञानशून्यकाले पृथिव्यामितरभेद इति इतरभेदविशेष्यकानुमितेरुच्छेदः । एवं स्वातन्त्र्येणेतरभेदज्ञानसत्त्वे तादृशपरामर्शात् पृथिवी इतरभेदवतीत्यनुमितेरप्युदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वकथनेनाचार्याणां तदनु-स्यादेः इष्टापत्तेः । प्राञ्च इत्यनेनाऽस्वरसः सूचितः स च विशेषणज्ञानविधया सहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिग्रहे हेतुतया साध्याभावहेत्वभावयोः सामानाधिकरण्यस्यान्वयव्याप्त्यघटकतया विशेषणत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति । नच व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयसहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति वाच्यं । साध्याभावाभावग्राहितया व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्व भा

षात् । अत्र केचित् प्राचीनमतेऽन्वयव्याप्तिज्ञानं विभिन्नधर्मिकत्वेऽपि व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथा हेतुत्वं अन्वयव्याप्तिज्ञानस्येव चानुमितिसामान्ये हेतुरिति उपेयते तथा अन्वयसहचारज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः तज्ज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरित्युच्यतां विनिगमकाभावात् । नचैवमन्वयव्याप्त्यवगाहिवह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरनुदयापत्तिरिति वाच्यं । भवतामितरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादनुमितेरनुदये दृष्टापत्तिरिव ममापि तत्र तदनुत्पादस्येष्टत्वादिति । तन्न । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । तथाहि व्यतिरेकव्याप्तिरभावनिष्ठा धूमे तद्वत्ता च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन स्वनिरूपकाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वा । तथा चैतद्गुरुतरसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तावगाहिपरामर्शेन हेतुत्वे गौरवं । सामानाधिकरण्यादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे स्वरूपसम्बन्धेन वह्निनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयस्यैव तत्त्वमिति लाघवं । किञ्चैवं साध्याभावाप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासम्भवेन केवलान्वय्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति दिक् ॥

अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः । नच केवलान्वय्यनुमित्यनुरोधेन आवश्यकहेतुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञानेनैवोपपत्तौ तस्य पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । इतरभेदज्ञानशून्यकाले इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादितरभेदविशेष्यकानुमितेः व्यतिरेकेण इतरभेदज्ञानसत्त्वे तादृशपरामर्शात् इतरभेदविशेष्यकानुमितेरपलापप्रसङ्गेन तद्धेतुत्वस्य न्याय्यत्वात् । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् । नचैवं परस्परव्यतिरेकेऽपि परस्परं कार्योत्पादनात् परस्परजन्यानुमितौ तयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । भवन्मतेऽन्वयसहचारज्ञानव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तत्र व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इव मन्मतेऽपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशनीयत्वादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयविधव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्व[illegible] प्राचीनमतमा-

मन्यानुमितिरतिप्रसङ्गादिति वाच्यं । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्यभ्युपगमात् इत्यन्ये उभयान्वोऽन्वयव्यतिरेकी यथाप्रसिद्धानुमानमिति संक्षेपः॥ एवं हेतावभिहिते तदाभासानिरूप्यंते । तत्र

दर्शयति । साध्याभावेत्यादिना । अनुमितिः । साध्यविधेयानुमितिः । ननु हेत्वभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानं हेत्वभावविधेयकानुमितिं जनयतु नतु साध्यविधेयकानुमितिम् । अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्यैव भानावनियमात् । अन्यथा वह्निव्याप्तिज्ञानात् घटानुमित्यापत्तिरित्याशङ्कते । नदेति । अन्यव्याप्तिग्रहात् । अन्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् । हेत्वभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत् । अन्यानुमितिः । साध्यविधेयकानुमितिः । नन्वन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्यविधेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभाव इत्यत आह । अतिप्रसङ्गादिति । घटनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् पटविधेयकानुमितिप्रसङ्गादिति भावः । पक्षधर्मतेति । स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहिनिश्चय इत्यर्थः । साध्यानुमापक इति । साध्यविधेयकानुमितिविशेषे हेतुरित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिजनक इतियावत् । व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्य भानमिति नियमस्तु अन्वयव्याप्त्यवगाहिपरामर्शाव्यवहितोत्तरजन्यानुमितिस्थले एवेति द्रष्टव्यं । ननु घटादावितरभेदस्य निश्चितत्वेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद् घटवदित्यन्वय्येवास्तु नतु व्यतिरेकीति निश्चितसाध्यवत्त्वमेव दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं नतु पक्षान्यत्वमिति चेन्न । अन्वयसहचाराऽग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहोदयात् । तदुक्तमाचार्यैः "अस्तु तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावत्सिद्धमिति" । अन्वयव्यतिरेकिणं दर्शयति । उभयान्य इति । केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्य इत्यर्थः । प्रसिद्धानुमानमिति । वह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः । केचित्तु । अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वम् अन्वयव्यतिरेकित्वं । इयान्विशेषो धूमस्यापि केवलान्वयित्वव्यतिरेकि-

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

त्वे दृष्ट एव। नचैवं विभागव्याघातः उपधेयसंकरेऽपि उपाधेरसंकरादिति अतएवाह संक्षेप इतीत्याहुः। नन्विदं ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमानत्ववादिनये उपपद्यते नतु लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्ववादिनये अतएवानुपदमेव एवं हेतावभिहिते इति वक्ष्यतीति चेन्न। तच्चानुमानं त्रिविधमित्यस्य अनुमितिजनके लिङ्गज्ञानविषयीभूतं लिङ्गं त्रिविधमित्यर्थः। नचानुमितिकरणस्यैव विभागौचित्यात् लिङ्गस्य त्रिविधत्वोत्कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यं। केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकत्वकेवलव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिजनकत्वअन्वयव्यतिरेक्युभयसाध्यकानुमितिजनकत्वभेदेन लिङ्गज्ञानस्य त्रिविधत्वेन लिङ्गस्यापि त्रिविधत्वसम्भवात् वस्तुतो लिङ्गज्ञानस्यैव त्रिविधत्वं लिङ्गस्य तु तद्विषयत्वेन तत्त्वं। केवलान्वयिसाध्यकानुमानमित्यस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः। एवं पक्षातिरिक्तेऽनिश्चितसाध्यकत्वमित्यस्य पक्षातिरिक्ते अनिश्चितसाध्यविधेयकानुमितिजनकविषय इत्यर्थः। उभयान्य इत्यस्य च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिसाध्यभिन्नसाध्यविधेयकानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः। एवं हेतावभिहिते इत्यस्य तादृशज्ञानविषयीभूते हेतावभिहिते इत्यर्थः इति नाप्रसक्तापत्तिकलङ्कलेशोऽपीति। तत्त्वनिर्णयविजयरूपैककार्यकारित्वात् प्रसङ्गाच्च हेत्वाभासान्निरूपयति। एवमिति। तदाभासाः। हेत्वाभासाः। हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासा इति योगादृष्टौ धर्मस्यैव हेत्वाभासपदवाच्य इति ध्येयम्। अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वं बाधतदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानादीनां साक्षादेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लक्षणसमन्वयः व्यभिचारज्ञानादीनामनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषयत्वेन व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वोपपत्तेः। अतएव व्यभिचारादिसङ्ग्रहाय अनुमितिप्रतिबन्धकेति विहायानुमितितत्करणान्यतरेत्युक्तं। नच तद्धेतोरेव तदस्तु तद्धेतुत्वं किं तेनेति न्यायेन व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवास्त्विति वाच्यं। धूमपरामर्शकाले आलोके वह्निव्यभिचारीति व्यभिचारज्ञानकाले अनुमित्यनुदयप्रसङ्गात्। नच तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं। गौरवात्। साक्षाद्विरोधिनो ज्ञानस्य तत्र जनकज्ञानविघटकं तत्रैव विरोधित्वाच्च।

सव्यभिचारस्त्रिविधः। साधारणासाधारणानुपसंहारभेदात्। तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वं। यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन् तप्तायःपिण्डे वह्निसत्त्वात्। साध्यासमा-

---

नचेदं धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानकाले भिन्नेन्द्रियादिजन्यव्यभिचारज्ञानकालेप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्। तदुक्तं। "करणे पूर्णे किं असिद्धेरिति"। व्यभिचारभ्रममादायातिप्रसङ्गभङ्गाय यथार्थेति। विभजते। तत्रेति। तत्र त्रिविधव्यभिचारे निरूपणीये। साध्यवदन्येति। साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ लक्षणसम्भवेपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वादेतद्वृक्षत्वस्यापि तत्त्वापत्तिः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशे चातिगौरवमिति तत्परित्यागः। अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वान्न दोषः। नच कपिसंयोगी घटोभयभेदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश आवश्यक इति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् वृत्तित्वस्य विवक्षणात्। नहि कपिसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितकपिसंयोगवत्त्वावच्छिन्नकपिसंयोगवदन्यत्वस्यैतद्वृक्षसत्त्वमिति। यदि चान्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वं विभाव्येत तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेन निवेशनीयत्वात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य अति स्फुटत्वात्। नच द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानतिरिक्तत्वेन सत्तायाः द्रव्यभिन्नगुणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यं। साध्यवदन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तदर्थत्वात्। लक्ष्ये लक्षणं योजयति। यथेत्यादिना। यद्यन्योन्याभावोप्यव्याप्यवृत्तिः तदा कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे त्वौचगौरवमिति आह। साध्यासमानाधिकरणसामानाधिकरण्येति। साध्याधिकरणावृत्तित्वमत्र साध्यासामानाधिकरण्यं नतु साध्यानधिकरणवृत्तित्वमन्यथा वह्न्यधिकरणावृत्तिद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्य धूमसत्त्वेन वह्निमान्धूमादित्यादौ अतिप्रसंगापत्तेः। अत्र च साध्याधिकरणावृत्तित्वं येनसंबंधेन तेन संबंधेन तदधिकरणत्वं, विशेषणताविशेषेणाऽवृत्तित्वं तदधिकरणत्वं च बोध्यम्। एतेनयत्किंचित्संबंधेन वृत्तित्वेनैतु-

नाधिकरणसमानाधिकरणत्वं वा । भवति हि धूमासमानाधिकरणं यत्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकरणोवह्निः । साध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वम् असाधारणत्वम् । इदमेव सपक्षव्यावृत्तत्वं गायंति । उदाहरणं तु शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वंहि नित्यत्वव्यापकीयः शब्दत्वाभावः तत्प्रतियोगि । नचाऽनित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिः । तस्य सद्धेतुत्वात् एतत्ज्ञानं चानुमिति

संयोगादिना वह्निपर्वतत्वमादायधूमादावतिव्याप्तिः । संबंधसामान्येनावृत्तित्वोक्तौ धूमवदन्यत्वादेरपि कालिकसंबन्धेन धूमवृत्तितयातद्वृत्तिर्गगनादिरेव तत्सामानाधिकरण्यस्य च वह्नावसंभवात् असम्भवापत्तेरिति परास्तं तत्समानाधिकरण्यं चतदधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं नातः कालिकादिसंबंधमादाय धूमादावतिव्याप्तिः । यद्यप्यसाधारणादिसाधारणमेतत्तथापि उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् इतिन्यायेन तत्साधारण्येपिक्षतिविरहः । असाधारणत्वाद्यज्ञानेपि एतज्ज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धादिति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं । निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वे सति निश्चितसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्वमिति यावत् यथाशब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च शब्दत्वस्यव्यावृत्तलक्षणसमन्वयः । नचशब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति सद्धेतौ शब्देऽनित्यत्वानिश्चयदशायां निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वादसाधारण्यापत्तिः । इष्टत्वात् । असाधारणसत्प्रतिपक्षयोरनित्यदोषत्ववादिनां प्राचां मतेनैतल्लक्षणादिति तन्मतं दूषयितुं स्वयं लक्षणमाह । साध्येति । ननु सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमित्यस्य कागतिरित्यत आह । इदमेवेति । पूर्वनिरुक्तार्थकमेव नतु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं तत् येन शब्दोनित्य शब्दत्वादित्यस्य संग्रहः स्यादिति ।

प्तिरिति । अनित्ये शब्दे शब्दत्वस्य सत्वेनाऽनित्यत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य अभावेऽसत्वादिति भावः । सद्धेतुत्वादिति । ननु असाधारणस्य अनित्यदोषत्वात् ... संभव इति ...

साध्यप्रतिबन्धकं । व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । नचैवं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । हेतुभेद एव तस्याङ्गीकारात् । कथमस्य व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपतेति चेदाकलय शब्दत्वं तु नान्वयहेतुः क्वचिदपि शब्दे नित्यत्वस्याऽदृष्टेः किन्तु व्यतिरेकि । तथा चानित्यत्वाभावव्यापको यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगितया यथा साध्यं साधयेत् । तथा नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि साधयेत् । नच द्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र निर्णयः । किन्तु परस्परप्रतिबन्धकत्वात् द्वयोरनिर्णय इति ध्येयम् । अदृष्टेरसा-

---

बाधबुद्ध्या प्रतिबन्धान्नानुमितिः तत्र हेतुस्तु न दुष्ट इति विभाव्यते तदा प्रकृतेऽप्यसाधारणसत्प्रतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धनान्न तु तत्र हेतुरपि दुष्ट इति तुल्यत्वादिति भावः । एतज्ज्ञानम् । असाधारणत्वज्ञानं । साध्यत् । साध्याभावव्याप्यावगाहित्वात् । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिमत्सत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । तथा च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया अनुमितिविरोधित्वमिति भावः । ननु साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं चात्र संवृत्तमिति सत्प्रतिपक्षाभेदमसङ्गच्छमानमाह । नचैवमिति । एवं । सत्प्रतिपक्षरूपत्वे । सत्प्रतिपक्षत्वमिति । तथा चैतस्य तदन्तर्गतत्वेन सव्यभिचारस्त्रिविध इति विभागव्याघात इति भावः । हेत्विति । साध्यव्याप्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोर्भेद एव सत्प्रतिपक्षत्वं । यथा ह्रदो वह्निमान् धूमात् ह्रदो वह्न्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ प्रकृते चैकस्य शब्दत्वस्योभयसाधकत्वेन न तस्योभयलिङ्गकत्वघटितसत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । अदृष्टेरिति । तथा च साध्यसहचाराऽग्रहेणान्वयव्याप्यग्रहाभावान्नान्वयित्वमिति भावः । तथा चेति । नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिवत्त्वं [illegible] नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्यमिवानित्यत्वाभावः नित्यत्वव्याप्य... तथा चानित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्य... नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्याभावोऽपि साधनीयः [illegible] साधनं सम्भवतीति परस्परानुमितिप्रतिबन्धक...

व्यहेतुव्याप्यतरकत्वं अवृत्तिसाध्यकत्वं वा अनुपसंहारित्वं

लार्थः । विरुद्धयोः । साध्यसाध्याभावयोः । अनिर्णयइति । अनुत्प त्तिरित्यर्थः । अनिर्णयइत्यनेन सत्प्रतिपक्षस्थले संशयात्मकानुमित्युत्पत्ति रत्नकोशकारमतमादर्शितं । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तत्प्रकारकविशिष्टबुद्धिसामान्ये विरोधितया सत्प्रतिपक्षस्थले न संशयाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबन्धएवेति सिद्धान्तिमतं तत्र प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेप्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन संशयानुमितौ बाधकाभावः संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां साध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः संशयानुमितेरुपपत्तेः प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति कथमनुमित्युत्पत्तिरितितु नाशङ्कनीयम् । इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यैव अनाहार्यप्रत्यक्षत्वं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यावश्यकत्वात् । नच शाब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात्तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्ष्य शाब्दत्वस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । परोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन संकरात् न तस्यापि तत्वमित्यनुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्ततया संशयानुमितौ नकिञ्चिद्बाधकमित्याहुः । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छात्वेन हेतुत्वमित्याहार्यानुमितेरनङ्गीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानसत्वे नेच्छाबलात् । नापि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावरूपकारणबलात् संशयानुमित्युत्पत्तिरितिदिक् ।

लाघवादाह । अवृत्तिसाध्यकत्वमिति । नचैवं धूमवानाकाशादित्यादेरसङ्ग्रह इतिवाच्यं । स्वरूपासिद्धावेव तन्निवेशात् । केचित्तु । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसंहारित्वम् उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाच्च दूषकताबीजमित्याहुः । साध्येति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनावृत्तित्वमित्यर्थः । तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां संयोगेन धूमहेतौ संयोगे

यथा अयमाकाशवान् धूमादित्यादौ । साध्याऽसमानाधि-
करणत्वं विरुद्धत्वं यथा गौरश्वत्वादिति । यद्यप्यत्राऽसा-
धारणत्वमप्यस्ति साधारणत्वं च । तथाप्युपाधिभेदाद्भेदः ।
पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः यथा जल-
मुष्णं स्पर्शवत्त्वादित्यादौ नेदमुष्णमतैजसत्वादित्यादि च

नवत्वाधिकरणवृत्तित्वेऽपि गोत्वाधिकरणे अश्वत्वस्य कालिकादिसंबन्धेन वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुणत्वात् गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ यथायथं नाव्याप्तिः । उपाधीति । असाधारणत्वविरुद्धत्वाद्युपाधीनांभेदादित्यर्थः । विरुद्धत्वज्ञानेऽसाधारणत्वाद्यज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धादिति भावः । सत्प्रतिपक्षः साध्यज्ञानविरोधी परामर्शः तद्वांश्च हेतुः सत्प्रतिपक्षित इति योगार्थमभिप्रेत्याह । पक्ष इति । अत्र साध्यधीप्रतिबन्धकं परामर्शः सत्प्रतिपक्ष इत्येतावतैव सामंजस्ये पक्ष इति संपाताद्यायातमिति कश्चित् । तन्न । पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यान्यविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधितया पक्षविशेष्यकत्वलाभाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । इदं च सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमते लक्षणं बोध्यं । बाधभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धाद्बाधस्याप्यनित्यदोषतापत्तेः सर्वेषां हेत्वाभासत्वमिति सत्प्रतिपक्षस्य नानित्यदोषत्वमिति । स्वमते तु पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम् अतएव उभयमतसाधारण्याय सहेतुकैव यथा जलमित्यादिनोदाहृतवान् । नेदमुष्णमिति । उष्णत्वाभावव्याप्यतैजसत्ववदिदमिति ज्ञानमुष्णत्वरूपसाध्यज्ञानप्रतिबन्धकमिति भावः । सत्प्रतिपक्षफलं तु परस्परप्रतिबन्धेन परस्परानुमितिप्रतिबन्ध एव । तथाहि पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वान्न वह्न्यभावानुमितिः वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वाच्च वह्न्यनुमितेरनुत्पत्तिः । तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । निबन्धकारास्तु प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किंतत्त्वमिति जिज्ञासैव सत्प्रतिपक्षफलम् । अतएव संशयितसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिप्रका-

सिद्धिस्तु व्यभिचाराद्युन्नयपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

रूपपक्षधर्मत्वोपस्थितिः प्रकरणसम इति तल्लक्षणमपीत्याहुः ॥ रत्नकोशका-
रास्तु । तत्र एकरूपप्रत्यक्षे तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि प्र-
योजनाभावेनानुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । संशयत्वस्यार्थसमा-
जग्रस्तत्वेऽपि साध्यतदभाववद्व्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां जायमानानुमितिः सं-
शयरूपैव जायते उभयप्रकारकत्वे निश्चयत्वायोगात् संशयानुमिति-
रेव सत्प्रतिपक्षफलमिति । ननु तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानकाले तत्प्रकारको-
पनीतभानाद्यनुदयेन तत्र तत्प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य
तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति
कथमुभयपरामर्शकाले उभयविधैकानुमितिरिति चेन्न । इच्छाकाले
आहार्यप्रत्यक्षोत्पत्त्या चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छानामुत्तेजकत्वा-
नुरोधेन विशिष्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । घटस्पार्शनसामग्री-
सत्त्वे घटचाक्षुषेच्छायां सत्यामसत्यां च घटचाक्षुषसामग्र्यां घटस्पार्शनापत्तेः
तासामेकत्र निवेशायोगात् । तत्तत्सामग्रीविशिष्टतत्तदिच्छाकूटस्योत्तेजक-
त्वे चातिगौरवमिति । न च शाब्दस्थले इच्छाया अनुत्तेजकत्वात् तत्रैव प्र-
त्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वा-
च्यं । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविर-
हेण तदपेक्ष्य शाब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् परोक्षत्वजातेरनु-
भवत्वेन सङ्करान्न तस्या अपि तत्त्वमिति तत्प्रतिबन्धकत्वस्याक्लृप्ततया न
संशयानुमितौ किञ्चिद्बाधकमिति । अत्र केचित् । इच्छाया उत्तेजकत्वा-
नुपगमेन तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तदभा-
ववद्व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैकमेव प्रतिबन्धकत्वं इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति
इच्छात्वेन हेतुतया एकमात्रकारणभावेनैव निर्वाहे तस्यानुमितिसा-
धारणतया न संशयानुमितिरुत्पत्तुमर्हति तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य वि-
रोधिनः सत्त्वात् । आहार्यानुमितेरङ्गीकारेण इच्छाकालेऽपि तदुत्प-
त्त्यसम्भवादिति निगर्वः । असिद्धिं निरूपयति । असिद्धिरवगि [illegible]
मर्शेति । व्याप्तिप्रकारकपक्षे धर्मिताज्ञानं परामर्शः । तत्प्रतिबन्धकत्व [illegible]
व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन स्वरूपासिद्धेर्व्याप्ति [illegible]
र्मताज्ञानविघटकत्वेन व्यभिचारज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन [illegible]
सर्वे व्यभिचारादावतिप्रसङ्गात् व्यभिचाराद्यन्यत्व प्रतिबन्धकता [illegible]

धर्मवत्त्वं सा च त्रिधा । स्वरूपासिद्धिराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वा-सिद्धिश्च । पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः यथा घटः पृथिवी प-टत्वादित्यत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः पक्षे पक्षतावच्छेदका-सिद्धिराश्रयासिद्धिः । गगनकमलं सुरभि कमलत्वादि-त्यत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभाव एतदुभयाभिन्नासिद्धिर्व्या-प्यत्वासिद्धिः । यथा धूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्यत्वाभावः । सा-

---

कत्वर्थविशेषणं । परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमित्युक्तौ घटपटादेरपि समूहालम्बनात्मकज्ञानविषयत्वादतिव्याप्तिरतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेदकत्वं च विषयितया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं । तेनासिध्यादिघटकैकदेशे नातिव्याप्तिरिति । स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमेव तत्त्वमित्यपि कश्चित् । सा । असिद्धिः । यथा क्रमं लक्षणान्याह । पक्षइत्यादिना । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी गन्धप्रागभावादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नवा गुणो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिनि सत्यतिव्याप्तिः तत्राप्युत्पत्तिकालीनत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गन्धप्रागभावस्य विद्यमानत्वेन हेत्वभावासंभवात् सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य गुणेऽसत्त्वाच्च यथोक्ते न क्षतिः । पक्षइति । पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभाव इत्यर्थः । गगनीयत्वेति । गगनीयकमलाप्रसिद्धेरिति भावः । एतदुभयेति । स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशिष्टासिद्धित्वं व्याप्यत्वासिद्धित्वमित्यर्थः । एतदुभयवारणायोभयभिन्नेति । घटादिवारणाय विशेष्यदलं । धूलीपटल इति । पर्वतो वह्निमान् धूलीपटलादित्यादौ धूलीपटले वह्निव्याप्यसत्त्वेन धूमादिनिष्ठवह्निव्याप्यभावकूटस्य सत्त्वादिति भावः । यथाश्रुते तु धूमनिष्ठव्याप्यभावस्यालोकेऽपि सत्त्वात्तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वादिति । ननु पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् एवं पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमात् इत्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभाव साध्याप्रसिद्धिः । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावो हेत्वप्रसिद्धिरित्यत्र [illegible] साध्याप्रसिद्धित्वप्रसिद्ध्य[illegible] साध्याप्रसिद्धि [illegible]

व्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिर्वा पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः । यथा

रिति । वा शब्दो अप्यर्थकः तथा च साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितनियतसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरप्रसिद्धौ तादृशव्याप्तेरसंभावितत्वेन तयोरपि व्याप्यत्वासिद्धत्वर्गतत्वमेव साध्याप्रसिद्धेस्तु तथात्वासंभवात् अतिरिक्तत्वमेवेति नासिद्धेस्त्रैविध्यानुपपत्तिरिति भावः । अत्र पर्वतो वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ नीलरूपविशेषणस्य सङ्कोचाविशेषणत्वेन नीलधूमत्वेन व्याप्यतावच्छेदकं व्यभिचारावारकत्वात् व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वाच्च किंतु धूमत्वमेव तथा स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराऽघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । धूमप्रागभावत्वसङ्ग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति स्वस्यापि स्वघटितत्वादन्तरेति । तद्घटितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव । तथा च नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्त्यभावाद् व्याप्यत्वासिद्धएवान्तर्भावः अतएव तदुद्भावने वादिनिग्रहोऽपि । ननु व्यापके व्यर्थविशेषणं न दोषाय व्याप्ये तु दोष इति नियमे किंविनिगमकमिति चेतदर्वेद्रि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । एवं च समनियतलघुधर्मेऽवच्छेदके संभवति गुरौ तदभावादिति न्यायेन स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मेऽनङ्गीकारात् नीलधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य धूमसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाविच्छया गुरुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशाभावाप्रसिध्या न तेन रूपेण व्याप्तिरिति । केचित्तु वस्तुश्रोतादिमान्नास्तीति प्रतीतेरविशेषात् गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः । एवं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छेदकमेव अतएव नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वमिति दीधितिकारोक्त्याह । न चैवं तदुद्भावने वादिनिग्रहानुपपत्तिः । मन्मते तेन रूपेण व्याप्यत्वासिध्यैव तन्निग्रहोपपत्तिरितिवाच्यम् । धूमादिति वक्तव्ये नीलधूमादित्युक्तिरनुचितेति अधिकोक्त्या वादिनिग्रहस्तु[illegible] पक्षवितेव ॥

जलादिपक्षे वह्न्यभावः। नचात्र धूमस्य हेतोरसिद्धिरेवास्ति स एव दोषोऽस्तु किं कृतं बाधेनेति वाच्यम्। असिद्धिर्हि परामर्शप्रतिबन्धकतया दोषः। तथाच यत्र भ्रमात्मकः परामर्शो जातः तत्र बाधे सति अनुमितेरनुत्पत्तेर्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया दोषत्वात्। आद्यकालावच्छिन्नो घटो रूप-

---

बाधं लक्षयति। पक्ष इति। पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वमित्यर्थः। तेन रूपकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ आद्यक्षणावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। एवं महानसीयवह्न्यभावस्य पर्वते सत्त्वेऽपि न पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेर्बाधितत्वापत्तिरिति। बाधे अपक्षवृत्तिहेतुरनैकान्तिक चेति नियमाद् बाधस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्याशङ्कते। नचेति। अत्रेति। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः। असिद्धिरेव। स्वरूपासिद्धिरेव। कृतं। व्यर्थं। बाधेनेति। बाधस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः। परामर्शो जातः। वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति परामर्शो जातः। बाधे सतीति। वह्न्यभाववान् ह्रद इति बाधे सतीत्यर्थः। तथाच तत्र परामर्शोदयेनासिद्ध्यादेरदूषकतया बाधस्यैव दोषत्वमिति भावः। ननु वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले कथं वह्न्यभाववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति चेन्न। अलौकिकतद्वत्ताज्ञानं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितया आनुमानिकभिन्नेन्द्रियजन्यवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले प्रात्यक्षिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादिति भावः। असङ्कीर्णबाधस्थलमप्याह। आद्यकालावच्छिन्नेति। दोषान्तरेति। असिद्ध्यादिरूपदोषान्तरेत्यर्थः। दोषान्तराभावमेवोपपादयति। नहीति। व्याप्यसत्त्वे व्यभिचारित्वमेव पक्षावृत्तित्वे च स्वरूपासिद्धिरेव दोष इत्यतोऽत्र व्याप्तिपक्षवृत्तित्वयोरुभयोरभावयोर्निराकरणं। यद्यपि धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्रतिबन्धकत्वं। तथाप्यवच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य अवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्ताज्ञानविरोधितयैव तद्बोध्यं। ननु गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्शात् जायमानघटो गन्धवानित्यनुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहि-

वान् पृथिवीत्वादिव्याप्यकालावच्छेदेन घटे रूपाभावरूपबाधस्थले दोषान्तराभावात् । नहि पृथिवीत्वेन रूपव्याप्तिः । पक्षाप्रसिद्धतावेति दिक् । ननु उपाधिरपि हेत्वाभासान्तरमस्तीति कथमेतएवेति चेत् । व्यभिचाराद्यन्यतमत्वं हेत्वाभासत्वं । नचोपाधिस्तदन्यतमइति तस्यानैवंभूतत्वात् । अतएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरम् ॥ ननु कीयमुपाधिः । अत्राचार्याः ॥ साध्यव्यापकत्वेसति साधनाव्यापकउपाधिः । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणा या

त्वात् प्रमैव । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सदनुमितिः । पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धघटितव्यापकतायाः गन्धे अग्रहात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकस्यानुमितिः तथाच सद्धेतोरस्य कथंबाधितत्वमत आह । दिगिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकत्वावगाह्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिपरामर्शयोरन्यतरस्य जनकत्वेन प्रकृते गन्धप्रागभावावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायघटितगन्धनिष्ठव्यापकत्वावगाहिपरामर्शसत्वेपि गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहिपरामर्शसत्वाद्गन्धप्रागभावकालावच्छेदेन घटे जायमाना गन्धानुमिति र्भ्रमएवेति तस्याभासत्वमक्षतमेवेति भावः । ननु व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविघटकतया परंपरयाऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतया यथा व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथोपाधेरपि स्यात् । उपाधिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानद्वाराव्याप्तिज्ञानविघटकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वात् । तथाच पञ्चैव हेत्वाभासा इत्यनुपपन्नमित्यभिप्रेत्याशङ्कते । नन्विति । एते एवेति । पञ्चैवेत्यर्थः । तदन्यतम इति । व्यभिचाराद्यन्यतमान्तर्गत इत्यर्थः । तस्य । उपाधेः । अनैवंभूतत्वात् । व्यभिचाराद्यन्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव । हेत्वाभासत्वात् । अतएव । सद्व्यभिचाराद्यन्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव । सत्यप्युपाधिज्ञाने ... उपाधिना व्यभिचारादनुमाने व्याप्तिज्ञानप्रति...

परमुखनिरीक्षकतया न हेत्वाभासत्वम् । एवं सिद्धसाधनस्यापि पक्षता-
विघटकतया न तत्त्वमिति । वादिविजयरूपैककार्यकारित्वसङ्गत्या हेत्वा-
भासनिरूपणानन्तरमुपाधिनिरूपणमारभते । नन्विति । आचार्यमते उ-
पाधिपदं पङ्कजादिपदवद्योगरूढम् उपसमीपवर्तिनि स्वीयं धर्ममादधा-
तीत्युपाधिरिति योगात्स्वनिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसङ्क्रामकत्वलब्धा साध्यव्या-
प्यत्वं न केवलसाधनव्याप्यतामात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकत्वे सत्य-
पि । तथा च साध्यसमव्याप्तत्वघटितमेवोपाधिलक्षणं । तत्तु न सम्यक् स-
मव्याप्तस्यैवोपाधित्वे विषमव्याप्तेऽपि व्यभिचारोन्नायकत्वसत्प्रतिपक्षोन्ना-
यकत्वादिरूपदूषकताबीजस्य सत्त्वेन तस्याप्युपाधित्वात्तत्राव्याप्ते-
रिति साध्यव्याप्यत्वांशमपहाय कृत्यर्थं साध्यव्यापकत्वमात्रघटितलक्षण-
माह । साध्यव्यापकत्वे सतीति । ननु साध्यव्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वं चाव्यापकत्वं । एवं च साध्यस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति स्यात् । तत्र द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगा-
नुपाधावव्याप्तं अतिव्याप्तं च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादौ उ-
भयत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे चातिगौरवं । साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्व्यापकत्वव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारिणि तदसम्भवश्च साध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानविषयतासाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादिना तयोर्निवेशे भ्रमात्मक-
ज्ञानमादाय प्रसिद्धिसम्भवेऽपि यत्र न तादृशो भ्रमः तत्रानुपपत्तिरांग
कक्षैवेत्यत आह । तद्व्यापकत्वं चेति । लाघवादभावागर्भव्यापकत्व-
माह । वदितीति कश्चित् । तत्समानाधिकरणादिति तद्धर्मावच्छि-
न्नसमानाधिकरणा यावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वं त-
द्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वम् । अत्र यावत्पदोपादानं च
वह्निमान्धूमादित्यादौ साधनाव्यापकस्य रासभादेः वह्निसमानाधिक-
रणमहानसत्वादिरूपयत्किंचित् धर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेऽपि
न रासभादावव्याप्तिः । यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य च दुर्वचत्वा
त्तत्समानाधिकरणपदव्यापकसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वमर्थः पर्यवस्य-
ति । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणतत्समानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वं [illegible] सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वं । सर्वत्रापि हित्यादिना [illegible]
प्रतियोगित्वात् [illegible] तद्भिन्नाभावप्रतियोगिता [illegible]
[illegible] मीयत्वमादाया-
[illegible] वाच्यः । तथा च [illegible] प्रतियोगिता [illegible]

तिप्रसक्तवारणाय । यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्ववत् तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्वत्त्वमेव तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं एवमव्यापकत्वं तत्समानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यवत्त्वं बोध्यं । तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नहेतावुपाधिः । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्ताव्यापकतया साध्यव्यापकत्वप्रसङ्गेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्ताव्यापकतया साधनाव्यापकत्वप्रसङ्गेन च संयोगादावव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणाय लक्षणे तद्धर्मावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति । यथेति । तत् । आर्द्रेन्धनं तत्समानाधिकरणत्वात् । आर्द्रेन्धनसमानाधिकरणत्वात् । धूमसमानाधिकरणमहानससत्त्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन धूमव्यापकत्वमप्यनमितिभावः । अयः पिण्ड इति । वह्निसमानाधिकरणायः पिण्डत्वनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन वन्ह्यव्यापकत्वादिति भावः । सद्धेतौ तु । वह्निमान्धूमादित्यादौ तु । नैवं । वह्निव्यापको धूमाव्यापकः कश्चिदित्यर्थः । ननु पक्षेतरस्मिन् साध्यव्यापकतायां हेतूपाधेर्दूषकत्वं । तस्य महानसाद्यन्तर्भावेण वह्निव्यापकस्य पर्वते च धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्यैवोपाधेः सम्भवात्कथं नतत्रोपाधिरित्यत आह । तत्रहेतोरिति । हेतो । धूमस्य । साध्यव्याप्यत्वात् । वह्निव्याप्यत्वात् । ननु ततः किमित्यत आह । साध्यव्याप्याव्यापकस्येति । तथाच पक्षेतरत्वं वन्ह्यव्यापकं वह्निव्याप्यधूमाव्यापकत्वादित्यनेन साध्याव्यापकत्वात् पक्षेतरत्वमुपाधिः । नच धूमो वन्ह्यव्याप्यवह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्यापकत्वादित्यनुमानेन धूमे एव वन्ह्यव्याप्यत्वं सिध्यतां व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि सत्त्वादिति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वेन हेतुतया कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिध्या तद्व्यापकत्वेन पक्षेतरत्वे वन्ह्यव्यापकत्वनिश्चयादिति भावः । इद-

वन्तो यत्समानाधिकरणस्य सत्त्वं । यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनं हि भवति तत्साध्यव्यापकं । धूमसमानाधिकरणस्य यावतस्तत्समानाधिकरणत्वात् भवति च साधनाव्यापकं । वह्निमत्ययःपिण्डे तदसत्त्वात् । सद्धेतौ तु नैवं । तत्र हेतोः साध्यव्याप्यत्वात् । साध्यव्याप्यव्यापकस्य च साध्यव्यापकत्वात् ॥ अपरे वदन्ति । इदं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽव्याप्तं । यथा काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः नहि तच्छ्यामत्वव्यापकं श्यामत्ववति घटे असत्त्वात् किंतु मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं यत्र यत्र मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वं तत्र तत्र शाकपाकजत्वस्य सत्त्वात् । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति चेन्न । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-

---

मुक्तोपाधिलक्षणं । यथा काक इति । मित्रातनयस्य पक्षत्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरैक्यप्रसङ्गेन पक्षसाध्यदोषाऽसङ्गतेरत उभयोरसङ्करप्रदर्शनाय काकपर्यन्तानुधावनं । तत् । शाकपाकजत्वम् । श्यामत्वेति । शुद्धश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः । किंत्विति । साधनीभूतमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः । विवक्षितमिति । मित्रातनयत्वरूपसाधनावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वाद्गौरमित्रातनये अवृत्तित्वेन च मित्रातनयत्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्च शाकपाकजत्वे लक्षणसमन्वयः । शुद्धसाध्यव्यापके चार्द्रेन्धनादौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वादेव सुतरां साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति भावः । वायुरिति । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति सति प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूपसाधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतयाऽव्याप्त्यसङ्गतिरतः प्रमेयत्वपर्यन्तानुधावनं । तत् । रूपवत्त्वं । ननु शुद्धसाध्यव्यापकसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोभयवहिर्भूतस्य नोपाधित्वमेवेत्यत आह । किंत्विति । तत्रा च साधनाव-

साध्यव्यापके उद्भूतरूपवत्त्वादौ उपाधावव्याप्तेः । नहि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तदात्मादावसत्त्वात् । किन्तु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकं । यावति तद्वति घटादौ रूपसत्त्वात् । अथ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमिति चेन्न । यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वे अव्याप्तेः । नहि तत्पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं तत् तथाविधश्यामत्ववति पक्षे असत्त्वात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितं । स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्म इति चेन्न पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्वाभावस्योपाधितापत्तेः । भवति हि महानसान्यत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवह्निव्यापको महानसत्वाभावः यावत्तादृशवह्निमति सत्त्वात् । नच धूमव्यापको धू-

---

च्छिन्नसाध्यव्यापकस्येव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वादिरूपदूषकताबीजसाम्येनोपाधितया तत्राव्याप्तिरिति भावः । तद्वतीति । बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतीत्यर्थः । बहिष्ट्वं चात्मान्यत्वं मनोविषयान्यत्वं वा तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं रूपादावपि तत्र च न रूपसत्त्वमिति द्रव्यत्वनिवेशः । द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपीति बहिष्ट्वनिवेशः । यथोक्तस्थले । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । तथाविधेति । पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । पक्षे । काकादौ । असत्त्वादिति । इदमुपलक्षणं प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापके भावत्वोपाधावुदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्या । ननु साधनपक्षधर्मयोर्न तत्त्वेन निवेशः किंतु यत्किञ्चिद्धर्मत्वेनेति नोक्ताव्याप्तिरित्याशङ्कते । अथेति । क्वचित् काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । धूमवान्वह्नेरित्यादौ । क्वचित् वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ । धूमवान्वह्नेरित्यत्र गुरुसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादौ च पक्षधर्मद्रव्यत्वादिकमादा

भवति महानसे ऽसत्वात् । अत्रोच्यते । स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं । यद्वा स्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्वं तत् तच्च स्वावच्छिन्ना-

---

य सङ्गतिः । उपाधितापत्तेरिति । तथाच सदनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । तादृशवह्निमतीति । महानसान्यत्वावच्छिन्नवह्निमति पर्वतादौ । असत्वादिति । महानसत्वाभावस्येत्यादिः । स्वानधिकरणेति । स्वमुपाधित्वेनाभिमतं धूमवान्वह्नेरित्यादौ च स्वमार्द्रेन्धनं तदनधिकरणं तदनधिकरणमयोगोलकं तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नधूमव्यापकत्वादार्द्रेन्धने लक्षणसमन्वयः एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्वं शाकपाकजत्व तदनधिकरणं यन्मित्रातनयत्वाधिकरणं गौरमित्रातनयः तद्वृत्ति मित्रातनयत्वरूपधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात् शाकपाकजत्वमुपाधिः । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ चोद्भूतरूपवत्व तदनधिकरणं यत्प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाधिकरणं वायुः तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्वे लक्षणसमन्वयः । वह्निमान् धूमादित्यादौ तु महानसत्वाभावो नोपाधिः तत्र हि स्वं महानसत्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महानसमेव तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नवह्निमति महानस एव तस्यासत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननु द्रव्यं सत्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वे ऽव्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकतया सत्त्वानधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः । एवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनादीनां द्रव्यत्वेनोपाधितापत्तिश्चेत्यत आह । यद्वेति । स्वपदमुपाधितावच्छेदकत्वेनाभिमतपरं । इत्थं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणं सत्वाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धं । तद्वृत्तिसत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वाद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वे लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ स्वपदेन द्रव्यत्वं नोपादातुं शक्यते] तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नानधिकरणवन्ह्यधिकरणाप्रसिद्धेः किं त्वार्द्रेन्धनत्वाद्येव तथाचार्द्रेन्धन

नधिकरणहेतुमन्निष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधि-
करणवृत्तियावद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तद्वत्त्वं भ-
वति हि आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नानधिकरणवह्निमदयःपि-
ण्डनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणवृत्तियावद्धर्मा आर्द्रेन्ध-
नत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतस्तद्वदार्द्रेन्धनमुपाधिः ।
एवं रूपत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववन्निष्ठवा-
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो ध-
र्माः रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतो रूपमुपाधिः ।
एवं शाकपाकजत्वावच्छिन्नानधिकरणं यन्मित्रातनय-
त्वं तन्निष्ठमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्नि-
ष्ठा यावन्तो धर्माः शाकपाकजत्वावच्छिन्नसमानाधि-
करणा अतस्तद्वच्छाकपाकजत्वमुपाधिः । नचैवं सद्धेतौ
सम्भवति नहि महानसत्वाभावानधिकरणं यद्वत्वधिक-

त्वेनैवोपाधित्वं नतु द्रव्यत्वेनेति नोक्तदोष इति भावः । व्यापकत्वस्या-
भावादिघटितत्वेन गुरुत्वात् लघुतदाह । तच्चेति । तादृशसाध्यव्यापकत्वं
चेत्यर्थः । धूमवान्वह्नेः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् स श्यामो मि-
त्रातनयत्वादित्यादौ आर्द्रेन्धनोद्भूतरूपशाकपाकजत्वादिषु यथाक्रमं लक्ष-
णं सङ्गमयति । भवतिहीत्यादिना । वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वाभाव-
तिव्याप्तिं वारयति । नचैवमिति । सद्धेतोः एवं नच संभवतीत्यन्वयः ।
सद्धेतोः । धूमादेः । एवमुक्तधर्माक्रान्तः कश्चिदप्युपाधिर्न संभवतीत्यर्थः ।
तदेवाह । नहीति । वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वानधिकरणधूमवत्पर्व-
तादिनिष्ठद्रव्यत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाः पर्वतत्वादयो-
ऽपि तेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा इति न पर्वतेतरत्वे व्या-
तिव्याप्तिरित्याह । अतएवेति । तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावा-
देवेत्यर्थः । तदेवाह । यतेति । धर्मं । पर्वतत्वादौ । तत्सामानाधिकरण्यं

रणं महानसत्वविशिष्टलिङ्गधर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरण्याः वस्तुतोऽनकरणयाप्यवन्तो धर्मो महानसत्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाः महानसत्वएवाभावात् अतएव सन्देतौ पक्षेतरत्वं नोपाधिः पक्षमात्रवृत्तिधर्मे तत्समानाधिकरण्याभावात् इति सङ्क्षेपः ॥

तच्चानुमानं परार्थं न्यायपूर्वकं । न्यायश्च कमिकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायः । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धू-

---

भावात् । पर्वतेतरत्वसामानाधिकरण्याभावात् । वह्नीरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे बाधेन साध्यव्यापकतया अभिमते वह्नितरत्वादौ बाधोन्नीतत्वात् सङ्ग्राह्यत्वमेवेति हृदयम् । उपाधेर्दूषकताबीजं व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वा । तथाहि धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारित्वस्यावश्यकत्वात् । एवं वह्निमदयोगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावात् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यं भावादिति । व्यभिचारोन्नायकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वा आर्द्रेन्धनस्योपाधित्वात् । नच यथा हेतोः साध्यव्यापकत्वोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारः साधनीयः तथा साध्यव्याप्य हेतुव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमपि सेत्स्यति विनिगमनाविरहात् व्याप्तिग्राहकस्य चोभयत्रापि सत्वादिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतया निश्चय एवोपाधे दूषकताबीजचिन्तनमित्यभिसन्धायाह । संक्षेपइति । स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विधा । यत्र स्वयं धूमादग्निमनुमाय वन्ह्यर्थंप्रवर्तेत तत्स्वार्थानुमानं यत्रस्वयंवह्निमनुमाय वन्ह्यर्थिपरप्रतिपत्यर्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानं । तत्र स्वार्थानुमानं सुगमत्वादुपेक्ष्य परार्थानुमानप्रकारमेवाह । तच्चानुमानमिति । ननु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वं असत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यादिपञ्चरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यत्वं न न्यायत्वं पञ्चरूपोपपन्नो धूम इति वाक्ये ऽतिव्याप्तमतो न्यायत्वं निर्वक्ति । न्यायश्चेति । धूमात्पर्वतो वह्निमानित्यादिव्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय । क्रमि-

मवान् सोऽग्निमान् । वह्निव्याप्यधूमवानयं । तस्माद्वह्नि-
मानिति । तत्र एतन्न्यायघटकपर्वतो वह्निमानिति शब्दवृ-
त्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वं प्रतिज्ञात्वं । एतद्धूमादि-
ति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्त्वं हेतुत्वं । एतद्यो यो धूम-
वान्सोऽग्निमानिति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्त्वमुदाहर-
णत्वम् । एतद्वह्निव्याप्यधूमवानयमिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि

केति । कथकसंप्रदायाविरुद्धेत्यर्थः । न्यायत्वं पञ्चसु पर्याप्तमिति सूचनाय
समुदाय इति । तेन पञ्चग्रहणेनैव समुदायलब्धा कृतं समुदाय इत्यने-
नेति दूषणमनवकाशं । तथा चायं तस्मात्तथेत्युपनयनिगमने प्राचां नव्या
मते मतमाह । वह्निव्याप्येत्यादि । प्रतिज्ञात्वाद्यज्ञाने तद्घटितन्यायत्वाज्ञा-
नात् परार्थानुमानासंभव इति प्रतिज्ञात्वादि लक्षयति । तत्रेति । तेषु
प्रतिज्ञादिषु मध्ये इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यर्थ इति कश्चित् । पर्वतो वह्नि-
मानित्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो वह्निमा-
नालोकादिति न्यायान्तर्घटकप्रतिज्ञायाः पर्वतो वह्निमान्धूमादिति न्या-
यघटकप्रतिज्ञात्वापत्तिवारणायैतन्न्यायेति । अवयवेति । अवयवविभाजकाः
पञ्चोपाधयः प्रतिज्ञात्वहेतुत्वोदाहरणत्वोपनयत्वनिगमनत्वभेदात् तत्र
यथायोगं लक्षणान्यवसेयानि । "पक्षे साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रं" पक्षवि-
शेष्यकसाध्यप्रकारकज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यर्थः । तच्च पर्वतो वह्निमा-
नित्युदासीनवाक्येऽतिप्रसक्तमिति तन्नोट्टङ्कितम् । एतद्धूमादिति । उदा-
सीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति । पर्वतो द्रव्यं धूमादिति
हेत्ववयवे पर्वतो वह्निमान्धूमादिति हेत्ववयवत्ववारणाय एतन्न्यायघटकेति
वक्तव्य तल्लाभायोक्तमेतदिति । एतन्न्यायघटकीयो धूमादिति शब्दः
तद्वृत्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तादृशेति । अवयवविभाजकेत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दिलक्षणघटकीभूतमवयवत्वं निर्वक्ति । अवयवत्वं चेति । अत्रैव प्राची-
नमतसंवादमाह । उक्तं चेति । ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे स-
ति हेत्वादिभिन्नं यत्सत्त्वं तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वह्निमानिति
भागयोः प्रत्येकं पर्याप्तं व्यासज्यवृत्ति वा । आद्ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिता[illegible] मसत्त्वं न तत्प्रति[illegible] प्रतिव्याप्तिः द्विती-

सच्चं उपनयत्वम् । एतस्माद्वह्निमानिति शब्दहेतुतादृशो-
पाधित्वं निगमनत्वम् अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं ।
उक्तं च अवयवाः पञ्च प्रतिज्ञादिभेदादिति ॥

ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येक पर्वतो वह्निमानिति
भागयोः सत्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नतादृशभागद्वयभेदस्य च प्रतिज्ञायामसंभव-
इति चेन्न । प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वस्य
विवक्षितत्वात् । प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्र-
तिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदाधिकरणतावच्छेदकं पर्वत इति भागत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं च प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञान प्रतिज्ञैकदेश इति
प्रतीतिः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात् । प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतिः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्वात्
न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽप्यतिव्याप्तिः । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानङ्गी-
कारे तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदपञ्चकाधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति प्र-
तिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छि-
न्नभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः प्रतिज्ञैकदेशे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तनिवेशः । पर्वतो वह्निमानिति भागयोः प्र-
त्येकं प्रतिज्ञाभेदसत्वेन तादृशभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकत्वात् व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानभ्यु-
पगमात् प्रतिज्ञा हेतुसमुदाये प्रतिज्ञादिभेदासत्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्य दलनिवेशः । तत्र । प्रतिज्ञायां प्रति-
ज्ञाहेतुसमुदायभेदसत्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं-
तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृशसमुदाये असत्वेनाऽतिव्याप्तिविरहादिति ।
प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वघटितत्वाच्च नोदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिरिति
ध्येयम् । अत्र च प्रतिज्ञादिवाक्यैः खण्डवाक्यार्थबोधः ततो वाक्यैकवा-
क्यतया न्यायरूपमहावाक्यार्थबोधः अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्य महा-
वाक्यार्थबोधे हेतुत्वात् । तथाहि वह्निसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतः धूमीयज्ञान-
साध्यत्वं जिज्ञासायास्तात्पर्यम् । एकतया वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नी लक्षणया
धूमसम्बन्ध्यभिन्नः धूमव्यापकवह्निसंबन्ध्यभिन्न इति उदाहरणार्थबोधः

इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यामनुमानपरिच्छेदः ॥

वह्निव्याप्यधूमसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतो वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्न इति प्रत्येकं बोधः ततश्च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्नपर्वताभिन्नधूमव्यापकवह्निसंबन्ध्यभिन्नधूमसंबन्ध्यभिन्नवह्निव्याप्यधूमसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतो वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबन्ध्यभिन्न इति वाक्यैकवाक्यतया न्यायार्थबोधः ततो न्यायार्थज्ञानसहकृतेन मनसा धूमवान्वह्निमानिति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति न्यायेन मानसं ज्ञानं जन्यते तेन च परामर्श उत्पाद्यते ततः परस्यानुमितिः । नच न्यायार्थज्ञानेनाहत्यैव परामर्श उत्पाद्यतां कृतमन्तराविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजननेनेति वाच्यं । तस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाऽनाप्तोक्तत्वादप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेनानुमित्युपधायकपरामर्शानुत्पादकत्वात् अन्यथा आप्तवाक्यादिवन्न्यायजन्यज्ञानादेवानुमितिस्वीकारापत्तेः तस्माच्च न्यायजन्यज्ञानेन तत्तत्पदार्थोपस्थापने सति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति मनसा परिच्छेदानन्तरं परामर्शोत्पाद इत्यङ्गीकरणीयम् । अतएव "चिन्तामणिकारेणानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं । तादृशशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वमिति" तु लक्षणानुपन्यस्तं । यद्यपि विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे हेत्वभिधानस्याकाङ्क्षितत्वेन प्रथमं हेत्वभिधानमेवोचितमिति प्रतिज्ञा न न्यायाङ्गं । तथापि समयबन्धादिना विप्रतिपत्तेरन्तरितत्वेन हेतुवाक्यस्य निष्प्रतियोगिकान्वयबोधासमर्थत्वात् प्रतिज्ञान्यायाङ्गं । पर्वतो वह्निमान्कुत इत्याकाङ्क्षायां प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः अत्र च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञाया ज्ञानविषयत्वे लक्षणा धूमादित्यत्र हेतुत्वं पञ्चम्यर्थः तस्य च निरूपकतया प्रतिज्ञैकदेशार्थे ज्ञाने अन्वयः । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमानत्वनये धूमपदं यथाश्रुतमेव लिङ्गज्ञानस्यानुमानत्वनये तु धूमपदस्य धूमज्ञानमर्थः एवं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमानिति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुभ्यामन्वयबोध इत्यपि कश्चित् । केचित्तु प्रतिज्ञायां ज्ञाने न लक्षणा प्रथममनाकाङ्क्षितत्वात् किंतु धूमपदस्य धूमज्ञाने पञ्चम्याश्च ज्ञाप्यत्वे लक्षणा । सुब्विभक्तावपि लक्षणास्वीकारादित्याहुः । एतन्मते । सर्वत्राधिकरस्थले अन्वयबोधानङ्गीकारेण सिद्धान्तविरोधः । वस्तुतस्तु पञ्चम्याः ज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः धूमस्य च ज्ञाने अन्वयः संबन्धिकस्थले एकदेशे[illegible]तदधिकारेण बाधकम

गमकत्वं व्याप्त्या पक्षधर्मतया चेति तत्र व्याप्तिप्रदर्शनायोदाहरणप्रयोगः । तत्र प्रथमयत्पदेन यद्बोध्यते द्वितीययत्पदेन तदन्यद्बोध्यते एवंच धूमवन्महानसं वह्निमत् धूमवन्महानसान्यच्च धूमवह्निमदिति बोधे यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबन्धरूपाव्याप्तिः उदाहरणेन प्रदर्श्यते । तथा च यत्पद एव वीप्सा न तु तत्पदेऽपि विरूपोमस्थितयोरपि एकेन तत्पदेन परामर्शासंभवात् सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वादिति । अतएव "यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे" इत्युक्तं । ननु "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्री यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः" इत्यत्र सा सा ह्रियानम्रमुखी बभूवेत्यादौ" कथं तत्पदे वीप्सेति चेत् यत्र प्रत्येकं यत्पदोपस्थापितं प्रत्येकरूपेण तत्तत्पदं परामृशति तत्र तत्पदेऽपि वीप्सा यथा स स भूमिपाल इत्यादौ यत्र तु सामान्यरूपेणैव तत्र न तत्पदेऽपि वीप्सा । यथा यद्यत्पापं प्रति जहि जगन्नाथेत्यादाविति कश्चिन्न दोषः । वस्तुतस्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिबोधकत्वमुदाहरणस्य पदार्थविधया वाक्यार्थविधया वा न संभवतीति वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणा वीप्सा च तात्पर्यग्राहिका । यत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते तत्र तत्पदे न वीप्सा । यथा यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र यत्पदसमभिव्याहृतधूमवत्पदार्थतावच्छेदकीभूतधूमव्यापकत्वं विधेये वह्नौ भासते । यत्र तु यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेये भासते तत्र तत्पदे वीप्सा यथा " स स भूमिपालः ,, यां यां प्रियः प्रैक्षत कातरा सा स ह्रिया नम्रमुखी बभूवेत्यादौ„ च तत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकीभूतभूमिपालत्वकातराक्षित्वव्यापकत्वस्य विवर्णभावनम्रमुखित्वरूपविधेययोर्बाधादन्वयासंभवेन भूमिपालत्वादिसामानाधिकरण्यस्यैव विधेयभानमावश्यकमिति तत्र तत्पदेऽपि वीप्सेति रहस्यम् । उदाहरणानन्तरं पक्षधर्मताप्रदर्शनायोपनयप्रयोग विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वाद्व्यवस्थापनेनोदाहरणात्तएव न्यायप्रयोग इति मीमांसकमतं निरस्तं बोध्यम् । उदाहरणोपनयरूपमवयवद्वयमिति बौद्धमतमप्यसमञ्जसं कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणैवाभिधानात् प्रतिज्ञाद्युपन्यासस्यावश्यकत्वात् । धूमादित्येव [illegible] न तु धूमवत्त्वादिति मतुपां [illegible]र्थत्वादिति

ये मन्यन्ते तेषां मते अत्र वह्निव्याप्यधूम इत्येवोपन्यासः स्यात् । ननु वह्निव्याप्यधूमवानयमिति मतुपो व्यर्थत्वादित्यवधेयम् । अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वबोधनाय निगमनप्रयोगः । न च बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वं न तु तज्ज्ञानस्येति किं तद्बोधनेनेति वाच्यं । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति नियमेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च घटाभावज्ञाने घटप्रत्यक्षानुदयेन तत्रापि घटाभावाभावज्ञानस्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । परोक्षज्ञाने तादृशनियमाभ्युपगमात् । अत्र केचित् । पक्षे साध्याभावो बाधः तदभावश्च साध्यमेवेति पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनुमितिहेतुरित्यायातं तथाच सिद्धसाधनं यदि च पक्षे साध्याभावप्रमा बाधः तथापि तदभावज्ञानस्य विना पक्षे साध्यनिश्चयमसंभवात् तथा सिद्धसाधनतादवस्थ्यादिति । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सति भवत्येवेति बाधाभावज्ञाने सति बाधज्ञानानुदयेन बाधज्ञानप्रतिबन्धाभिप्रायेण बाधितत्वादिबोधनं न तु तज्ज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्रायेणेति वदन्ति । केचित्तु अनुमितिप्रमायां गुणानुरोधेन योग्यतावत् संशयनिश्चयसाधारणमबाधितत्वादिज्ञानमपि हेतुरित्याहुः । न च तथापि निगमनेन कथमबाधितत्वादिबोधनम् अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वादिति वाच्यं । तस्माद्वह्निमानित्यस्यानुवादकत्वेन प्रयोजनजिज्ञासायामबाधितत्वादिज्ञानमेव प्रयोजनतयाऽवसीयते तद्बोधश्च लक्षणया । यदि च मानमबाधादिनापि तात्पर्यनिर्वाहे लक्षणाकल्पनमन्याय्यं । यथा धूमोऽस्तीति वाक्यस्य वह्निपरस्यापि आनुमानिकादिवह्निबोधमादाय तात्पर्यनिर्वाहः तथा प्रकृतेऽपीति विभाव्यते तदा मानस एव तद्बोध इति रहस्यमत्रानुसन्धेयम् ॥ किञ्चिज्जल्पितमत्र तद्बहुतरं कृत्वा निदिध्यायतां दोषेरा हृतमस्ति युक्तिनिवहं वाक्यं रचितं बुधाः । चन्द्रः किं न कलङ्कितोऽपि भवति श्लाघ्यो ग्रगण्यः सतां बालत्वं यदि तत्र हेतुरधुना बालीयमहचः ॥ इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यराजिनीराजनपदाब्जन्यायवागीश श्रीदौलतश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानं निरूप्यते । तच्चोपमितिकरणमुपमानम् ।
उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । श-
ब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिमत्परोक्षत्वं वा । अनुमित्या-
दिवारणाय जातिमदन्तम् । अनुमितित्वादीनां वह्निमानि-
त्यादिज्ञाने शब्दविषयकव्यभिचारित्वात् आवरणवारणाय
परोक्षपदं प्रत्यक्षान्यपरं । ननूपमितित्वमेव कथं श-

ओं श्रीगणेशाय नमः । अनुमाननिरूपणेनानुमानजिज्ञासानिवृत्तौ अ-
वश्यवक्तव्यत्वमुपमानेऽस्तीति अवसरसङ्गत्या उपमानं निरूप्यते । अथेति
अनुमाननिरूपणानन्तरमित्यर्थः । निरूप्यत इति । लक्षणस्वरूपप्रामाण्या-
दिभिर्निरूप्यते निरूपणप्रतिज्ञा च शिष्यावधानायैव तत्र उपमानं निरूप-
यति अत्रोपमितिकरणत्वं लक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकं उपमानपदवाच्यत्वं
तद्द्वारा करणोपाधिरूपेणान्यत्र च स्वरूपेणोपमितित्वस्य निर्वचने भेदः
अतएवोपमितित्वस्य द्वैविध्येनोत्कीर्त्तनं । ननु उपमितित्वस्यैवोपमितिल-
क्षणत्वे लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिरत उपाधिरूपेणापि तदाह । श-
ब्देति । अनुमित्यादिपदात् शाब्दादिपरिग्रहः वह्निमानित्यादीति
विशिष्योत्कीर्तनेन गगनं शब्दवदित्यादौ शब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यं
सूचितम् अतएव शब्दविषयकत्वसमानाधिकरणजातिमद्युक्तौ अनुमितित्व
शाब्दत्वादेरपि तथात्वात्तद्वारणाय अव्यभिचारीति व्याप्यत्वार्थकं गगनं शब्द-
वदित्यनुमितिवृत्तितद्व्यक्तित्वस्य शब्दविषयकत्वव्याप्यत्वात् तद्वारणाय जातित्व-
व्यापकधर्मपदं विहाय जातीति । आवरणेति । आवरणप्रत्यक्षस्य शब्दविष-
यकत्वावश्यंभावेन श्रावणत्वस्य तादृशजातित्वादिति भावः ननु परोक्षत्वं इ-
न्द्रियजन्यभिन्नत्वं तथा चासंभवः ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यतया उप-
मितेरपि परोक्षत्वाभावादित्यत आह । प्रत्यक्षान्यपरमिति । तथा च [illegible]
क्तं परोक्षत्वं येनासंभवः स्यादिति भावः ननु कीदृश्यौषधी ज्वरं हन्तीति पृष्टे
सुहृदा सदृश्यौषधी ज्वरं हन्तीत्युत्तरिते ज्वरहरणतादृश्यौषध्योः कार्यकारण-
भाव उपमानेनावधार्यते एवं चेदृशस्थले उपमितेः शब्दविषयकत्वाभावात् उ-
पमितित्वं शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिणी जातिस्तथा चासंभवदोषग्रस्ते न-
क्षिति । उपमिनोमीति [illegible] प्रतीतिरेव हि उपमानफलं ज्वरहरणौषध्योः
कार्यकारणभावस्तु [illegible] र्यते तदि शब्दविषयकत्व [illegible]

बद्विषयकत्वाद्व्यभिचारीति चेत् । उच्यते । उपमितिर्हि-पदवाच्यत्वविषयिका । नच पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यत्वं विषयीकर्तुमर्हतीति । पदं च शब्दात्मकमित्युपमितेः शब्दविषयकत्वनियमः कुत इयमुत्पद्यत इतिचेत् । सादृश्यादिज्ञानादिति गृहाण । तथाहि । सामान्यतो गवयपद-वाच्यत्वं किञ्चिदस्तीति जानानो विशिष्यापरिचिन्वानः कीदृशो गवयपदवाच्य इति कंचित् पृच्छति तेन गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युक्तः सन् विपिनमनुसरन् यदा गोसदृश पिण्डं पश्यति तदा पूर्वानुभूतातिदेशवाक्यार्थं स्मरन् परिच्छिनत्ति सोयं गवयपदवाच्य इति सेयमुपमितिर्नाम । नह्येतत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिव्यापारविगमेपि जायमानत्वात् । नच मानसं ततो विलक्षणतया अनुभूयमानत्वात् । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः ।

तित्वस्याप्रत्यक्षत्वमिति नासंभव इतिभावः अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं कारणं सादृश्यज्ञानं सहकारि अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति मतं प्रदायमतं वक्ष्यति आवश्यकत्वात्सादृश्यज्ञानं करणमतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति नवीनमतेनाह । सादृश्यज्ञानादिति । तथाच सादृश्यज्ञानं करणमिति भावः प्रत्यक्षादावन्तर्भावासंभवात् परिशेषेण तस्या अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं प्रयासोमारभते । नह्येतदिति । प्रत्यक्षमिति । यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यमध्ये मानसमपि निविष्टमेव इत्यंच न मानसमिति पृथगुपन्यासोऽयुक्तः तथापि तद्व्यापारविरहेपि जायमानत्वादिति हेत्वनुपपत्त्या पृथक् मानसं निराकृतं गोबलीवर्दन्यायेन वाऽ प्रत्यक्षपदं मानसान्यप्रत्यक्षपरमिति ध्येयम् । ततः । मानसात् । अनुभूयमानत्वात् । उपमित्यनन्तरं उपमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात् मानसानन्तरं ताहशप्रतीत्यनुदयाच्चमानसत्वं तस्या इत्यर्थः अनुभवानादरेत्वाह । अन्यथेति । अनुभवानादरे [illegible] । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य मानसानन्त-

व्याप्तिज्ञानाद्यभावादनुत्पत्तेः। नापि शाब्दं गवयत्ववि-
शिष्टोपस्थापकपदाभावात्। उपमितौ अयं गवयपदवाच्य
इत्याकारिकायां गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाह-
नात् न तु गोसादृश्यावच्छेदेन तस्य गौरवेणानवच्छेद-
कत्वात्। अन्यथा प्रतीतिमूलव्यवहारप्रसङ्गः। नवा स्व-

वानुदयेनानुमितेरतिरिक्तत्वासिद्धिः अनुभवापलापे तु तस्या अप्यतिरि-
क्तत्वं विलयेतेति भावः व्याप्तिज्ञानादीत्यादिपदात्पक्षधर्मताज्ञानपरिग्र-
हः। पदाभावादिति। शाब्दबोधसामान्ये पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया
तच्छून्यकाले चोपमित्युत्पत्त्या नोपमितेस्तद्रूपत्वमिति भावः ननु गोसा-
दृश्यं गवयपदवाच्यं इत्याकारकं गोसादृश्याश्रये गवयपदवाच्यत्वावगाहि
ज्ञानमुपमानं ततश्च गोसादृश्यावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिनी उप-
मितिरुत्पद्यते तत्र च गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावेऽपि गोसादृश्यवि-
शिष्टोपस्थापकपदसत्त्वात् शाब्दत्वे बाधकाभाव इत्यत उपमित्याकारं प-
रिच्छिनत्ति। उपमिताविति। अयमिति। गवय इत्यर्थः। इत्याकारिकायामुपमिता-
वित्यस्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहित्वे गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवा-
च्यत्वावगाहनादित्युक्तिविरोधात् अन्यथा अप्रतीतमूलकव्यवहारापत्तिरिति
दोषानुद्धाराच्च नत्विति। ननु गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहन-
मिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। तस्य। गोसादृश्यस्य। गौरवेण। गवयत्वा-
पेक्षया गौरवेण। तदनवच्छेदकत्वात्। गवयपदवाच्यत्वानवच्छेदकत्वात्।
ननु गवयत्वस्यावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वस्याप्रतीतौ तदु-
पपत्तये प्रमित्यन्तरस्वीकरणीयमिति महद्गौरवमिति तदपेक्षया गोसादृ-
श्यस्य गवयत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि अवच्छेदकत्वकल्पनं ज्यायः धर्मिकल्प-
नातो धर्मकल्पनायां लघीयस्त्वमिति न्यायादित्यत आह। अन्यथेति। गोसा-
दृश्यस्य अवच्छेदकत्वं स्वीकृत्य प्रमान्तराकल्पने इत्यर्थः। व्यवहारः। शा-
ब्दबोधः। शब्दप्रयोगो वा। न प्रतीतमूलं अप्रतीतार्थस्येत्यर्थः अप्रतीतज्ञानामूलकं
एवं स्यादिति यावत् अत्र गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाह-
नात् अतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानात् गवय इति पदाच्छाब्दबोधोऽ-
नुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकप्रतीतिग्रहस्यैव हेतुतया
गवयत्वप्रकारकप्रति[illegible]पदाभावात् एवं व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हे-

तिरियं । पूर्वमननुभवात् । अतो अतिरिक्तैवेयं । तस्याः करणं सादृश्यविशिष्टतत्पदवाच्यरूपवाक्यार्थानुभवः । तत्स्मृतिद्वारं गवयत्वादिरूपावच्छेदकविशिष्टे सादृश्यज्ञानं च तत्सहकारीति संप्रदायः । तच्चोपलक्षणं । वैधर्म्यज्ञानादुपमित्युत्पत्तेः । यथा कीदृशी पृथ्वीति शिष्येण पृष्टे ज-

---

तुतया तादृशशाब्दबोधाभावात्तदुत्तरतादृशव्यवहारानुपपत्तिश्चेति गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयं गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावान्नशाब्दात्मकमिति । एतेन शाब्दत्वनिराकरणप्रस्तावे गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्यस्य वेति विचारस्य प्रकृतानुपयोगात्तद् अग्रे च उपमित्याकारप्रदर्शनस्थानीयं चत्वादि दूषणपास्तम् उक्तहेतुत्रयाद्यथैव सर्वसामञ्जस्यादिति ध्येयम् नापि स्मृतिरित्याह । नवेति । अनुभवागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः तस्मात्प्रत्यक्षादिषु अन्तर्भावासंभवादतिरिक्तैव । अनुमित्यादिभ्यो प्रतिरिक्तैव । इयम् । अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रतीतिभ्यो भिद्यते तद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यनुमानं बोध्यम् । संप्रदायमतमाह । तस्याः करणमिति । सादृश्येति । सादृश्यविशिष्टे । सादृश्याश्रये गोसदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थानुभव इत्यर्थः । तत्स्मृतिः । सादृश्यवाक्यार्थस्मृतिः । द्वारं । व्यापारः । गवयत्वेति । अयं । गोसदृश इत्याकारकसादृश्यनिश्चयः । अतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपो उपमानसहकारीत्यर्थः । ननु सादृश्यकरणकज्ञानवत् वैधर्म्यकरणकज्ञानस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आह । एतच्चेति । एतत्सादृश्यज्ञानं वैधर्म्यज्ञानजन्योपमिति व्युत्पादयति । यथेति तच्छब्दार्थेति । जलादिविधर्मगुणावती पृथ्वीति गुरुवाक्यार्थस्मरणादित्यर्थः । एवं गन्धवतीति पूर्वं जलादिविधर्मगुणत्वेन इदानीं तु गन्धत्वेनेति भेदः । इत्युक्तमिति इति । गुरुणोक्तमिति इत्यर्थः । ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यस्याप्युपमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः परस्परजन्योपमितौ व्यभिचारेण कथं करणत्वसंभव इत्यत आह । तस्मादिति । सादृश्यज्ञानजन्योपमितेरिव वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितेरप्यनुभवसिद्धतया ऽपलापानर्हत्वादित्यर्थः । यत्किञ्चिदिति । सादृश्यवैधर्म्यान्यतरविशिष्टे इत्यर्थः । विशिष्य । विशेषधर्मपुरस्कारेण । अपरिचितेति । अनिर्णीतशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेत्यर्थः । ग-

लादिविधर्मगुणवता गुरुणा उच्चरितः सन् यदा जलादि-
विधर्मगुणवतीत्यनुभवति तदा तच्छब्दार्थस्मरणादस्य उ-
पमितिः संपद्यते इयं पृथिवी पदवाच्येति। एवं गन्धवती
पृथिवीति उच्चरितेऽपि ज्ञेयं। तस्माद्यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे
विशिष्टया विदितसङ्गतिकपदवाच्यतारूपवाक्यानुभवः क-
रणं किञ्चिद्विशिष्टतद्वत्ताधीः सहकारिणी। यदा सत्य-

गवयपदवाच्यं किञ्चिदस्तीति सामान्यतः शक्तिनिर्णयात् विशिष्येत्युक्तम् ए-
तएव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति हेतुत-
या विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधकः कीदृशो गवय इति प्रश्न उपपद्यते
इति बोध्यम्। करणमिति। उपमितिसामान्ये सादृश्यवैधर्म्यान्यतरधर्मि-
तावच्छेदककविशिष्यानिर्णीतशक्यतावच्छेदककपदवाच्यत्वरूपवाक्यार्था-
नुभवः करणमित्यर्थः। विसदृशेऽप्युपमिति प्रसङ्ग इत्यत आह। किञ्चिद्धर्म-
विशिष्टे इति। गवयत्वादिरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः। तद्वत्ताधीरिति। यद्विशि-
ष्टे पदवाच्यत्वानुभवस्तद्वत्ताधीरित्यर्थः। गवयत्वादिविशिष्टे सादृश्यधीरिति
यावत्। ननु एकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टे पदवाच्यत्वा-
वगात्युपमित्यनुदयात् यद्धर्मावच्छेदेन सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनैव
पदवाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरित्युपेयम् एवं च गवयत्वादिरूपलघुधर्मा-
नुपस्थितौ यदा गुरुधर्मविशिष्टे एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव प-
दवाच्यत्वावगाहिन्युपमितिः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह। यदा चेति। लघुध-
र्मे। गवयत्वादिरूपजातौ। तदस्फुरणे। गवयत्वास्फुरणे। गुरुधर्मेति। विलक्ष-
णसंस्थानवत्त्वरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः। सादृश्यादीत्यादिपदात् वैधर्म्यपरि-
ग्रहः। तदवच्छेदेनैव। विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैव। वाच्यता
ग्रहः। गवयपदवाच्यताग्रहस्य गुरुधर्मविशिष्टे पदवाच्यताग्रहः। बाधा-
दिति। लघुधर्मोपस्थितौ लघुधर्मे शक्यतावच्छेदके संभवति गुरुधर्मे त-
त्त्वोकारस्यान्याय्यतया लघुधर्मविशिष्टएव पदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुत्प-
द्यते गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरजायतइति
भावः। केचित्तु लघुधर्मानुपस्थितौ गोसादृश्याद्यवच्छेदेनापि पदवाच्यत्वा-
वगाहनात् सादृश्यं गौरवेणानवच्छेदकमित्युक्तमयुक्तमित्यत आह। यदा-
चेति। गुरुधर्मविशिष्टे। सादृश्यादिधर्मविशिष्टे। तदवच्छेदेनैव। सादृ-

पि लघुधर्मेतद्दस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यादि-ज्ञानं जायते। तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यताग्रहो जायते। स भ्रमो गौरवेण बाधादिति संक्षेपः॥ इत्युपमानम्॥

स्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः। इति व्याचक्षते तदसत् गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्य ज्ञानं जायते इत्यस्यासङ्गत्वापत्तेः गोसदृशो गोसदृश इति सादृश्यज्ञानस्यासंभवित्वादिति दिक्।

ननु संभवत्येवं यद्यनुमानस्य प्रमाणत्वम् अनुमानाधीनशक्तिग्रहमूलकत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्य तदेव तु न प्रमाणाभावात् एवंच नोपमानशब्दयोरपीति व्याहतं चत्वारि प्रमाणानीति तथाहि वह्न्यादिगोचरप्रवृत्तेर्वह्निव्याप्यवत्पर्वतः परामर्शरूपविशेषदर्शनसूचकप्रत्यक्षादेवोपपत्ते र्नानुमानस्य प्रमाणत्वं नचान्वयव्याप्तिज्ञानकाले साध्यज्ञानस्यावश्यकत्वात् वह्न्यादिविषयकोपनीतभानोपपत्तावपि इतरभेदज्ञानशून्यकालीनइतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावात्तदुपनीतभानासंभवेन तत्र प्रमित्यन्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् अभावत्वादिसामान्यलक्षणसन्निकर्षेणेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः एवं घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्गविषयकविलक्षणप्रमितिरसिद्धा शाब्दबोधपूर्वं पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तादृशोपनीतभानेनैव निर्वाहात् नच संसर्गोपस्थितेरनैयत्यात् कथं संसर्गबोध इति वाच्यम् बाधाभावादिबलात् तस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् नच तदुपनीतभानं प्रति तदुपनायकज्ञानत्वेन कार्यकारणभावे व्यभिचार इति वाच्यम् सांसर्गिकविषयताभिन्नाऽलौकिकविषयतायास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् प्रमित्यन्तरस्वीकारे तन्निरूपकबहुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशे लाघवस्यातिस्फुटत्वात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्यहेतुतया संसर्गविषयकयोग्यताज्ञानस्य सत्त्वात्सांसर्गिकविषयताभेदानिवेशेऽपि क्षत्यभावाच्च एवं गवयत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानसहकृतगोसदृशो गयपदवाच्य इति ज्ञानोत्तरोत्पन्नमयं गवयपदवाच्य इति ज्ञानमप्युपनीतभानमेवेति कथमेतदिति चेदत्राहुः लिङ्गपरामर्शोत्तरोत्पन्नप्रमित्युत्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-

स्तावदनुभवसिद्धः तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतयानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् अथ वह्निमान् पर्वतो घटवान् इत्यनुमित्यनन्तरं पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्त्या वह्निनिष्ठविधेयताख्यो विलक्षणविषयताविशेष उपगन्तव्यः यदभावादनन्तरं न तादृशानुव्यवसायः एवं चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषावग्यकत्वे नोपपत्तिरत एवानुमितित्वजातिस्वीकार इति ततस्तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न । लिङ्गपरामर्शविरहे तादृशविषयताकज्ञानानुत्पत्त्या तदवच्छिन्नकरणतयैव । तस्य प्रमाणान्तरत्वमिति वस्तुतस्तु अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयतामात्रविषयकत्वे व्याप्तिशाब्दबोधोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमित्यापत्तिशाब्दबोधादिषु तादृशविषयतैक्यात् अनुमितित्वजात्यङ्गीकारे तु आपत्त्यादिषु तादृशजात्यसत्त्वान्न तादृशानुव्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकरणतया अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमेव एवं शब्दश्रवणानन्तरं जायमानज्ञानानन्तरं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तद्विषयतया सिद्धशाब्दत्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतया शाब्दप्रमाणसिद्धिः एवमुपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादुपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वमिति नन्वास्तामनुमितित्वादि तथापि तत्प्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तां तदवच्छिन्नकरणस्य च न प्रमाणान्तरत्वं अथानुमित्यादेर्मानसत्वे तदुत्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः अनुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादिति चेन्न । लौकिकविषयताशालिसाक्षात्कारस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वात् अत एव सुरभि चन्दनमित्याद्युपनीतभानानन्तरं चन्दनं पश्यामि न सौरभमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः सङ्गच्छते तत्र च लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यञ्जकतया नानुमित्याद्युत्तरं साक्षात्करोमीति प्रत्ययः अथैवं तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावः साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावेन प्रत्यक्षस्याप्रयोजकत्वाच्च अनुमानस्यापि मानत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् अत्र कश्चित् अनुमितित्वादेः प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे त्वनुमित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तेः तदकल्पनमयुक्तं लाघवमनुगममेवेति तदसत् अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे त्वाचपरामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञानेऽनुमितित्वानापत्तेः चाक्षुषत्वस्य तद्व्याप्यत्वसत्त्वे चाक्षुषासम्भवि परस्परव्यभिचारिण्योरेकत्र समावेशे सांकर्यापत्तेरिति चा

क्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपगन्तव्यम् एवं चानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादि वारणाय चाक्षुषादिकं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं एवं च सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं मयापि न कल्प्यते इति लाघवं ननु अनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप्यत्वमेवास्तां अनुमितिसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्री-प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं मन्मते तु अनुमित्यात्मक मानसस्यैवोत्पादेन तन्निष्टापत्तेः नच वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिमानसवारणाय घटा-दिमानसे प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमनिवेश्य मानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् घटादिमानसं जायतामितीच्छा-नामुत्तेजकत्वानुरोधेन विषयं निवेश्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वा-त् एवं शाब्दादिस्थलेपीति मैवं घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वह्निमान-सानुदयेन चाक्षुषसामग्र्याः मानसं प्रति प्रतिबन्धकतायां घटादिचाक्षु-षसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्यन्यमानसत्वमेव चाक्षुषसामग्री प्रतिबध्यतावच्छेदकं भवता वाच्यमित्यनुमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् एव-मनुमितिसामग्रीकाले अनुमित्यन्यमानसवारणायानुमित्यन्यमानसत्वमनु-मितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धक-त्वकल्पनमावश्यकमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवं पुनर्बाधकम् एवं शाब्दोपमिति स्थले शाब्दान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवमिति . तेषां न मानसान्तर्भाव इति सम्यक् चत्वारि प्रमाणानीति दिक् ॥

इति श्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायामुपमानपरिच्छेदस्समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ शब्दो निरूप्यते तत्र शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः

श्रीगणेशाय नमः ॥ जटाजूटलसद्गाङ्गजलमस्तकभूषितः ॥ पुनातु गिरिजाप्रेमपात्रमेकमनेकधा ॥ १ ॥ उपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या उपमाननिरूपणानन्तरं शब्दं निरूपयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते । अथेति । अत्र ज्ञायमानपदस्य शब्दप्रमाणतया पदे उपमानोपजीवकत्वाभावात्फलयोः स्वरूपफलयोश्च सङ्गतिर्बोध्या । तस्याश्च फलनिष्ठत्वेपि स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरंपरासम्बन्धेन करणनिष्ठत्वात्करणयोरानन्तर्यमवसेयं तथाहि शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमितिः तस्याश्च सर्वस्या एव शाब्दबोधजनकत्वेन फलयोरुपजीव्योपजीवकत्वसंभवः । एवं स्वरूपफलयोरप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानप्रमाणस्योपमितिद्वारा शाब्दबोधोपजीव्यत्वादिति । केचित्तु । ज्ञायमानं पदं करणमित्यस्य शक्तत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थात् सविशेषणेहि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन स्वर्गध्वस्त इतिवद्विशेषणीभूतशक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्वसम्भवेन स्वरूपतउपजीवकत्वमपि सङ्गतिरित्याहुः ॥ पदज्ञानस्य शब्दप्रमाणत्वाङ्गीकर्तृनवीनमतेतूपमितेः शक्तित्पदविषयकत्वे नातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाणस्योपमित्यात्मकशब्दप्रमाणे उपजीव्यत्वेन स्वरूपतउपजीवकत्वमक्षुण्णमेवेति द्रष्टव्यं । नन्वतिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणस्यापि अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानोपजीव्यत्वादुपमानमेवादौ निरूपितं नतु शब्द इत्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न । प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया एवात्र सङ्गतित्वात् । प्रमाणतावच्छेदकधर्मश्चेन्द्रियत्वादिः । अवच्छिन्नत्वं च व्यापकत्वम् । एवंचोपमानस्य सङ्केतमात्रग्राहकतया सर्वस्यैवोपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं शब्दप्रमाणस्य नतु सर्वस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वं घटमानयेति शब्दे तदभावात् । न च पदज्ञानत्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुतया घटमानयेति शब्दनिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यतायाः उपमाने सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीवकताया विवक्षितत्वात् । प्रमाणविभाजकोपाधिश्च साक्षात्कारकरणत्वादिः । अवच्छिन्नत्वंचात्र स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्थं च शाब्दत्वादेरुपमितिकरणत्वनि(य)तत्वादतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वादेव तथात्वेन तस्य च प्रमाणत्वावच्छेदकशब्दप्रमाणत्वस्य व्यापिकोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया अनवच्छेदकत्वादुक्तदोषाभावात् ॥ केचित्तु । यत्र कीदृग्गवय इति प्रश्नानन्तरं चित्रलेखादिना सादृश्यपिण्डप्रदर्शनं तत्रातिदेशकवाक्यं विनापि मानसरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानादयं व्यभिचारा[illegible] गवय इति उप-

शाब्दत्वं शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः जन्य-

मानं शब्दोपजीवकत्वाभावान्नाविनिगमइति वदन्ति । तदसत् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैवप्रपूर्यतइति न्यायात्तत्रापिईदृग्गवयइत्यभिप्रायिकशब्दकल्पनाया आवश्यकत्वाच्छाब्दी आकङ्क्षा शाब्दबोधगोचरेच्छा शब्देनैव विषयसन्निधारा निवर्त्यतइतितदर्थात् यदि च प्रष्टुर्यदाज्ञानमात्रे इच्छा न तुशाब्दबोधेतत्रशब्दकल्पनानवकाशः तत्रशाब्दगोचरेच्छाया अभावेनतादृशन्यायस्यानवतारात् । नचातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्याशाब्दत्वे नैवोपमितिकरणतया शब्दकल्पनमावश्यकं पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वात् । शाब्दी । शाब्दबोधोपयोगिनी । आकांक्षा । अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरूपा । शब्देनैव प्रपूर्यते । संपाद्यते इत्यर्थात् तादृशन्यायस्यावतारादितिवाच्यम् । अतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दत्वेनोपमितिकरणत्वे मानाभावात् । परित्यज्यनिश्चिताव्यभिचारकं रूपं दृष्टमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् । न च निश्चयत्वमपेक्ष्य शाब्दत्वस्य लघुतया तान्निवेश एव सम्यगिति वाच्यम् । मादृश्यज्ञानस्योपमानत्ववादिमतइवातिदेशवाक्यस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवानतिप्रसङ्गेन निश्चयत्वानिवेशे प्रयोजनाभावादिति विभाव्यते तथापि व्यवहारादिनापि शक्तिग्रहाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचाराच्छब्दप्रमाणेपि उपमानोपजीवकत्वव्याघातः । क्वाचित्कोपजीवकत्वस्य च शब्दप्रमाणइवोपमानप्रमाणेपि सत्वादविनिगमतादवस्थ्यादिति न किंचिदेतत् । नव्यास्तु स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादितिन्याय एवाविनिगमकः नतुसङ्गतिरिति तस्यास्तुल्यत्वेपि नचारित्याहुरितिदिक् । निरूप्यतइति । लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवर्त्तमाननिरूपणविषयः शब्दइत्यर्थः । तत्र । शब्देनिरूपणीये । शाब्देति । अत्र शब्दप्रमितिकरणत्वं लक्षणं प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावतिव्याप्तमतः शाब्देति । ननु शाब्दत्वं शब्दजन्यत्वं तथाच शब्दजन्यप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवस्यति तच्च विषयविधया शब्दजन्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणे श्रोत्रे त्रिये ऽतिव्याप्तमित्यत आह । शाब्दत्वं चेति । तथाच शाब्दत्वरूपजात्यवच्छिन्नप्रमितिकरणत्वं नतन्त्रे तिनातिव्याप्तिरितिभावः ॥ केचित्तु अतीतानागतशब्दे ऽनुसन्धानादपि शाब्दबोधोदयाच्छब्दो नकरणं किंतुशब्दज्ञानं इत्यं च शब्दजन्यप्रमाकरणत्वस्यलक्षणत्वे ऽसम्भवः शब्दज्ञानजन्य प्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वे तु विषयविधया शब्दज्ञानजन्यप्रत्यक्षप्रमाकरणे मनस्यतिव्याप्तिरत आह । शाब्दत्वं चेतीत्याहुः । शाब्दत्वस्यप्रत्यक्षाद्यन्यत्वरूपत्वे गौरवादाह । शाब्दत्वं चेतीत्यपिकश्चित् । ननुलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदइत्यत आह । जन्येति । केचित्तु ननु शब्दात् घटंप्रत्येमीत्येवानुभ-

पदधीजन्यत्वव्यभिचारी अनुभवत्वाऽव्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाऽव्यभिचारी जातिशून्यधीत्वं वा सत्यन्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय तत्तादृशीनां प्रत्यक्षादिजातीनां सत्वात्। जातिशून्यत्वं अनुभवत्वाऽव्या-

---

वा ननु शब्दात् तथैवोत्पत्त्यात्मविशेषगुणानां विषयतावच्छेदकभानानुपगमात् तथाच शब्दजन्यघटादिविधेयकज्ञानत्वमेव तद्विषयीभूतज्ञानत्वातिरिक्तशाब्दत्व जातिरित्यत आह। जन्यपदधीत्याहुः। तदसत्। शब्दलिङ्गकघटानुमितेरपि शब्दजन्यघटविधेयकज्ञानत्वेन तदुत्तरमपि शाब्दयामीति प्रतीत्यापत्तेः शाब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तदस्वीकरमादायैवेदृशीय लक्षणप्रणयनेतद्व्यापकशाब्दत्वस्येत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यवधेयम्। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिणी अनुभवत्वाव्यापिका च या जातिः प्रत्यक्षत्वादिस्तच्छून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिणी या जातिरुपमितित्वं तच्छून्यधीत्वमिति लक्षणार्थः। अतिव्याप्तिं वारयति। तत्रेति। प्रत्यक्षानुमितिस्मृतिष्वित्यर्थः। तादृशीनां। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्यापकानां। सत्वादिति। तथाच तच्छून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। स्मृतित्वस्य जातित्वमनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन। ननु प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय जातिशून्यत्वे सतीत्यास्तां यदि च शाब्देऽपि ज्ञानत्वादिजातिसत्वादसंभवइति विभाव्यते तदाऽनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे सतीत्येवास्त्वत आह। जातिशून्यमिति। जातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः। अनुभवत्वेति। अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः। अनुभवत्वादीनामिति। आदिना ज्ञानत्वगुणत्वसत्वादिपरिग्रहः। तथाचेदृशजातीनां सत्वाज्जातिशून्यत्वं न वक्तव्यमित्यर्थः। अत्र यद्यपि ज्ञानत्वादीनामित्येव वक्तुमुचितं तथापि तदव्यापकत्वञ्च तच्छब्देनानुभवत्वपरामर्शादनुभवत्वादीनामित्युक्तं। तदव्यापकेति। अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः। अनुभवत्वाव्यापकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह। जन्येति। तथा। असंभवि। तादृगिति। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारीत्यर्थः। नन्वनुभवत्ववारणायानुभवत्वान्यत्वमेवोपादीयतामित्यत आह। आदीनामिति। आदिना ज्ञानत्वपरिग्रहः। अनुभवत्वाव्यापकत्वं चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेनानुभवत्वादि व्युदासः। नन्वनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादीयते कृतमव्यापकत्वघटितत्वेनेति चेन्न। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वनिवेशे गौरवात्। एवमनुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात्तद्वारणाय

पदजातिशून्यत्वं चाऽसंभवि। अनुभवत्वादीनां तदव्यापकत्वात् तस्य च सत्वात्। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमपि तथा। तादृगनुभवत्वादीना सत्वात्। पदधीजन्यत्वव्यभिचारि अनुभवत्वापरजातिशून्यत्वं चानुमितावपि।

भेदघटकव्याप्यत्वस्यावश्यं वाच्यतया तिगौरवाच्च। मन्मतेऽनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभवत्वे असत्त्वेनानुपपत्त्यभावात्। स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय चरमधीपदस्यानुभवपरत्वं विनानिर्वाहाच्चेति पदजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमिति कृतेऽसंभवः। ज्ञायमानपदस्य करणत्वासंभवेन शाब्दत्वस्यापि पदजन्यत्वव्यभिचारित्वादतःपदधीति। इत्थंच जन्यपदध्यावृत्तिमाह। पदधीति। नन्वनुमितित्वस्यापि तादृशस्य सत्वात्कथमतिव्याप्तिरतआह। अनुमितित्वस्येति। भगवादिति। अनुमितित्वस्येश्वरीयपदधीजन्यत्वव्याप्यत्वेनाव्यभिचारिजातित्वेन तच्छून्यत्वं चानुमितावपीत्यनतिव्याप्तिः। जन्यपदोपादाने चानुमितित्वस्यापि तथात्वेन तच्छून्यत्वाभावान्न क्षतिरिति भावः। अतः। अतिव्याप्त्यादितः। संसूदितमिति। जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वात्तमित्यर्थः। अत्र जन्यत्वव्यभिचारीति जन्यधीत्वव्यभिचारीति धीत्वव्यभिचारीति धिजन्यत्वव्यभिचारीति जन्यजन्यत्वव्यभिचारीति च नोक्तं अनुमितित्वस्य जन्यत्वजन्यज्ञानत्व ज्ञानत्वधीजन्यत्वव्याप्तिज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वात्तद्व्यभिचारिजातिशून्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः। जन्यपदधीत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमात्रोक्तौ शाब्दत्वस्यापि तथात्वेनासंभवापत्तिरिति विशिष्टमुपादेयमेव। ननु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्यापकजातिशून्यत्वमेव लक्षणमस्तु कृतं विशेष्यदलेनेत्यत आह। उपमिताविति। उपमितेः पदविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिप्रत्यक्षत्वादिजातिशून्यत्वादितिभावः। शून्यान्तं पदविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यत्वमित्यर्थः। पदविषयकशाब्दबोधे पदस्यापि भानात् पदविषयकत्वसमानाधिकरणशाब्दजन्यत्वाभावादसंभव इति समानाधिकरणेति विहायाव्यभिचारीति। ननु सर्वत्र शाब्दबोधे पदस्य भानेबाधकाभावात शाब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वव्यभिचारित्वमेवेति चेन्न। तथा पदजन्यपदार्थोपस्थितितात्पर्यज्ञानादेरेव शाब्दबोधहेतुतया शब्दस्य सर्वत्र भाने मानाभावात् यत्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले घटमानयेति शाब्देच्छाबलात् शाब्दबोधः तत्र शब्दविषयकशाब्दं जायतामितीच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन शब्दशाब्दानुपपत्तेश्च घटशाब्दे-

अनुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वात् अतः समुदितमुपात्तम् । उपमितावति व्याप्तिवारणाय शब्दान्तं ॥

च्छाया अपि तर्कोत्तेजकत्वे तत्तदिच्छाभावकूटनिवेशेनातिगौरवात् मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तेश्चेति शब्दादिविषयकशाब्दस्यैवोत्पत्त्या शाब्दत्वस्य पदाविषयकत्वाव्यभिचारित्वाभावेनासंभवाभावादिति नाकिञ्चिदेतत् । जाताविति । जात्यादाविवर्थः । तत्र ज्ञात्वभावादिति भावः । मणिकृतस्तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमिति शब्दलक्षणं । प्रयोगो वाक्यं तद्धेतुभूतं यदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यशब्दत्वप्रमाणशब्दत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थभ्रममादाय वह्निना सिञ्चतीत्यादौ अयोग्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदं तथापि पदार्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिव्याप्तिः प्रयोगहेतुभूतेति । इत्थं चार्थपदस्य वाक्यार्थपरत्वपर्यवसानान्न पदार्थतत्त्वज्ञानमादायातिव्याप्तिः । तथाहि हेतुपदसमभिव्याहृतभूतपदस्य भूप्राप्ताविति धात्वनुसारादितरनिरपेक्षव्युत्पन्नतया सजातीयैरनपेक्ष्यस्य विवक्षिततया यत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगकर्त्तव्ये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं लब्धं नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमपि अर्थज्ञानापेक्षप्रयोगहेतुवाक्यार्थज्ञानात्मकार्यं तत्त्वज्ञानस्यैवापेक्षणीयत्वादिति अत्र च प्रयोगो वाक्यं तथाच तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकप्रमात्मकज्ञानं प्रकृतवाक्ये जननीये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थः । वाक्यार्थज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वपूर्ववर्त्तिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यापेक्षणादसंभवः अन्यथा तस्याहेतुत्वापत्तेरिति स्वोत्तरोत्पन्नत्वमपि स्वजन्यज्ञानविषयकज्ञानान्तरे विशेषणीयम् । तथाच तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं यत्प्रकृतवाक्यार्थस्य प्रमात्मकज्ञानं स्वस्मिन् जननीये तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकस्वोत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितम् । अत्र स्वोत्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदमर्थतत्त्वज्ञानपरं स्वपदान्तराणि प्रकृतवाक्यपराणि । पदार्थतत्त्वज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वोत्तरोत्पन्नप्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकस्य वाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षणान्न पदार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमादायायोग्येऽतिव्याप्तिरिति । संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे शब्दपदं । प्रमाणमात्रस्य लक्ष्यत्वे प्रत्यक्षादावव्याप्तेर्लक्ष्येऽपि शब्दपदमनुषञ्जनीयमिति । ननु तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं प्र

मात्मकं ज्ञानं स्वस्मिन् जननीये तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयकप्र मान्तरं नापेक्षते तादृशप्रमाजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्व मितिफलितं प्रमात्वं च यावद्भ्रमभिन्नत्वं नातः आंशिकप्रमामादायातिप्रसङ्गः इत्थं च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ पदार्थतत्त्वज्ञानस्य स्वसमानजातीयवाक्यार्थज्ञानान्तरापेक्षतया तदादायातिव्याप्त्यभावेपि कण्ठाभिघात वाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमामादायातिप्रसङ्गः। वह्निकरणसेकानुकूलकृतिमानिति प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकरणताघटकाभावादिघटकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकविषयकार्थतत्त्वज्ञानत्वात् तेन च वाक्ये जनयितव्ये सजातीयज्ञानान्तरानपेक्षणादिति। एवं शब्दो द्रव्यमिति वाक्यस्यापि तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयतया तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयवाक्यविषयकवाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमानादाय शब्दो द्रव्यमित्ययोग्यवाक्येऽतिव्याप्तिः। अपि च पयः करणकसेकानुकूलकृतिमान् गुणश्च द्रव्यमित्यांशिकभ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः। तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञानस्य च स्वसमानजातीयास्मदीयवाक्यार्थज्ञानसापेक्षतया तदादाय लक्षणागमनात्। अन्यथा तदीयपदार्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् इति कथमेतदिति चेन्न। यादृशार्थतत्त्वज्ञानं स्वसमानजातीयज्ञानान्तरानपेक्षं सत्प्रयोगहेतुस्तज्जन्यत्वमिति न लक्षणार्थः किंतु प्रयोगहेतुभूतं पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रकृतवाक्यार्थजन्यज्ञानविषयविषयकं तज्जन्यत्वं लक्षणं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानं यद्यत्संसर्गकं यद्यत्प्रकारकत्वावच्छिन्नयद्यद्विशेष्यताकं तत्संसर्गकतत्प्रकारकतत्तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति पर्यवसितोर्थः। वह्निनासिञ्चतीत्यादौ वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति बोधोदयेन तद्विषयविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। एवं शब्दो द्रव्यमित्यादावपि भ्रमात्मकसमूहालम्बनजन्ये पयसा सिञ्चतीत्यादौ न ईश्वरीयप्रमामादायसङ्गतिः। एवमन्यत्र शुकोदीरितावाक्ये मौनिश्लोकादावपीति। अथ यत्र वह्निना सिञ्चति पयसा सञ्चतीत्यादिवाक्याभ्यां वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमान् पयः करणकसेकानुकूलकृतिमानिति समूहालम्बनशाब्दबोधः तत्र पयसा सिञ्चतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः। तद्वाक्यजन्यज्ञानं यद्यद्विशेष्यताकं तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिरिति चेन्नैवं यद्यद्विशेष्यताकत्वांशे स्वजन्यता तद्विशेष्यताकत्वांशे भ्रमभिन्नज्ञानत्वस्याविवक्षितत्वादित्याहुः। इदं च बुबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति वाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति सम्प्रदायमतेन। नव्यास्तु बुबोधयिषया श

जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदं। सोऽयं शाब्दः सकलज-
नानुभवसिद्धो दुरपन्हवः। तज्जनकत्वमपि तथा। आगोपा-
लाङ्गना माच पण्डितं चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रती-
तेः केवलमनुमानविषया ऽन्यथावेति विप्रतिपद्यन्ते। तत्रा-
नुमानविषयेति वैशेषिकादयः॥ नैयायिकास्तु पृथगेव

न्यथासिद्धतया तस्य कारणत्वासम्भवेन तदुपेक्ष्य शाब्दप्रमितिकरणं श
ब्द इति फलघटितमेव लक्षणमत्र कृतमिति ध्येयं। प्रत्यक्षातिरिक्तप्र
माणसत्त्वे मानाभाव इति शब्दस्याप्रमाणतया ऽयथार्थं तन्निर्वचनमिति चा
र्वाकमतं कटाक्षयन् शब्दप्रमाणत्वं साधयति। सोऽयं शब्द इति। शाब्द
प्रमितिकरणं शब्द इत्यर्थः। सकलेति। शब्दं शृणोमीत्यनुभवविषय इ
त्यर्थः। दुरपन्हव इति। तादृशप्रत्यक्षस्यान्यविषयकत्वे बाधाच्छाब्दविष
यकत्व एव पर्यवसाने शब्दसिद्धिः प्रतीतेस्तदसाधकत्वे पदार्थमात्रो
च्छेद इत्यर्थः। ननु न वयं शब्द एव नास्तीति ब्रूमोऽपितु तस्यातिरिक्तशा
ब्दप्रमितिकरणत्वमेव नास्तीत्यत आह। तज्जनकत्वमपीति। तस्य। शब्दस्य
जनकत्वमपि। शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः। वस्तुतस्तु सोऽयं शाब्द इति
पाठः शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धः शाब्दबोध इत्यर्थः। तज्जनकत्वमपि। शब्दे
तादृशशब्दप्रमितिकरणत्वमपीत्यर्थः। तथा। दुरपन्हवः। तत्र हेतुमाह। आ
गोपेति। प्रतीतेरिति। वाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षविषय
त्वासम्भवेन प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिस्वीकारः शब्दस्य तत्करणस्वीकारश्चाव
श्यक इति भावः। नन्वस्तु शब्दस्य प्रमाणत्वं आस्तां च तज्जन्यज्ञानस्य प्र
त्यक्षातिरिक्तत्वं तथाप्यनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञानस्यास्त्वतो व्यर्थं
पृथक्निरूपणमित्यत आह। केवलमिति। अनुमानविषया। अनुमान-
त्वेन। अन्यथावेति। शब्दविषयावेत्यर्थः। नतु तस्य प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमि-
तिजनकत्वमेव नास्तीति विवाद इति भावः। विप्रतिपद्यन्ते। विप्रतिपत्तिश्च
शब्दः अनुमितित्वासमानाधिकरणप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नजनकताश्रयो नवेत्याकारा।
अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्वैशेषिकाणां। विधिकोटिप्र-
सिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणे। इन्द्रियस्यैव प्रमाणतया प्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियत्वेन
हेतुत्वेन तादृशजनकताश्रयत्वात्। निषेधप्रसिद्धिश्च घटादावेव सुलभा।
अत्र सिद्धसाधनवारणायानुमितित्वासमानाधिकरणत्वनिवेशः। प्रत्यक्षे
विषयस्य हेतुतया शब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-

शब्दो मानं नत्वनुमानं । शब्दस्य अर्थाऽव्याप्यत्वात् । नहि-यत्र शब्दस्तत्र घटानयनादिरूपोऽर्थः शब्दस्याकाशवृत्ति-त्वात् । घटादेश्च तदवृत्तित्वात् । दृश्यते च व्याप्तिबुद्धिवि-

---

ताशालित्वात्प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशः । अनु-मितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणं नवेति प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्या-प्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यको नवेत्याकारो वा । पृथगिति । अनुमितिभि-न्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणमित्यर्थः । अतो न सिद्धसाधनव्याघातः । न-त्वनुमानं । नतु प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकम् अतो न शब्दलिङ्गकानुमानमादाय बाधः । नन्विदं घटानयनादिरूपार्थवत् शब्दत्वादित्यनुमानं स्यादित आह । शब्दस्येति । अर्थाव्याप्यत्वात् । स्वजन्य प्रतिपत्तिविषयार्थनिरूपितव्याप्यभाववत्त्वादित्यर्थः । अव्याप्यत्वमेव दर्शय ति । नहीति । तदवृत्तित्वात् । आकाशावृत्तित्वात् । तथाच व्यभिचरित सामानाधिकरण्यरूपाव्याप्तिः शब्दे न संभवति साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्या दिति भावः । ननु घटमानयेति पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग ज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् इत्यत्र च न वैयधिकरण्यं । नच रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानात् भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय पुरोवर्त्ति वि-शेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया न तत्सिद्धिरिति वाच्यं लाघवात्प्रवृत्तिविषयवृत्तीष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रवर्त्तकतया साध्यस्थज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतया प्रकृते तस्याप्युपगतत्वात् नचानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन स्मारितपदार्थत्वेनैव रज-तादिसिध्येत् न तु रजतत्वादिना प्रमेयत्वादिना तादृशज्ञानस्य प्रवर्त्तक त्ववारणाय रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति वाच्यं । पूर्वं र जतत्वादिना रजतत्वादेरुपस्थितत्वादितरबाधबलात्तेन रूपेणानुमितौ भान-संभवात् । अतएव सकर्तृकत्वानुमाने लाघवोपनीतमेकत्वादिकमपि भासते लाघवज्ञानेतरबाधातिरिक्तस्थल एवच व्यापकतानवच्छेदकरूपेण ज्ञानानभ्युपगमादिति । यद्वा एते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन विशिष्य रजतत्वादेः पक्षताव-च्छेदकतया तत्सिद्धिः । नच नदीजलसंसर्गपरतयोच्चारिते अहो विमलजलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति वाक्ये प्रत्यायके नदीकच्छपदार्थयोर्व्यभि-चारः तात्पर्यमर्मसाध्यासत्वादिति वाच्यं । तात्पर्यगर्भपरत्वेन निरूपिताका-

ङ्गादिमत्त्वाभावे नैवाव्यभिचारात् । ननु तथापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया यत्र योग्यतासंशयः तत्र योग्यतागर्भहेतुमत्तानिश्चयाभावादन्वयाऽबोधप्रसङ्गः । नच योग्यतासंशयस्य बाधसंशयपर्यवसन्नतया साध्यसन्देहस्य चानुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंशयान्यत्वमेव हेतुमत्तानिश्चयत्वमिति वाच्यं । गौरवात् साध्यव्याप्यसाधनवान्वेत्याकारकसंशयादनुमित्यापत्तिश्चेति चेन्न । अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इत्यत्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेऽपि नैयायिकैरनुमितेरभ्युपगमात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं । तस्य च योग्यतारूपहेतुविशेषणसन्देहेऽपि संभवात् न काप्यनुपपत्तिरत आह । इष्यते चेति । ननु व्याप्तिभ्रमादेरनुमितिरस्तु नच भ्रमात्मकपरामर्शजन्यत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं । विषयबाधस्यैव भ्रमत्वनियामकत्वेन दोषाभावादित्यत आह । इष्यते चेत्यपि कश्चित् । व्याप्तीति । पदनिष्ठव्याप्तिज्ञानशून्यानामित्यर्थः । नचेति । नहीत्यर्थः । अयं । व्याप्तिज्ञानशून्यकालीनः शाब्दप्रयोज्योऽनुभवः । तस्या । अनुमितेः । ननु इयं व्याप्तिज्ञानजन्या विलक्षणैवानुमितिः । नच तत्रानुमितित्वसत्वे मानाभावः समाने विषये शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं । सन्मते तत्र शाब्दात्मिकानुमितिस्वीकारेण तत्र तत्प्रतिबन्धकत्वात् एवं भिन्ने विषये ऽनुमितिसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकताद्वयकल्पने गौरवं सन्मते ऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्यत आह ॥ प्रतीयते चेति ॥ अनुमितमिति। नच व्याप्तिज्ञानादिघटितसामग्रीजन्यत्वानुमितित्वाभावात् तद्विषय इति वाच्यम् ॥ व्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानेऽपि तस्यानुभवसिद्धत्वात् । असाक्षात्कृतमिति ॥ यद्यपि नोपमितमितिवक्तुमुचितं तथाप्युपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटादिविषयकज्ञानस्य ततोऽसंभवेन तन्निराकरणस्याऽनिष्प्रयोजनकत्वान्नोपमितिशेष इत्यपि कश्चित् । तथा च शब्दजन्यज्ञाने ऽनुमितित्वाद्यभावेन विलक्षणप्रमित्यङ्गीकरणस्यावश्यकतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वमाशयकमिति भावः ॥ श्रुतमिति ॥ नैयायिकशब्दजन्यशाब्दबोधविषय इत्यर्थः ॥ श्रुधातोर्नानार्थत्वेन शाब्दत्वविशिष्टशक्तत्वात् "अतएवात्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिश्रुतिरप्युपपद्यते । इदं । घटकर्मकानयनादि ॥ नैयायिकेभ्य इति ॥ वैशेषिकस्य शब्दोच्चारयितृत्वे लिङ्गविधयैव तद्बोधकत्वान्नैयायिकेभ्य इत्युक्तं ॥ नैयायिकानां शाब्देच्छयैव पदोच्चारणात् शाब्दतात्पर्यज्ञानसंभवात् शाब्दबोध एव श्रोतुरितिभावः ॥ जरन्मीमांसकास्तु ॥ लौकिकवाक्यस्थले शाब्दबोधात्पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवद्वक्तृकत्वानुमिति

सामग्रीसत्त्वेनाप्तोक्तत्वानुमितिसंभवात वाक्यार्थज्ञानस्य वश्यकत्वात् तदुत्तरं च वेदस्थले कृप्तशाब्दसामग्रीत: शाब्दोत्पत्तेः लौकिकशब्दोऽनुवादकः अनुवादकत्वस्य गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात् । स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकतादृशविशेष्यक तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत्। स्वपदमनुभवपरं वेदत्वस्य पौरुषेयत्वे नाप्तोक्तत्वानुमानासंभवात् अननुवादकत्वादप्रामाण्यम्। अनधिगतार्थानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वात् । तच्च गृहीतग्राहीतरानुभवकरणत्वं । स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्ति स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमिति यावत्। स्वसमानाकारत्वं च स्वस्मिन्यादृशो तद्विशेष्यताकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारतातादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्यूचुः ॥ तदसत् ॥ व्याप्तिस्मृतिविलंबेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभावेन प्रथमत एव शाब्दबोधादननुवादकत्वेन प्रमाणत्वात् । ननु लौकिकवाक्ये इदमाप्तोक्तं नवेति संशये शाब्दबोधानुदयात् यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वात् शाब्दबोधात्पूर्वं तस्यावश्यकतेतिचेन्न । तत्कार्यतावच्छेदकं हि शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वालौकिकत्वे नज्ञातवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा । नाद्यः । वेदेतदभावात् ॥ न द्वितीयः॥आप्तोक्त वाऽनिश्चयेपि वेदानुकारेण पठ्यमानमन्वादिवाक्ये ऽपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्य शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । नापि तृतीयःलौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवाक्यस्थले कृप्तशाब्दसामान्यसामग्रीत एव लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवेन तस्याकारणत्वात् ॥ नच यत्संशयेत्यादिनियमेन तद्धेतुत्वनियम इति वाच्यम् । तत्संशयेपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् ॥ अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वेन च तादृगनियमाभावाच्च । एतेन शाब्दसामान्ये अनाप्तोक्तत्वशङ्काविरहो हेतुः सच लोके आप्तोक्तत्वानुमानात् वेदे त्वपौरुषेयत्वानुमानात् । नचापौरुषेयत्वनिश्चयदशायामेव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवत्पुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वरूपहेतुज्ञानसत्त्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धिसंभवाद्वेदस्याप्यनुवादकतापत्तिरिति वाच्यं। व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तद्विलंबादिति परास्तम् । अनाप्तोक्तत्वसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् योग्यतासंशयत्वादिति दिक्॥प्रभाकरास्तु । क्वचित् शाब्दभ्रमः क्वचित्प्रमेति नियमनिर्वाहाय शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणमुपेयं ॥ तच्च न योग्यता । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यतायाः वारकाभिप्रायप्रयुक्तपयसासिञ्चतीत्यत्रयोग्यत्वाभावेपि सत्वात् । अत्र दोषाभाव एव तथात्व

दोषाश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपाः वक्तृनिष्ठाः भ्रमश्च उच्चा-रणीयवाक्यार्थगोचरो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । सा च वाक्यार्थज्ञान-स्वरूपयोग्यस्य वक्तुरुच्चारणीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकः शुकीयवाक्यार्थ-निश्चयव्यतिरेकवारणाय षष्ठ्यन्तनिवेशः अन्यथाप्रतीतस्यार्थस्य अन्यथाप्र-तिपिपादयिषा प्रतारणा । सैव च विप्रलिप्सा । इच्छाविषयीभूतपूर्ववर्णा-नुकूलकण्ठताल्वाद्यभिघातान्त्यादिकालीना परवर्णानुकूलकण्ठताल्वाद्यभिघा-तः करणापाटवं करणं कण्ठताल्वाद्यभिघातः तस्यापाटवं तत्सामर्थ्यं इच्छावि-षयीभूतवर्णाननुकूलत्वमिति यावदिति चेन्न । भ्रान्तप्रतारकवाक्ये संवादे-न प्रमाणे प्रतारणारूपदोषसत्त्वेन व्यभिचारात् । अन्यथाप्रतीतस्याविद्यमा-नार्थस्यान्यथाप्रतिपिपादयिषात्प्रतारणात्वेनोक्तदोषान्तरेऽपि सर्वसाधा-रणदोषत्वस्यैकस्याभावेन तत्तदभावस्य प्रत्येकं कारणत्वे भ्रमस्थलेऽपि अन्यदोषाभावसत्त्वात्प्रमापत्तिः अभावकूटस्य च कारणत्वकल्पने गौरवात् विसंवादिशुकवाक्यादपि प्रमापत्तेश्च । तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेव लोकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रयोजकं ॥ यथार्थतात्पर्यकत्वं च यथार्थवा-क्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वं । एकपदार्थवदपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारित-तत्वमिति यावत् ॥ उच्चारितत्वं चानुसन्धीयमानत्वं तेन तन्मते वर्णानां नित्यैकत्वरूपत्वेऽपि नासंभवः न वा मौनिश्लोकादावव्याप्तिः । वेदे तु पूर्वपूर्वाध्यापकेच्छामादाय सङ्गतिः मूर्खपठ्यमानवेदस्य पण्डितपठ्यमानवे-दादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेये वेदे तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानमन्यैव सामग्रीति न व्यभिचारः । शुकवाक्येऽपि शिक्षकवाक्यमादायो-पपत्तिः ॥ वर्णानां तन्मते नित्यैकत्वरूपत्वात् । नच दैववशसंपन्नशुकबाला-दिवाक्ये गत्यभाव इति वाच्यं । तस्याप्रमाणत्वात् । व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादसंस-र्गाग्रहादेति । केचित्तु शुकबालादिभिन्नलौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थप्र-तीतीच्छयोच्चरितत्वं वदे वेदत्वादिशुकादिवाक्ये ऽबाधितार्थकत्वं नानैव शा-ब्दप्रमाप्रयोजकं एकशक्तिमत्त्वेन तेषां कारणत्वमितिनाननुगमः ॥ नचसर्वत्रा-बाधितार्थकत्वमेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यं । यत्रान्यघटाभिप्रायेण गेहे घटो-ऽस्तीत्युक्ते घटान्तरं दृष्ट्वा तमानयति तत्रान्यपरत्वेनाप्रमाणेऽपि प्रामाण्याप-त्तेः तदुक्तं ॥ "यत्परः शब्दः स शब्दार्थो" यतइतीत्याहुरिति दिक् ॥ तच्च ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति तज्ज्ञानंहेतुः । ज्ञातमुपयुज्यते । शाब्दबोधनिरू-पितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धावच्छेदकं शाब्दबोधनिरूपित-ज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य शब्दस्य शाब्दबोधे जननीये उपयोगित्वे सति सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यादिति तदर्थः ॥ सामान्यमुखी-

व्याप्तिः। यद्यज्ज्ञाननिरूपितज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य यज्ज्ञाने जननीये सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तत्तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकरणतायां विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवति यथा व्याप्तिः शब्दशक्तिश्चेति। अत्र भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरण इति। शाब्दबोधं प्रति ज्ञायमानकरणस्य शब्दस्य स्वप्रत्यक्षे जननीये उपयोगिनि शब्दनिष्ठश्रोत्रसमवाये व्यभिचार इति ज्ञानोपयोगीति। तथाच यज्ज्ञानं प्रति ज्ञायमान करणं तज्ज्ञाने जननीये सहकारीत्यर्थान्नदोषः॥ नच सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारः ज्ञायमान इत्यस्य ज्ञानविशिष्टेत्यर्थात् सल्लिङ्गपरामर्शस्य ज्ञानविशिष्टज्ञायमानकरणासहकारित्वात्। यस्मिन्सति यदभावात्कार्याभावस्तस्यैव तत्सहकारित्वात्। स्वविशिष्टस्यासहकारित्वात् तथाच तज्ज्ञाननिरूपितकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणस्य ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञाने जननीये सहकारित्वमर्थः पर्यवस्यति परामृश्यमानलिङ्गत्वेनैवानुमितिकरणतया परामर्शविशिष्टसत्वे परामर्शाभावासंभवान्न व्यभिचारः ह्रदो वह्निमान्ह्रदत्वादित्यादौ परामृश्यमानलिङ्गसत्वेऽपि व्याप्त्यभावेन प्रमानुमित्यभावात् व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिः व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिकरणत्वात् ज्ञायमानशब्दत्वे शब्दसमवायाभावसंभवेनैवं तादृशसहकारित्वस्य शब्दसमवायेऽभावेऽपि अद्यक्षणे धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यपरामर्शविशिष्टः धूमसत्वेऽपि धूमनिष्ठरूपाभावेन धूमचाक्षुषानुदयात् परामृश्यमानधूमस्य प्रत्यक्षे जननीये सहकारिभूते धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानोपयोगिनीत्यत्र ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञानपदस्य निवेशः॥ अत्रेदं चिन्त्यम्॥ परामृश्यमानलिङ्गसत्वेऽपि सल्लिङ्गपरामर्शाभावात्कथं सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारनिरासः। नच यज्ज्ञानं प्रत्युपयोगिता तज्ज्ञानकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणतत्सहकारित्वं विवक्षितं सत्परामृश्यमानलिङ्गत्वेन प्रमानुमितिहेतुत्वेन सल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्वे सत्परामर्शाभावासंभव इति वाच्यं॥ तथासति व्याप्तिवदिति दृष्टान्तासङ्गतेः॥ व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गत्वेन प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया सत्परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्वे व्याप्त्यभावासंभवेन तादृशसहकारित्वस्य व्याप्तावभावादिति। आत्ममनोयोगबाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवैलक्षण्यादिति। नच प्रमित्यजनकव्यावृत्तत्वं प्रमित्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति यावत्। नच सर्वांशे भ्रमाभावेन प्रमित्यजनिका ज्ञानजनिका सामग्र्येवाप्रसिद्धा प्रमितिपदेन भ्रमभिन्नत्वविवक्षणे च तस्मात्

भ्रमाप्रसिद्ध्या ऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं । स्वव्यधिकरणधर्म्मप्रकारकत्वानवच्छि-न्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्य प्रमितिपदेन विवक्षणात । तादृशी स्मृतिसाम-ग्र्येव प्रसिद्धा । अथानुभवस्य स्मृतिकारणतया लिङ्गपरामर्शस्याप्यन्तेनैव ज्ञानविशिष्टसहकारित्वेत्यच ज्ञानविशिष्टत्वस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । करणता-तिरिक्तज्ञानजनकताश्रयकारणकलापस्यैव ज्ञानजनकसामग्रीपदेन विव-क्षितत्वात् । अन्यथा स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृति-मादाय स्मृतिसामग्रयप्रविष्टस्य व्याप्तावप्यनवेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः ॥ अखण्डाभावसंपादकत्वाच्चासिद्धिवारकत्वेऽपि करणतातिरिक्तत्वस्य न वैयर्थ्यं वस्तुमात्रस्यैव स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृति-जनकतया प्रसिद्धिवारकत्वाच्च । जनकताकरणतोभयसाधारणस्य जनक-तात्वस्यैकस्याभावाद्विशिष्येव निवेशे करणत्वात्मकजनकताव्यक्तेर्न प्रवेशः । ननु करणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशङ्काया अनवकाशाच्च उद्बोधकव्यावृत्ता च स्मृतिजनकता निवेशनीया नातः उद्बोधकतया जनक-ताभादायासिद्धिः प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनाहेतुत्वाच्च नप्रमानुमिति प्राग भावे व्यभिचार इति दिक् ॥ केचित्तु । इष्टपदं तद्विषयवैशिष्ट्यावगाहि-ज्ञानमेव प्रवृत्तिं पर्यन्तिशब्दार्थ इत्याहुः । अथवा ज्ञायमानकरणइत्य-स्यार्थयत्वं समस्यार्थः । तथाच यज्ज्ञानीयज्ञायमानकरणनिष्ठत्वेसति यज्ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञाननिरू-पिततज्ज्ञाननिष्ठकरणताया विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं भवतीति व्याप्त्यर्थः सल्लिङ्गपरामर्शस्तु न ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठः । अथात्मलिङ्गका-नुमितिज्ञायमानकरणे आत्मनि तस्य वृत्तिस्तद्वारणमिति चेन्न । तत्तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य ज्ञायमानकरणे निवेशात् । अतएव प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः धूमनिष्ठा-नौपाधिकत्वादिवारणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति । बाधाभावादिवार-णाय व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादिति । तदर्थस्त्वाभासव्यावृत्तत्वं । भ्रमजन-कभिन्नत्वमिति यावत् । वस्तुमात्रस्यैव लिङ्गविधया भ्रमजनकतया ज्ञाय-मानलिङ्गत्वातिरिक्तरूपेण भ्रमजनकभिन्नत्वं विवक्षणीयं । नच तन्मते-तदप्रसिद्धिःविसंवादिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानमात्रस्यैव तन्मते तथात्वात् । नचाबाधितत्वादि तथाबाधस्यविपरीतनिश्चयस्य सद्भावेन ज्ञानमात्रा-भावेन तदभावस्य ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वात् इति । ननु तन्मते उपटहीतासं-सर्गकग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्यैव भ्रमतया विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्य च निर्धर्मितावच्छेदकतया बाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमितिकथनेतत् ॥ अत्र केचित् । विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन न ज्ञानस्य प्रवेशः अपितु अ-

तित्वेन । तथाच स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वादिति तदर्थः॥ जनकताघटितोद्बोधकव्यावृत्ता । तेन नासिद्धिरिति । असंसर्गाग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि कश्चिदिति दिक्॥ तच्च तात्पर्यं सामान्यतः तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेण तत्पदार्थघटितं विशिष्य तत्तत्पदार्थघटितं च । तत्र च वेदस्थले घटपदार्थाविशिष्टाम्पदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानं हेतुः नतु विशिष्य । लोके तु घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । अत्र सामान्यतः घटपदार्थत्वादिना तात्पर्यग्रहेऽपि पटादेरपि लक्षणादिना घटपदार्थसंभवेन घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चारितं नवेति विशिष्य सन्देहेऽपि शाब्दबोधापत्तेः॥ वेदे तु लक्षणादिनाऽन्यार्थासंभवेन एकपदार्थत्वज्ञानेऽपि विशिष्य सन्देहाभावात् । यथाकपिञ्जलानालभेतेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवतर्केण त्रित्वविशिष्टकपिञ्जलपदार्थपरं बहुवचनान्तकपिञ्जलपदमिति सामान्यतः कपिञ्जलपदार्थत्वेन रूपेण तात्पर्यनिर्णयेऽपि विशिष्यकपिञ्जलत्वादिरूपेण तात्पर्यसंशयाऽसंभवात् । लोके तु गुरुभूतेप्यर्थे तात्पर्यसंभवेन लाघवतर्कानवतारात् विशिष्य सन्देहसंभवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितमिदमिति तात्पर्यनिर्णयस्य शाब्दबोधात्पूर्वमवश्यापेक्षिततया लौकिकवाक्यमनुवादकं । तस्माल्लौकिकंवाक्यं सर्वमेवानुवादकत्वादप्रमाणं । वेदे तु तदभावात्प्रामाण्यमित्याहुः॥तदसत्॥ एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थविशेष्यकएकपदार्थप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपयथार्थतात्पर्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वे यथार्थ्यनिवेशे गौरवात् । किंतु नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्ये एकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव । नचैवं वह्निना सिञ्चतीत्यादावपि प्रमापत्तिरिति वाच्यम् । एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव संशयनिश्चयसाधारणरूपेण कारणत्वात् । अपि च इदं वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात् । ततश्च भ्रमादेर्बाधेऽयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यवाक्यार्थज्ञानजन्य जन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिवेति वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानानुमानपूर्वक एव यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वनिश्चयो हेतुर्वाच्यः तच्च न संभवति । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन भ्रमाद्यजन्यनिर्णयासंभवात् । संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादेश्च तद्ग्राहकलिङ्गस्य शाब्दबोधोत्तरकालीनत्वादित्यास्तां विस्तरः॥ नतु शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वेन घटमानयेति शब्दाद्घटादिपदे शक्तिमविदुषोऽपि शाब्दबोधापत्तिः । मम तु तत्र व्याप्तिज्ञानाभावादेव

पामराणामपि शब्दादन्वयानुभवः । नचायमनुमितिरूपः । तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वात् । प्रतियन्ति च लौकिकाः ॥ अननुमितमसाक्षात्ज्ञातं ज्ञातमिदं नैयायिकैस्य इत्यलं विस्तरेण ॥ ननु यदि स्वातन्त्र्येणैव शब्दो ज्ञानं तदा घटमानयेत्यतः शब्दात्पामराणामपि अर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न ॥ शक्तिग्रहस्यापि सहकारित्वात् पामराणां च घटादिशब्दे शक्तेरग्रहात् । अथ केयं शक्तिः । अभिधानाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यमिति मीमांसकाः ॥ नैयाकास्तु यिकास्त्वावश्यकत्वात्सङ्केत एवाऽभिधा न तु पदार्थान्तरं मानाभावात् । स च सङ्केतो अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा । हन्तैवं पामरादिसङ्केतिता अपि शब्दा अभिधायकाः स्युरिति चेन्न । नहि सङ्केतमात्रमभिधा किन्त्वीश्वर-

---

तदसंभव इत्याशयेनाशङ्कते । नन्विति । स्वातन्त्र्येण । शब्दत्वेन । पामराणां घटादिपदे गृहीतशक्तिकानां । सहकारित्वादिति । इतरकारणचक्रसमवहितकारणस्यैव फलोपधायकत्वेन केवलशब्दसत्त्वेऽपि शक्तिज्ञानरूपसहकारिविरहान्न तत्र फलोपधानमिति भावः । उपोद्घातसङ्गत्या शक्तिं निरूपयितुमाशङ्कते । अथेति । इयं । शब्दसहकारिग्रहविषयः । पदार्थान्तरमिति । तत्तत्पदार्थतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः । तेन नसिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । संकेतग्राह्यमिति । वक्ष्यमाणसङ्केतजन्यग्रहविषय इत्यर्थः । आवश्यकत्वात् । अभिधाज्ञाने भवतामवश्यमपेक्षणीयत्वात् । संकेतं निरूपयति । सचेति । अस्मादिति । एतत्पदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितएतदर्थबोध्यविशेष्यताशालोचेत्यर्थः । हन्तैवमिति । एवम् । इच्छामात्रस्यैवाभिधारूपत्वे । पामरादीति । गगरीत्यादिशब्दा इत्यर्थः । अभिधायकाः स्युरिति । तथाच "नापभ्रंशितवै" इत्यादिश्रुतिविरोधः शक्त्याप्रतिपादकत्वस्यापभ्रंशानपभ्रंशसाधारण्यात् । अतिरिक्तशक्तिस्वीकारे तु तत्रसङ्केतसत्त्वेऽपि अतिरिक्ताभिधायास्तत्रानङ्गीकारान्न तादृशश्रुतिविरोध इति भावः । संकेतमात्रं ।

सङ्केतः। न चापभ्रंशिते सोऽस्ति मानाभावात्। कथं तर्हि ततोऽन्वयबोध इति चेत्। शक्तिभ्रमादिति गृहाण। कथं तर्हि पामरादीनामीश्वरमविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्ययः शब्दादिति चेन्न। उच्यते। न तावदीश्वरसङ्केतत्वेन तद्ग्रहः कारणं किं तु सङ्केतत्वेन। अस्ति च तेषामपि तथात्वेन ज्ञानं। आधुनिकसङ्केतानां चैत्रादिशब्दानां कागतिरिति चेत्। द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति

तादृशेच्छाभावं। अपभ्रंशिते। गगर्यादिशब्दे। सोऽस्ति। ईश्वरसंकेतोऽस्ति॥ मानाभावादिति। शास्त्रनिष्णातवृद्धानां गगर्यादिशब्दाच्छाब्दरूपफलाभावेनापभ्रंशेन तादृशेश्वरसंकेत इत्यर्थः। "नापभ्रंशितवै" इति श्रुतिविरोधश्च बाधकोऽवसेयः। ननु शाब्दसामान्ये शक्तिज्ञानस्य हेतुतयाऽपभ्रंशिते शक्त्यभावे कथं शाब्दबोध इति तटस्थः शङ्कते कथं। तर्हीति। शक्तिभ्रमादिति। भ्रमप्रमासाधारणशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। ननु प्रमेयत्वादिना शक्तिज्ञानेऽपि शाब्दबोधानुदयात् शक्तित्वेन तज्ज्ञानं हेतुः। शक्तित्वं च तादृशेश्वरसंकेतत्वं पामराणामीश्वराज्ञानात् संकेतस्येश्वरसंकेतत्वेनाज्ञानात् कथं शाब्दबोध इत्याशङ्कते। कथं तर्हीति। ईश्वरमविदुषामिति॥ पामराणां मीमांसकानां चेत्युभयत्रान्वेति। तथेति। संकेतत्वेनेत्यर्थः। तेषामपि सङ्केतत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वादित्यर्थः। चैत्रशब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याधुनिकेच्छाविषयाणां चैत्रादिशब्दानामशक्तत्वापत्तिः। तत्रेश्वरसङ्केताभावादित्याशङ्कते। आधुनिकेति। कागतिरिति। तत्रेश्वरेच्छारूपसङ्केतज्ञानाभावादिति भावः। तस्यापि। आधुनिकसङ्केतितचैत्रादिशब्दस्यापि। ईश्वरेति। द्वादशाहकालीनपितृकर्तृकनामत्वादिना नामपदवाच्यः शिशुरित्याकारकेच्छया ईश्वरेण तादृशश्रुतिप्रणयनात्तत्रापीश्वरसङ्केतोऽस्तीति भावः॥ ईश्वरीयज्ञानस्येच्छायाः कृतेर्वा शक्तिरूपत्वमिति विनिगमनाविरहादिति रिक्तैव शक्तिरिति नव्याः॥ सङ्केतग्राहकप्रमाणाभावेन सङ्केतग्रहासम्भवात् कथं शक्तिज्ञानं हेतुरित्याशङ्कते। स्यादेतदिति॥ कथं ग्राह्यः केनप्रमाणेन ग्राह्यः शङ्कते। उपमानादितीति। तथ्य। अतिदेशवाक्यार्थं ज्ञानम्पोपमानस्य। वाक्यार्थज्ञानेति॥ गोसदृशो गवयपद-

सामान्यतस्तस्यापि ईश्वरसंकेतितत्वमिति गृहाण। स्या-
देतत्। सोऽयं सङ्केतः कथं ग्राह्यः उपमानादिति चेन्न।
तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात्। तस्य शक्तिग्रहमूलकत्वात्
उच्यते। प्रथमं शक्तिग्रहो व्यवहारात्। तथाहि घटमान-
येति केनचिदुक्तः कश्चन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयति।
तच्चोपलभमानो बालः तया क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमि-
नोति। तेन च घटानयनगोचरप्रयत्नेन तस्य ज्ञानमनुमि-

वाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं तावत् शाब्दं। तच्च गोसदृश इति खण्ड-
वाक्यार्थज्ञाने सति स्यादित्यर्थः। तस्य। गोसदृशो गवयपदवाच्य इति
वाक्यार्थज्ञानस्य। शक्तिग्रहमूलकत्वात्। गोपदं गवि शक्तमिति शक्तिज्ञा-
नमूलकत्वादित्यर्थः तथा च तच्छक्तेरुपमानान्तरग्रहेऽनवस्थापत्तिरिति
भावः। व्यवहारादिति॥ प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारादित्यर्थः। व्यवहारश्च
घटानयनक्रियारूपः। केनचित्प्रयोजकवृद्धेन। कश्चन। प्रयोज्यवृद्धः। तदर्थं।
प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थं घटमानयति घटानयनानुकूलचेष्टावान्भवति।
तया क्रियया। घटानयनक्रियया॥ तस्य। प्रयोज्यवृद्धस्य। प्रयत्नमिति॥
इयं क्रिया प्रयत्नपूर्विका विलक्षणक्रियात्वात्। मत्क्रियावत् इत्यनुमिनो-
तीत्यर्थः। ज्ञानं। घटानयनगोचरं ज्ञानं॥ अयं घटानयनगोचरप्रयत्नः
घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रयत्नत्वात् स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्न
वत्। यो यद्गोचरप्रयत्नः स तज्ज्ञानजन्य इति सामान्यमुखी व्याप्तिः॥
अतो न दृष्टान्तासङ्गतिः। दृष्टान्तमेवाह। स्वप्रवृत्तीति। स्वीयस्तनपान-
गोचरप्रयत्न इत्यर्थः। तेन। बालेन। तथानिश्चयात्। ज्ञानजन्यत्वनिश्च-
यात्॥ तद्धेत्वाकांक्षायां। घटानयनगोचरज्ञानहेत्वाकांक्षायां॥ शब्दमेव।
घटमानयेति शब्दमेव॥ आवापोद्वापाभ्यामिति॥ आवापः संग्रहः उद्वाप-
स्त्यागः यथा घटमानय पटं नयेत्यादि॥ कृप्ते च तस्मिन्निति॥ घटपदे घट
बोधजनकत्वे कृप्ते चेत्यर्थः॥ अतिप्रसङ्गभङ्गाय। घटपदं घटबोधजनकमिव
पटबोधजनकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिप्रसङ्गाय
अगृहीतशक्तिकानामपि घटशाब्दबोधापत्तिरित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः॥
तज्जननानुकूलं॥ घटबोधजननानुकूलं॥ किमनुपपन्नमिति॥ तदर्थविषयकशा-

नोति । स्वप्रयत्नेन तथानिश्चयात् । ततस्तद्वेत्वाकांक्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कल्पयति तदनन्तरं च घटादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां घटपदं घटबोधजनकमिति कल्प्यते लुप्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गभङ्गाय तज्जननानुकूलं सङ्केतरूपं सम्बन्धकं कल्पयति इति किमनुपपन्नं । तदनन्तरं च क्वचिद्व्यवहारात्क्वचिदुपमानाक्वचिच्छब्दात्क्वचिद्व्याकरणकोशादेरिति संक्षेपः । स्यादेतत् । तयोर्व्यवहारं

वत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानतच्छक्तपदत्वेन कारणत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु कथं व्यवहारएव शक्तिग्राहक इत्यायातं । इत्थं च शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्राचीनगाथाविरोधइत्यत आह । तदनन्तरमिति । आद्यशक्तिग्रहानन्तरमित्यर्थः ॥ व्यवहारात् । गवानयनगोचरप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारात् । पूर्वं तु घटानयनगोचरव्यवहारउक्त इति नाभेदः । अनवस्थाभिया पूर्वं व्यवहारएव शक्तिग्राहकः ततश्च व्यवहारेणोपमानेन वा शक्तिग्रहो जायते इत्यचनास्माकमाग्रहइति न प्राचीनगाथाविरोध इति भावः ॥ उपमानादिति ॥ गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युपमानात् गवयो गवयपदवाच्यइति शक्तिग्रहोदयादित्यर्थः ॥ शब्दादिति ॥ आप्तवाक्यादित्यर्थः ॥ कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याप्तवाक्यात् पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रहादिति भावः । व्याकरणादिति । प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणादित्यर्थः ॥ कोशादेरिति । अथैकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजानना इत्यत्र गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रहादित्यर्थः ॥ नन्वत्र गणेशत्वविशिष्टस्य पदार्थतया पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकस्य च भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इति चेन्न । कोशस्य शक्तिग्राहकतया इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिग्रहस्यैव तस्मादुदयेन तत्र पदानामेव पदार्थतया तद्भेदसत्वात् । आदिपदाद्वाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । वाक्यशेषाद्यथा । यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः म्लेच्छप्रसिद्धिवशात्क गोवाचकः ॥ आर्यव्यवहारदर्शनात् दीर्घशूकविशिष्टस्य व्यवहारस्योभयत्राविशेषादिति सन्देहे "वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं ॥ मोदमानाश्चतिष्ठन्तियवाः कणिशशालिनः" इति

वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः ॥ नच वेदे नदीर्घशूकविशिष्टे शक्तिर्वाच्येऽपि कङ्ग्वादौ शक्तिमत्त्वे बाधकाभावः नानार्थत्वेनापि वेदापत्तेरिति वाच्यम् ॥ अन्याय्यञ्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन वेदस्य बलवत्त्वेनैव शक्तिपरिच्छेदात् ॥ एवं यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरं अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्यत्र वेदादेव स्वःपदशक्तिग्रहः । ननु दुःखासम्भिन्नत्वं न दुःखसमानाधिकरणत्वं स्वर्गादावपि च दुःखसत्त्वेन सम्भवात् । नापि दुःखासमानकालिकत्वं । अस्मदादिसुखे तथात्वात् । नचानन्तरमित्यस्याविरललग्नप्रवाहीत्यर्थकतया विरललग्नप्रवाहस्य दुःखासम्भिन्नत्वप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अस्मदादिसुखस्यापि कतिपयक्षणावच्छेदेन तथात्वसम्भवात् । चक्रवर्त्तिसुखे तथात्वसम्भवेनाभिलाषोपनीतमित्यनेनापि तन्निरासासम्भवात् । अन्यथा विशेषणान्तरवैयर्थ्यापातादिति चेत् ॥ अत्र केचित् । एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्नत्वं नानैव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः । तन्न । नानार्थत्वकल्पने गौरवात् तथातात्पर्यग्राहकस्याभावाच्च । केचित्तु यावति नवैयर्थ्यं तदेव शक्यतावच्छेदकमित्याहुः । अपरे तु दुःखासम्भिन्नत्वादिकम् न शक्यतावच्छेदकं किंत्वधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमिदं योगिना तु नाधर्माजन्यशरीरं तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदकैतच्छरीरे मानाभावात् । अथ मरणस्य दुःखनियतत्वात्स्वर्गशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवादसम्भवः नच ते नराः सुखस्य बहुत्ववर्णनेन विरोधः । तस्य दुःखाल्पत्वपरत्वादिति चेन्न ॥ अनुकूलतर्काभावेन मरणस्य दुःखनियतत्वे मानाभावात् । भावे वा मरणजन्यदुःखजनकाधर्मान्याधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एतेन स्वर्गेऽपि पातभीतस्येति श्रवणात् स्वर्गेऽपि पुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गे दुःखोत्पत्तेरसम्भव इति निरस्तं । तज्जन्यत्वेनाप्यधर्मस्य विशेषणीयत्वात् । स्वर्गिशरीरस्य सुखमात्रावच्छेदकत्वेन तत्र दुःखधीर्भ्रान्तिरेव । अत एव तद्धर्ममात्रजन्यमेवेति तद्विशेषणेऽपि क्षतिविरहाच्चेत्याहुः ॥ अविरललग्नप्रवाहश्चिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्वं शक्यतावच्छेदकं तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्याहुः । नच ग्रस्तमिति अग्रस्तत्वं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्येति बोध्यम् । विवरणान्यथा । पचति पाकं करोति यत्नार्थककरोतिनाऽऽख्यातविवरणात् आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिः यद्यपि पूर्वोच्चरितवाक्यस्य स्वसमानार्थकोच्चरितवाक्येनार्थकथनरूपविवरणस्य शक्तिग्राहकता नशब्दविधया । इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिबोधपदाभावात् तथाप्याख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वात् पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवत् । यद्धर्मविशिष्टश-

पश्यता सङ्केतो ग्राह्यः। कथं तयोरेव सङ्केतग्रहः। अन्ययोर्व्यवहारादिति चेन्न। अनवस्थापत्तेः। अनादित्वादियमिष्टैवेति चेन्न। सर्गादौ तदसत्वात्। प्रलये माना-

---

न्तप्रतिपादितार्थकम् भवति तत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिश्चात्राभिमता। इह सहकारतरौ मधुरं पिकोरौतीत्यत्र सहकारतरुरूपप्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण पिकपदं कोकिले शक्तमिति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण शक्तिग्रह इति ध्येयं। ननु कोशस्य शक्तिग्राहकत्वे "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यनेन शुक्लादिपदानां गुणिगुणविशिष्टे च शक्तिप्रतिपादनाद्गुणविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादिति चेन्न। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया शुक्लादिपदानां गुणविशिष्टे लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्यते। अस्मिन् बाधके एव कोशस्य शक्तिग्राहकत्वात्। अतएव व्याकरणेनाख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिप्रतिपादनेऽपि लाघवात्कृतावेव शक्तिरिति वक्ष्यत इति दिक्। तयोः। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः। पश्यता। बालेन। अन्ययोः। स्वपूर्वकालिकप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः। अनवस्थेति। तयोर्व्यवहारोऽप्यन्यव्यवहारपूर्वक एवेत्यनवस्थापत्तेरित्यर्थः। इयं। अनवस्था। बीजाङ्कुरवत् अनाद्यनवस्था न दोषाय प्रामाणिकत्वादिति भावः। तदसत्वादिति। तत्राद्योत्पन्नबालस्य स्वपूर्वकालिकप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारदर्शनाच्छक्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः। ननु संसारस्यानादित्वात् खण्डप्रलयाद्यभावेन सर्गाद्यकालाभावात्कथं तदभाव इत्याशङ्क्य। प्रलयइति। खण्डप्रलय इत्यर्थः। कार्यद्रव्येति। सृष्टिकालवारणाय कार्यद्रव्यानधिकरणेति। कालिकसम्बन्धेन चाधिकरणत्वम् बोध्यं। कार्यानधिकरणेत्युक्तावसम्भवः। खण्डप्रलयेऽपि परमाण्वादौ रूपसत्वादतः कार्यद्रव्येति। द्रव्यानधिकरणेत्युक्तावपि तथापरमाण्वादेः सत्त्वादतः कार्येति कार्यद्रव्यानधिकरणेत्युक्तौ महाप्रलयेऽतिव्याप्तिः। अतः कार्याधिकरणेति [illegible] महाप्रलये ध्वंसरूपकार्याधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्रावातिरिक्तकार्यपरं कार्यपदं सामान्यपदस्य विशेषपरत्वादित्यपि कश्चित्। महाप्रलयस्य चरमदुःखध्वंसादिरूपतया प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्याधिकरणत्वात् कालेति कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाभिप्रायकं। भिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति भावः। वस्तुतस्तु शब्दादिरूपकार्याधिकरणत्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिरतः कालेति। आगमेति। "धाता यथापूर्वमकल्पयदिति" इति श्रुतेरित्यर्थः। तथा च संसारस्य प्रवाह-

भावात्सर्गादिरेवासिद्धेरिति चेन्न। कार्यद्रव्यानधिकरणका-
र्याधिकरणकालस्य खण्डप्रलयतया प्रसिद्धस्यागमसिद्धत्वात्
ततस्तद्व्यवहरति। उच्यते सर्गादौ भगवानीश्वरः शरीरद्वयं प-
रिगृह्य तथा व्यवहाराद्बालः पूर्ववत् संकेतं गृह्णातीति कि-
मनुपपन्नम्। ईश्वरे एव किं मानमिति चेत्। सर्गादौ व्यवहा-
रान्यथानुपपत्तिरेव। ननु पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वान्मन्वादय एव
व्यवहारप्रवृत्तिहेतवः सन्त्विति चेन्न। तेषां सर्वज्ञत्वे माना-
भावात्। व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव मानमिति चेन्न पूर्वसर्गव्य-
वहारस्यैव सम्प्यनुपपत्तेः। तत्राप्यन्य एव कल्प्यतामिति चेन्न।

मनादित्वं नत्वनादिनैवेति भावः॥ कालकपालान्यावृत्तिघटप्रागभावः का-
र्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिरभावत्वात् गगनवृत्तिघटात्यन्ताभाववत्
पक्ष धर्मताबलाच्च घटप्रागभावे ईदृशकालवृत्तित्वं सिद्ध्यत् खण्डप्रलयवृत्ति-
त्वमादाय पर्यवस्यतीत्यनुमानमपि तत्साधकं बोध्यं॥ शरीरद्वयं। प्रयो-
ज्यप्रयोजकवृद्धशरीरद्वयं। तथा। पूर्ववत्संकेतं। घटपटादिपदसंकेतं। नन्वेवं
संभवतीश्वरे मानसत्त्वे तदेव तु नेत्याशंकते॥ ईश्वरएवेति। व्यवहारा-
ति। शक्तिग्राहकाभावाच्छक्त्यग्रहे घटादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेश्वरे मा-
नमित्यर्थः॥ यद्यप्यर्थापत्तेर्नास्मन्मतेप्रमाणान्तरत्वं तथापि सर्गाद्यकाली-
नप्रवृत्तिः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्या प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्य-
वहारान्याप्रयोज्यत्वे सति प्रयोज्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा [illegible]
तिरेकानुमानमेव तदानीमन्यवृद्धासंभवादीश्वरसाधकमिति हृदयं॥ [illegible]
[illegible] तथा च नेश्वरसिद्धिरिति भावः॥ यद्यपि [illegible]
केतग्रहानुपपत्तिस्तथापीश्वरोपि [illegible] शक्तिभावं [illegible]॥
कपिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

शक्तिग्रहसंभवेऽपि तस्याः कल्पनायां गौरवात् । तस्मादेक एव सू- त्रमिति चेत् स एव सूत्रकार ईश्वर इति दिक् । स्यादेतत् यदि शक्तिग्रहः सहकारी तदा घटशब्दात्पटप्रत्ययः किं न स्यात् अस्ति च तस्य शक्तिग्रहो घटे । अथ यः शब्दो यत्र गृहीत- शक्तिकः स तदर्थं प्रत्याययतीति चेत्तर्हि काश्यां गौरस्तीति वाक्याद् देशान्तरीयस्य गोः प्रत्ययो न स्यात् नहि तस्य काश्यां स्थितायां गवि शक्तिग्रहोऽस्ति तस्या एवाप्रतीतेः । अत्र मी-

---

रिति । पूर्वसर्गात् पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः कश्चिद्यदि स्यात्तदा ततो व्यवहारप्रव- र्तना तत्र स्यात् स एव तु नास्तीति भावः ॥ तत्रापि । पूर्वसर्गेऽपि । अन्य एवेति । स्वपूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वक अन्य एवेत्यर्थः ॥ तथाभावेति । व्यवहारप्रवर्त्तकत्वं।ननु सर्वदा सर्वशास्त्रादि शाली एको मनुरेव सर्वत्र मूलमित्याशङ्कते । अस्त्वक एवेति ॥ सार्वज्ञ्यादिशालीमनुत्वेन भवदभिमत इत्यर्थः ॥ तथा च नाम्नैव भेदो न तु नामवतीति भावः । दिगिति ॥ स्वोपादानगोचरजन्यापरोक्षज्ञानचिकी- र्षाकृत्यजन्यानि सकर्तृकाणि कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानमपीश्वरसाधकम वसेयं ॥ ननु शाब्दबोधे शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि घटपदं घटे शक्तमिति शक्ति- ज्ञानकाले पटशाब्दबोधापत्तिः । नच तदा घटशाब्दबोधोत्पत्त्या शाब्दत्वाव- च्छिन्नं जायत एव पटशाब्दत्वावच्छिन्नस्य चापादकाभाव एवेति वाच्यं ॥ योग्यताज्ञानादेरेव तदवच्छिन्नापादकत्वादित्याशंकते ॥ स्यादेतदिति । ननु त- दर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नोक्ता- पत्तिरित्याशङ्कते । अथेति ॥ तस्य । देशांतरस्थपुंसः ॥ तस्या एव । काशीस्थ- गोरेव ॥ अप्रतीतेरिति । असन्निकृष्टत्वादिति भावः ।. गौः काशीवृत्तिरिति वाक्यजन्यशाब्दबोधे काशीस्थगौरेव विशेष्या एवं च देशांतरीयपुंसः तादृ- शगोरसन्निकृष्टत्वेन तत्र शक्तिग्रहाभावात् शाब्दबोधानुपपत्तिरिति । तद्विशेष्य- कशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्यकशक्तिग्रहत्वेन कारणता दुर्वचेति शाब्द- त्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यामेव कार्यकारणभावो वाच्यः योग्यताबलाच्चाच्छीतत्व- विशिष्टतोरपि भानमुपेयम् एवं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिर्जागरूकै-

आशङ्क्य: गवादिपदानां गोत्वे एव शक्तिः कथं तर्हि व्यक्ति-लाभ इति चेत् । तदाक्षेपादित्याहुः । ननु कोऽयमाक्षेपः त-स्यार्थापत्तिरेवाक्षेपः गोत्वं हि स्वाश्रयं विनाऽनुपपन्नं त-माक्षिपतीति भट्टाः । तच्च अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गौर-

---

वैत्यनुपपत्त्या शाब्दप्रमितिरनुमित्यन्तर्गतैव एवं च घटपदात्पटस्य शब्दबोधापत्तिः ॥ तन्निरूपितत्वस्याशिग्रनादेरभावादित्याखण्डं समाधा-र्योऽवसेयः ॥ अत्र । शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावविचारे । गोत्वएवेति । गोत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे आवश्यकत्वादगृहीतविशेषण-न्यायेन गोत्वे एव शक्तिः विशिष्टे शक्तिस्वीकारमपेक्ष्य विशेषणे शक्तिस्वी-कारे लाघवात् ॥ तदिदमुक्तं "विशेष्यं नाभिधागच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे" इति । कथंतर्हीति ॥ व्यक्तेरशक्यत्व इत्यर्थः । लाभो । बोधविषयता । अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वोपगमे पटादेरपि बोधापत्तेरिति भावः नचाक्षेपोऽनुमानं तच्च न संभवति पक्षसाध्यहेतुप्रयोगासंभवात् तथाहि इयंगौर्गोत्वादिति तावदनुमानंन संभवति शाब्दात्पक्षाज्ञानात् नापि गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादिति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येन सिद्धसाधनात् । अत्र गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद् गोत्वाश्रयव्यक्तिसि-द्धिरिति चेन्न ॥ जातित्वादेर्लिङ्गस्य पदादनुपस्थितेः । व्याप्त्यादिप्रतिसंधा-नमंतरापि व्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति कथमाक्षेपाद् व्यक्तिलाभ इ-त्याशंकते । ननु कोयमिति ॥ समाधत्ते । तस्येति । गवादिधर्मिण इत्यर्थः ॥ अर्थापत्तिमेवाह ॥ गोत्वं हीति । अनुपपन्नमिति ॥ आनयनाद्यन्वये ऽनुपप-न्नमित्यर्थः ॥ तं । स्वाश्रयम् । आक्षिपतीति ॥ अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थाप-त्त्यात्मकज्ञाने व्याप्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् अतएव शतवर्षजीविनो गृहे-ऽभावः बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानाद्व्यधिकरणेनापि शतवर्ष-जीविनो गृहाभावेन बहिः सत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ तथाच गोशब्दाद्गोत्वस्य शाब्दबोधः व्यक्तेस्त्वनुमितिविषयत्वमर्थापत्तिविषयत्वं वा नतु शाब्दबोधे तस्याः प्रवेशः भट्टमते पदोपस्थिता एव शाब्दबोधे भासते यथा गामानये-त्यादौ पदानुपस्थिता एव वा ॥ पश्यतः श्वेतरूपं शब्दं च शृण्वतः

स्तीति वाक्याद्गोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेः । तस्मात्समानवित्तिवेद्यत्वमाक्षेप इति गुरवः । यावती द्विर्जातिधीर्व्यक्तिं विषयीकरो

खुरविच्छेपश्चेद् च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीरित्यत्र पदानुपस्थितानामेव शाब्दबोधविषयता तत्र शाब्दयामीत्यनुभवात् नतु केचित्पदोपस्थिताः पदानुपस्थिता इति अर्द्धजरतीयन्यायस्य भट्टैरनङ्गीकारात् । नच गौरितिपदात् युगपदेव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिर्व्याहन्येत एवं गोपदाद् गोत्वधीस्ततोऽनुपपत्तिज्ञानं ततश्च व्यक्तिधीरिति ज्ञानधाराकल्पनंचेति गौरवमिति वाच्यं ॥ गोपदस्य जातिमात्रवाचकत्वे सिद्धे युगपत्प्रतीतेरप्रसिद्धेः ज्ञानधाराकल्पनस्य च फलमुखगौरवत्वेनादोषत्वात् यथा पचतीत्यत्र कृतिमात्रशक्तास्याते‌न कृतिमात्रप्रतीतिः कर्त्तुर्लाभस्त्वाक्षेपादितः अन्यथा सकर्त्तृकक्रियाया एवावगतस्तत्रापि कर्त्तरि शक्तिः प्रसज्येत । अन्यलभ्यत्वात्तत्र न शक्तिरिति चेत् । अत्रापि तुल्यत्वादिति ध्येयम् ॥ अनुपपत्तीति ॥ गामानयेत्यादौ गोत्वस्यानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपसम्भवेपि गौरस्तीत्यत्र गोत्वस्यास्तित्वेऽन्वयसम्भवेनानुपपत्तिज्ञानस्यैवासम्भावितया न तेन व्यक्तेर्लाभसम्भव इत्यर्थः न त्वनुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्तिभानस्यानुभविकतया तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तथासति पचतीत्यत्रापि आख्यातस्य कर्त्तरि शक्त्यापत्तेः अनुभवस्य तुल्यत्वात् अतएव गामानयेति विहाय गौरस्तीत्येवोक्तमिति ॥ चिन्तामणिकृतस्तु व्यक्तेरपदार्थत्वे सुवर्थसंख्यादीनां तत्रान्वयासम्भवः सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियतत्वात् तिङर्थसंख्यादीनां कर्त्तर्येवान्वयात्सुप्त्वनिवेशः ॥ जाताविव शक्तिस्वीकारेऽपि पश्वादिपदे उपाधिविशिष्टव्यक्तौ तैरपि शक्तिस्वीकारेण तत्रैव तन्नियमावधारणात् । नच प्रकृतिपदतात्पर्यविषयएव तदन्वय इति नियमः ॥ लक्षणोच्छेदापत्तेः । गौरवाच्च ॥ ननु पचतीत्यत्र यथाक्षेपलभ्ये न कर्त्रा संख्यान्वयः तथाक्षेपलभ्यव्यक्तावपि तदन्वयः स्यात् तादृशनियमस्य च तत्रैवात्रापि सङ्कोचादिति चेन्न । तत्रापि चैत्र इति पदमध्याहृत्यैवान्वयबोधस्वीकारात् तदिदमुक्तम् ॥ अयमेव आक्षेपो यत्प्रथमात्तपदोपस्थाप्यत्वं नामेति ॥ असंकोचेनोपपत्तौ व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाच्च ॥ नह्येकत्र संकोच इत्यन्यत्रापि सः व्युत्पत्तिमात्रोच्छेदापत्तेरिति ॥ यत्तु गोपदस्य गोत्वे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति मण्डनमिश्राः ॥ त-

तीति व्यक्तेर्लाभः। इदमेव कथमिति चेत् जातिभानसामग्र्या एव तद्बोधकत्वमिति गृहाण। यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बो-

---

दुक्तं "जातावस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्तेहि विशेषणे" इति॥ अस्तित्वनास्तित्वे उत्पत्तिविनाशौ गौरुत्पन्ना गौर्नष्टा इत्यादौ गोत्वस्य नित्यत्वेनोत्पादविनाशयोरसम्भवाद् व्यक्तौ लक्षणा तात्पर्यज्ञानसत्त्वे गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युगपद्वृत्तिद्वयविरोधे मानाभावादिति॥ तन्न॥ शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति यथा गङ्गायां घोषइत्यत्र तीरत्वेन ज्ञाते तीरे। नह्यत्र व्यक्तिर्गोत्वातिरिक्तेन सा-स्नादिमत्वेन वा ज्ञाने च तेनैव शाब्दबोधापत्तिः लक्ष्यतावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यस्य भाननियमात्॥ किंच। जातिमात्रे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति तदा स्या-द्यदि जातिमात्रे मुख्यप्रयोगः। नचैवं किंच। गां पश्य गौरस्तीत्यादौ मुख्या-र्थान्वयानुपपत्त्यभावेन लक्षणायां मानाभावाद् व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्चेति ध्येयं। तस्मादिति॥ अन्यविधाक्षेपस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः॥ समानेति॥ एकज्ञानवि-षयत्वमेवेत्यर्थः। इदमेव विशदयति॥ यावतीह्येति। व्यक्तिप्रत्यक्षं विना जाति प्रत्यक्षस्याभावेन तत्रैव तन्नियमावधारणादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षस्थले संयुक्तस-मवायादिरूपजातिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे संयोगादिरूपव्यक्तिभासकस्य सत्त्वा-दस्तु तथा शाब्दे तु कथमेवमित्याशङ्कते॥ इदमेवेति। समानवित्तिवेद्य-त्वमेवेत्यर्थः॥ जातिभानेति॥ जातिविषयकशाब्दबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्बलाज्जातिशाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिरपि भासते तत्पदशक्यवि-षयकशाब्दबोधे तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः। इदंतु गुरुमते कुब्जशक्तिस्वीकारे बोध्यं। तथाहि तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे का-रणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते॥ नच जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव। कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं॥ तथासति देशान्तरस्थगोविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेन तद्बो-धानापत्तेः एवं च घटादिबोधापत्तिरपि न तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति कुब्जशक्तिवादिम-तेनिष्कर्षः। ननु कुब्जशक्तिवादिमते व्यक्तिशक्तिज्ञानस्यापि हेतुतया तत्साकार

घटति । न चान्यशब्दशक्त्या अन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गः गोत्वशक्तं पदं गोत्वविशिष्टं बोधयतीत्यनतिप्रसङ्गात् अन्यथानुपपत्त्या

प्रयोजनमभावः । नच तथासतिजातिविषयकशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं योग्यताबलाच्च व्यक्तिरपि भासतइत्येवोपेयं तथाच घटादेरपि भानापत्तिः अशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च तत्पदशक्यविषयकशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेऽनुपपत्त्यभावादिति वाच्यं ॥ जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति जातिविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे क्षतिविरहादित्यलं कुब्जशक्तिवादिमतेनेत्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तथाचेष्टापत्तिः कुब्जशक्ति वादस्यैकदेशिमतेनेति न तदस्वीकारे तेषां सिद्धान्तविरोध इति भावः ॥ जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तौ कुब्जशक्तेः स्वरूपसदुपयोगित्वव्यवच्छेदः ॥ अन्यशक्त्या । जातिशक्त्या । अन्यबोधने । तत्पदाशक्यव्यक्तिबोधने । अतिप्रसंगः । घटादिबोधनप्रसङ्गः । तत्पदाशक्यत्वाविशेषात् । मन्मते च व्यक्तेरपि तत्पदशक्यतया न व्यक्तिबोधने कापि क्षतिरिति भावः । उत्तरयति ॥ गोत्वशक्तमिति ॥ गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतया न घटादिबोधापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव गोत्वशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमुपेयते नतु घटत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रतीत्यत्र विनिगमकाभावः अशक्यत्वाविशेषादित्यत आह । अन्यथानुपपत्त्येति ॥ गोपदाद्गोत्वविशिष्टस्यैव बोधो नतु घटत्वादिविशिष्टस्येति फलानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ तथैव । गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । एवकारेण घटादिशब्दबोधं प्रति तु न तथा हेतुत्वकल्पनं फलाभावादिति सूचितम् ॥ अथवा पूर्वोक्तकुब्जशक्तियादिमतेऽस्वरसं प्रकाशयति ॥ अन्यथेति । अन्यथा । कुब्जशक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तिबोधोपपादने ॥ अनुपपत्त्या । उपपत्त्यभावेन ॥ व्यक्तौ कुब्जशक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहेण तन्मते प्रमाणाभावेनेति यावत् । तथैव । गोत्वविशिष्टबोधं प्रत्येव । कल्पनात् । गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति ॥ वस्तुतस्तु जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति अग्रे च जातिशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेति ग्रन्थपर्यालोचनया कुब्जशक्तिवादमादाय यद्वा पूर्वग्रन्थसंगमने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावेन तथा सतीत्यग्रिमदूषणदानस्य यद्वा पूर्वकल्पे संभवितया नेवं व्याख्येयं । नच

तथैव कल्पनादिति तदपरे न क्षमन्ते । तथासति गोत्वमस्ती-

यत्रेति निष्कृष्टमते एव तथासतीति दूषणदानमिति वाच्यं । संदर्भाशुद्धेरपरिहारात् । किंत्वन्यथैव । तथाहि ॥ जातिभानेति ॥ जातिशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं जातिभाने च जायमाने व्यक्त्यविषयकस्य तस्याभावाद्व्यक्तिरपि भासते यद्येन विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वनियमात् जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिबोधोपधायकत्वादित्यर्थः । ननु जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयाज्जातिभासकसामग्र्यतिरिक्ता व्यक्तिभासकसामग्र्यवश्यमुपेया । नच शाब्दस्थले तथानियमः तथापि जातिभासकसामग्र्या व्यक्तिबोधोपधायकत्वे ततो घटादेरपि कुतो न बोधः । नच व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वमेव नियामकमिति वाच्यं । नहि व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वेन कारणता तथाच व्यक्तिविषयतायाः कारणनियम्यत्वावश्यकत्वे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं स्यादित्यस्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥ जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तिशक्तिव्यवच्छेदः ॥ तथाच व्यक्तिविषयताया जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशान्न तस्याः कारणानियम्यत्वमिति भावः ॥ गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमास्तामित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ गोपदाद्गोरेव बोधो नतु घटादेरतो गोशाब्द प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधिकेत्येव किं न स्यात् भवन्मते तत्पदाशक्याया व्यक्तेरिव मन्मतेपि जातेर्भाने बाधकाभावादित्यत आह ॥ अन्यथेति । अथवा ननु तत्पदाशक्यबोधनेऽति प्रसङ्गाज्जातिविशिष्टशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेत्येवास्तामित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वकल्पनादिति ध्येयं ॥ तथासतीति । जातावेव शक्तिस्वीकारेण गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकार इत्यर्थः ॥ गोत्वमस्तीति । गोत्वपदस्यापि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोरविशेषात् गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः ॥ नच गोत्वं गोपदशक्यमिति निर्धर्मितावच्छेदककं गोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधे हेतुः । गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकक गोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं ॥ गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधका-

त्वेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानसम्भवेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् ॥ एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया तदपेक्ष्य गोत्वजातेरेव तथात्वमुचितमित्यपि लाघवमवसेयम् ॥ अथ गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बधेन स्वरूपतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधहेतुरिति न बाधकाले शाब्दबोधापत्तिः गोत्वपदं गोत्ववदिति गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नाविशेष्यत्वेन रूपेण गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं च गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति न गोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति चेन्न । तथापि गोपदात्कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसम्बधेन तद्विशिष्टबोध इति नियमानुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् अस्मन्मते समवायेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनानुपपत्त्यभावात् । नच तात्पर्यज्ञाननियमात्तथानियमः । तथासति जातावपि शक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहात् । एवं गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकस्यैव शक्तिज्ञानस्य तैर्हेतुत्वोपगमेन तत्सिद्धान्तभङ्गाच्चेति । एवमुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्थले तैरप्युपाधिविशिष्टे शक्तिस्वीकारात् यथा पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गूलविशिष्टे शक्तिस्तथा जातिविशिष्टेऽपि अनुभवस्य तुल्यत्वात् । नच जातेर्व्यक्तिवित्तिवेद्यत्वनियमाद्व्यक्तेर्लाभः उपाधौ तु तादृशानियमाभावाद्व्यक्तिबोधार्थमुपाधिविशिष्टे शक्तिरिति वाच्यम् ॥ नहि नियमबलादेव व्यक्तेर्लाभं उपाधौ तु तादृशकारणनियम्यत्वात्कार्यस्य तथाच जातिविशिष्टबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य कारणत्ववदुपाधिविशिष्टबोधे उपाधिशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वस्य सुवचत्वात् इति दिक् । कुजशक्तिवादिनस्तु जातौ च व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयकत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते नचैवं व्यक्तिशक्तिस्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्पदाशक्यस्यापि भाने घटादेरपि भानप्रसङ्गेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानं हेतुः न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तु तादृशशक्तिज्ञा-

व्यक्तोऽपि गोत्वविशिष्टप्रत्ययापत्तेः तस्माद्गोत्वविशिष्ट एव शक्तिः नचोक्तदोषः गोत्वसामान्यलक्षणया सकलस्य गोरुपस्थितौ

एकशक्तिज्ञानाभावाच्च गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरित्याहुः ॥ तदसत् ॥ गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतो गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् । अथ मास्तु गोत्वविषयकत्वनिवेशः तथापि गोपदशक्तिमतो गौरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता । नचैवमविवादइति वाच्यं । शक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ न निवेशइत्येव तन्मत निष्कर्षात् देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन लाघवेन च समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावोपगमादितिचेन्न । शक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तौ शक्तेः कारवैयर्थ्यात् ॥ नच तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरिति वाच्यं ॥ शक्तिर्नस्वरूपसती शाब्दहेतुः अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयात् किंतु ज्ञाता तथाच यदंशे शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिवैशिष्ट्यं च शक्यमेव अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिःशक्तिज्ञाने च जातिरपि प्रकारत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरच्छेद्येत । नच यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं हेतुस्तदेवावश्यं शक्यमिति नियमाज्जातावपि शक्तिरितिवाच्यं । तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता तदेव शक्यमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेव व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यौचित्यादितिदिक् ॥ नैयायिकमतं दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ गोत्वविशिष्ट इति ॥ जातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः ॥ तृतीयोपस्थाप्यकरणत्वैकत्वयोरिव जातौ व्यक्तौ च विशकलिततया शक्तौ गोत्वं व्यक्तिश्चेति बोधप्रसङ्गान्नतु गौरिति तथा च वैशिष्ट्येऽपि शक्तिः एवमवयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ तद्वैशिष्ट्ये च गोपद शक्तिः गोपदाज्जात्याकृतिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः तथाच तदुक्तं ॥ "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति" ॥ एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं ॥ ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यायातं तच्च [illegible] बोधापत्तिरूपबा

सर्वत्रैव गवि शक्तिग्रहसम्भवात् अस्तु वा एकत्रैव गवि शक्तिग्रहः । न चान्यगोबोधानापत्तिः अन्यशक्तिग्रहादन्यस्य शक्तिबोधनेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टप्रत्यायक इत्येवमनतिप्रसङ्गादिति संप्रदायविदः । नव्यास्तु गव्येव शक्तिर्न तु गोत्वेपि गौरवात् । न चैवं गोत्वप्रत्ययानापत्तिः गोत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वादिति

धकमस्तमित्याशङ्कते ॥ तत्रेति ॥ उक्तदोषः । शक्तिग्रहाविषयभूतव्यक्तिबोधनापत्तिरूपदोषः ॥ समाधत्ते ॥ गोत्वेति ॥ तथाच सर्वत्रापि शक्तिग्रहाच्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरलीकतया न तद्बोधानुपपत्तिरिति भावः ॥ सामान्यलक्षणानङ्गीकारेप्याह ॥ अस्तुवेति ॥ एकत्रैव । लौकिकसाक्षात्कारविषय एव । अन्यगवीति ॥ शक्तिग्रहाविषयगवीत्यर्थः ॥ ननु योग्यतावलाच्छक्तिग्रहाविषयकव्यक्तेरपि भाने बाधकाभाव इत्यत आह । अन्येति ॥ अतिप्रसङ्गः ॥ गोपदाद्घटादेरपि बोधापत्तिः ॥ शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादिति भावः ॥ प्रत्यायक इति । गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतया न घटादिबोधापत्तिः ॥ पूर्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनापि गोर्निवेशः । इह तु गोत्वेनैव निवेश इति द्रष्टव्यं ॥ ननु एकस्य प्रवाहसंबन्धस्य तीरतीरत्वयोरभावाच्छक्यसंबंधरूपाया लक्षणाया एकस्यालक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययोरसंभवितया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणाया अनङ्गीकारेण गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वरूपत्वनुपस्थापितस्यापि तीरत्वस्य शाब्दबोधे भानवत् शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावेपि तादृशकार्यकारणभावबलादेव गोत्वभाननिर्वाहेऽलं तत्र शक्तिकल्पनेनेति संप्रदायमतेऽस्वरसं प्रकाशयन्नव्यमतमाह ॥ गव्येवेति ॥ गौरवात् । केवलव्यक्तौ शक्तिस्वीकारेणैवोपपत्तौ जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः । नचैवमिति । एवं । गोत्वे शक्त्यस्वीकारे घटादेरपि बोधापत्त्या ऽशक्यस्य शाब्दाविषयतया गोत्वबोधानापत्तिरित्यर्थः । गोत्वेति ॥ गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति गोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुत्वेनानतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ गोत्वे एव शक्तिस्वीकारे च गोत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुतया गौरवाद्व्यक्तावेव शक्तिरिति ध्येयं ॥

तत्त्वं । स्यादेतत् यदि गोत्वविशिष्टे शक्तिस्तदा गौः शुक्ल इ-
त्यत्र गोशुक्लयोरभेदप्रत्ययो न स्यात् तस्यान्वयरूपस्याश-
क्यत्वात् । नच शब्दादशक्यमपि भासतेति प्रसङ्गात् । उच्य-
ते गोशक्तं पदमेव गवान्वयं बोधयति । नचाशक्यबोधने घट-
मपि बोधयेदिति वाच्यं । गोशक्तं पदं गवान्वयबोधजनकं
नच घटो गवान्वयो येनाति प्रसङ्गः स्यात् । भट्टास्तु अन्व-
यविशिष्टे शक्तिग्रहादन्वयेपि शक्तिरेवेत्याहुस्तन्न अन्वयस्या
न्यलभ्यत्वात् अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् अन्यथा ल-

ननु जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शाब्दे व्यक्तिभानोपपत्तावपि वाक्या-
र्थरूपान्वयस्यापि शाब्दविषयतया तत्रापि शक्तिरास्तां ॥ नचेष्टापत्तिः ॥
"जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः,, इति अक्षपादीयसूत्रविरोधादिति संप्रदायक
मते शंकते ॥ स्यादेतदिति ॥ नन्वभेदोपि शक्यएवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥
जातिविशिष्टएव शक्तिस्वीकारादिति भावः ॥ ननु योग्यतादिबलात्सोपि
भासत इत्याह । नचेति ॥ अतिप्रसङ्गात् ॥ घटादेरपि बोधप्रसङ्गात् । गोशक्तमि-
ति । इतरपदसमभिव्याहृतं गोपदमित्यर्थः ॥ गवान्वयेति ॥ नच गौः शुक्ल इ-
त्यत्राभेदः गामानयेत्यत्रान्यविधः संसर्गोभासते इत्यत्र किंनियामकमिति वा-
च्यम् ॥ भेदान्वयबोधे समानविभक्तिकतत्तत्पदसमभिव्याहाररूपानुपूर्वीज्ञान
स्य अन्यत्र च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ पदानां जातावभिधारू-
पाशक्तिराक्षेपेणैव व्यक्तेर्लाभः अन्वयस्य चाक्षेपेण लाभासंभवादशक्यबोधे-
ने चातिप्रसङ्गादन्वयेपि शक्तिः इत्थं च जातौ अन्वये चाभिधारूपा शक्तिरि-
ति भट्टमतं दर्शयति ॥ भट्टास्त्विति ॥ अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात् । अ-
भिधारूपशक्तिग्रहात् ॥ अन्वयेपि । वाक्यार्थरूपेऽन्वयेपि ॥ शक्तिरेव । अभि
धारूपा शक्तिरेव । अन्वयस्येति । गौः शुक्ल इत्यत्र वाक्यार्थरूपान्वयस्येत्यर्थः
अन्यलभ्यत्वात् । अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया तं
बलादेवान्वयभानोपपत्तिरित्यर्थः ॥ अन्वयविशेषभानाय तत्तदानुपूर्वी-
ज्ञानहेतुतायास्सर्वाप्यावश्यकत्वादिति भावः । नन्वन्यलभ्यत्वेपि शक्तौ-
बाधकाभाव इत्यत आह । अनन्येति ॥ शब्दार्थत्वात् । शब्दशक्यत्वादित्यर्थः ।

लक्षणोच्छेदापत्तिः। प्राभाकरास्तु कार्यान्विते शक्तिः पदाना-
तथाहि प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपल
भमानो बालस्तत्प्रयोज्यकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनो
ति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणा

ननु शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमादन्यलभ्यत्वेऽपि तत्र शक्तिराव-
श्यकीत्यत आह ॥ अन्यथेति । अन्यथा । शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमिति
नियमात्तत्र शक्तिकल्पने। लक्षणेति। लक्षणया तीरबोधोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात्तत्र
नशक्तिः शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वनियमेतु तीरेऽपि गङ्गापदशक्यत्वप्रसङ्गेन लक्ष
णोच्छेदापत्तेरित्यर्थः। इदमुपलक्षणम् अन्वितेशक्तिस्वीकारेऽभिमतत्वेन पदार्थो-
पस्थितिः अन्वयप्रकारकशाब्दबोधश्च स्यात् नत्वेतदनुभवसिद्धं। ननु अन्विते श-
क्तिःस्वरूपसत्युपयुज्यतेनतु ज्ञाता जातौतु ज्ञातैवोपयुज्यतइति तत्सतनिष्कर्ष-
तिचेन्न। यद्विषयकत्वेनैव ज्ञाताशक्ति रनुभवहेतुस्तत्रैव शक्तिरित्यन्वये शक्ति-
स्वीकारवैयर्थ्यात् शक्यस्यैवशाब्दविषयत्वमितिनियमस्यचलक्ष्ये व्यभिचारादि-
ति रहस्यमनुसन्धेयं। केचित्तु भट्टमते जातावेवाभिधारूपा शक्तिः अन्वितवि-
षयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घटपदादावन्विते
त्वानुभाविका शक्तिः नैयायिकमते आनुपूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशाब्दत्वं कार्यता
वच्छेदकं भट्टमते घटपद शक्तिज्ञानस्येति मतभेदः। अन्वयविशिष्टे शक्तिग्र-
हात्। बालेन घटपदादेरानुभाविकशक्तिग्रहात्।शक्तिरेव। आनुभाविकशक्तिरेव।
अन्वितविषयकशाब्दत्वं घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदक मित्यर्थः। अन्यलभ्य-
त्वात्। अन्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वादि-
त्यर्थः। अनन्यलभ्यस्यच। आनुपूर्वीज्ञानादिरूपप्रकारांतरालभ्यस्य चाशब्दार्थत्वात्।
घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः। तथाचान्वय विशि-
ष्ट-शाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे अन्वयविषयकशाब्दत्व-
स्य घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव इति भावः। ननु शक्ति
ज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमात्कथमित्यत
आह। अन्यथेति। तादृशनियममभ्युपेत्य तथा कल्पने। लक्षणेति। तादृशनियमा
भ्युपगमे तीरविषयकतया अपि गङ्गापदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिनिवेशे

नं अतस्तद्वेत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारय ति अतस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते घटत्वावच्छेदेन कल्पयति तदनु चावापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिं गृह्णा न् प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यतान्विते घटादौ शक्तिं क

तत एव तोरभानोपपत्तेः स्वत लक्षणास्वीकारो व्यर्थ: इतिहिं न स्वरूपसत्यु पयुज्यते किंतु ज्ञातेवेति व्याचख्युः। तत्संदर्भविरोधानुपेक्षणीयं। प्रामाण्यवादिव ति। कार्यान्वितेइति। कृतिसाध्यानयनाद्यन्वित इत्यर्थ:। तत्प्रयोजकतया। प्रवृ-त्तिप्रयोजकतया। कार्यताविशिष्टज्ञानमिति। कार्यताकृतिसाध्यतातद्विशिष्टवि-षयकं ज्ञानमित्यर्थ:। अनुमिनोति। प्रयोज्यस्येति शेष:। अयं घटानयनगोचर-कार्यताविशिष्टज्ञानवान् घटानयनगोचरप्रवृत्तिमत्त्वादित्यनुमानाकारोबोध्य:। अप्रयोजकत्वशङ्कांवारयति। स्वप्रवृत्ताविति। स्वप्रवृत्तौ। स्वीयस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ। तेन। बालेन। कार्यताविशिष्टज्ञानस्य। कृतिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानस्य। हेतुत्वावधारणा दिति। तथाच कार्यकारणभाव एवानुकूलस्तर्क इति भाव:। तद्धेत्वाकाङ्क्षायां। कार्यताविशिष्टज्ञानकारणजिज्ञासायां। शब्दमेव। घटमानयेति शब्दमेव। तथा-कार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वे। नतन्निर्वाहिकां। शब्दे कार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञा-नोपधायकत्वनिर्वाहिकां। कार्यान्विते इति। यद्यपि घटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं नतु कार्यान्वितज्ञानत्वेने-ति कार्यान्विते शक्तौ बीजाभाव स्तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानात्प्रवृत्ति: किंतु घटानयनं कार्यमिति ज्ञानात् तच्च कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञा नमेवेति तत्र शक्ति: एवमनाकलितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य का र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्यैव निर्वहति अन्यथैकपदस्यैव क र्यताविशिष्टे शक्तौ इतरपदस्य वैयर्थ्यात् कार्यान्विते शक्तौ सर्वेषामपि का-र्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वं संभवति कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयोजकत्वे च कार्यान्वितज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानपायात् कार्यान्वित एव शक्ति:। नच कार्यतावाचकलिङादीनां कार्यान्वितशक्तत्वासंभव इति वाच्यं। सर्वपदा-नां कार्यत्वप्रकारकगोचरज्ञानजनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपाद-कतया इतरान्वितकार्यत्वस्वार्थप्रतिपादकतयावेति तथाच कार्यत्वप्रका-

पयति नतु केवलघटोदौ व्युत्पत्तिविरोधात् इत्यत्र तत्र कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारो नास्ति तद्वाक्यमर्थं ... मादरूपं मूकमेव व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहात्। ननु सर्वेषां प दानां कार्यान्वितवाचकत्वात्तद्वाचकपदसमभिव्याहारो ना स्तीत्यसङ्गतम्। असङ्गतं चार्थवादस्याप्रामाण्यमिति चेत्।

त्वं कार्यं तद्भिन्नं चाविशिष्टमिति सर्वत्र कार्यान्वितएव शक्तिरित्याखण्डलार्थः। आवापोद्वापाभ्यां संग्रहत्यागाभ्यां।प्रथमेति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनानुरोधादित्यर्थः।ननु लाघवात्तथास्त्वित्यत आह। बाधेति। शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनायाःविरोधापत्तेरित्यर्थः। शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितएव शक्तत्वे ऽभ्युपगते विधेरेव प्रामाण्यं नत्वर्थवादस्येति दर्शयति।इत्थं चेति।शब्दसामान्यस्य कार्यान्वितशक्तत्वे चेत्यर्थः।यत्र। भूतले घटोनास्तीत्यादौ। कार्यतावाचकेति। कार्यतावाचकालिङ्लोटतव्यप्रत्ययः पंचमलकारः इत्यर्थः। ... ति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारो नास्तीत्यर्थः। विध्यसमभिव्याहृतं वैदिकवाक्यमर्थवादः। मूकमेव।शाब्दबोधानुपधायकमेव। ननु तर्हि प्रवर्तकज्ञानाभावात्प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरित आह। व्यवहारस्त्विति। प्रवृत्तिस्त्वित्यर्थः। असंसर्गेति धर्मसंसर्गाग्रहाभावात्।बाधाभावादितियावत्। तन्मते सर्वत्र प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमादिति भावः।ननु शब्दसामान्यस्यैव कार्यान्वितशक्तत्वात्कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुतया विधेरिव शब्दसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वात्कथं सिद्धार्थकार्थवादानामप्रामाण्यमित्याशंकते। नन्विति। कार्यान्वितेति।कार्यताविशिष्टान्विते त्यर्थः।तद्वाचकेति। कार्यतावाचकपदेत्यर्थः। विधेरिव पदसामान्यस्यैव।कार्यतावाचकपदत्वादितिभावः।असङ्गतंचेति।सर्वस्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासमभिव्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्येत्यर्थः। अत्र यद्यपि पदानां कार्यान्विते ऽभिधानरूपैव शक्तिः घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वादिनैव पदार्थोपस्थितिः घटादिपदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधे जननीये इतराविशेषणतया कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदस्य सहकारित्वात् नसिद्धार्थकार्थवादस्य प्रामाण्यमि-

अन्योच्यते द्विविधा हि पदशक्तिः आनुभाविका स्मारिका च तत्रानुभाविका.कार्यान्विते स्मारिकाच जातौ तथाच घटादि-पदं घटादिपदात् कार्यत्वस्यानुपस्थितौ कथं तदन्वयबोधं ज-नयेत् कार्यत्वान्वय बोधे तदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति नार्थ-वादस्य प्रामाण्य मित्यूचुः। तन्न आवापोद्वापाभ्यां लाघवात् घटादिमात्र एव शक्तिग्रहः नतु कार्यतान्वयेपि अन्यलभ्यत्वात्

ति कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिमादायार्थवादस्याप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्य-ते तथापि कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि घटादिपदानां कार्यान्विते शक्तिः सा चाव-श्यापेक्षणीयलिङादिपदादेव। जातेति। व्यर्थं घटादिपदानां कार्यान्वितेऽभि-धारूपशक्तिकल्पनेन एवं कार्यान्वितत्वेन शाब्दबोधे ऽनुभवबाधश्चेत्यत अभि-धारूपशक्तिमुपेक्ष्यानुभाविकशक्तिमादाय समाधत्ते। अन्योच्यत इति। आनु-भाविका। शाब्दानुभवजनिका। स्मारिका। पदार्थस्मृतिजनिका। तत्रेति। कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः। स्मारिकाचेति। जातिशक्तिज्ञानात्केवलघटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्योद्बो-धकविधया पदार्थस्मृतिहेतुत्वादिति भावः। ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपद-ज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदज्ञानस्य हेतुतया तत्सत्वे कथं नानुभवजनकत्वमत आह। कार्यत्वान्वबोध इति। घटादिपदेन कार्यत्वान्वयविषयकशाब्दबोधेजननीये कार्यतावाचकलिङादिपदजन्योप-स्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः। नार्थवादस्येति। विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधाने तन्त्वतया कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावेन तज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारिण्या अभावात् शाब्दानुभवजनकत्वरूपं प्रा-माण्यं नार्थवादस्येत्यर्थः। लाघवात्। कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वापेक्षया लाघवात्। घटादिमात्र इति। घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव। घटपद-ज्ञानत्वेन कारणत्वग्रह इति भावः। नत्विति। ननु घटपदादेः कार्यान्वितघट-विषयकशाब्दत्वं कार्यत्वावच्छेदकमित्यर्थः। अन्यलभ्यत्वादिति। कार्यतावा-चकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः। घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटप-दज्ञानत्वेन कार्यत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लिङादिपदज्ञानत्वेन हेतु-

प्रथममन्यलभ्यत्वं बालस्य नोपस्थितमिति चेत् प्रथमं तर्हि कार्यतान्वये शक्तिग्रहोऽस्तु यदा च तदुपस्थितं तदा घटमात्रे शक्तिग्रहोऽस्तु सा बाध्यतां गौरवात् । अथैवं चरम प्रवृत्तौ-घटमात्रशक्तिकल्पना कथं प्रथमप्रवृत्तां बलवतीं कार्यान्विते शक्तिकल्पनां बाधयतु गौरव इति चेन्न । प्रथमकल्पनाया बलवत्त्वासिद्धेः नहि प्रथमप्रवृत्तमेव बलवत् चंद्रतारादिस्वल्पताया

ता यत्र च लिङादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तादृशसमभिव्याहारादेव कार्यत्वबोधः यत्र तु न तत् समभिव्याहारस्तत्र केवलघटादिबोध इत्यर्थवादस्यापि प्रामाण्यमिति भावः । नन्वन्यलभ्यत्वं न स्वरूपसत्प्रतिबंधकं किंतु ज्ञातं यदि शक्यं स्यात्तर्ह्यन्यलभ्यं न स्यादिति तर्कस्य तेनोत्पादनात् तथाच यत्र तन्नोपस्थितं तत्र कार्यान्विते शक्तिग्रहे बाधकाभाव इत्याशंकते । प्रथममिति । प्रथमं लिङादिपदस्य कार्ये शक्तिग्रहात्पूर्वं । कार्यान्विते शक्तिग्रहोऽस्तु । घटपदज्ञानस्य कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः । तत् । अन्यलभ्यत्वं । घटमात्रइति घटविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः सा।कार्यान्विते शक्तिकल्पना।बाध्यताम्।अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां।गौरवात्। घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षया । गौरवात् ननु समान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनाया बलवत्त्वेन कथं तद्बाध इत्याह । अथैवमिति । ननु प्रथमप्रवृत्तत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकतया कथं न बलवत्त्वमत आह । नहीति । शास्त्रादिति। शतयोजनत्वाद्र इति।चन्द्रपरिमाणबोधकज्योतिश्शास्त्रादित्यर्थः । तथाच चक्षुरादिना प्रातस्वल्पताया अप्रामाण्यज्ञानवद्धत्रापि घटपदादेः कार्यान्वितघटादौ शक्तिज्ञाने प्रामाण्यं कल्प्यतइति भावः । ननु चन्द्रादौ शास्त्रजन्यमहत्परिमाणज्ञानेन बाधात् तत्र स्वल्पपरिमाणज्ञाने ऽप्रामाण्यं कल्पते [illegible] प्रथमं कार्यान्वितघटादिपदशक्तिकल्पने [illegible] प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वे [illegible] आह । [illegible] पूर्वान्वितघटादौ [illegible] घटत्वस्य [illegible]

प्रथमप्रतीतायाः शास्त्रात् तन्महत्त्वप्रतीत्या बाधानापत्तेः चरमकल्पना लाघवसाहाय्यतया बलवत्त्वान्न किंचैवं काव्यादिभ्यो ऽनुभवसिद्धो ऽप्यनुभवो न स्यात् । नचासंसर्गाग्रहमात्रं नतु संसर्गानुभवइति वाच्यं । घटमानयेत्यत्रापि तदापत्तेः तथाच गतं शब्दप्रामाण्यप्रत्ययाशयापि किंचैवमर्थवादरूपाणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात् तथा चत्रुरुपहसितं शिष्यैः । प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन्बुद्धबन्धुः प्रभाकरइति तस्मादेवं वदन् प्रतारकः कश्चिद्वर्णव्यत्यासादपि साहश्याभ्यां प्रभाकार इति ह्यनुग्रहीतोलोकैरिति युक्तमुत्पश्या-

---

या गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदेन शक्त्यभावेन तेन रूपेण तत्र शक्तिकल्पने बाधः स्यादेव तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमेव हि भ्रमत्वमिति भावः । ननु कम्बुग्रीवादिमत्त्वं घटत्वापेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्त्वे ऽपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्युदयाद्यथा गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपेयते तथा गौरवेऽपि प्रथमप्रवृत्तत्वात्कार्यान्वितघटे शक्तिः स्यादेवेत्यतस्तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह । किंचैवमिति । एवं । कार्यान्वितघटादौ शक्तिकल्पने । शक्तिज्ञानेन च शाब्दसामान्ये जननीये कार्यतावाचकपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वेचेत्यर्थः । अनुभवसिद्ध इत्यनेन दुरपह्नवत्वं सूचितं । न स्यादिति । लिङादिपदरूपकारणाभावादिति भावः । नचेति । पदार्थोपस्थितिबाधाभावमात्रादेव व्यवहारादिति भावः । तदापत्तेः । असंसर्गाग्रहापत्तेः । काव्यादावनुभवसिद्धस्यापि संसर्गानुभवस्यापलापे लिङसमभिव्याहारेऽप्यपलाप एव स्यादिति भावः । नन्विष्टापत्तिरत आह । तथाचेति । ननु प्रथमं कार्यान्वित एव शक्त्यवधारणात् तत्सहकारिकार्यतावाचकपदरूपकारणाभावाद्विध्यसमभिव्याहारस्थलेऽसंसर्गाग्रह एवोपेयते कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् विधिसमभिव्याहारस्थले तु बाधकाभावेन शाब्दानुभव एवोपेयते अत एव शब्दप्रामाण्यमपीत्यत आह । किंचैवमिति । एवं । कार्यतावाचकपद-

मः। ननु यदि शक्तिग्रहः सहकारि तदा गङ्गापदात्तीरप्रत्ययो नस्यादिति चेन्न। शक्तिर्हि न तत्वेनप्रयोजिका किंतु ज्ञप्तित्वेन

समभिव्याहारस्थले शाब्दानुभवस्वीकारे। स्यादिति। तादृशपदसमभिव्याहाराभावादिति भावः। ननु केषां चिदप्रामाण्येपि लिङसमभिव्याहृततत् पदमादायैव शब्दप्रामाण्यं स्यादेवेति तेषामप्रामाण्ये इष्टापत्तिरित्यत आह। तथाचेति। पुराणादीनामप्रामाण्याङ्गीकारे चेत्यर्थः। मिश्रैः। वाचस्पतिमिश्रैः। बुद्धबन्धुरिति। बुद्धैर्न कस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यमुपेयते प्राभाकरैस्तु कस्यचिच्छब्दस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारान्न तदन्तर्भूतत्वमित्यत उक्तं बन्धुरिति। यथा तैरनुभवसिद्धोप्यनुभवोपलप्यत इति वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते तथा पुराणादेरप्रामाण्यं तवेति साम्यं बोध्यम्। एवं वदन्। अनुभवसिद्धेप्यसंसर्गाग्रहमात्रं वदन्। वर्णव्यात्यासः रक इत्यत्र कर इति लिपिसादृश्यं तकारभकारयोर्गौडलिप्या सादृश्येन ताभाऽनयोः सादृश्यं बोध्यं। युक्तमुत्पश्याम इति। अनुभवानुरोधेनैव सर्वकल्पना। तथाच लिङाद्यसमभिव्याहारस्थलेप्यनुभवस्यापलापानर्हत्वेन लाघवेन च घटत्वविशिष्ट एव शक्तिस्वीकरणमुचितमिति भावः। वस्तुतस्त्विति। प्रसक्तधर्ममादायान्वयव्यतिरेकग्रहासम्भवात्प्रत्यक्षस्थले कार्यत्वकारणत्वावच्छेदकधर्मग्रहमन्तरा कारणत्वग्रहासम्भवेपि शब्दे अतिप्रसक्त धर्मसामानाधिकरण्ये नापि तद्ग्रहः यथा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ" गङ्गास्नानादितोपि स्वर्गोदयात्स्वर्गत्वावच्छेदेन यागजन्यत्वासम्भवेन वैजात्यस्य च प्रथममनुपस्थितेः स्वर्गत्वयागत्वसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्रहः तथा प्रकृतेपि शब्दे कार्यान्वितज्ञानजनकत्वं गृहीतं नतु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तच्चेतरपदसमभिव्याहारादेवोपपन्नमिति न कार्यान्विते शक्तिरिति। पदं तावच्चतुर्विधं रूढं यौगिकं यौगिकरूढं योगरूढं च यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बोधस्तद्रूढं यथा गोपदं यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं यत्र यौगिकरूढयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादिपदं यौगिकं खनित्रे रूढं यागविशेषे योगरूढं पंकजादिपदं तत्र पंकजपदसमुदायः पद्मत्वविशिष्टे रूढौ नवेति योग-

रूढौ विप्रतिपत्तिः पंकजपदात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतये पद्मत्वविशिष्टे पंकजसमुदायस्य रूढिरावश्यकी पदान्नियतोपस्थितेर्द्व त्तिसाध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोध प्रसङ्गाच्च मन्मते कदाचित् कुमुदबोधस्तु लक्षणयैव। ननु रूढिस्वीकारेप्युद्भिल्पटेन स्थनित्रमिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोध्येत योगसत्त्वात् अत्र प्रांचः यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबंधकत्वान्न कुमुदबोध इति तन्न मणिकृतः रूढ्या नियमतः स्मृतं पद्ममेव कर्तृरूपव्यक्तिवाचकड प्रत्ययेन पंकजनिकर्तृतयाऽनुभाव्यते "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्" व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्वर्मात्तितात्पर्यकारणं। सन्निहितः। प्रथमसुपस्थित इत्यर्थः। तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन पंकजनिकर्तृतया तदेव योगेनापि प्रतीयते नतु कुमुदमिति रूढेर्न प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्याभावानवगाहित्वात् जनकज्ञानाविरोधित्वाच्च सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यानापत्त्या स्वीकारेप्यत्र ज्ञानस्य मणिमन्त्रादि न्यायेन प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् इत्यं च पद्मानुभवसामग्री सत्त्वात् पद्मस्यैव बोधो नतु कुमुदस्य सामग्र्यांसत्यां हि फलाभावेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति वदंति। अत्रेदं चिंत्यते। पंकजं कुमुदमानयेत्यादौ यत्र पंकजपदस्य पद्मे तात्पर्याभावः कुमुदे च तात्पर्यग्रहः तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्रीविरहात् पद्मे तात्पर्याभावनिश्चयस्यैव तत्र बाधकत्वेन बाधकं विना व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वादिति न्यायस्य तत्रानवतारात् घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रघटस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्वयवारणाय बाधकं विनेत्यस्यावश्यकत्वात् तथाच गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्ति पुरः सरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुसुदं पंकजमित्यत्र कुमुदस्यैव प्रथमसंनिहितत्वसम्भवाच्च कुमुदस्य भिन्नपदोपस्थाप्यत्वेपि प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात् अवयवापेक्षया समुदायस्य भिन्नत्वेन पद्मस्यापि भिन्नपदोपस्थाप्यत्वाच्च। अथ कुमुदबोधस्तत्र प्रात्यैवास्तां पंकजपदस्य कुमुदलक्षणेति प्रवादस्तु क्वाचित्काभिप्रायेण यत्र योगरूढिभ्यां पद्मानुभवस्तदनंतरं कुमुदे तात्पर्यज्ञानं तत्र स्वतत्त्वोपस्थितये कुमुदे लक्षणोदयात् परं विशेषो यत्संप्रदायमते सर्वत्र लक्षणा मन्मते क्वाचित्कीति चेन्न। तत्रापि पंकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदे तात्पर्यग्रहकाले पुनः सकृतपंकजपदेन प्रबैव कुमुदोपस्थापनसम्भवात् पद्मे ता-

त्पर्याभावनिश्चयेन कुमुदे तात्पर्यनिश्चयसत्त्वे न च पद्मेऽन्वयासम्भवात् अन्यथा लक्षणानापत्तेरिति। यत्तु शक्त्या कुमुदे नानापदतदर्थानुसन्धानपक्षे वाक्यार्थविधया गुरूपस्थितिकत्वं लक्षणया पंकजनिकर्तृत्वस्य पदार्थतया लघूपस्थितिकत्वमिति तन्न। पंकजन्मकर्तारमानयेत्यादौ वाक्यमात्रे एव लक्षणापत्तेः प्रत्येकशक्त्यैव योग्यतादिवलाद्विशिष्टबोधान्न लक्षणेति चेत्। प्रकृतेऽपि समानं तस्माद्रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वकल्प एव लक्षणासम्भवः विरोध्यविषयकत्वेऽपि सिद्धेरनुमिताविव रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति स्मृतपद्मान्वयानुपपत्त्यनन्तरं कुमुदधीरिति लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतयैवेति तु मणिकृन्मते गतिरिति। ननु पंकजपदस्य पद्मे लक्षणैवास्तां वाक्ये शक्त्यभावेऽपि तद्घटके तत्सम्भवात्। न च शक्यलक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्या अभावात् युगपद्वयविरोधापत्तिरिति वाच्यं। सति तात्पर्ये गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव मणिकृन्मते तस्यादोषत्वादिति चेन्न। शक्ये बाधके सत्येव लक्षणेति मुख्ये बाधकाभावेन लक्षणापनीतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्तेः तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रेव लक्षणापपादनेऽपि पद्मकुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः लक्ष्यत्वाविशेषात् तथाच पद्मान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरं कुमुदधीरिति सिद्धान्तव्याकोपः एवं धेनुपदमपि योगरूढमेव। ननु पद्मत्वमेव प्रयोगोपाधिरस्त्विति चेन्न पद्मत्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं अगृहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात् रूढिज्ञानमेव स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमिति। नन्वयोग्यतया पद्मत्वमपहाय केवलावयवशक्त्या कुमुदबोधोऽस्तु किं लक्षणया रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वमते तथा सम्भवेऽपि मणिकृन्मते रूढेरप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न। पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्यान्यानिराकाङ्क्षतया स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाङ्गीकारात् एवं पंकजपदात्स्थलपद्मबोधो लक्षणयैव स्थलपद्मं हि विजातीयमेवेति पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा पंकजपदस्य लक्षणा। यदि चानुगतप्रतीत्या तत्रापि पद्मत्वजातिस्तथापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। अथायोग्यतया योगार्थानन्वयेऽपि योग्यतया रूढ्यर्थः पद्ममेव बुध्यत इति चेन्न। योगार्थगतपद्मत्वेन पद्मस्यैवोपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् यद्यपि "शक्याद्व्यं न रूपेणार्त अथवा ....." ...... पद्मत्वं लक्षणा नस्तु-

क्ता तथापि कर्तृवाचकपद एव सा बोध्या। अत्रेदं चिन्त्यं स्थले पंकजमि-
त्यत्र पंकजनिकर्तृत्वस्य पद्मे तात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मत्वस्य साकांक्ष-
त्वमेव यत्र वा प्रथममन्वयस्तत्रापि स्थलपद्मे तात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृत
पंकजपदात्स्वतन्त्रोपस्थितिर्लक्षणयैवोपेया एवं न्वशक्त्यैव तदा तदुपस्थितिरा-
स्ताम्। अयोग्यत्वेन योगार्थस्यानन्वयादिति। अपिच "श्येनेनाभिचरन्य जेतेत्य
त्र" बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थे विशेषणांशमपहाय यथावि
शेष्यान्वयः तथाऽयोग्यतया विशेषणानन्वयेपि विशेष्यान्वयबोधे बाधकाभावः
योगार्थस्यैव विशेष्यत्वे च पंकजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकांक्षतया लक्षणानु-
पपत्तेरितिदिक्। इदं तु बोध्यम् आकाशपदे निरवच्छिन्नैव शक्तिः व्यक्ती
नामानन्त्याभावेनानुगमकधर्मानपेक्षणात्। नच वृत्त्युपस्थापितस्यैव शाब्द-
बोधविषयत्वाच्छब्दाश्रयत्वं ततः कथं भासेतेति। वाच्यं नियमतो यद्ध-
र्मविशिष्टत्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्मविषय-
तानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेप्युद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि त-
स्य भानात् तथाहि शक्तिर्हि एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिरी-
त्या पदार्थस्मारिका येन रूपेण चोपस्थितयोः पदार्थयोः सम्बन्धज्ञानं तद्रू-
पावच्छिन्नज्ञानात्सम्बन्ध्यंशे उद्बुद्धसंस्कारसहकृता तद्रूपावच्छिन्नस्मरणं तत्र
च सम्बन्धितावच्छेदकस्यापि जन्यताजनकतावच्छेदककोटिनिवेश आव-
श्यकः अन्यथा हस्तिपके चैत्रत्वेनोपस्थिते भद्रत्वेन चोपस्थिते हस्तिनि स-
म्बन्धग्रहे मनुष्यत्वेन हस्तिपकज्ञानाद्गजत्वेन हस्तिस्मरणापत्तेः तथाच य-
द्धर्मविशिष्टे शक्तिग्रहस्तद्धर्मविशिष्टमेव तत्स्मारयतीत्याकाशमात्रे शक्तावपि
शब्दाश्रयत्वस्य स्मृतिसम्भवः वृत्त्युपस्थाप्यत्वस्यैव शाब्दविषयत्वे तन्त्रत्वं ननु
स्ववृत्त्युपस्थाप्यत्वस्येति लक्ष्यतावच्छेदकवच्छाब्दबोधविषयत्वमपि। अथैवं
गोत्वमपि शक्यं न स्यात् यदि च विशेष्यवृत्त्यैव संस्कारवशाद्विशेषणस्मरणं
लक्ष्यतावच्छेदकवन्नियतस्मृतेरनुपपत्तिः रूपान्तरेण शक्तिग्रहे संस्कारविषय
त्वाभावात्। किं चान्यसम्बन्धेनाप्यन्यत्र संस्कारोद्बोधे पदार्थसमुष्टतत्ताक
स्मरणानुपपत्तिः अनुभवविषयतत्ताया अपि नियमेन भानसम्भवात् घट-
शक्तेरेव तदंशेप्युद्बोधकत्वसम्भवात् उद्बोधकान्तरानुसारेण च लक्ष्यतावच्छे-
दकवन्नियतस्मरणानापत्तेः तस्मात्पदान्नियतोपस्थितिः स्वसम्बन्धः परिशेषा-

इत्तिरेव पर्यवस्यतीति पदान्नियतोपस्थितिवृत्तिसाध्येति नियमान्नोत्वं शक्य-
मिति विभाव्यते तदा शब्दाश्रयत्वेपि तुल्यमिति चेदास्तां तदपि शक्यं यदि
नियमेन तदुपस्थितिः आकाशः शब्दाश्रय इत्यस्य चाकाशपदवाच्य इत्यर्थ-
मेवोपपन्नत्वान्न पर्यायत्वेपि सह प्रयोगानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु कदाचिच्छब्दा-
श्रयत्वेन कदाचिन्नाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियता तदुपस्थिति-
रिति न तच्छक्यं धर्म्यंशोद्बोधकादेव तदंशेप्युद्बोधसम्भवात्तत्स्मृतेः शाब्द-
बोधस्य चोपपन्नत्वात् यदि च संस्कारस्य कदाचित्तदंशेनोद्बोधस्तदाऽस्तु वा-
पदादपि निर्विकल्पकं आकाशपदान्निष्प्रकारकमेव स्मरणं शाब्दबोधश्च प-
दार्थान्तरमादाय सविकल्पक एव आकाशो द्रव्यमित्यत्र भिन्नविभक्त्युपनीत-
संख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थितिसत्त्वादभेदान्वयो नानुपपन्न इति द्रष्टव्यम्
अन्यान्तुः नियतानुपस्थितावपि विनिगमकाभावान्न तदशक्यं अन्यादिपदव-
न्नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः एकत्र धर्मिण्यपि प्रवृत्तिनिमित्तद्वये बाधकाभावात्
वस्तुतस्तु शब्दाश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकं लाघवात् घटत्ववद्रूपान्तरेण बो-
धस्तु शक्तिभ्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वेनेव घटस्य अतएवानियतोपस्थितिरपि श-
क्तिभ्रमात्कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपस्थितिवदुपपन्नैवेति न नानार्थत्वमपीति। केचि-
त्तु व्यक्तेरेवानुगतानतिप्रसक्ततया प्रयोजनाभावेन धर्मे न शक्तिकल्पनमि-
त्याहुः । निर्विकल्पकोपस्थिताकाशे आकांक्षादिज्ञानासम्भवेन शाब्दबोधानु-
पपत्तिः एकस्यैवैकत्वस्योभयपदार्थत्वात्तदविवक्षाया विभक्त्यर्थसंख्यामादाय
भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावेनाकाशो द्रव्यमित्यत्राभेदान्वयानुपपत्तिश्चेति । प-
दान्निर्विकल्पकस्मृति स्वीकारोऽनुचित इत्यन्ये इति दिक् । नन्वियताप्रबन्धेन
पदज्ञानेन शाब्दसामान्ये जननीये शक्तिग्रहः सहकारी पामराणां च तद-
भावान्न शाब्दबोध इति विवेचितं । नचेदं सम्भवति गङ्गायां घोष इत्यादौ गं-
ङ्गापदस्य तीरे शक्त्यभावेपि शाब्दबोधोदयादित्याशंकते ॥ नन्विति । तीरेइति।
तीरे गंगापदस्य शक्त्यभावादिति भावः ।तत्वेन। शक्तित्वेन । प्रयोजिका।ज्ञाता-
सती शाब्दबोधोपयोगिनी । किंतु वृत्तित्वेनेति । प्रयोजिकेति । पूर्वेणान्वितं वृ-
त्तित्वं च शक्तिलक्षणान्यतरत्वं ।लक्षणैवेति । शाब्दसामान्ये वृत्तिज्ञानत्वेन हे-
तुतया गङ्गापदस्य तीरे लक्षणारूपवृत्ति ज्ञानसत्त्वात्तीरे शाब्दबोधो नानुपपन्न
इति भावः । ननु गङ्गायां घोषः [illegible] व्यवहारदर्शनाद्गङ्गापदस्य तीरे

कथं न शक्तिरिति चेन्न। लक्षणीयपदार्थानामनन्ततया सर्वत्र शक्तिकल्पने गौरवात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा तु क्लृप्तैव। एवमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया गङ्गापदजन्योपस्थिते: शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाजन्यत्वमपि क्लृप्तमेव लक्षणाजन्योपस्थिते: शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्प्यते शक्तिस्वीकारे त्वतिरिक्तधर्मिकल्पनमिति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन तीरे लक्षणैव। अथ शक्तिर्नातिरिक्ता किंत्वीश्वरेच्छारूपा सा तु क्लृप्ततया तज्जन्योपस्थिते: शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं मयापि कल्प्यते इति न धर्मिकल्पनाया इति न्यायावतार:। नचास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छाऽक्लृप्तैवेति वाच्यं। गङ्गापदात्तीरबोधोदयेनेश्वरेच्छायास्तादृशाकारत्वावश्यकत्वात्तस्या: सर्वविषयकत्वात्। नच लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति गङ्गापदात्तीरबोधानुदयात्तादृशाकारत्वमक्लृप्तमेवेति वाच्यं। तथासति गङ्गापदस्याननुभावकत्वे तादृशाकारकशक्त्यभाव: शक्त्यभावेचाननुभावकत्वमित्यन्योन्याश्रयादिति। अथ तादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वं शक्ति: सा च न तीर इति तत्र लक्षणैव अतएवापभ्रंशेपि शक्तिभ्रम इति चेन्न। ईश्वरोच्चरितत्वं न तज्जन्यत्वं अपभ्रंशादिसाधारण्यात् न तत्कण्ठताल्वाद्युच्चरितत्वं आधुनिकचैत्रादिपदे ऽभावात्। द्वादशे ऽहनि पितानामकुर्यादित्यादिना सामान्यतो नामत्वेन तदुच्चारणोपपादने "नापभ्रंशितवै" इत्यादिनाऽपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणस्यापभ्रंशेपि सत्त्वात् वैदिकपदस्यापि लाक्षणिकतया तादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वसत्त्वाल्लक्ष्येपि शक्तत्वापत्तेश्चेति चेत्। अत्राहु:. अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयेनास्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छायास्तत्रापि सत्वान्न तादृशाकारिकेच्छामात्रं शक्ति: किंतु पदपदार्थसम्बन्धत्वविशेषिता तथाच तस्या नानातीरादिसम्बन्धत्वकल्पने गौरवादिच्छाया: सम्बन्धत्वग्राहकस्य भूरिप्रयोगस्याभावाच्चन गङ्गापदतीरयो: सम्बन्धत्वं किन्तु प्रवाहसामीप्यस्यैवेति तीरे शक्तिरक्लृप्तैवेति। किंच पिधेह्येत्यत्र द्वारोपस्थापकपदानामनन्ततया विशिष्यानुपस्थितेर्यर्थितरपदमेवानुभावकं तत्वध्याहृतं पदं तथा घोषपदादेव तीरान्वयबोधोपपत्तेर्न गङ्गापदं तीरानुभावकमिति तथाच गङ्गापदात्तीरबोधो जायतामित्याकारकत्वमप्यसिद्धमेवेति दिक्। लक्षणां निरूपयितुं पृच्छति। अथ केयमिति। शक्यात्। गङ्गापदशक्यात्प्रवाहात्। अ-

अस्तिच तीरे गङ्गापदस्यापि वृत्तिर्लक्षणैव अथ केयं लक्षणा-शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्येके तन्न उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः नतुसैव। अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्यन्ये तन्न अन्वये तात्पर्यस्य लक्षणात्वापत्तेः किंचतात्पर्यनिर्वाहिकाहि वृत्तिर्नतु तदात्मिकैव शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः। उच्यते स्वशक्यसंबंधो

शक्यस्य। गङ्गापदाशक्यस्य। तीरस्योपस्थितिर्लक्षणेत्यर्थः। गङ्गापदेन शक्त्या-प्रवाहोपस्थितौ तत्र चान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः स्मृतेन प्रवाहेणैकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतयास्वतीरमुपस्थाप्यते तथाच सैवोपस्थितिर्लक्षणेति भावः। उपस्थितीति। पदज्ञानस्य पदार्थस्मारकता एकसम्बन्धिस्मारकमिति रीत्या सच सम्बन्धो वृत्तिरेव नतु तस्या उपस्थितिरूपत्वमित्यर्थः। सैवेति। उपस्थितगङ्गापदतात्पर्यीतिरेवेत्यर्थः। अशक्ये इति। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदाशक्येतीरे। तात्पर्यं। गङ्गापदात्तीरबोधो जायतामितीच्छाविषयत्वं चतीरे तदेव लक्षणेत्यर्थः। शक्ततात्पर्यस्य लक्षणात्ववारणायाशक्तइति। अन्वये इति। घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयोराधाराधेयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्यसत्त्वात्तत्तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्यादित्यर्थः। नचेष्टापत्तिः अन्वयेन शक्तिर्नवा लक्षणेति सिद्धान्तव्याघातात्। नच शक्य सम्बन्धस्य लक्षणात्व स्वीकारेप्येषदोष इति वाच्यम्। अन्वये शक्यसम्बन्धस्य सत्त्वेपि तस्य तच्छाब्दबोधानुकूललक्षणायास्तत्राभावात् अन्यथा गङ्गापदस्य मुख्यपरत्वेपि शक्यसम्बन्धस्य तीरे सत्त्वाल्लक्षणिकत्वापत्तिरिति लक्षणायास्तत्र मूकत्वमेवोपर्यान्ति तात्पर्यस्य लक्षणात्वं चान्वये तात्पर्यस्य शाब्दबोधानुकूलत्वं न तत्र तच्छाब्दबोधोपयोगिलक्षणाया दुर्वारत्वादिति ध्येयं। नन्वशक्ये पदार्थे तात्पर्यं लक्षणा पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं विषयता च प्रकारताविशेष्यतान्यतररूपा इत्थं च संसर्गस्य पदार्थत्वाभावादेव न दोष इत्यत आह। किञ्चेति। तात्पर्येति। वृत्त्या पदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्दबोधे जाते तत्प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यं निर्वाहो भवतीति तात्पर्यातिरिक्ताहृत्तिरवश्यमुपेया नहि स्वयमेव स्वनिर्वाहकमिति भावः। ननु वृत्तेः

लक्षणा अस्ति हि गङ्गापदशक्यः प्रवाहविशेषः तत्सम्बन्धस्तीरे इति सा च लक्षणा द्विविधा गौणी शुद्धा च सादृश्यात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणी यथा गौर्वाहीक इति तदन्या शुद्धा यथा

बोधजनितप्रतीतोच्छ्येयोच्चारितत्व रूपतात्पर्यनिर्वाहोभवतीति तात्पर्यातिरिक्ताहात्तरवश्यमुपेया । नहिस्वयमेवस्व निर्वाहकमितिभावः । ननुहृतः शाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपेयते नतु तात्पर्यनिर्वाहकत्वमत आह । शक्तेरपीति । तथात्वापत्तेः । तात्पर्यात्मकत्वापत्तेरित्यर्थः । तथासति शक्ति लक्षणयोरभेदापत्तिः यदि च तात्पर्याहिहतिरिति प्रवादात्तत्र च पश्चम्यर्थान्वयानुपपत्या तन्निर्वाहकतया शक्तिस्तदतिरिक्ता तदा लक्षणायामपि तुल्यमिति भावः । अत्र यदापीश्वरेच्छारूप शक्तेस्तात्पर्यात्मकत्वे इष्टापत्तिरेव । तथापि वक्तृसामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्तिरिति बोध्यम् । स्वशक्येति । स्वं लाक्षणिकं पदं तस्य यच्छक्य तत्सम्बन्धी लक्षणेत्यर्थः । इदमेवोपपादयति । अस्तिहीति । गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वं गङ्गापदं तच्छक्यप्रवाहस्तत्सम्बन्धः संयोगादिरूपस्तीरेऽस्तीति गङ्गापदस्य तीरे लक्षणेत्यर्थः । गौण्या वृत्त्यन्तरत्वादिमतव्यवच्छेदाय लक्षणायामेव तदन्तर्भावं दर्शयितुं लक्षणां विभजते । साचेति । शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाचेत्यर्थः । तत्र गौणीं लक्षयति । सादृश्येति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तदात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणीत्यर्थः । गौणीमुदाहरति । यथेति । वाह्लीको वाहीको वाहीकदेशोद्भवः गौर्बलीवर्द इत्यर्थः । अत्र वाहीके गवाभेदस्य बाधाद्गोपदेन गोसदृशो लक्ष्यते गोसादृश्यं च गोगतजाड्यमान्द्यादिकमेव तथा च जडोमन्दस्य वाहीक इतिशाब्दबोधः । एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौण्या सिंहसदृशोपस्थितौ सिंहसदृशाभिन्नो माणवकइत्यन्वयबोधोऽवसेयः । एवं शुद्धां लक्षयति । तदन्येति । तदन्या सादृश्यान्य शक्यसम्बन्धरूपेत्यर्थः । शुद्धामुदाहरति । यथा आयुरिति । आयुः पदस्यायुर्जनके लक्षणा तत्रायुः पदशक्यसम्बन्धो जनकत्वरूपी याह्यः तथा चायुर्जनकाभिन्नं घृतमित्यन्वयबोधः । ननु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति प्राचीनमते लाक्षणिकं पदं मानुभावकमिति प्रवादः सङ्गच्छते । स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेन पदस्यानुभावकतया गङ्गापदजन्यतीरोपस्थितेरभावाद्गङ्गापदस्य तीरानानुभावकत्वात् किन्तु घोषपदस्यैव तच्छाब्दं प्रति तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात् । नच तच्छाब्दं प्रति इष्टा तत्पदा-

र्थोपस्थितेर्हेतुत्वात्कथमेतदिति वाच्यं । तदर्थवाचकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञा-
नजन्यतच्छाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वं लक्षणाज-
न्यशाब्दबोधं प्रति तादृशस्वरूपसत्पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं नतूक्तरूपेण
हेतुहेतुमद्भावः शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे तु तीरोपस्थितेर्गङ्गापदजन्यत्वाद-
न्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयानुभावकत्वं सम्भवत्येवेति तादृशप्रवादविरोधः।
अथ मन्मते गङ्गापदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथममेव तीरोपस्थितिस्त्वन्मते तु पुनः
शक्यस्मरणात्तत्स्मृतौ गौरवमिति चेन्न। पदस्य स्वशक्यसम्बन्धेनान्वयप्रतियो-
गिस्मारकत्वस्याक्लृप्तत्वेन तत्कल्पने गौरवात्स्मृतेन प्रवाहेण स्वसम्बन्धितीरस्मृ-
तेरेवौचित्यादिति चेन्नैवम्। गङ्गापदात्तीरानुपस्थितौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थोपस्थाप्येऽपि विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गादननुभवाच्च । प्रकृतितात्पर्य-
विषयेण स्वार्थान्वयबोधकत्वेपि तथा धूमोस्तीति वाक्यतात्पर्यविषयेण व-
ह्निना धूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयापत्तेः । तस्माद्गङ्गापदस्यापि तीरस्मा-
रकत्वमवश्यमुपेयम् । एवं च क्लृप्तशक्यसम्बन्ध एव तीरस्मारकत्वेन कल्प्य-
तें नतु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः तथा चान्वयप्रतियोग्युपस्थापक-
त्वाल्लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वापत्तिरवशिष्टैव नापि पदस्यानानुभावकत्वमि
ति। वारणीयेति। वस्तुतस्तु उद्देश्यविधेयभावेन लाक्षणिकं नानुभावकमि-
त्येव तदर्थः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वादतए-
व लक्ष्यार्थस्य विधेयतया भानाद्विध्यर्थस्य च विधेयतयैव भानान्न "विधीप-
रः शब्दार्थ" इति सङ्गच्छते । किञ्च तन्तुसंयोगस्य पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यके
तन्तुः पटं करोतीति सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वयानुभवापलापापत्तेर्लाक्षणिक-
मप्यनुभावकमिति तादृशप्रवादोऽकिञ्चित्करः । यत्तु शक्याद्शक्योपस्थि-
तिर्लक्षणेति मते लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीति प्रवादव्याघातः । शक्य-
सम्बन्धस्य लक्षणात्वमते तु शक्यसम्बन्धस्य लक्ष्यतावच्छेदकोभयसाधारणस्यै-
कस्याभावात्तदुपपत्तेरिति । तन्न । भवन्मतेपि यत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्यो-
भयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्रागतेः तत्र लक्ष्यमात्रवृत्तितानियामकसम्ब-
न्धेन तस्य लक्षणात्वोपगमे ममापि लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन त-
योपस्थितेर्लक्षणात्वोपगमादिति । एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्ती-
त्यस्य लक्ष्यतावच्छेदक ग्रहे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा ग्रहो नापेक्षित इत्यर्थः ।
यत्र चोभयसाधारणः शक्यसम्बन्धस्तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैव तत्सम्बन्धग्रहापेक्षा न-

तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनापि शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिग्रहाच्छ-क्यतावच्छेदकेपि विशेषणविधया शक्तिज्ञानमपेक्षितमिति परास्तं । लक्ष्य-मात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोपस्थिते विशिष्टबोधप्रयोजकत्वस्य ममापि-सुवचत्वादिति । इदं चावबोध्यं । क्लिलक्षणाज्ञानयोरेक एव कार्यकार-णभावः । तथाहि शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनि-ष्ठप्रकारता-निरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन शाब्दबुद्धिं प्रति कारण-त्वं शक्तिसम्बन्धेन शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वाच्छ-क्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तिः परं न निवेश्यते तेन शक्यसम्बन्धेन पद-प्रकारतानिरूपिता शक्तिनिष्ठा सांसर्गिकविषयता नार्थविशेष्यतानिरूपिता तेन शक्ति सम्बन्धेन पदाभावप्रकारकबाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वं न लक्षणाज्ञा नस्येति बोध्यं । शक्यसम्बन्धयाविनाभावइति प्राञ्चः । तन्न मञ्चाः क्रोशंतीत्य त्राभावात् । तत्रापि यत्किञ्चत्समयसादायाविनाभावोपपादनेपि किमतन शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वौचित्यात् । विनाभूतबोधस्य तात्पर्यज्ञानाभा-वेनैव वारणीयः । अनेकाविनाभूतत्वेप्येकतरभानं तात्पर्यज्ञानबलादेवे-ति भवतोपि वाच्यत्वात् । मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढि पूर्विका लक्षणेति मीमां-सकाः मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिर्मण्डपानकर्त्तरिच योगरूढिः समुदाय शक्तियोगोऽवयवशक्तिस्तत्र रूढेर्योगापहारितेति प्रवादादवयवशक्त्या मण्ड-पानकर्तृबोधासम्भवेन मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा । इत्थंच रू ढ्यर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतत्वेनैव कर्तृबोधो नतु मण्डपा-नकत्वेनेति । पङ्कजमित्यादौ तु पद्मस्य रूढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुश्च योगा-र्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्त्तृबोधः । ननु शक्यार्थपरत्वे सम्भ वति लक्षणाकल्पनमन्याय्यं । नच रूढेर्योगापहारान्न तथेति वाच्यं । कोय-मपहारः न तावद्यौगिकार्था स्मृतिः रूढ्यर्थइव यौगिकेपि स्मारकसम्बन्ध-स्य शक्तेस्तुल्यत्वात् । नच योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः सइति वाच्यं । मण्डप-समुदायेन यदा स्वार्थस्मरणं तदावयवार्थस्मरणे बाधकाभावात् । लक्षणा-पक्षेपि रूढ्यर्थेन यदा स्वसम्बन्धिस्मरणं तदा पदार्थस्मरणसम्भवेन यौगिका-र्था यबोधसम्भवाच्च । नच स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधभावेपि यौगिकार्थबो-स इति वाच्यम् । अयोग्यतया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधाभावेपि प्रयोगप्राचुर्याभावादव-धे बाधकाभावात् । अथ मण्डपपदस्य सत्यपियोगी प्रयोगप्राचुर्याभावादव-

यवशब्दः कुण्ठनं कल्प्यते अन्यथाऽनेकार्थाच्चादिपदादिव मण्डपान कर्तु रवग- मोपि कदाचित्स्यादिति चेन्न । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा- वाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं येषामिति योगाद्वाजिपदेन विश्वेदेवा उच्यन्ते न तु रूढ्या अश्वाइति सिद्धान्तस्तत्र नस्यात् नह्यत्र विश्वेदे- वेषु वाजिपदप्रयोगप्राचुर्यमस्ति मण्डपानकर्त्तरि कदाचिदपि मण्डपपदस्य योगेन प्रयोगो नास्तीति तु तवैवाभिमान इतिचेत् । मैवं । मण्डपपदाद्यदा गृ- हविशेषस्मृतिस्तदैव मण्डाद्यर्थोपस्थितिस्तदुत्तरं पिबत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्य- यार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृत्वेन ज्ञानस्येति यौगिकार्थस्मृतिविलयात् तदेव रूढ्यौगिकयोर्बलाबलं शीघ्रं वितथीकृतमेव तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थित त्वाद्बलवत्त्वस्यौत्सर्गिकत्वं यत्र तु यौगिकार्थस्य प्रकरणवशात्प्रथममुपस्थिति- स्तत्र रूढेर्योग एव बलीयान् यथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्बलवत्त्वौ- "त्सर्गिर्वसुभिः सोमोरुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुणाघ्यादित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वै देवै"रित्यत्र प्रकरणवशाद्वसुरुद्रमरुदादित्यरूपसर्वदेवानामेव विश्वेदेवपदेन स्मृतिः नतु रूढ्या पुरूरवो माद्रवः प्रभृतिगणानामुपस्थितिः एवं "तप्ते पयसि दध्या- नयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं येषां ते वाजिन इति योगाद्वाजिनेपि विश्वेदेवदेवताकत्वं प्रकरणेनोपस्थित- त्वात् । ननु वाजिपदाद्रूढ्याश्वानामुपस्थितिरिति नामिक्षाधिकरणसिद्धान्तवि- रोधः । नच रूढेर्योगाद्बलीयस्त्वेन रूढ्यर्थधीरेव स्यादिति वाच्यं । रूढ्यर्थयो- गार्थयोरुपस्थितावनुपस्थितौ वा रूढेर्बलीयस्त्वं प्रकृतेतु प्रकरणवशेन योगा र्थस्यैव स्मरणान्नतु रूढार्थप्रकरणेनोद्बुद्ध संस्कारस्यैव शब्दादुद्बोध इति शब्दे न प्रकरणसंवलितेन योगार्थस्मृतिरेव जन्यते नतु रूढ्यर्थस्मृतिरिति । नचैवं- मण्डपादावपि योगार्थस्यैव प्रथमं स्मृतिसम्भवेन न लक्षणेति वाच्यम् । यत्र प्रकरणादेरभावाद्रूढ्यर्थस्यैव प्रथमं स्मृतिरिति रूढिपूर्विका लक्षणा यत्र च योगार्थे प्रकारणाद्यवतारः तत्र योगार्थस्यैव बलवत्त्वान्न लक्षणा । यद्यपि पद- ज्ञानमेवो द्बोधकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणमपरस्मृतिप्रतिबन्धक- मवसेयमितिवदंति । तत्र रूढ्यर्थान्वयबोधो वा तत्स्मृतिर्वा यौगिकार्थान्वय- बोधे प्रतिबन्धिका । नतावदाद्यः रूढ्यर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेपि तस्यायोग्य- तया यौगिकार्थान्वये बाधकाभावात् नद्वितीयः प्रकरणादेव यत्र · यौगिका-

र्थान्वयबोधस्य च रूढ्यर्थस्मृतेरभावात् तस्याः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तस्या यौगिकार्थस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् अनुमितौ तु सिद्धेरगत्या फलबलेन तथात्वकल्पनात् तस्माद्यत्र मण्डपपदस्य गृहपरत्वं तत्र मण्डपानकर्तृत्वरूपयोगार्थस्यायोग्यतया नान्वयबोधो नतु रूढ्यर्थस्मृतिस्तत्र प्रतिबन्धिका योग्यत्वरूपक्लृप्तकारणविरहेण च तदबोधोपपत्तेः यत्र तु रूढ्यर्थस्या योग्यता तत्र योग्यतया योगेन यौगिकार्थबोधो भवत्येव रूढेर्योगापहारप्रवादस्तु योग्यत्वात् रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो नतु यौगिकार्थस्य अयोग्यत्वादित्येतत्परो नतु योग्यतादिमतोऽपि यौगिकार्थस्य नान्वयबोध इत्येतत्परः यत्र च रूढ्यर्थरूढस्य सम्बन्धिचैत्रे चैत्रत्वादिना तात्पर्यं प्रमाणान्तरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा नतु सर्वत्रेत्यवधेयं। लक्षित लक्षणापि वृत्त्यन्तरमिति प्राञ्चः। द्विरेफपदेन द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन स्वशक्यसम्बन्धीभ्रमररूपोऽर्थो लक्ष्यते इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षितलक्षणा। नच-द्विरेफपदलक्ष्यभ्रमरपदस्य शक्त्यैव निर्वाहे अलं भ्रमरे लक्षणयेति वाच्यं। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन तत्र विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः। सम्मतं च लक्षित लक्षणा द्विरेफपदस्यैववृत्तित्वेन भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वादिति। नच शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति भ्रमरपदस्य शक्यतावच्छेदकभ्रमरत्वस्य कथं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं शक्त्यैव तद्बोध सम्भवादिति वाच्यं। शक्येन रूपेण लक्षणानङ्गीकारे शक्त्यैव तद्बोधसम्भवेन लक्षणाकल्पनमफलमित्यस्यैव तद्बीजतया प्रकृते च शक्त्या भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधस्वीकारेण भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्त्या शक्यस्यापि लक्षणयैव भानमुपेयते एतन्मते लक्षितस्य पदस्य लक्षणा लक्षितलक्षणा साच द्विरेफपदस्य वृत्तिरिति तत्र शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा नतु शक्यस्य साक्षात्सम्बन्धः गौरवात् एवं च परंपरासम्बन्धेन लक्षणैव लक्षितलक्षणा स्वलक्ष्यपदघटितलक्षणा सैति तु यावत् तथाच परंपरासम्बन्धेन लक्षणाया एव तथात्वेन द्विरेफपदस्य स्वलक्ष्य भ्रमरपदघटितपरंपरासम्बन्धेन भ्रमररूपार्थोपस्थापकत्वसम्भवात् द्विरेफपदलक्षणयैवोपपत्तौ नीतिरिक्तवृत्तिकल्पनेति दिक्। सा च लक्षणा क्वचिज्जहत्स्वार्था क्वचिदजहत्स्वार्था च आद्या गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात्तीर-

घोषइत्येवबोधात् यदि च गङ्गासम्बन्धितीरत्वेन बोधः तदा लक्षणजहत्स्वार्थैव प्र-न्याच काकेभ्यो दधिरक्षतां छत्रिणो यांतीत्यादौ दध्युपघातकत्वेन काककुक्-कुटादीनामेकसार्थवाहित्वे न छत्रिछत्रेतराणां बोधात् एवंमञ्चाः क्रोशंति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे यष्टि पदस्य यष्टिधरे लक्षणा जहत्स्वार्थैव स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा जहत्स्वार्थास्वार्थाऽ परित्यागेन परार्थं लक्षणा-जहत्स्वार्थेति तल्लक्षणात्। ननु छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिशब्दस्य वाक्यत्वा-त्तत्र न लक्षणा नापि छत्रपदे छत्रपदार्थत्यागेनाजहत्स्वार्थत्वायोगात् किञ्चा-त्र लक्ष्यतावच्छेदकं नैकसार्थवाहित्वं यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः गन्तृत्वेनोप-स्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति। अत्राहुः। छत्रपदएव एकसार्थे लक्षणा म-तुबर्थश्च सम्बन्धी तथाचैकसार्थवन्तो यान्तीति वाक्यार्थबोधः। छत्रिवाक्यार्थ-बोधः छत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेणाजहत्स्वार्थकः। अर्थपदस्य प्रतिपाद्यपर-त्वाभिप्रायेणवा। केचित्तु एकसार्थवाहित्वेन छत्रस्याप्यन्वयात्तथात्वम्। अत-एव शक्यलक्ष्यसाधारण्यमप्युपपद्यत इत्याहुः। अपरेतु प्रकृतावेव एकसार्थ-वति लक्षणा प्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकः। अथवा सम्बन्धिसामान्ये शक्तमतुप्रत्यये-एकसार्थसम्बन्धित्वेन लक्षणा छत्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्याहुः। अत्र लक्ष्यसम्ब-न्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं यथा दध्युपघातकत्वेक सार्थवाहित्वादीति बोध्यम्। एवं पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः अन्यलभ्यत्वात्। केचित्तु पदानामौ-त्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वपरत्वं तथाच प्रत्यक्षेण पदजन्योपस्थितिसत्त्वा-च्छाब्दे तद् भानमित्याहुः। तन्न प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-नियमेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः वृत्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अत-एव पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्व भावात् अन्येन हि अन्य बोधने ऽति-प्रसङ्गात् वृत्तिः कल्प्या स्वस्य स्वबोधकत्वे तु नैवमित्यादिपदस्य स्वार्थान्व-यानुपपत्तेः सहकारित्वाच्च न सर्वत्र स्वबोधप्रसङ्गः एवं स्वबोधिते स्वस्मिन्वि-भक्त्यर्थान्वयोपीति निरस्तं। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्ग प्रसङ्गात्। नचै-वं निरर्थकजवगडदशमाहेत्यादौ स्वशक्त्यभावात् लक्षणानुपपत्तिरिति वा-च्यं। प्रत्येकवर्णेषु द्वन्द्वोत्तरश्रूयमाणक्रियापदार्थान्वयात्समुदायस्योच्चारणा-सम्भवेन तत्र तदनन्वयात्। तेषां च शक्तत्वेन तत्रैव लक्षणोपगमादिति। "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतद्वती"त्यादौ कोशस्योभयत्र शक्तिबोधक-त्वेपि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा तत्परशब्दे तु मात्सर्यं धर्मे

त्वायुर्घृतमिति । ननु यद्यते एव वृत्ती कथं तर्हि राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थलाभः नहि राजपदं सम्बन्धे शक्तम् अथ सम्बन्धोऽन्वयविधया भासते नीलो घट इत्यत्राभेदवदिति चेन्न । राजपुरु

धर्मिणि च शक्तिरिति सम्प्रदायः नीलादिपदवत् मात्सर्ये धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणा । नच तत्परशब्दस्य धर्मे धर्मिणि तुल्यवत प्रयोगात् उभयत्र शक्तिरिति वाच्यं । नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयोगप्राचुर्याद्धर्मिणि लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिरिति तु मत्सरशब्देपि धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणेत्यन्ये । अत्र सुब्विभक्तौ न लक्षणा सर्वनाम्नि न लक्षणा वादिवाक्ये न लक्षणा विधौ न लक्षणा विधेयार्थे न लक्षणा विधेयता शालिशाब्दबोधत्वं शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं लक्षणया शाब्दबोधस्तु न विधेयता शालीति न व्यभिचार इति विधेयतया लक्ष्यार्थबोधो नास्तीति प्रवादबीजं लाक्षणिकं पदमनुभावकमिति प्रवादस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयोनास्तीत्यर्थः एवंविशिष्टवाचकानां पदानां विशिष्यमात्रपरत्वे न लक्षणा शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति प्रवादाश्रनुसन्धेयाः । केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणायाकल्पने गोत्वेपि शक्तिविलोपप्रसङ्गः वृत्युपस्थापितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वात् गोत्वे शक्तिकल्पने लक्ष्यतावच्छेदकेपि तथा । अथ तीरत्वेनोपस्थितिं विना तीरत्वं गङ्गापदसम्बन्धीति सम्बन्धग्रहाभावात्तत्र न लक्षणेति चेन्न । घटोनेत्यादौ यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संसर्गमर्यादया भासते तथा गङ्गायास्तीरमित्यत्र तीरत्वे सामीप्यावच्छेदकत्वं सम्बन्धी भासते सम्बन्धग्रहेच यादृशं यस्य भानं तथा घटत्वे तस्यैव स्मरणं तथा च लक्ष्यतावच्छेदकेपि परंपरासम्बन्धात्मिकालक्षणैवेति प्राहुः । राजपुरुष इत्यादौ शक्त्यालक्षणया वा राजसम्बन्धिपुरुषबोधानुपपत्तेरित्यतिरिक्ता वृत्तिरवश्याभ्युपेया तथा च कथं शक्तिलक्षणे एव वृत्तीत्युक्तमित्यभिप्रायवान् शंकते । नन्विति । एते एव । शक्ति लक्षणे एव । एवकारेण वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । षष्ठ्यर्थेति । तत्र षष्ठ्याः लुप्तत्वेन राजपदादेश्च सम्बन्धे शक्त्याद्यसंभवात् कथं सम्बन्धलाभ इत्यर्थः । तदेवाह । नहीति । ननु प्रकारतया विशेषणतया वा बोधे वृत्तेरपेक्षा न तु संसर्गमर्यादया भाने तथा च घटमानयेत्यादौ घटक-

ष इत्यत्रापि तदापत्तेः । अथ नामार्थयोरभेदेनैवान्वयो न त्व-न्यथा तथैव व्युत्पत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र न नामार्थयोरन्वयः किन्तु विभक्त्यर्थनामार्थयोरिति चेत् । तर्हि राजपुरुष इ-

---

र्मत्वयोराधेयत्वरूपं संसर्गवद्राजपुरुषइत्यत्रापिस्वस्वामिभावरूपं सम्बन्धभानं इतिं विनैव स्यादित्याशंकते । अथेति । नीलइति । नीलपदस्य निरूढलक्षणया नीलविशिष्टमर्थः तस्यचाभेद संसर्गेण घटे ऽन्वयइत्यर्थः तथा च यथानीलघटयोरभेदः संसर्गमर्यादया भासते तथा षष्ठीतत्पुरुषेपि सेव्यसेवकभावलक्षणः सम्बन्धः संवधविधयैव भासते इति भावः । तद्दोषेति । षष्ठ्यर्थ सम्बन्धि भानापत्तेरित्यर्थः । राजपुरुष इत्यत्रैवात्रापि सम्बन्ध विधया भानाय राजसम्बन्धी पुरुषइत्यन्वयबोधापत्तेरितिभावः । ननु घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयेत्यत्रेवाधेयतासंबंधेन कर्मत्वे घटान्वयबोधापत्त्या घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तेः नामार्थयोरभेदातिरिक्त संबंधेनान्वयो न स्वीक्रियत इति व्युत्पत्तिरवश्यमुपेया एवं च राजपुरुष इत्यत्र कथमभेदातिरिक्त सम्बन्धे नान्वयबोधमापादयतीत्याशंकते । अथेति । अभेदेनैवेत्येवकारेणाभेदातिरिक्त सम्बन्धव्यवच्छेदः । एव कारार्थं स्पष्टयति । नत्वन्यथेति । नत्वन्यथा । नत्वभेदातिरिक्त सम्बन्धइर्थव्यवच्छेदः एवकारार्थं स्पष्टयति । नत्वन्यथेति । नेत्यर्थः । नन्वेवं नियमे मानाभाव इत्यतआह । तथैवेति । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राप्याधेयता सम्बन्धेन घटोयाकर्मत्वेत्यन्वयबोधापत्तेरिति भावः । ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धे नैवान्वयबोधोदयात्तादृशनियम इत्यतआह । राज्ञइति । नमार्थयोरेव नतथा न्वयः राज्ञपुरुष इत्यत्रषष्ठ्यर्थस्य नामार्थत्वा[illegible]भेदातिरिक्तसम्बन्धे नाप्यन्वयबोधोऽनुपपन्नइत्यर्थः । विभक्त्यर्थेति । [illegible] सम्बन्धनामार्थपुरुष योरित्यर्थः षष्ठ्यास्तु न नामत्वं स्याद्यन्तभिन्न[illegible]मिति[illegible]युक्त[illegible]त्वादिति भावः । ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र [illegible] [illegible] सेव्यसेवकभाव[illegible] राजप्रकारक[illegible] भवति यथा घटमानयेत्यत्र कर्मत्व[illegible] [illegible] घटोऽन्वेतीति सिद्धान्त[illegible] तथाचैतन्नियमभङ्ग इति चेत् । न

त्यत्र कथं तयोस्तथान्वय इति स्वयमेव विभावय। अथ सम्बन्धे लक्षणैवेति चेन्न। तथापि राजसम्बन्धी पुरुष इति तदन्वयः स्यादिति तद्दोषतादवस्थ्यात्। अथ राजपुरुषात्मकसमुदाय एव राजसम्बन्धिपुरुषरूपलक्षणेति चेन्न। शक्तिविरहे लक्षणाया अयोगात्। शक्यसम्बन्धो हि लक्षणेत्युक्तम्। उच्यते राजपदं राजसम्बन्धिलक्षकं तथाचाभेदेनैव पदार्थद्वयान्वयः। नचैवं कर्मधारयापत्तिः समासपूर्वदशायां पदयोस्तु-

---

स्यैकदेशिमतत्वात् तन्मते तु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति नियमात् विभक्त्यर्थसहायीकृत्याभेदातिरिक्त सम्बन्धेन नान्वय इति यावत् प्रकृते च सम्बन्धस्य विभक्त्यर्थत्वात् तद्द्वारा अन्वयबोधोपगमेपि क्षतिविरहादिति ध्येयं। तर्हीति। तादृशनियमाभ्युपेत्यराजापुरुष इत्यत्र तथावारणीहीत्यर्थः। तयोः। राजपुरुषयोस्तथान्वयः। अभेदातिरिक्त सम्बन्धेनान्वयः। विभावनीयेति। तादृशनियमानभ्युपगमे राजापुरुष इत्यत्रैव तथान्वयबोधापत्तिः अभ्युपगमे तु अत्रापि न तथास्यादित्यर्थः। ननु राजपदस्य राज सम्बन्धे लक्षणैवास्तु राजा पुरुषइत्यत्रत्वभेद एव तात्पर्येण न सम्बन्धे लक्षणेत्याशंकते। अथेति। तथापीति। राजपदस्य राज सम्बन्ध लक्षकत्वेपीत्यर्थः। इति वदिति। इति वाक्य वदित्यर्थः। नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदार्थस्य राजसम्बन्धस्याश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे ऽन्वयासंभव इति भावः। तद्दोषेति। एकसम्बन्धी पुरुष इत्यन्वयानुपपत्तिरूपदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। ननु राजपदस्य राजसम्बन्ध लक्षकतासंभवेपि राजपुरुष इति वाक्यमेव राजसम्बन्धिपुरुष लक्षकमस्त्वित्याशंकते। अथेति। समुदायएव। राजपुरुष इति वाक्यएव। शक्तिविरहे। वाक्ये कुत्रापिशक्तिविरहे। लक्षणायाः। वाक्ये लक्षणायाः। अयोगादित्यर्थः। ननुगङ्गापदस्यतीरेशक्त्यभावेपि यथातीरेलक्षणा तथावाक्ये कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावेपिलक्षणास्यादत आह। शक्येति। तथाच लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्तदभावे तदनुपपत्तिः तीरे गङ्गापदशक्त्यभावेपि गङ्गापदशक्यसम्बन्धसत्त्वात् तत्र लक्षणोपपत्तिः अत्र वाक्ये कुत्राप्यर्थे [illegible] लक्षणानुपपत्तेरिति भावः। सम्बन्धीति।

ल्यार्थत्वाभावात्। अन्येतु लुप्ता षष्ठ्येव सम्बन्धं बोधयति ष-
ष्ठी लोपमजानतस्तु तदन्वयबोधशक्तिभ्रमात् राजपदलक्ष-

राजसम्बन्धि लक्षकमित्यर्थः । क्वचित्तथैवपाठः । ननु नामार्थयोरन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति कथं पुरुषपदार्थे तदन्वय इत्यतआह । तथाचेति । राजपदस्य सम्बन्धि लक्षकत्वेचेत्यर्थः । अभेदेनैवेति । अन्वयः । राजसम्बन्धि पुरुषयोरन्वयबोधः । नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयो न स्वीक्रियते नलभेदेनापि तदस्वीकार इति भावः । न चैवमिति । षष्ठी तत्पुरुषेपि विशेषणविशेष्यवाचकपदार्थयोरभेदान्वयस्वीकार इत्यर्थः । अभेदे कर्मधारय इत्यनेनाभेदबोधस्थले कर्मधारयविधानादिति भावः । समाधत्ते।समासेति । लक्षणाहि वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या स्वीक्रियते समासपूर्वं तु न राजपदादौ लक्षणा अनुपपत्तेरभावात् तथा च समासपूर्वं विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानार्थकयोर्यत्राभेदान्वयबोधकत्वं तत्रैव कर्मधारय इति भावः । पदयोः । राजपुरुषपदयोः । तुल्येति । एकविशेष्यकबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः । पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः। कर्मधारयइत्यनुशासनादिति भावः । ननु राज्ञः पुरुषइत्यत्र सम्बन्धप्रकारकोबोधः राजपुरुषइत्यत्र सम्बन्धिप्रकारकइति विग्रहवाक्यसमासवाक्ययोः समानार्थकत्वभङ्गापत्तिः समानार्थकसमासारंभकवाक्यस्यैव विग्रहवाक्यत्वादिति राजसम्बधी पुरुषइत्येव विग्रहवाक्यं वाच्यमिति कर्मधारयत्वापत्तौ तत्पुरुषोच्छेदः । नच शक्त्याभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय इति वाच्यं । नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नीलविशिष्टे शक्तिविरहेण कर्मधारयत्वाभावापत्तेः तस्माद्राजपदस्य राजसम्बधे एव लक्षणा स्वीकर्तुमुचिता । न च राजसम्बधी पुरुषइति वत् अनन्वयापत्तिरुक्तैव नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति वाच्यं । घटोनेत्यादौ नामार्थयोरन्वयस्य इष्टत्वात् सन्निपातातिरिक्तस्थलएव तादृशनियमाभ्युपगमे च समासातिरिक्तस्थलएव तादृशनियमाभ्युपगमात् । नचैवं राजसम्बधे लक्षणा वैयर्थ्यमिति वाच्यं । व्याससमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थकत्वरक्षणायैव लक्षणाया उपगमात् सम्बन्धप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति । मैवं समानविषयकबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं नतु समानप्रकारकबोधजनकत्वं तत् आरुढवानरोवृक्ष इत्यत्र आरुढयानरोयमिति विग्रहात्

णया वेति स्त्रीचन्तुः । वैयाकरणास्तु समासस्थलेशब्दसमुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिरेव । नचैवं राजपदशक्तिमविदुषोपि राजपुरुषादिपदादन्वयप्रत्ययः स्यादिति वाच्यं । समस्तश-

---

यत्कर्मकारोहणकर्ता वानर इति बोधेन समानाच्च वानरकर्तृकारोहणकर्मवृक्षइति बोधेन भिन्नप्रकारकबोधस्यैवोदयेन व्यभिचारात् एवं प्राप्तोदकोग्राम इत्यादावपि तत्र प्राप्तमुदकंयं इति विग्रहात् । अथ बहुव्रीहेरविग्रहतयानास्य विग्रहवाक्यत्वं चित्रगुरित्यत्र चित्रागौर्यस्येति समासार्थकथनं नतु विग्रहः समस्यमानपदैरेवार्थकथनस्य विग्रहत्वादितिचेन्न । नहि तत्र विग्रहएवनास्तीति समासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् किन्तु बहुव्रीहौ तस्यासाधुत्वं समस्यमान पदैरेव विग्रहस्य साधुत्वात् अतएव बहुव्रीहौ विग्रहस्यासाधुत्वज्ञापनाय तत्र नित्यसमासत्वाभिधानम् अतएव चाविग्रहोऽस्वपदविग्रहोवा नित्यसमासइति तल्लक्षणम् । अथ समस्यमानपदैरेवार्थकथनरूपविग्रहस्य साधुविग्रहस्य वा व्याससमासयोः समानार्थकत्वनियमे प्रवेशान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेः संकोचे मानाभावात्सम्बन्धिनि लक्षणाया आवश्यकत्वे समानविषयबोधजनकत्वमित्येव कल्पनात् नतु समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपं समानार्थकत्वमितिदिक् । षष्ठ्येवेति । स्मृतासतीति शेषः एवंच षष्ठ्याएव सम्बन्धोर्थः आश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे भासते नामार्थयोरेव चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधनिषेधादिति भावः । ननु यस्य न षष्ठीलोपज्ञानं तस्य लुप्तषष्ठीस्मरणासम्भवेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह । षष्ठीलोपमिति । अजानतस्तु । अननुभवतस्तु । शक्तिभ्रमात् राजपुरुष इति समुदायस्य राजसम्बन्धिनि पुरुषे शक्तिभ्रमात् । नतुराजपदस्य शक्तिभ्रमादित्यर्थः । तयामति राजपदलक्षणयावेति राजपदस्य लक्षणयैव सहान्वयकथनानुपपत्तेरितिध्येयं । नन्वेवं तत्र शक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधस्वीकारे तत्र दोषादीनामननुगतानां नियामकत्वकल्पने नियमतस्तत्पूर्वं तादृशदोषकल्पने च गौरवमत आह । राजपदेति । पूर्वकल्पे तु राजसम्बन्धिनि निरूढलक्षणा एतन्मतेतु षष्ठीलोपस्मरणासम्भवस्थले राजपदे स्वारसिकी लक्षणा इदमेव लाघ-

क्तिग्रहोऽप्यनुशासनात् । नचावयवशक्त्यग्रहेऽनुशासनग्रहः संभवतीति तच्छक्तिग्रहस्य समुदायशक्तिग्रहे हेतुत्वादित्याकूतन्न । अवयवलक्षणयैवोपपत्तेः समुदायशक्तौ मानाभावात्

वमिति भेदः । नच ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ एतन्मते लुप्तषष्ठीस्मरणस्यावश्यकतया समानविभक्तिकत्वेनाभेदेनान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं । नहि समानविभक्तिकत्वाभावनिबन्धनमभेदेनान्वयाननुभावकत्वं किन्तु समासाघटकपदसापेक्षतया तदभावेन सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगोनेति नियमात् । नचैवं शरैः शातितपत्रः चैत्रस्य दासभार्या इत्यादौ शरकरण त्वचैत्रनिरूपितत्वयोः समासविशेषणीभूतशातनदासत्वयोः कथमन्वय इति वाच्यम् । अभेदेनान्वये तथानियमात् । स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयानुरोधेन समानविभक्तिकत्वमित्यस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यमित्यर्थकत्वावश्यकतया भवन्मतेप्यगतेश्च । स्त्रीचक्रुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तु क्वचित्समासपूर्वं विग्रहश्रवणस्य समासार्थकथनपरतया विग्रहश्रवणस्य सर्वत्रानावश्यकतया लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पने गौरवात्क्वचित् राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन राजसम्बन्धिप्रकारकबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन तत्र निरूढलक्षणाया एव न्याय्यत्वात् । नच सम्बन्धिनि तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनमेव निरूढलक्षणा कल्पने गुरु अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यं । नियमतो लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यानादित्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् । नचैवं दधि पश्यतीत्यादावपि दधिपदस्य दधिकर्मके लक्षणापत्त्यातत्रापि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापि बोधापत्तिरिति वाच्यं । तत्र दधिपदस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यत्र वान्वयाबोधेन कर्मत्वार्थकविभक्तिं विना निराकाङ्क्षत्वेन तदनुसन्धानस्यावश्यकत्वात्समासस्थले त्वन्यथैवव्युत्पत्तिः अतएवाग्निनौदनं पचेतेत्यत्र तान्येव पदानि समर्थानि नतु तदर्थकानि अग्निकरणकौदनकर्मकपाककर्तृतिरिष्टसाधनमितितु वाक्यं न पदमित्युक्तमिति । समासस्वइति । घटमानयेति शब्दसमुदायवारणाय समासस्वइति । राजपुरुषइत्यादि समासवाक्यस्येत्यर्थः । विशिष्टेर्थे । राजसम्बन्धि पुरुषादिरूपे विशिष्टेर्थे । शक्तिरेवेति

तदुक्तं जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िर्विरोधिनीति तस्मादन्यथोपपत्तौ समासे शक्तिरयुक्तेति संक्षेपः। स्यादेतत् मास्तु तत्पुरुषे शक्तिर्बहुव्रीहौ तु चित्रगुपदे चित्रगोस्वामिनि शक्ति-

---

तथाच समासे शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधापपत्तेर्नातिरिक्ता हत्तिकल्पनमिति भावः एवं। समासे शक्तिस्वीकारे। राजपदेति। राजपुरुषइत्यत्र राजपदं राज्ञि शक्तमिति शक्तिज्ञानशून्यकालेपि राजपुरुषपदं राजसम्बन्धिपुरुषे शक्तमिति शक्तिज्ञानसम्भवेन तादृशबोधापत्तिरित्यर्थः। समस्तेति। समासस्थले विशिष्टार्थे शक्तिग्रहइत्यर्थः। नचेति। नहीत्यर्थः। अवयवेशक्तयग्रहे। राजपदादिशक्त्यग्रहे। अनुशासनग्रहः। अनुशासनजन्यविशिष्टार्थे शक्तिग्रहः। तच्छक्तिग्रहस्य। अवयवशक्तिग्रहस्य। समुदायग्रहे। समुदायशक्ति ग्रहे। हेतुत्वादिति। व्यवहारादिना नाच शक्तिग्रहः किन्तु व्याकरणादितः व्याकरणेन हि प्रत्येकशक्तराजपदादिसमुदायो विशिष्टार्थे शक्त इति बोधनीयं नतु प्रत्येकशक्तयग्रहेन सम्भवतीति तज्जन्यसमस्तशक्तिग्रहे अवयवशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् राजपदादिशक्तिग्रहाभावे समुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावान्न ततोऽन्वयबोध इतिभावः। अन्वयवेति। राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणयैवेत्यर्थः। समुदायशक्तौ। समास वाक्ये विशिष्टार्थशक्तौ। मानाभावादिति। अनन्यलभ्योहि शब्दार्थइति न्यायादिति भावः। ननु गङ्गायां घोष इत्यत्रैव जहत्स्वार्थैवाच लक्षणेपिया सातु न सम्भवतिराजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां स्वार्थपरित्यागाभावादित्यत आह। तदुक्तमिति। यत्र रूढिः शक्तिः विरोधिनी स्वार्थविषयकविशिष्टार्थबोधस्वरूपायोग्या तत्रैव जहत्स्वार्था नत्वन्यत्र अन्यनतु अजहत्स्वार्था यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र तीराधिकरणको घोष इत्येवान्वयबोध उपेयः तत्रच प्रवाहस्य तादृशबोधविषयत्वाभावेन तादृशबोधस्वरूपायोग्यत्वमस्त्येव। गङ्गापदस्येति। गङ्गापदे जहत्स्वार्था लक्षणा मञ्चाः क्रोशंतीत्यत्र तु मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे लक्षणायां मञ्च रूपस्वार्थस्यापि तादृशबोधविषयत्वादजहत्स्वार्थैव लक्षणा एवं च न केवलं जहत्स्वार्थैव लक्षणा येन राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाकल्पनं नस्यात् किंत्वजहत्स्वार्थापीति साचाङ्गीकार्येति भावः। वस्तुतस्तु नन्वेवंपङ्कजमित्यादावपि समुदाये शक्तिनं स्यात् अवयवशक्त्यैव पङ्कजबोधोपपत्तेरित्यत आह।

रावश्यकी न हि तत्र लक्षणया निर्वाहः तथाहि गोपदं गो-स्वामिलक्षकं चित्रपदं च चित्रस्वामिलक्षकं नाद्यः नहि चित्रत्वस्य गवान्वयः संभवति तस्य पदार्थैकदेशत्वात् अत-

---

तदुक्तमिति। यत्र रूढिः प्रसिद्धिः योगविरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दक्षे रूढिः प्रसिद्धिः कुशान्लातीति कुशादानकर्त्तुर्योगार्थस्य विरोधिनी दक्षे कुशादानकर्तृत्वबाधादिति कुशलपदस्य विवेचकत्वरूपशक्यसम्बन्धसत्त्वात् दक्षे लक्षणाबाधेन शक्त्यावयवार्थबोधाभावात्। नचात्र विवेचकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वमिति वाच्यं। यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वये प्रवेशः साऽजहत्स्वार्था यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ एवं च यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि जहत्स्वार्थैव प्रकृतंच राजपुरुष-इति समुदायस्य राजसम्बन्धिपुरुषे रूढिः प्रसिद्धिः राजाभिन्नपुरुषस्य योगार्थस्य विरोधिनीति तत्र जहत्स्वार्था लक्षणा स्वार्थस्य राज्ञो विशेष्यतया क्रियान्वयेप्रवेशाभावात् पङ्कजमित्यादौतु पद्मस्य पङ्कजनिकर्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पङ्कजनिकर्त्तृबोधः पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं च पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणा कल्पनं तु शक्त्यापङ्कजनिकर्तृयोगार्थस्य लक्षणयाच पद्मत्वविशिष्टस्यबोधो वाच्यः तस्य च युगपद्विरोधेनासम्भवात्पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरावश्यकी तस्माद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्त्या लक्षणया च बोधानुपपत्तेः पङ्कजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी समासेतु नैवमिति। अथवा पङ्कजमित्यत्रापि लक्षणयैवोपपत्तेः समुदायशक्तिर्नस्यादत आह। तदुक्तमिति। यत्ररूढिः। समुदायशक्तिः। योगविरोधिनी। योगः अवयवशक्तिस्तद्विरोधिनी। तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा मण्डपं भोजयेदित्यत्र तत्रहि मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिः योगविरोधिनी रूढ्यर्थगृहे मण्डपानकर्तृत्वासम्भवात्तत्ररूढेर्योगापहारितेति प्रवादात् अवयवशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधासम्भवात् मण्डपपदस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा इत्थं च रूढ्यर्थगृहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनान्वयबोधो नतु मण्डपानकर्तृत्वेन पङ्कजमित्यादौतु रूढ्यर्थस्य पङ्कजनिकर्तुश्च योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव बोधः पद्मत्वविशिष्टस्य च लक्षणया बोधोपगमे युगपद्वृत्तिद्वय-

एव नान्योऽपि गवान्वयानापत्तेः। अथ गोपदं चित्रगो-स्वामिलक्षकं चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न। चित्रपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं गोपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति वि-

---

विरोधात्पङ्कजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धि-पुरुषे राजाभिन्नपुरुषस्यावयवार्थस्य विरोधादवयवशक्त्या तद्बोधाभावे युग-पद्वृत्तिद्वयविरोधाभावाल्लक्षणैव स्वार्थस्यावयवार्थस्य त्यागात् जहत्स्वार्थत्वो-क्तिरिति सारं। स्वोक्ते समासेऽवयवलाक्षणिकत्वे उपष्टम्भकमाह। तदुक्तमि-ति। यत्रेति। यत्रानुभूयमानसमुदायार्थोऽवयवार्थविरुद्धस्तत्र पदे जहत्स्वा-र्था लक्षणेति समुदायार्थं इत्यपि कश्चित्। एतन्मते तत्र जहत्स्वार्थैवेत्यन्वयं वि-नाऽगतिरिति ध्येयं। जहत्स्वार्था नतत्रैव यत्र रूढिविरोधिनीति क्वचित्पाठः यत्र लक्षणा रूढिविरोधिनी शक्तिविरोधिनी तत्र जहत्स्वार्था लक्षणा यत्र लक्षणायामङ्गीकृतायां शक्त्यामहान्वयबोधस्तत्र न जहत्स्वार्था लक्षणेति या-वत् यथापङ्कजमित्यत्र पद्मत्वेन लक्षणायां पङ्कजनिकर्तृत्वेन शक्तबोधे यु-गपद्वृत्तिद्वयविरोध प्रसङ्गात् न तत्र लक्षणा किंतु समुदाये शक्तिः राजपुरुष-इत्यत्र तु सम्बन्धिलक्षणायां तथेति न तत्र समासे शक्तिरिति ध्येयम्। उपसं-हरति। तस्मादिति। अन्यथेति। अवयवलक्षणोपपत्तावित्यर्थः। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः। ननु चित्रगुरित्यादौ चित्रगोस्वामीत्यन्वयोरनुभवसिद्धः तस्य चावयव शक्त्या लक्षणयावोपपत्त्यभावाद्वाक्ये शक्तिरावश्यकीति कथं न समासे शक्ति-रित्याशंकते। स्यादेतदिति। बहुव्रीहौ तु। चित्रगुरित्यादिबहुव्रीहौ तु। नन्वत्राप्यवयव लक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः कल्पनीयेत्यत आह। नहीति। लक्षणया। अवयवलक्षया। निर्वाहः। विशिष्टार्थबोधः। अनिर्वा-हमेवोपपादयति। तथाहीति गोपदस्य गोस्वामि लक्षकत्वे चित्रपदार्थ-स्य गवि अन्वयोवाच्यः सच न सम्भवति पदार्थैकदेशत्वादिति भावः। चि-त्रस्य। चित्रपदार्थस्य चित्रत्वविशिष्टस्य। गवान्वयः। गविअन्वयः। ग-वेति तृतीयान्तंवा गवासहेत्यर्थः। सम्भवतीति। चित्रपदार्थस्य चित्रस्याभेदेन-गवि अन्वयो नसम्भवतीत्यर्थः। तस्य। गोः। नच तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोप-

स्थितमुख्यविशेष्यपरामर्शकतया गवान्वयोपसर्जनतया कथं तच्छब्देन गौ-परामर्श इति वाच्यं। तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोपस्थितमात्रपरामर्शकतया तात्पर्यवशादन्वयोपसर्जनस्यापि गोबोधने बाधकाभावात्। गवेति तृतीयान्तत्वे दोषास्पर्शाच्च। पदार्थैकदेशत्वात्। गोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वादित्यर्थः। गौर्नित्येत्यत्र गोत्वे नित्यत्वान्वयवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्यकत्वादिति भावः। क्वचित्तु चित्रस्य। चित्रविशेषणतयोपस्थितस्य चित्रत्वस्येत्यर्थः। चित्रपदस्योभयत्र प्रयोगात्। तस्य। चित्रत्वस्य। पदार्थैकदेशत्वात्। चित्रपदार्थैकदेशत्वात्। एकविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये निराकांक्षत्वादिति भाव इत्याहुस्तन्न। एवमपि चित्रस्य गवि अभेदेनान्वये बाधाकानुक्तेः। अतएवेति। चित्रस्य गवान्वयासम्भवादेवेत्यर्थः। गवानन्वयेति। चित्रपदस्य चित्रस्वाम्यर्थकत्वे पदार्थैकदेशतया चित्रे नगोरन्वयः नापि चित्रस्वामिनि नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः। पदद्वयइति। चित्रपदे गोपदेचेत्यर्थः। ननूभयत्र लक्षणायां गौरवात् तदपेक्ष्य समुदायशक्तिरेवास्तामित्यत आह। नत्विति। अन्येति। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वेनोभयत्र लक्षणाया गौरवस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः। पदद्वये लक्षणाकल्पनेऽन्यतरपदवैयर्थ्याद्वाक्य एव लक्षणावादिमीमांसक मतमाह। मीमांसकास्त्विति। समुदायएव। चित्रगुरिति वाक्यएव। लक्षणा। चित्र गोस्वामिनि लक्षणा। समुदायस्य। वाक्यस्य। शक्त्यभावादिति। वाक्यस्य कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावात्स्वशक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा दुर्वचेत्यर्थः। स्वबोध्यस्येति। गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्यसम्बन्धस्तीरेऽस्तीति तत्र तत्सत्वमुपपन्नं परन्तु शक्यत्वेन न तत्प्रवेशः किन्तु बोध्यत्वेनेत्यर्थः। अत्र। चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहावित्यर्थः। वाक्यस्यापि। चित्रगुरितिवाक्यस्यापि। विशिष्टं बोध्यमिति। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौरिति वाक्यस्यसत्त्वात्तस्य च बोध्यं चित्रा गौस्तत्सम्बन्धस्य चित्रगोस्वामिन्यस्तीति भावः। शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वमुपपादयति। अन्यथेति। वाक्ये लक्षणाया अनङ्गीकारइत्यर्थः। कागतिः। कथमन्वयबोधः। तदेवोपपादयति। नहीति। गभीरायामिति। नदीपदस्य नदीतीरत्वेन वा लक्षणा-

निर्गन्तुमशक्यत्वात् । तस्माद्विनिगमकाभावात्समुदायशक्ति रेवेति चेत् । अत्रोच्यते । विनिगमकाभावात्स्तत्र पदद्वये लक्षणा । नतु समुदाये शक्तिरन्यलभ्यत्वात् । मीमांसकास्तु । समुदाय एव लक्षणा । न च समुदायस्य शक्यत्वाभावाल्लक्षणानुपपत्तिः । स्वबोध्यसम्बन्धोहि लक्षणा अस्तिच वाक्ये‌ऽपि विशिष्टं बोध्यम् । अन्यथा काणतिर्गभीरायां नद्यां घोषइत्यदौ । नहि नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यनन्वयापत्तेः । नहि तीरं गभीरं । नापि गभीरपदं तीरलक्षकं । नद्यामित्यनन्वयापत्तेः । नहि तीरं नदी तस्मादनन्यगतिकतया वाक्यमेव गभीरनदीतीरलक्षकमित्याहुः । अत्रोच्यते । वाक्यं न विशिष्टार्थबोधकं तद्बोधकज्ञानविच्छेदकशक्तेरभावात् । अतस्तत्र बोध्यसम्बन्धो लक्षणेति रिक्तं वचः । किञ्च

यां गभीरस्य पदार्थैकदेशतया नद्यामन्वयासम्भवात् तीरे च विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेनान्वया सम्भवादभेदेनैवान्वयोवाच्यः सतु न सम्भवति वाधादिति भावः । नद्यामित्यस्येति । गभीरपदस्य गभीरसम्बन्धितीरत्वेन च लक्षणायां नद्याः पदार्थैकदेशतया गभीरेऽन्वयासम्भवात् तीरे च समानविभक्तिकस्थलेऽभेदेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेनान्वयो वाच्यः सतु न सम्भवति वाधादिति भावः । अनन्वयमेवाह । नहि तीरं नदीति । उपसंहरति । तस्मादिति । अनन्येति शक्त्या लक्षणया वा विशिष्टार्थ बोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव । गम्भीरायां नद्यामिति वाक्यमेव लक्षकमिति पङ्कजपदेरनायत्त्या वाक्ये शक्तिस्वीकारेऽपि अन्यलभ्यत्वाच्च लक्षणेष्टैव एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च गङ्गापदस्य प्रवाहे शक्तेः क्लृप्तत्वेन तीरेऽपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरतः स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वमुपगम्यं पारीतिः । वाक्यमिति । चित्रगुरित्यादिवाक्यमित्यर्थः । न विशिष्टार्थेति । चित्राभिन्ना गौरित्यादिविशि-

गम्भीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य न तीरे लक्षणा । तदाधारताप्रत्ययानापत्तेः । नापि गभीरायां नदीति भागस्य तस्याबोधकत्वात् । बोधकत्वे वा लक्ष्ये विभक्त्यर्थानन्वयाप-

---

ष्टार्थबोधकं नेत्यर्थः । तद्बोधकतेति । विशिष्टार्थबोधकतावच्छेदकेत्यर्थः । तत्सत्त्वे च किं लक्षणयेति भावः । अत इति । शक्तेरभावात् । रिक्तम् । अर्थशून्यं वच इत्यर्थः । अपभ्रंशेपि शक्तिभ्रमेण स्वबोध्यसत्त्वात्तत्रापि लक्षणापत्तिः तथाच शक्तिमत्त्वस्यैव पदसाधुत्वरूपत्वेन अपभ्रंशिनां पदानां यत्र प्रयोगापत्तिः साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यनेन विरोधाभावादतः शक्त्या स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेत्येव वाच्यं नचैतद्वाक्ये सम्भवतीति भावः । ननु वाक्ये समुदायत्वेन शक्त्यभावेपि प्रत्येकपदशक्त्या स्वबोध्यसत्त्वं व गम्भीरपदसमभिव्याहृतनदीपदशक्तत्वमेव विशिष्टबोधकतावच्छेदकम् अपभ्रंशे तु नैवमित्यस्वरसादाह । किंचेति । स्वबोध्येत्यत्र बोधकत्वमात्रविवक्षणे गङ्गायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तिरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं विवक्षणीयं तदासत्त्वादाह । गम्भीरायामिति । तीरे । गम्भीरनदीतीरे । तदाधारतेति । तीराधारतेत्यर्थः । विभक्तेः प्रत्यायिकाया अभावेनाधारत्वबोधकाभावादिति भावः । विभक्तिशून्यभागस्यापि न लक्षणेत्याह । नापीति । सप्तमीशून्यभागस्येत्यर्थः । इह तु सप्तम्या एव बोधकत्वात्राधारताप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । तस्य । गम्भीरायां नदीति भागस्य । अबोधकत्वादिति । समानविभक्तिकपदस्यैवाभेदान्वयबोधकतया विभक्तिशून्यभागस्याभेदान्वयबोधकत्वाभावादिति भावः । तथाच स्वबोध्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नात्र सम्भवतीति ध्येयं । यद्यपि पदानां स्वस्वान्वयबोधकत्वं न समूहत्वेन नवेतरपदावच्छिन्नेतरपदत्वेन स्वरूपयोग्यतेति विभक्त्यन्तभागस्य लक्षकत्वेप्ययं दोषः । तथापि इतरपदावच्छिन्नेतरपदे फलोपधानरूपं बोधकत्वं सम्भवत्येव गम्भीराभिन्ना नदीति शाब्दबोधे समानविभक्तिकगम्भीरपदसमभिव्याहृतनदीपदज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादिति पूर्वत्र नायं दोषइतिध्येयं । नन्वभेदान्वये न समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं स्तोकं पचतीत्यत्र व्यभिचारात्किन्तु विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तच्च विभक्तिशून्यभागेप्यस्तीत्यत आह । बोधकत्वे वेति । लक्ष्ये । तीररूपलक्ष्यार्थे । विभक्त्यर्थेति । आधारत्वानन्वयापत्तेरित्यर्थः । अनन्वयमेवाह । प्रत्ययानामिति । यथा घटमित्यत्र घटरूपप्रकृत्य-

न्तः नदीरूप भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयः स्या-त्। गभीरायामिति सप्तम्यनापत्तेश्च। अथ विभक्त्यन्तस्यै-व गभीरनदीतीराधारत्वलक्षकत्वमिति चेन्न। अप्रकृत्य-

---

र्थान्वितकर्मत्वरूपस्वार्थप्रतिपादकत्वं विभक्तेः। नच धवखदिरौ छिन्धी-त्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वस्याप्रकृत्यर्थ धवान्वितत्वात्कथमेतदितिवाच्यं। यादृग त्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वस्याप्रकृत्यर्थ धवान्वितत्वात्कथमेतदितिवाच्यं। समुदायोत्तरं विभक्तिस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात्। नदीपदो-गः। गम्भीरायां नदीति विशिष्टवाक्यात्मकभागः। प्रकृतिरिति। नदीपदो-त्तरमेव विभक्तेः श्रूयमाणतया नदीपदमेव प्रकृतिस्तदर्थश्च न भवन्मते वि-शिष्टनदीतीरं विशिष्टवाक्योत्तरं च क्वापि विभक्तेरदृष्टत्वेन न वाक्यस्य प्र-कृतित्वमिति भावः। ननु डित्थडपित्थसमुदायवत् गम्भीरायां नदीति वाक्यो-त्तरमेव विभक्तिरिति तस्याप्रकृतित्वमस्तीत्यत आह। गम्भीरायामिति। ग-म्भीरायां नदीति वाक्योत्तरं यदि विभक्ति स्तदा सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ए-तयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यादित्यनेन गम्भीरायामिति सप्तम्या लुक्स्यादिति ग-म्भीरायां नद्यामिति न स्यात्किन्तु गम्भीरनद्यामिति स्यादित्यर्थः। वस्तुतस्तु नन् नीलं घटमानयेत्यत्र विशिष्टे कर्मत्वान्वयो न स्यात् नीलस्याप्रकृत्यर्थत्वा-दित्यत आह। गभीरायामिति। विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदस-मानवचनत्वानुरोधेन गभीरायामिति सप्तमी भवन्मते च नदीपदस्य वि-शेष्यवाचकपदत्वाभावात्। गभीरायामित्यस्य विशेषणवाचकपदत्वाभा-वात्र गभीरायामिति सप्तमी न स्यादित्यर्थ इतिसारं। नदीपदोत्तरसप्तम्याः ए-व तस्यार्थे आधारत्वान्वयसम्भवेन गभीरायामित्यत्र विभक्त्यर्थान्वयासम्भवादि-ति भाव इत्यपि कश्चित्। तन्न। वक्ष्यमाणस्वमतेपि तद्वैयर्थ्यसत्त्वात्। अथेति। विभक्त्यन्तस्येति। गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्यैवेत्यर्थः। विभक्त्य-न्तस्य नामत्वाभावेन नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्यनवकाशात्प्रदेनैव घोषे तदर्था-न्वय इति भावः। अशक्तत्वादिति। गङ्गायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिक-त्वापत्त्या तत्त्वं न बोधकत्वं वाच्यम् एवमपभ्रंशवारणाय शक्त्येत्यावश्यकम् इ-त्यं च शक्त्यवच्छिन्ना या तत्तावच्छिन्ना बोधकता तस्या एव निवेशावश्यकत्वेन बोधकतायां च शक्तेरनवच्छेदकत्वात् न वाक्ये लक्षणा सम्भवतीति भावः। व-

त्वात् । तस्मात्पदद्वय एव विनिगमकाभावाद्विशिष्टनदीतीरे लक्षणा । न चैकपदवैयर्थ्यं परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति संप्रदायः । विस्तरस्त्वस्माकं मणिमरीचिनिबन्धन

स्तुतस्तु अपभ्रंशवारणाय शक्त्या स्वबोध्येत्यस्यावश्यकतया वाक्येन शक्तिरित्याह । वाक्यमित्यादि । नन्वपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वं इष्टापत्तिः हस्तिमत्त्वमेव पदसाधुत्वमित्यत्र शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया एव वृत्तित्वघटकतया तत्र वृत्तिमत्त्वरूप साधुत्वाभावात् प्रमाधीनस्वबोध्यसम्बन्धी लक्षणेत्यस्य वा तल्लक्षणत्वेनापभ्रंशस्य प्रमाधीनबोध्याभावान्नानुपपत्तिरित्यस्वरसात्तत्त्वेन बोधकत्वावश्यकत्वमभिप्रेत्य दोषमाह । किञ्चेति । अशक्तत्वादिति । स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वं समवायेन घटपदस्यापि तगगनादेः सम्बन्धग्रहादुपस्थितस्य शाब्दबोधापत्तेः । नच स्वजन्यशाब्दबोध विषयत्वं तदिति वाच्यं । गङ्गायां घोषइत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानापत्तेस्तेन गङ्गापदेन प्रवाहशाब्दबोधाजननात् । तस्माच्छक्त्या स्वजन्यबोध विषयत्वमेव तत्त्वं वाच्यं तच्च शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वापेक्षया गुरुतरं वाक्ये शक्त्यभावात् प्रकृते चासम्भवादितिभावः । उपसंहरति । तस्मादिति । वाक्ये लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । पदद्वयएव । गम्भीरपदे नदीपदे च । विनिगमकेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तस्या अभावादित्यर्थः । विशिष्टेति । विशिष्टा गभीरा या नदी तस्यास्तीरे इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव लक्षणया विशिष्टार्थबोधसंभवे अपरपदं व्यर्थमित्यत आह । नचेति । एकपदवैयर्थ्यं नचेत्यन्वयः । परस्परेति । नदीपदेन गभीरनदीतीरबोधं जननीये गभीरपदसमभिव्याहारो नियामकः गभीरपदेन वा तादृशबोधे जननीये नदीपदसमभिव्याहारो नियामकइत्यर्थः लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया नदीपदं गभीरनदीतीरप्रतीतीच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं गभीरपदसमभिव्याहारादेव भवति अन्यथा केवलनद्यामित्युक्तौ गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः । एकत्रैव पदे यदा लक्षणाप्रतिसन्धानं तदा तत्पदएव लक्षणा यदातूभयपदे लक्षणा प्रतिसन्धानं तदोभयपदे लक्षणैव शाब्दबोधप्रयोजिका संभवेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन चैकमेव विशिष्टतीरं बुध्यते इति द्रष्टव्यम् । अत्रेद बोध्यं गभीरनद्यारन्वयबोधोत्तरं

गभीरनदी सम्बन्धग्रहात् नदीपदेन विशिष्टतीरं लच्यते अन्यथा नदीस-म्बन्धग्रहाद्विशिष्टतीरबोधानापत्तेः इत्थं च स्वशक्तिज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा सा च पद एव न वाक्ये ऽक्लृप्तत्वात् वाक्ये लक्षणा वादिमतेपि प्रत्येकं पदद्वये-विनिगमकाभावा ल्लक्षणाया दुर्वारत्वाच्च। न चैवं नीलं द्विरेफमानयेत्यत्र विशिष्ट सम्बन्धिनि लक्षणानुपपत्तिः पदद्वयस्यापि लाक्षणिकतयाननु भाव-कत्वेन स्वज्ञाप्याप्रसिद्धेरिति वाक्ये लक्षणावादिना सह तुल्यत्वमिति वाच्यं। लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वा ङ्गीकारात्। वस्तुतस्तु शक्यसम्बन्धएव लक्षणा नदीपदस्य नद्याइव गभीरनद्या अपि शक्यत्वात् गभीरपदस्य ता-त्पर्यग्राहकतया च गभीराभिन्ना नदीति अवान्तरवाक्यार्थबोधं विनापि गभीरनदीतीरलाभसंभवादिति दिक्। संप्रदाय इत्यनेनास्वरसः सूचितः स च गभीरपदस्य गभीरत्वशक्ततया तस्य स्वाश्रयाभिन्ननदीसम्बन्धएव तीरं वाच्य इति परंपरासम्बन्धो गौरवात् साक्षात्सम्बन्ध संभवात् नदीपद-एव लक्षणां युक्ता यदि च धीरोदारपदवत् धर्मिण्यपि शक्तिर्नीलादिप-दवत् केवलगुणमात्रे गभीरपदाप्रयोगादिति विभाव्यते तथापि शुक्लादि पदानां गुणमात्रवाचकत्वेन शुक्लायां नद्यां घोष इत्यादौ साक्षात्सम्ब-न्धसंभवात्। विशेष्यवाचकपदे एव लक्षणायाः क्लृप्तत्वात्सर्वत्रोत्तरपदएव लक्षणा एवं चित्रगुरित्यत्रापि गोपदएव सा तथा च सर्वत्रोत्तरपदएव बहुव्रीहौ लक्षणेति। केचित्तु गभीरपदे लक्षणायां नदीपदोत्तरसप्तम्या-अन्वयो न स्यात् विशेषणविभक्तेः प्रयोग साधुत्वादिति विशेष्यवाचकपद-एव लक्षणा। न च विशेष्य वाचकपदोत्तरविभक्तेरेवात्र शब्दसाधुत्वमास्तामि-ति वाच्यं। विशेषण विभक्तित्वेन सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहु-स्तदसत्। लाक्षणिकार्थानुभावकगभीरपदस्य विशेषणपदत्वाभावेन गभीर-पदोत्तरसप्तम्या एवान्वयसंभवादिति। अपरेतु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था न्वितस्वार्थ बोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणा अव्यवहितपूर्ववर्त्तिन एव प्रकृति-त्वात् अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यत्र राजानमान येत्यपि बोधापत्तेः। नचैवं सर्वप्रधानद्वन्द्वे पूर्वप्रधानेऽव्ययीभावे घटं भूतलमित्यत्र बहुव्रीहौ नञ् समा-सेऽर्द्ध पिप्पलीत्यादि तत्पुरुषेच विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तद-तिरिक्त स्थलेएव तन्नियमादित्याहुः। ननु चित्रगुरित्यत्र चित्रपदं चित्रगो सम्बन्धिपरं गोपदं च स्वामिपरं चित्रगोसम्बन्धिनश्च तादात्म्येन गोपदार्थ

स्वामिन्यन्वय इति सर्वपदानामेव स्वार्थैक्ये किमिति परस्परतात्पर्यग्राहकत्वम् एवमारूढवानर इत्यत्र धातोर्वानरारोहणे क्तप्रत्ययस्य कर्मत्वे वानरपदस्याश्रये लक्षणा वानरारोहणकर्मत्वाश्रय इति बोधः । चैत्र दत्तधन इत्यत्र चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृके दाधातोर्धनदाने क्तप्रत्ययस्य सम्प्रदानत्वे धनपदस्याश्रये लक्षणा चैत्रकर्तृकधनदानसंप्रदानत्वाश्रय इति बोधः । अथवा वानरपदस्य वानरकर्तृकमर्थः तस्य च धात्वर्थे आरोहणेऽभेदान्वयः क्त प्रत्ययः कर्मपरः एवं धनपदस्य धनकर्मकमर्थः तस्य च चैत्र कर्तृकधनदानेऽन्वयः क्तप्रत्ययस्य संप्रदानमर्थः एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभीरनदीपदं च तीरपरमित्यप्याहुः । विस्तरस्त्विति । चित्र गुपदात् चित्र गौःस्वामीत्यर्थ वानुभवान्नायं प्रकारः साधुः । एवं शोभनचित्रगुरित्यत्र त्रिपदबहुव्रीहौ चित्रपदस्य चित्रगोः सम्बन्धिपरतायां पदार्थैकदेशतया गवि शोभनान्वयानुपपत्तेरगत्या चित्रपदस्य शोभनचित्रगोसम्बन्धिपरता शोभनपदं च तात्पर्यग्राहकमितिरीतिं विना तत्राप्यगतेश्च । केचित्तु चित्रपदस्य चित्र स्वामी गोपदस्य गोस्वामी अर्थः व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वमिति न्यायेन च चित्रत्वेन गोत्वेन चैकैव व्यक्तिर्बुध्यते आरूढवानर इत्यत्र क्त प्रत्ययस्य कर्तृसम्बन्धि वानरपदस्य वानरसम्बन्धी अर्थः एकदेशेपि कृतावारोहणस्यान्वयः पक्षं त्वं वेत्याहुः । तदपि चित्र गोस्वामीत्यनुभवापलापादुपेक्षणीयम् । अन्येतु गोपदं गोस्वामिलक्षकं गवि च चित्रस्याभेदेनान्वयः एकदेशेपि व्युत्पत्तिवैचित्र्याणान्वयस्वीकारादित्याहुः । परंतु गोपदेन शक्त्या गौः लक्षणया स्वामी बोध्यतें युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्याङ्गीकारात्पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाङ्गीकारस्तु समुदाये शक्तत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा तत्रापीष्टापत्तिरिति वदन्ति । अत्रेदंबोध्यं गोपदस्य चित्रगोस्वामिपरतायां सम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिना चित्रगोसम्बन्धिचैत्रत्वेनैव वा भानं तीरत्ववत् गङ्गासम्बन्धितीरत्ववद्वा आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्रारूढः वानरीयमिति वाक्ये आङ्पूर्वकरुहधातोरूर्ध्व देशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रिया क्तप्रत्ययस्याश्रयः द्वितीयायाश्चाधेयत्वमर्थः वृक्षवृत्त्यूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानर इत्यन्वयबोधः समासे त्वारोहणकर्तृवानरसम्बन्धी वृक्ष इत्यन्वयधीः सम्बन्धः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम् एवं चैत्रदत्तधन इत्य-

त्र चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै इति वाक्ये चैत्रकर्तृकयत्सम्प्रदानकदानं कर्म धन-
मित्यन्वयबोधः समासे तु चैत्रकर्तृकदानकर्म धनसम्बन्धीत्यन्वयबोधः स-
म्बन्धः स्वकर्मकदानसम्प्रदानत्वमिति अत्र च समानाधिकरणबहुव्रीहिः
चक्रपाणिरित्यादौ तु व्यधिकरणबहुव्रीहिः। चक्रं पाणौ यस्य इति विग्रहवाक्ये
यत्सम्बन्धिपाणिवृत्ति चक्रमित्यन्वयबोधः समासे तु चक्रयुक्तपाणिसम्बन्धीति
बोधः । सच तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिरतद्गुण संविज्ञानबहुव्रीहिश्चेति द्वे-
धा तत्र भुवादयो धातवः चैत्रादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः । अ-
न्त्यस्तु चित्रगुरित्यादौ । तथाहि । भूवादय इत्यत्र क्रियावाचित्वेन निर्मान्तत्वे-
न लम्बकर्णावयवित्वेनार्थसम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वेनान्वयबोधः । लक्षकस-
म्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात् । विशेषणस्यापि भू-
वादेः क्रियान्वयादजहत्स्वार्था च लक्षणा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभू-
तस्यापि सम्यग्विशेष्यविधया ज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्तेरिति सम्प्रदायः । अ-
त्राहुः । यदि लम्बकर्णेत्यादौ अजहत्स्वार्था लक्षणा तदा लम्बकर्णस्यापि विशे-
ष्यत्वेन च अन्वयेऽनुभवबाधस्तस्मादत्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेया-
न्वये स्वार्थत्यागात् । यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः स तद्गुणसंवि-
ज्ञानबहुव्रीहिः । उपलक्षणतया यत्र स्वार्थस्य विधेयान्वयः स अतद्गुणसंवि-
ज्ञानबहुव्रीहिः । विशेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वं विशेषणत्वं । यद्यपि लम्बकर्णेत्या-
दौ लम्बकर्णे सम्बन्धित्वेनोपस्थितिः चित्रगुरित्यादौ च चित्रगोःसम्बन्धित्वेनो-
पस्थितिस्तुल्यैव तथापि लम्बकर्णादेर्विशेष्यान्वयिनान्वयात् विशेषणतया वि-
धेयान्वयः । चित्रगोस्तु उपलक्षणतया तथेति । अत्र शब्दस्वाभाव्यमेव तन्त्र-
मिति । केचित्तु भूवादिः प्रथमः पठितो येषामिति विग्रहवाक्यात् भूवा-
भिन्नः प्रथमपठितो यत्सम्बन्धीतिबोधः । समासात्तु भूवाभिन्नप्रथमपठितः
सम्बन्धीतिबोधः । एवं चैत्र आदिः प्रधानो येषामिति विग्रहवाक्यात् चै-
त्राभिन्नः प्रधानो यत्सम्बन्धीतिबोधः । समासात्तु चैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धीत्य-
न्वयबोधः । सम्बन्धश्च स्वपाठप्राथम्यावधित्वं स्वनिष्ठप्राधान्यवाचित्वं वा ।
अत्र च भूवाभिन्नप्रथमपठितसम्बन्धित्वचैत्राभिन्नप्रधानसम्बन्धित्वादिनाऽ-
दिशब्दस्य लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि भूवादेर्विशेष्यान्वयिधातुत्वादिना-
ऽन्वयात् तद्गुणत्वं लक्षणाया अजहत्स्वार्थत्वं चेत्याहुः । अपरे तु । लम्बकर्ण-

तात्पर्यदीपिकयोरनुसन्धेयः । उपकुंभमर्धपिप्पलीत्यादावप्युत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिरुपेयते अन्यलभ्यत्वात् ।

त्यादौ विशेष्यतयाऽन्वयाननुभवादस्तु जहत्स्वार्था भूवादयइत्यत्र तु गणपाठितत्वनिमन्त्रितत्वादिनैव बोधः शक्यलक्ष्ययोर्विधेयान्वयानुभवात् । काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यत्र त्वशक्यलक्ष्ययोर्विशेष्यान्वयान्वयमात्रादेवं च लक्ष्यकर्णभूवादिसाधारणं तद्गुणत्वादिकमित्याहुः । आदिशब्दगणपठितत्व निमन्त्रितत्वादिना लक्षणां भूवादिपदं तात्पर्यग्राहकमित्यन्ये । भूत्ववात्वादिना चैत्रचैत्रत्वादिना नानारूपेण लक्षणा । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधानुपगमात् । तदुपगमेतु पुष्पवन्तादिपदे नानारूपेणैकलक्षणाया स्वीकारान्न दोष इत्यपरं । चैत्रशब्देन शक्त्या चैत्रत्वेनादिशब्दे न च लक्षणया मैत्रत्वादिना बोधः । चैत्रपदार्थादिपदार्थयोरभेदेनान्वयबोधस्यापि तात्पर्यविषयत्वात् । द्वन्द्वाभेदेनान्वये तात्पर्याभावान्न द्वन्द्वतापत्तिरित्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन । अव्ययीभावसमासे तु शक्त्यभावमुपपादयति । उपकुंभमिति । उपकुंभमित्यत्राव्ययीभावः । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषः । उपशब्दे निपाते षष्ठ्यन्तमाकांक्षत्वाभावात् कुंभस्योपेतिनात्र विग्रहः । किन्तु कुंभस्य समीप इति उपकुंभमितिद्रष्टव्यम् । उत्तरपदेति । कुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धिनि पिप्पलीपदस्य पिप्पलिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चोपाद्यर्थ सामीप्यादावभेदेनान्वयः । वस्तु तस्तु । उपपदार्थ सामीप्यं न तु समीपः तथाचोपपदस्यापि समीपार्थे लक्षणा एकदेशे च सामीप्ये कुम्भादिसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वय इति पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपपरता उपपदंच तात्पर्यग्राहकमिति । केचित्तु चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थ सादृश्यस्य भेदेन मुखेऽन्वयेनाव्ययनिपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारात् । उपपदार्थसामीप्ये कुम्भस्यान्वयबोधसम्भवात् सम्बन्धप्रकारकानुभवानुरोधेन परं कुम्भपदस्य कुम्भसम्बन्धे लक्षणा । अनुभवाननुरोधेतु अत्राप्युत्तरपदे न लक्षणा इत्याह । अन्येति । उत्तरपदलक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादितिभावः । एवं निर्मक्षिकमित्यव्ययीभावेप्युत्तरपदे मक्षिकाभावे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमितिध्येयं । समाहारद्व-

समाहारद्वन्द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपदं पाणिप्रतियोगिकं पादपदं पादसमाहारं लक्षयति न पाणिपादसमाहारे शक्तिः। समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यं सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा। नन्वेवं पाणिपदं वादय इत्यत्रानन्वयः। समाहारे वादनकर्मत्वाभावादिति चेत्। परंपरया तत्र कर्मत्वान्वयादित्येके। स-

---

न्यैतरेतरद्वन्द्वभेदेन द्वन्द्वो द्विधा। तत्र समाहारद्वन्द्वे पाणि पादमित्यादौ पाणिपादपदस्य पाणिपादप्रतियोगिकसमाहारशक्तिरितिमतं दूषयति। समाहारेति। पाणिपदस्य पाणिप्रतियोगिकं पादपदस्य च पादप्रतियोगिकं समाहारे पदद्वयएव लक्षणा पाणिप्रतियोगिकाभिन्नपादप्रतियोगिकसमाहार वादयेत्यन्वयबोधः। समाहारे च विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः। अतएव समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेवेति। उत्तरपद एव पाणिपादं प्रतियोगिकसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं च तात्पर्यग्राहकमित्यप्याहुः। ननु समाहारे शक्तिरन्यलभ्यत्वादित्याह। न पाणीति। समाहारं लक्षयति। समाहारस्येति। क्रियाधातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्तस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः समाहारः। यथा पाणिंवादयेत्यत्र वादनक्रियाया तुल्यवदेव पाणिपादयोरन्वयः। एवं धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र छेदन कृती यावान् व्यापारः स धवखदिरयोस्तुल्य एव भासते। ननु एकक्रियान्वयित्वस्य वादनादिरूपैकक्रियान्वयरूपतया तस्य न सम्बन्धिभेदाद्भेदेनाननुगमइत्यत आह। सेनेति। यथा सेनात्वं तत्तदश्वादिविषयक ज्ञानविषयत्वम्। एवं तत्तद्वृक्षादि विषयकज्ञानविषयत्वं वनत्वं तथाऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव समाहारः अपेक्षाबुद्धेर्व्यासज्यवृत्तेरपि विषयतया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमान्नाननुगम इति भावः। ननु समाहारस्य सम्बन्धिभिन्नत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य क्रियायामसंभवेन कथं पाणिपादमित्यत्र कर्मविभक्तिरित्याशंकते। नन्वेवमिति। एवं। समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपत्वे। वस्तुतस्तु एवमित्यस्य पाणिपादसमाहारस्य लक्ष्यत्वे। अनन्वयः। द्वितीयार्थ

मात्रपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः समाह्रियमाण एवान्वयः। प्रव्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये । पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न समाहारे लक्षणा शक्तिर्वा । नचैवं द्विवचनापत्तिः असाधुत्वात् । इतरेतर समाहारसंज्ञानु नदीष्वव्यादिवत्पारिभाषिकेत्येवेति तु तत्त्वम् । इतरेतरद्वन्द्वे तु

कर्मत्वादेरनन्वयः । अनन्वयमेवाह । समाहारेति । तुल्यवदेक क्रियान्वयित्वरूपत्वे इत्यर्थः । वादनेति । वादनरूप क्रियाजन्यफलशालित्वरूपवादनकर्मत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । तथा च वादनकर्मत्वं पाणिपादयोरेव न तु समाहारे इति भावः । परं परयेति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरंपरयेत्यर्थः । तत्र । समाहारे । एव इत्यनेन साक्षात्सम्बन्धेनानुभूयमानकर्मत्वबोधस्य परंपरयोपपादनमेवास्वरसः सूचितः । समाहारेति । समाहारवाचकपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः । समाह्रियमाण एव । समाहारप्रतियोगिन्येव । एव कारेण न तु समाहारे साक्षात्सम्बन्धाभावादिति पूर्वत्रास्वरसोद्भावितः । ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थं गतस्वार्थबोधकत्वनियम भङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह । व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्तिराकाङ्क्षा तद्वैचित्र्यात् । कार्यकारणभेदेन कार्यकारणभावस्य भिन्नत्वात् प्रकृते भिन्न एव कार्यकारणभावः कल्प्यते । अनुभवानुरोधात्तादृशव्युत्पत्तेश्चात्र संकोच इति भावः । अत्र समाह्रियमाणयोर्द्वित्वात् द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिसंकोचयान्य इत्यनेनास्वरसः सूचितः । पाणिपादमित्यत्र पाणिपाद समाहारस्यानुभवसिद्धत्वाद्वा पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिभिया वा इतरेतरसमाहारसंज्ञानुरोधाद्वा पाणिपादसमाहारे लक्षणा कल्पनमिति तत्र दूषणत्रयमुद्धरन् नव्यमतमुपपादयति । पाणिपादं वादयेत्यत्रे ति । पाणिपादमात्रे ति । मात्रपदात्समाहार व्यवच्छेदः । अनुभवसिद्धत्वात्समाहारे वृत्ति कल्पनं तदेव तुन अनुभवस्यैवाभावादितिभावः । वैयाकरणप्राचीन नैयायिकभेदेन शक्तिलक्षणयो रुपादानं । ननु पाणिपादमित्यत्र समाहारे वृत्यकल्पने पाणिपादयोर्द्वित्वात्पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिः । समतु समाहारस्यैकत्वात्तत्र द्वित्वान्वयासम्भवेन न तदापत्तिरित्यभिप्रेत्याह । नचैवमिति । एवं । पाणिपादयोरेव प्रतीतावित्यर्थः ।

धवखदिराविति स्वरूपद्वयप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वा । मी-मांसकास्तु । अत्रापि धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा । त-दाहुः । साहित्ये द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वसमासोवेति । साहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । अतएव यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्यत्र पत्न्याः सह भावमात्रं न तु साहित्यं । या-गादौ पत्न्याः अनुमति द्वारान्वयेन तुल्यवदनन्वया दित्या-

---

नसाधुत्वादिति । व्याकरणप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामेक व-द्भावो वक्तव्यइत्यादि सूत्रेण तत्रैकवचनमेव विहितं । यथा दाराणां बहुत्वा-भावेपि बहुवचनमिति भावः । ननु समाहारसंज्ञा अनुपपन्ना समाहारबो-धस्य ततोऽनुदयेनान्वर्थसंज्ञाया अभावात् समाहरणं समाहारो नैकस्यैकीक-रणम् एकोधर्मइति यावत् । तद्बोधको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वइति संज्ञेत्यतआह । इतरेतरेति । इतरेतरसंज्ञासमाहारसंज्ञात्वित्यर्थः । नदीति । नदीसंज्ञा हि-संज्ञा यथा पारिभाषिकी तथा समाहारसंज्ञापीत्यर्थः । अन्वर्थसंज्ञाभावेपि-नक्षतिरिति भावः । स्वरूपेति । धवखदिरस्वरूपद्वय प्रतीतेरित्यर्थः । नलक्ष-णेति । यद्यपि शक्ते र्मुख्यत्वान्न शक्ति लक्षणेत्येवलेखः समुचितस्तथापि प्राची-ननैयायिकमते माहारद्वन्द्वे लक्षणायाः प्रक्रान्तत्वेन सैवादौ निराकृतेति । अ-त्रापि । इतरेतरयोगेपीत्यर्थः । अपिना समाहारद्वन्द्वसमुच्चयः । समाहारेसाहित्ये लक्षणा अत्र तु साहित्याश्रयइति परंभेदः । धवेति । धवपदस्य खदिरपदस्य च धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा इतरपदं च तात्पर्यग्राहकं मीमांसकमतत्वाद्वा-क्ये एव लक्षणा धवखदिरसाहित्याश्रयौ छिंधीत्यन्वयबोधः । ननु व्यर्थसा-हित्यलक्षणया इत्यतआह । तदाहुरिति । एतत्सूत्रार्थौ हि सर्वं वाक्यं सा-वधारणमिति न्यायेन साहित्यगम्यमान एव द्विवचनबहुवचने भवतः । द्वन्द्वस-मासे वा । वाकारश्चार्थे द्वन्द्वसमासश्च साहित्ये गम्यमान एव भवतीत्यर्थः । धव-त्वेन खदिरत्वेन चोपस्थिते संख्यान्वये धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात् ! अ-न्वयितावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वाद्विभक्तीनामन्यथा घटपटद्वित्वस्थिदित्व-मादाय एकस्मिन्नपि घटे घटावित्यस्य प्रसङ्गः साहित्ये लक्षणायां तु सहि-

तत्त्वेनोपस्थितिं द्वित्वान्वयः । एवं चार्थे द्वन्द्वइति सूत्रे समुच्चयान्वाचयसमाहारेतरेतरयोगइति चत्वारश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचयातिरिक्तचार्थे द्वन्द्व समास इति तदर्थः । समुच्चयान्वाचययोः साहित्यानवगमान्न द्विवचनबहुवचनापत्तिः । नवा द्वन्द्वसमासइति द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणां विना द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । द्वन्द्वसमासानुपपत्तिश्चेति तत्र लक्षणावश्यकीति भावः ।, ननु समुच्चयान्वाचययोः कथं न साहित्यबोध इत्यत आह । साहित्यं चेति । एतेन साहित्यलक्षणस्य पुनर्वचनमसंगतमिति शंका निराकृता । समुच्चयादिवारकत्वेन तत्सङ्गतेः । तुल्यवदित्यस्य व्यावृत्तिमाह । अतएवेति । तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वस्य साहित्यरूपत्वादेवेत्यर्थः । ननु यजमानस्येव पत्न्या अपि यागादावन्वयात्साहित्यं दुर्वारमतआह । यागादाविति । अनुमितीति एवं कुरु इत्याज्ञाहारित्यर्थः । तथाच यथा यजमानस्य क्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः न तथा पत्न्याः अत्र पत्न्याः कर्तृत्वेन साहित्यं न विवक्षितं व्यापारसम्बन्धाभावात् । यदा च प्रयोजकत्वमात्रं तयोः सम्बन्धो विवक्षितस्तदा भवत्येव साहित्यं यथा दंपत्योरित्यादि । तथा च द्वन्द्वे सहितत्वेन क्रियान्वयात् । यत्रान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वकेतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र समासः । इतरेतरसमाहारयो स्तथान्वयात्समासः साधुः । समुच्चये तु असम्बद्धयोरेकैकशः क्रियान्वयो नतु साहित्याश्रयतया यथा धवंछिंधि खदिरं च छिंधीति समुच्चये तुल्यवदसंबद्धयोः क्रियान्वयधीः । एकशाब्दरूपसजातीय विजातीयव्यापारयोगित्वरूपसाहित्यं चादीनां द्योतकतया शब्दान्मानान्तरेणावगम्यते चादीनां वाचकत्वेपि तुल्यवत्साहित्यान्वयाभावात् द्विवचनबहुवचनयोरेव साहित्यव्यञ्जकत्वादिति क्रियाभेदेत्वन्वाचयः । यथेन्धनमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसीति । ननु धवं छिंधि खदिरमपि छिंधीत्यत्रान्वाचये अव्याप्तिः क्रियाभेदाभावात् । किंच घटं पश्य पटं चानयेत्यत्र समुच्चयेऽतिव्याप्तिः । उभयत्रैव प्राधान्येन क्रियात्वे तात्पर्येण तस्य समुच्चयत्वात् । आहरणानयनयोः क्रिययोरभेदादेव नाहर्तुं मित्याद्यन्वाचयेऽव्याप्तिः । निरूपकभेदेन क्रियाभेदोपपादने समुच्चयेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । प्राधान्येन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं समुच्चयः । प्रधानगुणभावेन तत्र क्रियान्वये तात्पर्यं सोन्वाचयः । समुच्चये गच्छतीत्यादौ पुनरस्यैकक्रियान्वयित्वेपि विशेषणेनैवान्वयान्नातिव्याप्तिरिति । यत्तु यु-

गपत् क्रियान्वये तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयो नतु युगपत् क्रिया च व्यापारमात्रम्। इत्थं च तुल्यवदेकविधक्रियान्वयित्वं तेन धवखदिराविति क्रियाराहित्ये धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथं साहित्यबोध इति निरस्तं। चैत्रमैत्रौ स्थितिर्गतिमन्ताविति यथा संख्यस्थले अनुभवत इति क्रियाध्याहारादेव द्वन्द्वः। यद्यप्येतावता हित्वान्वयार्थमन्वयितावच्छेदकतया साहित्यभानमित्यायातं तत्र घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वस्येव योग्यतावच्छेदकतयैव भानोपपत्तौ मीमांसकमते साहित्यलक्षणायां न बीजं तथापि पदानुपस्थितस्य न शाब्दे भानमिति मतमङ्गीकृत्येदम्। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु प्रत्येकमुपस्थितयोर्धवखदिरयोर्द्वित्वबोधसम्भवात्साहित्यलक्षणाकल्पनमनर्थकम्। अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकरणसङ्ख्याबोधकत्वं विभक्तीनां न तु व्याप्यत्वान्तर्भूतापि गौरवात्। घटौ आनय पटं चेत्यत्र पटमादाय घटे न द्वित्वान्वयः पटस्याप्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिसंख्यावाचकत्वाद्विभक्तीनां यादृशसमुदायोत्तरविभक्तिस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृते न दोषः। किञ्च धवादिपदात्साहित्येनैव यदि बोधः चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्र गमनस्याव्यासज्यवृत्तितया तत्रानन्वयप्रसङ्गः। एवं च द्वित्वबोधार्थं साहित्येन लक्षणा गमनबोधार्थं च चैत्रत्वादिना बोध इति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे गमनकर्तृत्वासम्भवश्च इत्यं च द्वन्द्वे क्रियान्वयात् पूर्वं साहित्यबोधो न भवत्येवोत्तरं तु भवत्येव यत्र युगपदुपस्थितिद्वये युगपत् क्रियान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र समासः। समुच्चये तु क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यान्न समासः। एवं प्रधानगुणभावविवक्षया विशेषणविशेष्यत्वविवक्षया वा तत्र तत्र समासो भवतीतिदिक्। घटाविति सरूपैकशेषः विरूपैकशेषे तु पितराविन्यत्र जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगमः। विभक्त्युपनीतं पुंस्त्वं तु पित्रर्थ एवान्वेति योग्यत्वाच्छत्या पितुः लक्षणया स्वार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्त्रीत्वेन रूपेण मातृबोधकम् एकयैव लक्षणया वा पितृत्वमातृत्वाभ्यां बाधकमिति तु नव्याः। श्वशुरावित्यत्र पत्नीजनकशरीरत्वेन प्रातिस्विकरूपेण वा बोधः। दंपतीपुत्राप्राप्ये ब्राह्मणावानयेत्यत्र पुमांस्त्रियेति विरूपैकशेषत्वात्। ब्राह्मणपदे स्त्रीपुंसलक्षणैव विभक्त्य र्थपुंस्त्वस्य च क्रियामन्वयोः योग्यत्वाद्विभक्तिरेव वा श-

ड्ः। नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेदस्यान्वयविषयत्वावभा-
सनोपपत्तेः। कर्मधारये न शक्तिर्नवा लक्षणा। अतएव त-

त्या पुंस्त्वस्य लक्षणयाच स्त्रीत्वस्य बोधिका। ननु ब्राह्मणत्वेन शक्त्यैव ब्राह्म-णीबोधसम्भवे ब्राह्मणपदे लक्षणाव्यर्थेति चेन्न। आद्यवर्णस्त्रीत्वरूपब्राह्मणीत्वेन बोधार्थं तदादरात्। केचित्तु। विशुद्धमातापित्रोर्योनिजपुंस्त्वस्य ब्राह्मणत्वव्यं-जकतया ब्राह्मण्यां ब्राह्मणत्वाभावेन ब्राह्मणत्वेन शक्त्या तद्बोधाभावाल्लक्षणैव। अतएव ब्राह्मणीवधे प्रायश्चित्तह्रास इत्याहुस्तन्न। पुंस्त्वघटितस्य तद्व्यंजकत्वे गौरवात्। अपकृष्टब्राह्मणवधइव प्रायश्चित्तह्रासस्य अन्यथाप्युपपत्तेरिति शिवौ नमस्कुर्यादित्यत्र शिवपदं शिवदुर्गान्यतरत्वेन बोधकं शक्त्या शिवत्वे-न लक्षणाया च शिवाया बोधकमिति तु नव्याः। भ्रातरौ पुत्रावित्यत्र भ्रातृ-पुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या मिति विरूपैकशेषत्वात् भ्रातृपदेन भ्रातृस्वसारौ सोदर-त्वेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते। हरी नमस्यावित्यत्र शक्त्यैव विष्णुत्वादिना बो-धकं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्यास्वीकारात्। एकयैव लक्षणयां विष्णुत्वादिना बोधकमित्याहुः। उपपदसमासे कुम्भकारः क्षीरपायीखट्वाशयीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्त्या लक्षणया कुम्भादिपदानि कुम्भविष-यकक्षीरकर्मकखट्वाधिकरणपराणि व्युत्पत्ति संकोचे च शक्त्या कुम्भादेर्वि-षयकत्वादिसम्बन्धेनान्वयबोध इति। कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादौ नी-लाभिन्नमुत्पलमित्यभेद प्रकारकबोधो अनुभवसिद्धः तत्र वैयाकरणमते कर्म-धारये शक्तिकल्पना समासत्वेनैव सा कल्प्या नतु विशेषतः कर्मधारयत्वे-नेति सर्वत्र समासे शक्तिः। अन्यमते तु नीलपदस्यैव नीलाभिन्ने लक्षणेति मतद्वयमपि निराचिकीर्षुराह। नीलोत्पलमित्यादाविति। अन्वयविषयैवेति। संसर्गमर्यादयैवेत्यर्थः। एव कारेण प्रकारत्वव्यवच्छेदः। येन तत्प्रकारकबो-धोपपत्त्यर्थमभेदेपि वृत्तिरपि कल्प्येतेति भावः। ननु नीलमुत्पलमित्यत्र प्रयो-सम्भवत्वर्थं साधुत्वे शब्दसाधुत्वमन्याय्यमिति न्यायेन न विशेषणभक्तिः प्रयो-गसाधुः किंत्वभेदार्थिका युक्तं चेतत्। नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले नीलाभेदाभाववदुत्पलमिति मानसप्रत्यक्षादि वारणाय तत्र सामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकतायाः भवता वाच्यत्वात् अस्माकं च नीलाभेदप्रकारकज्ञानत्व

त्पुरुषात्कर्मधारयो बलीयान्। तत्रहि पूर्वपदे सम्बन्धि ल-क्षणेत्युक्तं। नञ् त्पुरुषेप्यघटः पटइत्यत्र घटपदं घटस-

तत्र योग्यताज्ञानविधया आवश्यकत्वेन विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव मानसवारणात्। विशेषदर्शनसत्त्वे च तदभावव्याप्यवत्तारूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन शाब्दबोधस्यैवानुदयात्ताद्दश-शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यं। न च मन्मते नीलस्याभेदस-म्बन्धेनान्वयस्वीकारे ताद्दशसामग्रीकालेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कनीलाभाववदुत्पलमिति प्रत्यक्षादेरनुत्पादस्य विशेषदर्शनाभावादेव निर्वाह इति वाच्यं। तथापि अभेदप्रकारकबोधस्वीकारेऽभेदे नी-लस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन भानतया नीलमुत्पलमिति शाब्दसामग्रीकाले निरूपितत्वसम्बन्धेन नीलाभाववानभेदइत्यादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वान्तर-स्याकल्पनादिति विशेषणविभक्तेरभेदोर्थः। एवंच नीलोत्पलमित्यत्रापि अ-भेदे लक्षणावश्यकी व्याससमासयोः समानप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् समानार्थसमासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। नचैवं नी॰ाभेदस्य क-थमुत्पलान्वयः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावा दितिवाच्यं। समासाति-रिक्तस्थलएव ताद्दशनियमादित्यत आह। अतएवेति। अतएव कर्म-धारयेन समासत्वेन शक्तिर्नवालक्षणा अतएवेत्यर्थः। बलीयानिति। कर्म-धारयेन यदि समासत्वेन शक्तिस्तर्हितत्पुरुषेपि शक्तिरेवेति तत्पुरुषाद्बली-यस्त्वव्याघातः यदि च कर्मधारये लक्षणा तर्हि तत्पुरुषेपि सैति उभयथापि बलीयस्त्वव्याघात इति न कर्मधारये वृत्तिः कल्प्या। न च विशेषणविभ-क्ते रभेदार्थकत्वमते व्याससमासयोः समानार्थकत्वानुरोधादभेदे लक्षणा द-श्यकीत्युक्तमिति वाच्यम्। आरूढवानरइत्यत्र व्यभिचारेण ताद्दशनियमाभा-वात् तदिदमुक्तम् अभेदस्यान्वयविधयैव भानोपपत्तेरिति। ननु राजपु-रुष इत्यत्रापि सम्बन्धलक्षणानुपपत्तिः व्याससमासयोः समानार्थकत्वानु-रोधेनैव तत्कल्पनात्। नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिश्च समासातिरिक्तस्थल ए-व अन्यथा सम्बन्धलक्षणयाऽनिर्वाहादित्यत आह। तत्रहीति। तत्पुरु-षेहीत्यर्थः। पूर्वपदे राजपदे ताद्दशनियमाभावेपि सम्बन्धप्रकारकबोध-

स्वन्विपरं । नञ्पदं चान्योन्याभावे शक्तमेव संसर्गाभाव वाचकं नञ्पदं नान्योन्याभावशक्तमिति चेन्न । लाघवेन

स्वानुभवसिद्धत्वात्सम्बन्धे लक्षणा कर्मधारये तु नैवमिति भावः । ननु सम्बन्धप्रकारकानुभवस्तूभयत्रापि तुल्यः नास्तिचेदुभयत्रापि मास्तु इत्यनुभवविवादइत्यत आह । सम्बन्धिनि लक्षणेत्युक्तमिति । व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाद्व्याससमासयोः सर्वत्रापि नामार्थयोर्भेदेनानन्वयाद्राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा नीलस्य चाभेदेनैवोत्पले अन्वयान्नव्युत्पत्तिविरोध इति न कर्मधारये लक्षणा कल्पनमिति भावः । नच तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य बलीयस्त्वमेवासिद्धमिति वाच्यं । निषादस्थाधिकरणविरोधापत्तेः । तथाहि । एतयैव निषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्र निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिस्वीकारे उभयपदलाक्षणिकतया गौरवात् । तस्योत्तरपदलाक्षणिकत्वमते पुरः स्फूर्तिकप्रथमपदलाक्षणिकतत्पुरुषस्यैव लघुत्वादिति । निषादानां स्थपतिरिति वा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति वा समासः । तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्वीकारे नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावेन निषादपदस्य निषादसम्बन्धिनि लक्षणावश्यकतया गौरवं कर्मधारये तु न तदिति तदपेक्षया लघुत्वात्कर्मधारय इति सिद्धान्तः तस्य च कर्मधारयेऽपि लक्षणाकल्पने व्याघातः । ननु निषादस्य सङ्करजातीयत्वेन तस्य यागोपयुक्तापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पने गौरवम् । एवं स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यत्र संकोचकल्पने चेति तदपेक्ष्य तत्पुरुषएव साधुः । नचात्रशूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरतया संकोचे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययने तराध्ययनपरत्वे च शूद्रेतरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसंग इति वाच्यं । विशेषतः प्राप्तेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य यागपयुक्ते तराध्यनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्तवेदे तरवेदनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावद्वेदाध्ययनस्यैव तस्य विशेषतः प्राप्त्यभावादितिचेन्नैवं । लाघवात्कर्मधारये प्रवृत्तेउत्तरमपूर्वविद्याप्रयुक्तेः कल्पनस्य फलमुखत्वेन न्याय्यत्वात् । तर्कितगौरवस्य चाप्रतिबन्धकत्वात् कर्मधारयेऽपि लक्षणाकल्पनं तु तत्पुरुषापेक्षया लघुत्वाभाविना-

पूर्वविद्याकल्पनप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वेन च तत्र कर्मधारयस्वीकार अनर्थक
एव स्यादिति तत्र लक्षणानङ्गीकारएव साधुः। ननु लक्षणाया अभावेपि
कर्मधारय एव स्वीक्रियते न तत्पुरुषइत्यत्र बीजाभावः शक्तिलक्षणाज्ञान-
योः शाब्दबोधे हेतुतायां विशेषाभावात्। नच मुख्यार्थपरत्वे सम्भवति
लक्ष्यार्थपरताया अन्याय्यत्वादिति न्याय एव शरणमिति वाच्यम्। असति
विशेषतो बाधके कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु तत्पुरुषविधया-
पीति मन्मतेपि सुवचत्वात् तस्मात्कर्मधारये समासत्वेन शक्तेर्लक्षणाया
वा स्वीकारेपि बलीयस्त्वमुपपादयितुं शक्यत एवेति चेन्न। शक्यसम्बन्ध-
रूपलक्षणाज्ञानस्य विना शक्तिज्ञानमसम्भवितया शक्तिज्ञानादेव शाब्दबो-
धोपपत्तौ लक्षणाज्ञानकल्पने गौरवादिति वैदिकशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमू-
लकत्वे लाघवस्यैव सिद्धान्तबीजत्वादित्यलं पल्लवितेन॥ ननु तथापि चि-
त्रगुधनमित्यत्र बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषस्थले बहुव्रीहिलक्षणोत्तरं तत्पुरुषे लक्ष-
णा स्वीकारे लक्षितलक्षणापत्तिः। बहुव्रीहेरन्यपदार्थसम्बन्धिनि अनुशास-
नाभावात्परंपरासम्बन्धे नैकलक्षणाया अनिर्वाहाद्बहुव्रीहौ शक्तिस्वीकारस्या-
वश्यकतया समासत्वेन सर्वत्रैव समासे तत्कल्पनमिति चेन्न। चित्रगुपदस्य
बहुव्रीहिलक्षणया ऽन्यपदार्थपरत्वे तत्सम्बन्धिनि परंपरासम्बन्धे न तत्पुरुष-
लक्षणायां च लक्षणाद्वयादेव युगपदन्वयबोधोपपत्तेः। युगपद्वृत्तिद्वयविरोध-
स्य च मणिकृन्मतेऽनङ्गीकारादिति। अघटः पट इति नञ्तत्पुरुषे घटभिन्नः
पट इत्यन्वयबोधस्यानुभविकत्वान्नञश्च संसर्गाभावमात्रवाचकत्वेन ततोऽन्यो-
न्याभावप्रकारकबोधस्यासम्भवितया घटभिन्ने समासे शक्तिरिति मतं दूषय-
ति। नञ्तत्पुरुषेपीति। घटसम्बन्धिपरमिति। घटसम्बन्धिनि लाक्षणिक-
मित्यर्थः। सम्बन्धश्चात्र प्रतियोगित्वम्। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्न तत्र
शक्तिरिति भावः। कथं तर्ह्यन्योन्याभावप्रकारकबोध इत्यत आह। नञ्पदं
चेति। ननु संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च नञर्थ इति संसर्गाभावत्वमन्योन्या-
भावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति नञ्पदस्य नानार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽन्यो-
न्याभावे लक्षणैवोचिताऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यभिप्रायेणाह। संसर्गे-
ति। अत्यन्ताभावमात्रवाचकत्वे घटप्रागभावदशायां ध्वंसदशायां च कपाले
घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसङ्गः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिभिन्नैस्त्रिभिः सहा-

त्यन्ताभावस्य प्राचां मते विरोधादत्यन्ताभावविषयकत्वासम्भवात् अतो ध्वंसादिविषयकत्वमेवोपेयं तथा च तत्साधारण्याय संसर्गाभावेति । संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयीभूताभावत्वं ध्वंसप्रागभावदशायां कपाले घटो नास्तीति धीर्ध्वंसादिविषयिणी तत्र चोत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायः प्रागभावस्य पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायश्च ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः प्रसक्तं हि निषिध्यत इति न्यायादुत्पत्तेः पूर्वमुत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावस्तत्र तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गारोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायेन घटस्याभावात्तेन सम्बन्धेन कपाले घटोऽस्तीति संसर्गारोपानन्तरं घटो नास्तीति बुद्धिः । अत्यन्ताभावे तु संयोगमात्रेणैव घटवत्तारोपादत्यन्ताभावधीः । नचान्योन्याभावप्रत्यक्षे तादात्म्यारोपस्य हेतुतया तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वेनान्योन्याभावे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । संयोगादिसम्बन्धे एव भूरिप्रयोगात्संयोगादिष्वेव संसर्गव्यवहारात्तादात्म्यातिरिक्तत्वेन संसर्गस्य प्रवेशाद्वा । नच तथापि नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणायाभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वे प्रतियोगिसंसर्गारोपहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । एकदा नानासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तत्तत्संसर्गारोपस्यापि हेतुत्वात् । नच ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावेन कथं तत्प्रत्यक्षे प्रतियोगिसंसर्गारोपः कारणमिति वाच्यम् । अनुभवबलेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेन चात्यन्ताभावस्येव तयोरपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाङ्गीकारात् । तथाहि । अत्यन्ताभावस्येव ध्वंसप्रागभावयोरपि ज्ञानदशायां तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानानुदयात् समवायेन तद्घटवत्ताज्ञानं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रागभावादिमत्ताज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य समवायेन तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतयाऽत्यन्ताभावस्येव तयोरपि सम्बन्धावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् । तथाच संसर्गाभावत्वेन शक्यतावच्छेदकं । नचान्योन्याभावत्वमेव तथास्तामिति वाच्यम् । सामान्ये पक्षपात इति न्यायेन ध्वंसप्रागभावादिसाधारणतया संसर्गाभावत्वस्यैव

विनिगमनाविरहेण चाभावमात्र एव तच्छक्यत्वावधारणा-

तथात्वात्। न घटः पट इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनान्योन्याभावव-ति लक्षणयाऽन्योन्याभावे शक्त्या नञः प्रयोगाभावाच्च चैत्रो न पचति नेदं चैत्रस्य भूतले न घट इत्यादौ मन्मते नञो मुख्यार्थतासम्भवादित्याशयः। लाघवेनेति। संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वमिति तदपेक्षया वन्प्रविष्टत्वेनाभावस्यैव लघुत्वं नोभयत्रैव शक्तिरिति भावः। ननु संसर्गाभावत्वं न संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं संसर्गारोपस्य हि अनाहार्यस्य हेतुत्वे ऽनाहार्यबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतयाऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः आहार्यस्य च तस्य तदानीं बाधाभावेनासम्भवः बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वात् यदि च बाधसामग्रीकालिकस्याप्याहार्यत्वमिति मन्यते तथाप्यभावलौकिकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिसंसर्गारोपस्य हेतुतया ऽतीन्द्रियाभावेऽव्याप्तिः। नच संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्। संयोग्यन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संसर्गतया तादात्म्यतया चावच्छेदकतावैलक्षण्यं दुर्वचम्। एवं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं नान्योन्याभावत्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्यन्ताभावे ऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वोक्तौ च तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगम एव निस्तार इति संसर्गाभावत्वमखण्डमेवेति किं तदपेक्षयाभावत्वे लाघवं। न च सामान्यधर्मत्वादभावत्वे लघ्विति वाच्यं। सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे नञ्पदाच्छक्यैवाभावबोधोपपत्तौ लक्षणां विनैवोपपत्तेरित्यस्यैव बीजतया संसर्गाभावत्वादीनामखण्डत्वे नञ्पदाद्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधस्तत्राभावत्वप्रकारकबोधस्य कल्पनस्यास्त्वेन प्रकृते तदसम्भवादित्यत आह। विनिगमनेति। संसर्गाभावत्वस्यातिरिक्तत्वे ऽभावत्वस्याप्यतिरिक्तत्वेन तदपि शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अभावमात्र एवेति। संसर्गाभावे ऽन्योन्याभावे चेत्यर्थः। तच्छक्यत्वेति। नञ्पदशक्यत्वावधारणादित्यर्थ इति सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या। वस्तु तस्तु नत्वभावत्वस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारको बोधः घटो नेत्यादौ अन्योन्याभावत्वप्रकारको बोधः कथं स्यात्। य-

दि च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावविषयकशाब्दत्वादेः कार्यतावच्छेदकतया तादृशानुभवोपपत्तिरिति विभाव्यते । तथा प्यभाव इति प्रतीतेरवश्यकॢप्तात्यन्ताभावत्वध्वंसत्वादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावत्वे मानाभाव इति नाभावत्वं शक्यतावच्छेदकमत आह । विनिगमनेति । संसर्गाभावत्वमिवान्योन्याभावत्वमपि शक्यतावच्छेदकं विनिगमनाविरहादिति भावः । भूरिप्रयोगस्य संसर्गाभाव इवान्योन्याभावेपि सत्त्वान्नियमतः प्रतीयमानेप्यर्थे शक्त्यस्वीकारे नानार्थोच्छेदापत्तेः । चैत्रो न पचतीत्यादौ वैयाकरणमते कर्तुर्वाच्यतयाऽस्माकमपि यदाख्याते कर्तरि लक्षणा तदा शक्त्यैवान्योन्याभावस्य नञा प्रत्यायनसम्भवादिति व्याख्येयं । यदि च घटो नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वप्रकारकएव बोध आनुभविकः ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावेन ध्वंसप्रागभावकाले घटो नास्तीति बुद्धेरत्यन्ताभावविषयकत्वे नैवोपपत्तेरिति विभाव्यते । तदात्यन्ताभावत्वमन्योन्याभावत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति मन्तव्यम् । अत्र च घटवति भूतले यत्किञ्चिद्घटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात् भूतले घटो नास्तीति बुद्ध्यापत्तिवारणायान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं तच्च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्किञ्चित्पदासमभिव्याहृतघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानत्वेन कारणता तेन नीलो घटो नास्तीत्यत्र न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः । किञ्चित्पदं च नीलादिपदत्वेन विशिष्योपादेयं तेन भूतलादिपदसमभिव्याहारेपि न दोषः ॥ नच तथापि नीले घटो नास्तीत्यत्रानुपपत्तिः । अभेदेन नीलादिसाकांक्षत्वे नाज्ञातमिति तदर्थात् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ तु सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति न्यायेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकतया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मक एव । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमतो नाभावोपरि भ्रमः । तथापि सांसर्गिकविषयतायामपि प्रकारतात्वोपगमेन प्रतियोगितायां कम्बुग्रीवाद्यवच्छिन्नत्वांशे भ्रम इति बोध्यम् । केचित्तु घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन च घटत्वस्याभावोपरिभानं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिम-

त् । ननु न घटःपट इति वदभावघटयोरन्वयोपपत्तेर्न घटप-
देऽपि लक्षणा युक्तेति चेन्न । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्यु-
त्पत्तेः । कथं तर्हि न घटः पट इत्यत्रान्वय इति चेत् घटप-
दस्य घटप्रतियोगिके लक्षणेति गृहाण । प्रथमाया वा षष्ठ्यर्थे
लक्षणा । ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेति चेत् । तर्हि कथं ष-
ष्ठीतः कर्मतोप्रत्ययः कथं वा एकस्यां दारा इति बहुवचनम् ।

त्वस्याभावोपरि भ्रमः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव स्वस्य सम्बन्धत्वा-
दित्याहुः । आशयमविद्वान्शंकते । ननु न घट इति । अभावघटयोरिति ।
प्रतियोगितया घटस्याभावोपरिबोधोपपत्तेरित्यर्थः । घटपदेपीति । अपि-
ना नञ्पदसमुच्चयः । नामार्थयोरिति । नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदे-
नान्वयाद्भेदेनेति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा च नञर्थाभावे प्र-
तियोगितासम्बन्धेन घटस्यान्वयो न सम्भवति लुप्तसुबन्तत्वेन नञोऽपि नाम-
त्वादिति भावः । कथं तर्हीति । नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः स्वीकारे इत्य-
र्थः । न घट इति । प्रथमायाः शब्दसाधुत्वात्प्रतियोगितासम्बन्धे नैव नञ-
र्थान्योन्याभावे घटस्यान्वय इति भावः । अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्व-
स्यान्याय्यतया प्रथमायामेव लक्षणमाह । प्रथमायां वेति । षष्ठ्यर्थे प्रति-
योगित्वे । ननु सुब्विभक्तौ लक्षणा न सम्भवति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्य-
यानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य षष्ठ्यास्तद्धर्मविशिष्टे
लक्षणयैवोपपादयितुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाशंकते । नन्विति । तर्हि । सुब्वि-
भक्तौ लक्षणामङ्गीकारे हि । षष्ठीतः । भातरस्य श्रवणं व्यासस्य कृतिरिति क-
र्तृकर्मकृद्योगविहितषष्ठीतः । कर्मतेति । कर्तृत्वेत्यपि बोध्यम् । शेषे षष्ठीत्य-
नेन सम्बन्धमात्रशक्तषष्ठीतः सम्बन्धत्वेन बोधसम्भवेपि कर्तृत्वत्वेन कर्म-
त्वत्वेन बोधो न सम्भवतीति तथा बोधोपपत्तये लक्षणास्वीकार आवश्य-
कः । नचानुशासनस्य शक्तिनियामकतया कर्तृकर्मकृद्योगविहितषष्ठीत्वेन
कर्तृत्वत्वादिना शक्तिरेवास्तामिति वाच्यम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादि-
ति भावः । असन्दिग्धस्थलमुदाहरति । कथंवेति । एकस्यां । स्त्रीव्यक्तौ । दारा
इतीति । "दाराः पुंसि च भूम्न्येवेति" बहुवचनान्तएव शब्दः साधुरिति भा-

आनुशासनिकीयं लक्षणा इष्टैवेति चेत्तुल्यं तदिदमाहुः।
नियत प्रतियोगिनो हि केचिदव्यया इति तथापि नञर्थपटयोः
कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः । नञुत्तरलुप्तषष्ठीस्मरणादि-

वः। यद्यपि प्रकृत्यर्थवृत्ति संख्यावाचकत्वं सुपां नतु तन्मात्रवृत्ति संख्यावाचक-
त्वमिति तद्गतगुणानादाय बहुत्वान्वयः सम्भवत्येव तथाप्येको घटाइत्यत्राप्य-
साधुत्वज्ञानाभावदशायां घटगतगुणानादाय बहुत्वान्वयापत्तिः। नच भवन्म-
तेपि बहुवचनलक्षणाया एकत्वं बोध्यतामिति वाच्यम् । एक इति पदेनै-
कत्वबोधसम्भवे घटा इति बहुवचनस्यैकत्वे तात्पर्यग्रहेण लक्षणया एकत्व-
बोधवारणसम्भवात् प्रकृते च सम्भवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वादि-
ति। आनुशासनिकीति । इयं। लक्षणा। षष्ठ्याः कर्मत्वे बहुवचनस्य चैकत्वे
लक्षणेत्यर्थः। इष्टैवेति। कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनजैयर्थ्यभिया
सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यस्यानुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्ते न लक्षणेत्येव तदर्थ
इति। भारतस्य श्रवणमित्यादौ विभक्तौ लक्षणोपपत्तावपि न घटः पट इत्य-
त्र प्रथमायां कथं लक्षणा तथाऽनुशासनाभावादिति भावः। तुल्यमिति। प्र-
कृतेपि नञ्समभिव्याहृतघटपदोत्तर प्रथमायामप्यानुशासनिकी लक्षणा स-
म्भवतीति तुल्यमित्यर्थः । अनुशासनमेवाह । तदिदमाहुरिति । नियतेति।
नियतः प्रतियोगिवाचकपदेन नियतः प्रयोगो येषां ते केचिदव्यया नञा-
दिरूपाः प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकाः केचिदव्यया इति याव-
त् । नइति न कदाचिदपि प्रयोगः किंतु न घटः पटइत्यादिरूप एव तथा
च स्वार्थे प्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितत्वमभेदेन विभक्त्यर्थद्वारा वा तत्र च घ-
टपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायामभेदेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वेन लक्ष-
णायां तु विभक्त्यर्थद्वाराऽन्वयः घटपदे लक्षणायां प्रथमायाः शब्दसाधुत्वमात्र
कल्पनापेक्षया प्रथमाया एव प्रतियोगित्वे लक्षणोचितेत्यत्रापि प्रतियोगि-
त्वे लक्षणानुशासनिकीति भावः । यद्यपि प्रतियोगित्वरूपार्थे प्रथमेति न
व्याकरणे प्रतिपादितम् । तथापि तादृशानुशासनतात्पर्यं तत्रैवेत्यनुशासित-
त्वमिति ध्येयम्। शंकते। तथापीति। नञर्थेति। न घटः पटइत्यत्र घटा-
न्योन्याभावस्य पटे कथमन्वयः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबो-
धासम्भवादित्यर्थः। शंकते । नञुत्तरेति । तथा च न नामार्थयोरन्वयः किंतु

ति चेन्न। षष्ठीलोपमज्ञानतोऽपि ततोऽर्थ प्रत्ययात्। नञ्पदम्-भाववल्लक्षकमिति चेन्न। घटस्याभावे अनन्वयापत्तेः। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। नैवं। ससम्बन्धिकस्थले एकदेशेऽप्यन्वय स्वीकारात्। यथा चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य जनकत्वेऽन्वयः। अ-

---

विभक्त्यर्थ नामार्थयोरिति भावः। ततइति। न घटः पट इति वाक्यादित्यर्थः। शंकते। नञ्पदमिति। नञर्थस्याभाववतः पटे भेदेनैवान्वय इति नैतद्व्यु-त्पत्तिविरोध इति भावः। घटस्येति। नञोऽभाववति लक्षणया घटस्य प्रतियोगितासम्बन्धे नाभावेऽन्वयो वाच्यः स च न सम्भवतीति भावः। तदेवाह। तस्येति। अभावस्येत्यर्थः। पदार्थैकदेशेति। नञो ऽभाववदर्थकतयाऽभाववस्यैकदेशत्वादिति भावः। गौर्नित्याऽपशुरपशुरित्यादौ सविशेषणेहिविधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधइतिन्यायेन स्वर्गी ध्वस्त इतिवत् नित्यत्वस्य गोत्वे अन्वयापत्त्या पदार्थः पदार्थेनान्वेतिन तु पदार्थैकदेशेनेति नियमस्यावश्यकतया नञर्थाभाववदेकदेशे ऽभावे घटस्य प्रतियोगितया ऽन्वयासम्भव इति भावः। तथापीति शंकोपरिमसाधत्ते। नैवमिति। ससम्बन्धिकेति। नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या नञोऽ भाववति लक्षणैव अभाववतश्चाभेदेनैव पटे ऽन्वय इति न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदर्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेश्च ससम्बन्धिकपदार्थातिरिक्तस्थल एवाभ्युपगमात्। नञर्थाभाववदेकदेशेऽप्यभावे घटस्यान्वये बाधकाभाव इति भावः। ननु व्युत्पत्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह। यथेति। जनकत्वइति। जनकपुंस्त्वं हि पितृत्वं तत्रैकदेशे जनकत्वे यथा चैत्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धे नान्वय इत्यर्थः। तथाच व्युत्पत्तिसंकोच आवश्यक इति भावः। ननु चैत्रस्य पितेत्यादौ जनकपुंस्त्वरूपपितृत्वैकदेशे जनकत्वे चैत्रस्य नान्वयः किन्तु स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितृपदार्थ एवेति न पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिसंकोचः। एवं च प्रकृतेपि घटो नेत्यादौ घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायां घटप्रतियोगिकस्य स्वाभिन्नाभावाश्रयतासम्बन्धेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणायां तु घटस्य स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासम्बन्धेन पटे ऽन्वये बाधकाभाव इति मतं दर्शयति। अन्ये-

न्ये तु समुदाय एवेतरपदार्थान्वयः परंपरासम्बन्धेनेत्याहुः। युक्तं चाभाववल्लक्षकत्वमेव । अन्यथा घटं पट मित्यत्र समानविभक्तिकतानुपपत्तेः। परेतु निपातस्थलेऽन्यैव व्युत्पत्तिरिति घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयोपपत्तौ न क्ष-

---

त्विति। समुदायएव। अभाववत्येव। एवकारेणाभावरूपपदार्थैकदेशव्युदासः। इतरपदार्थेति। घटपदार्थाद्यन्वयः। परंपरासम्बन्धेन। स्वाभिन्नाभावाश्रयतासम्बन्धेन स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासम्बन्धेन वेत्यर्थः। नच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यम्। नामार्थयोरभेदाघटित सम्बन्धेन विभक्त्यर्थाघटितसम्बन्धेन च नान्वय इत्येव व्युत्पत्तेरिति भावः। एवं चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य स्वनिरूपितजनकत्वसम्बन्धेन पितर्येवान्वय इति बोध्यम्। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं। तद्बीजं तु घटीयोऽभाववान् पट इत्यन्वये कस्याभाव इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तिर ननु भवत्वेति। नन्वभाववति लक्षणाङ्गीकारे पदार्थ इत्यादेर्भवन्मते सङ्कोचः नञर्थाभावस्याश्रयतासम्बन्धेन पटेऽन्वये नामार्थयोरित्यस्य सङ्कोच इति तुल्यत्वे किमिति आभाववति लक्षणा घटपदस्य घटप्रतियोगिके नञस्याभाववति लक्षणायां लक्षणाद्वयप्रसङ्ग इत्यत आह। युक्तं चेति। व्युत्पत्तिसङ्कोचस्याविशिष्टत्वेपीति शेषः। लक्षकत्वमेव। नञपदस्येतिशेषः। अन्यथा। नञो ऽभाववति लक्षणाऽकल्पने। अघटः पट इति विशेषण विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वा ऽभेदान्वयबोधे हेतुत्वेन भवन्मते ऽभावस्यैवाश्रयतया ऽन्वयेऽभेदेनान्वयबोधाभावेन प्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः। निपातेति। निपातादीत्यर्थः। आदिनाऽव्ययसङ्ग्रहः। नान्यैवेति। अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयबोधाभाव इत्यर्थः। नामार्थप्रकारकशाब्दबोधे ऽव्ययनिपात प्रत्ययाद्यन्यतमजन्योपस्थिते र्हेतुत्वादित्यर्थः। नञ्स्थले च प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वेऽपि निपातजन्योपस्थितेः सत्त्वेन व्यभिचाराभाव इत्यपि कश्चित्। तत्त्वन्यतमत्वनिवेशे गौरवाच्चिन्त्यं। नञ्व्ययातिरिक्तनिवेशे गौरवमत आह। अतएवेति। अव्ययातिरिक्तत्वनिवेशादेरित्यर्थः। भेदेनेति। [illegible] प्रतियोगितया ऽन्वय इत्यर्थः।

टादिरेव लक्षणा। अतएव चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रइवार्थयोर्भेदेनान्वयः। अतएव घटो नास्तीत्यत्रापि घटतदभावयोरन्वयो निष्कलङ्क इत्याहुस्तन्न। मानाभावात्। चन्द्र इव मुखमित्यादौ तु चन्द्रपदं तत्सदृशलक्षकं। इवपदं च तात्पर्यग्राहकम्। अतएव चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीया।

चन्द्ररूपनामार्थस्य सादृश्यरूपेवार्थेऽभेदातिरिक्त प्रतियोगितासम्बन्धेनान्व- यो पपादनाय तादृशनियमव्युत्पत्तिसङ्कोचकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः। निश्चत एव। चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रइवार्थयोर्भेदेनान्वयोपपादनाय नि- यमसङ्कोचस्यावश्यकत्वादेव। घटेति। घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभाव- स्य संसर्गमर्यादयैव भानाल्लक्षणा कल्पनमन्याय्यमिति भावः। मानाभावा- दिति। नामार्थयोरित्यादि नियमेऽव्ययनिपातातिरिक्तस्थल इति सङ्कोचे मा- नाभावादित्यर्थः। नन्वेवं चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र इवार्थयोः कथमन्व- यबोध इत्यत आह। चन्द्रइवेति। तत्सदृशेति। चन्द्रसदृशेत्यर्थः। नन्वेवमिव पदमनर्थकमत आह। इवपदंचेति। तात्पर्येति। केवलं चन्द्र इति पदान्न सा- दृश्यबोध इति चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायामिवपदसमभिव्याहारस्तन्त्र- मित्यर्थः। नन्वेवमनन्तलक्षणा कल्पनमपेक्ष्य इव पदस्य नियतप्रतीयमाने सादृश्ये शक्तिरेवास्तामत आह। अतएवेति। चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशलक्षकत्वा- देव। अन्यथा। लक्षणाऽकल्पने। तदनुपपत्तेः। चन्द्रमिवेति द्वितीयानुपपत्तेः। चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणायां तस्याभेदेनान्वयात् अभेदान्वये च विशेषण- विशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकतायास्तन्त्रतया चन्द्रमिति विशेषण- वाचकपदोत्तरं द्वितीया आवश्यकी भवत्यतेत्विवार्थं सादृश्यस्याश्रयतया मु- खेऽन्वयेनाभेदेनान्वयाभावाद्द्वितीयानुपपन्नैव चन्द्रइव मुखं पश्यामीत्यतोऽ- पि तादृशबोधोपपत्तेरिति भावः। ननु चन्द्रपदस्य चन्द्रप्रतियोगिकमर्थः सा- दृश्यशक्तस्य चेवादेः सादृश्याश्रये लक्षणा तस्याभेदेन मुखेऽन्वय इति रीत्या च- न्द्रमिव मुखमित्यत्र समानविभक्तिकत्वोपपत्तिः सम्भवत्येव न घटः पट इत्य- त्रैव अन्यथा तत्रापि घटपदस्य घटाभाववति लक्षणा नञ्पदं च तात्पर्यग्रा- हकमित्यपि प्रसज्येतेति चेन्न। भूतले न घट इत्यत्राभावविशेष्यकबोधस्य प्र-

अन्यथा तदनुपपत्तेः। अस्तुवा षष्ठ्यर्थ एव विभक्तौ लक्षणाऽनुशासनानुग्रहात् । घटो नास्तीत्यत्रापि तथेत्यदोषः । अन्ये तु । घटो नास्तीत्यत्र घटद्वयाभावोऽस्तीति नार्थः । तथासति भूतले घटो नास्तीत्यस्याप्यापत्तेः । अभावस्यैकत्वादिति ।

त्तया नञाजननात् अभावशक्तस्य नञोऽभाववति लक्षणोचिता । केवलं चन्द्र इवेत्यप्रयोगाच्छक्त्या इव पदात्साद्दश्यविशेष्यकबोधाभावादिवादेः साद्दश्ये शक्तेरेवाकल्पना तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याशयात् इवादीनां साद्दश्ये शक्त्यभ्युपगमेपि न व्युत्पत्तिसङ्कोच इत्याह । अस्तुवेति । षष्ठ्यर्थे । प्रतियोगित्वे । विभक्तौ । चन्द्रपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ । इवपदोत्तरलुप्तविभक्तेरनुसन्धानं तथाच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिसङ्कोचो नेति भावः । ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यत आह । अनुशासनेति । नियतप्रयोगाद्धि केचिदव्यया इत्यनुशासनवलादित्यर्थः । अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तस्थले सुब्विभक्तौ लक्षणा नास्तीति भावः । तथेति । घटोनास्तीत्यत्र घटपदोत्तरप्रथमाविभक्तेरपि प्रतियोगित्वे लक्षणे त्यर्थः । भूतले न घटइत्यत्रैव केवलं चन्द्र इवेति न प्रयोगः चन्द्र इव सुखमित्यत्र तु लुप्तविभक्तेरननुसन्धानेपि बोधाच्चन्द्रपदस्य चन्द्रसद्दशलक्षकत्वमेवोचितमिति क्वापि इवादिना शक्त्या साद्दश्याबोधात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्यस्वरसोऽस्तुवेत्यनेन सूचितः । पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यत्र पृथिवीवृत्तिर्गन्धो गन्धाभावो जलवृत्तिरित्यन्वयबोधस्वीकारे समानविशेष्यकत्वानुपपत्तेः । पृथिवीवृत्तिर्गन्धो जलवृत्त्यभावी योगन्ध इत्यन्वयबोधस्वीकार आवश्यक इत्यभिप्रायिणां मतमाह । अन्ये त्विति । ननु पृथिव्यां गन्धो न जलइत्यादौ समानविशेष्यकत्वानुरोधेन तथान्वयस्वीकारेपि भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटाभाव इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यत आह । घटोनास्तीत्यत्रेति । एकत्वादीति । भावनान्वयित्वेन संख्यान्वयेन घटो नास्तीत्यत्र घटाभावोऽस्तित्वाश्रय इत्यन्वयस्वीकारे भावनाविशेष्ये घटाभावे द्वित्वादेरसम्भवितया घटौ न स्त इति न स्यात् तत्रैकत्वसत्त्वेनैकत्वबोधे बाधकाभावाद्घटो नास्तीति च स्यात् भावनाविशेष्यवृत्ति संख्याबोधकत्वादाख्यातस्येत्यर्थः । नहि कोऽपि बोध इत्यत आह । किन्त्विति । भूतले

किन्तु भूतलवृत्त्यभाव प्रतियोगी घटोऽस्तीति तन्न। क्वेत्यधि-करणाकांक्षापत्तेः। कथं तर्हि घटौ नस्त इत्यादीति चेत्। भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयात्। कथमिति चे-त्। तथैव प्रतीतेरिति गृहाण। परेतु इह भूतलास्तित्वरूपा-

---

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थकतया असधातोर्विद्यमानार्थकतया आख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो घटाभाव इ-त्यन्वयबोधस्वीकारे भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमात् भवन्मते विद्यमान-त्वाश्रयत्वरूपाख्यातार्थ भावानाया अभावएवान्वयेनाभावस्यैकत्वाद्घटो ना-स्तीति स्यात्। मन्मते च सप्तम्या आधेयत्वमर्थः। तथाच भूतलवृत्त्यभा-वीयो घटोऽस्तित्वाश्रय इति बोधोदयेन भावनाया घटे एवान्विततया घट-द्वये एकत्वबोधासंभवाद्घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः। क्वेति। भूतल-वृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्तित्वाश्रय एवेत्यन्वयबोधस्वीकारे किंनिरूपिता-स्तित्वाश्रयो घट इत्याकांक्षाया अनिवृत्तेर्न घटे भावनान्वय इति भावः। क-थं तर्हीति। भूतलनिरूपि तास्तित्वाश्रयो घटाभाव इत्यन्वयबोधस्विकारे द्वीत्यर्थः। इत्यादीति। भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वान्वयाभावाद्घटौ न स्त इति न स्यात् स्याच्च घटो नास्तीत्यर्थः। भावनेति। भावनान्वयी योऽभावस्तत्प्र-तियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः। तथाच भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नञसमभिव्याहारे नियमः नञ्समभिव्याहारस्थले तु भावनान्वय्यभावप्रति-योगिनि संख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेनैव घटौ न स्त इत्यत्र घट एव द्वित्वान्वयान्न घटौ न स्त इत्यस्यानुपपत्तिः न वा घटो नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः। कथमिति। अन्यत्र भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयस्य दृष्टत्वात् कथमत्र भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः। तथैवेति। अभावप्रतियो-गिन्येव संख्यान्वयप्रतीतेरित्यर्थः तथाच न नञ्समभिव्याहृताख्यातार्थसंख्या-प्रकारकबोधे नञर्थाभावप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्प्यते इति भावः नञ्समभिव्याहारे यद्विशेषणं प्रतीयते नञा तद्विशेष्ये तद्विशेषणाभावः प्रत्या-य्यते अन्यथा वचनैक्यनियमानुपपत्तेः इत्थं च भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इत्येवान्वय इति नियमवादिनां मतमाह। परेत्विति। इह। भूतले घटोना-

ख्यातार्थनिषेधएव घटे प्रतीयते । न पचतिचैत्र इत्यत्रेव नातो द्विवचनानुपपत्तिः ! नन्वेवं जातौ सत्तानास्तीत्यत्र काऽगतिः । जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायामसत्त्वात् । जातिसमवेतत्वस्य वा प्रसिद्ध्या निषेद्धुमशक्यत्वादिति चेत् । याऽगति-

---

स्तीत्यादौ । नन्वाख्यातार्थस्य निषेधे ऽन्वयो न दृष्टचर इत्यत आह । नपचतीति । पाकानुकूलकृत्यभाववान् चैत्रइतिवद्भूतलास्तित्वाभाववानेको घट इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यर्थः । नातइति । घटस्य विशेष्यत्वादित्यर्थः । द्विवचनेति । घटौ न स्त इति द्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं घटो नास्तीत्येकवचनापत्तिरपि नेत्यपि द्रष्टव्यम् । अभावस्य विशेष्यत्वे घटौ न स्त इति द्विवचनादिकं न स्यात् विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमात् परंत्वभावस्यैकत्वाद्घटो नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्वबहुत्वयोः सत्त्वात्क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं साध्विति भावः । घटौ नास्तीत्यत्र घटाविति द्विवचनेन द्वित्वावरुद्धे एकत्वान्वयासंभवादयोग्यत्वं घटौ न स्त इत्यत्र च घट इयेऽ न्वयसंभवाद्योग्यत्वमिति नात इत्यस्य भावार्थ इति कश्चित् । ननु भूतले घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्यानिरूपितत्वार्थकतयाऽस्धातोर्विद्यमानत्वार्थकतयाऽऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घट इत्येव बोधस्तत्र चाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो नतु घट इति भावनाविशेष्यगतसंख्याबोधस्तत्र चाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो नतु घट इति भावनाविशेष्य गतसंख्याबोधकत्वाभावात्कथं द्विवचनोपपत्तिरिति चेत् न । साक्षात्परंपरासाधारणभावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वीकारेण प्रकृते परंपरयाभावनाविशेष्यत्वस्य घटे सत्त्वादिति एवं परंपरया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमवसेयम् । चैत्रो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादिति बोध्यं । नच तथापि द्वित्वबहटत्वावच्छेदेन भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभावस्यान्वये एकघटवति भूतले घटौ न स्त इति न स्यात् घटवृत्तिद्वित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घटद्वयवत्यपि घटौ न स्त इति स्यात् अधिकरणान्तरीयघटे भूतलास्तित्वाभावादिति वाच्यं । घटवृत्ति द्वित्वावच्छेदेन नञर्थस्यासामानाधिकरण्यान्वयात् अधिकरणान्तरीयद्वि-

जातिर्न सत्तावृत्तिरिति वाक्यस्य । अयोग्यमेवेदं वाक्यं वृत्तिपदं वा साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिपरमिति तु तुल्यं । तथापि नञर्थनिषेधो घटे कथमन्वेतीति चेन्न । निपातातिरिक्तनामार्थस्य हि नामार्थेनभेदेनान्वयो न नामार्थमात्रस्येति प्रतियन्ति । स्यादेतत् । घटो नास्तीत्यादौ भेदएव प्रतीयते । भूतले न घट इत्यत्रात्यन्ताभाव एवेत्यत्र किं नियामकं ।

नञर्थसामानाधिकरण्येपि एतद्भूतलवृत्तिघटवृत्तिद्वित्वे भूतलास्तित्वाभावसामानाधिकरण्याभावान्न घटद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्यापत्तिरितिध्येयम् । नन्वेवमिति । सर्वत्रैवानुयोगिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोग्यन्वयस्वीकार इत्यर्थः । जातौ सत्तानेत्यस्य जातिवृत्तित्वाभाववतीसत्तेत्यर्थः । तत्रसंबन्धसामान्यावच्छिन्न जातिवृत्तित्वाभावो वा समवायसंबन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा बोध्येत तत्राद्ये आह । जातिवृत्तित्वाभावस्येति । एकार्थसमवायेन सत्ताया जातौ सत्त्वेन तदभावबोधनासंभवादित्यर्थः । नचैककालीनत्वादिवदेकार्थसमवायस्यापि वृत्त्यनियामकतया तेन संबन्धेन सत्तायाः सत्त्वेपि संबन्धसामान्यावच्छिन्नवृत्तित्वाभावोऽस्त्येव जन्यमात्रस्य कालोपाधितया मूर्तमात्रस्य दिगुपाधितया कालिकदैशिकविशेषणतयोस्तत्रासंभवितया तदादायापि वृत्तिविरहादितिवाच्यं । जातिः सतीति प्रतीतेस्तस्यापि वृत्तिनियामकत्वात् द्वितीये आह । जातिसमवेतत्वस्येचेति । प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या न समवायसंबन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावः प्रत्येतुं शक्यत इति भावः । यागतिरिति । जातौनसत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्युपपत्तावपि जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्र सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नसत्तावृत्तित्वाभावस्य जातावसंभवात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्तावृत्तित्वस्य चा प्रसिद्ध्या निषेधासंभवात्तुल्यत्वं तवापीत्यर्थः । अयोग्यमेवेति । निश्चितानन्वयमपार्थकमिति भावः । इदं वाक्यं । जातिर्न सत्तावृत्तिरिति वाक्यं । यथाकथंचिद्योग्यतयोपपत्तावयोग्यत्वमन्याय्यमत आह । वृत्तिपदंवेति । साक्षादिति । जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्र लक्षणया सत्तानिरूपितसाक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयते सत्तानिरूपितसाक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं च स्वरूपसंबन्धमादाय प्रसिद्धमिति नोक्तदोष इति भावः

अधिकरणवाचकपदं सप्तमीविभक्तिरत्यन्ताभावबोधे तन्त्रं । प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्योन्याभावबोध इति चेन्न । न पचति चैत्रश्चैत्रस्य न धनमित्यत्र सप्तम्यभावात् । अलघु पचतीत्यत्र समानविभक्तेरभावाच्च । अत्राहुः । न अत्रिनिमीकीयत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा । तत्रान्योन्याभावबोधकत्वमन्यथात्य

तुल्यमिति । जातौ न सत्तेत्यपि वाक्यमयोग्यमेव योग्यत्वे वा जातिनिरूपितसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयत इति भावः । केचित्तु सत्तापदं सत्तासमवायपरं सप्तम्यर्थश्चानुयोगित्वं तथाच जात्यनुयोगिकत्वाभाववान् सत्तासमवाय इति बोध इत्याहुः । समवेति । इति पदाध्याहारेण तथाबोध इत्यन्ये । शंकते । तथापीति । निषेधः । भूतलनास्तित्वनिषेधः । कथमिति । नामार्थयोरभेदेनैव व्युत्पत्तेरिति भावः । निपातेति । निपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिरिति भावः । न नामार्थमात्रस्य । न नामार्थसामान्यस्य । प्रतिपत्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः स च व्युत्पत्तिसंकोचे गौरवम् । एवं जातौ न सत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाव इत्येतावतैवोपपत्तौ लक्षणादिकल्पनेऽपि न हि जातिर्न सत्तावृत्तिरित्येकत्र लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथेत्यत्र प्रमाणमस्ति भावनान्वय्यभावप्रतियोगिवृत्तिसंख्याबोधकत्वेनैव वचनैक्यनियमस्याप्युपपत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । किं नियामकमिति । नञोऽभावमात्रवाचकत्वेन घटो नायमित्यत्रात्यन्ताभावः । भूतले न घट इत्यत्र चान्योन्याभावः प्रतीयेतेत्यर्थः । सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः । शङ्कते । अधिकरणेति । नञ्जन्यात्यन्ताभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति अनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिकप्रतियोगिवाचकपदजन्योपस्थितित्वेन च कारणत्वान्न पूर्वोक्तदोषापत्तिः सामग्र्या विलक्षणत्वादित्यर्थः । नपचतीति । पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्र इत्यत्रानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतसप्तमीपदस्याभावेन न तस्याः सामग्रीत्वमित्यर्थः । ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्तरि शक्ततया पाककर्तृभिन्नश्चैत्र इत्येव बोधान्नेदमत्यन्ताभावोदाहरणं घटत इत्यत आह । चैत्रस्येति । चैत्रस्वत्वाभाववद्धनमित्यर्थः । षष्ठ्याः स्वत्वमर्थो न तु स्वामित्वं वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन निरूपकतासम्बन्धाव-

बोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः । अस्ति च न घटः पट इत्यत्र नञ्-
सत्त्वे घटपटयोरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा अतस्तत्रान्योन्या-
भाव प्रत्ययः । भूतले न घट इत्यत्र नञ्विनिर्मोकेनाभेदान्वये

च्छिन्न प्रतियोगिताकस्वामित्वाभावबोधासंभवादाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्वामित्वाभावबोधस्वीकारे चचैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रम-
ज्ञात् स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन धने आश्रयतासम्बन्धेनासत्त्वात् यदि च
तादात्म्यवृत्त्यनियामकसम्बन्धान्तरस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे
स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थस्तदापि विनिगमनाविरहेण स्वत्वमप्यर्थोऽवसेयः अन्यो-
न्याभावबोधे समानविभक्तिकत्वस्य नियामकत्वे व्यभिचारमाह । अलघ्विति ।
क्रियाविशेषणस्थले कर्मविभक्तौ नपुंसकलिङ्गत्वं विशेषणविभक्तेश्च साधुत्वार्थं
तथाच लघुभिन्नपाकानुकूलाकृतिरित्यन्वयबोधेऽन्योन्याभावविषयके विशे-
षणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाभावेन व्यभिचार इत्यर्थः । नञ्वि
निर्मोके । नञ् समभिव्याहारस्थले । तत्रेति । यथा भूतलं घट इत्युक्तेऽभेदान्व-
यबोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणतया भूतलघटयोरभेदान्वयबोधे
आकांक्षाऽतो नञ्समभिव्याहारे भूतलं न घट इत्युक्ते भूतले घटान्योन्या-
भावबोधः । अन्यत्रेति । नञसमभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वये
आकांक्षाशून्यस्थले इत्यर्थः । अत्येति । अत्यन्ताभावबोधकत्वमित्यर्थः । यथा
पचतीत्युक्ते पाकानुकूलकृतिचैत्रयोर्नाभेदे आकांक्षा किंत्वाश्रयतयैवेति न
पचतीत्यत्र नान्योन्याभावबोधः किंत्वत्यन्ताभावबोध इति तथाच प्रतियो-
ग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधे यादृशसमभिव्याहारज्ञानं कारणं तयोरन्योन्या-
भावबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानं कारणम् . एवमत्यन्ताभावबोधे भेदान्वये
आकाङ्क्षाशून्यप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानं कारणमि-
त्यर्थः । तदेवोपपादयति । अस्तिचेति । नञ्सत्वे । नञ्समभिव्याहारे । घट-
पटयोरिति । विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभ-
क्तिराहित्यस्य वाऽ भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वादिति भावः । तत्र । न घटः पट
इत्यत्र । नाभेदेति । भूतले घट इत्यत्र भूतलवृत्तिर्घट इत्येवान्वयबोधादाधारत्वस्य
सप्तम्यर्थतया नाभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावप्रत्यय एवेति भावः

माकाङ्क्षेति तत्र संसर्गाभाव प्रत्ययएवेति संक्षेपः । व्यंजनाच न इत्यन्तरं । लक्षणयैव तदर्थसिद्धेः । नन्विदमयुक्तं । त-

---

त्र वा न्योन्याभावबोधे विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिक-त्वस्य तन्त्वत्वे दधि न सुन्दरमित्यत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन शाब्दबोधोपपादनेपि चैत्रो न पचतीत्यत्राख्यातस्य कर्तरि लक्षणायां चैत्रे पाककर्तृभेदान्वयात्र स्तोकं पचतीत्यादौ पाके स्तोकस्य भेदप्रतिपादनाच्च तत्र समानविभक्तिकत्वाभावाद् व्यभिचारः विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्वत्वे च प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्ति शून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतुत्वे न पचतीत्यादौ प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेःन स्तोकंपचतीत्यादौ अनुयोगिक्रियापदोत्तरसुब्विभक्त्याप्रसिद्धतया नानुगतरूपेण हेतुत्वम् अनयोरन्यतरस्य हेतुत्वे चाननुगमः किंतु विशिष्यानुयोगिप्रतियोग्युपस्थापकनामपदयोः समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्वं घटो न नील इत्यत्र घटपदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभावबोधे नीलपदसमानविभक्तिकघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धर्मिपराख्यातसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन न स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहृतद्वितीयातस्तोकादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन हेतुतेति बोध्यं । ननु पुरुषोत्तमइत्यत्र न तावत्कर्मधारयः कर्मधारये विशेषणवाचकपदस्य पूर्वभावनियमेनोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । नच विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति वाच्यं । जातिनिमित्तकं गुणनिमित्तकं विशेषणमेवेति नियमात् अतएवोत्पन्ननीलमिति न प्रयोगः नापि षष्ठीसमासः । न निर्धारण इत्यनेन निर्धारणे षष्ठीसमास निषेधादित्यतआह । संक्षेप इति । पुरुषोत्तम इत्यादौ क्वचिद्विशेषणंपरं स्यादित्यनेन परनिपातस्यानुशासनसिद्धत्वात्कर्मधारयस्यैवोपगमात् अथ तथापि विशेषणं विशेष्येणं बहुलमिति सूत्रे उभयोपादानबलाद्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचारत्व एव कर्मधारय इति प्राप्तम् एवंचाचतुःस्त्ववदभिन्नत्वस्य घटादिसाधारण्ये न पुरुषावधिकोत्तमत्वरूपत्वासंभवेन सर्वत्र [illegible] पुरुषत्वव्यभिचारित्वाभावात्कथं कर्मधारय

इति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरन्यतरव्यभिचारित्व एव कर्मधारयात् अत एव शिंशपा वृक्षः स्यादिति संगच्छते। एतेनोद्देश्यतावच्छेदकविधेयभिन्नवृत्तित्वमेव तन्त्रमिति संप्रदायमतमपास्तम्। प्रमेयवान्घटमानित्यादावगतेः। नच तथापि गुणवद्द्रव्यमस्त्वित्यादावगतिरिति वाच्यं। तत्रानायत्याऽभेदार्थकषष्ठीसमासोपगमात् अन्यथा भवन्मतेऽप्यगतेः। अथवा षष्ठीसमास एवायम्। नच ननिर्धारणे इत्यनेन निषेधः समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणं निधार्यत्वविशिष्टस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षया जातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेन यत्किञ्चिद्धर्मिणोऽभेदबोधनमिति यावत् नचात्र तत्संभवति। श्रीकृष्णत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् पुरुषोत्तमपदस्य योगरूढतया तत्सम्भवेऽपि समासवाक्यादन्यतस्तदनुपस्थितेः तथा नराणां क्षत्रियः शूरतम इति नतु नरक्षत्रियः शूरतमइति अपिच निर्धारणरूपार्थे षष्ठीसमासनिषेधेऽपि राहोःशिर इति वदभेदार्थकषष्ठीसमासे बाधकाभावः। अत्रच निर्धारणषष्ठ्या अभेदो भेदश्चार्थः। निर्धार्यपदार्थविशेषणतया प्रकृत्यर्थविशेषणतया विशेष्यतया च भेदान्वयः नराभिन्नःक्षत्रियः क्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्न इत्यन्वयबोधः शूरतमत्वावच्छेदेन च क्षत्रियान्यनरान्यत्वान्वयः नातः क्षत्रियान्यनरस्य शूरतायां तादृशप्रयोगः धनीनां क्षत्रियः शूरतमइति विजातीयापेक्षया निर्धारणापत्तेरभेदोऽप्यर्थः। अभेदसंसर्गकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रतया संसर्गमर्यादया तद्भानासम्भवात्। केचित्तु निर्धारणषष्ठ्या अभेद एवार्थः। नराभिन्नक्षत्रियस्य तादात्म्येन शूरतमत्वावच्छेदेनान्वयान्नराहोः शिरइत्यादिनाऽविशेषः शूरतमत्वं नरनिष्ठशूरतमनाविशेषः तेन देवानामपि शूरत्वान्नतादृशप्रयोगानुपपत्तिरित्याहुः। तन्न। तत्रयमुख्यविशेष्यकानुभवापलापापत्तेः। नराणां प्रमेयः शूरइत्यपि प्रयोगापत्तेश्च क्षत्रियनरः शूरत्ववान् क्षत्रियाभिन्ननरः शूरत्वाभाववानिति ऋजुमतमपि प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यानुभवापलापापत्तेरनादेयम्। क्षत्रियान्यनरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टतादात्म्यसम्बन्धेन नराभिन्नक्षत्रिये शूरतमस्यान्वय इत्यभेदएव निर्धारणषष्ठ्या अर्थइत्यपरे। अन्ये तु निर्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यव्यवच्छेदश्चार्थः व्यवच्छेदश्च द्विरूपो ऽत्यन्ताभावो ऽन्योन्याभावश्च षष्ठीसमभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य च स्वार्थीभूततत्तदन्यस्मिन् लक्षणा. षष्ठ्यर्थव्यवच्छेदे चाधिकरणत्वेन लाक्षणिकार्थप्रतियो-

शक्तिः । लक्षणायां मुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्तिर्बीजं । न-च व्यञ्जनायां सा सर्वत्रास्ति । गच्छगच्छसीत्यादौ तदभावात् ।

गित्वेन च विधेयपदार्थौ भासते क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ कर्ण पदस्य कर्णः कर्णान्यश्चार्थः । क्षत्रियाभिन्नकर्णः प्रचुरदानकृतिमान्क्षत्रिया-भिन्नः कर्णान्यः प्रचुरदानकृत्यभाववानित्यन्वयबोधः । गवां कृष्णा सम्पन्न-क्षीरेत्यत्र कृष्णापदस्य कृष्णातदन्याचार्थः । गवाभिन्ना कृष्णा सम्पन्न क्षीरा ग-वाभिन्ना कृष्णान्यासम्पन्नक्षीराऽन्येत्यन्वयबोध इत्याहुः । पुरुषेषूत्तम इति सप्त-मीसमास एव । न च ननिर्धारण इति षष्ठीसमासवत्सप्तमीसमासोपि निषिद्ध इति वाच्यं । स्वरविशेषनिषेधस्यैव सूत्रप्रयोजनकत्वात् षष्ठीसमासे उत्तर-पदस्यांतोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदे प्रकृतिस्वरएवावतिष्ठत इति । स-प्तमीसमासो निर्धारणरूपेऽर्थेपि साधुरित्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन । ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुञ्ज्महे इति न्यायेन तटे घोष इति विहाय गङ्गायां घोष इति लक्षणा मुख्यप्रयोगे बीजाकांक्षायां शैत्यपावन-त्वादि प्रयोजनत्वेनावसीयते सा च कृप्तवृत्त्या नोपपादयितुं शक्येति व्यञ्ज-नाख्यातिरिक्तवृत्ति रूपेया इत्यत आह । व्यञ्जनाचेति । न वृत्त्यन्तरमिति । शक्ति-लक्षणातिरिक्ता न वृत्तिरित्यर्थः । तथाचेयं यदि शक्ति लक्षणात्मिका तदा श-क्ति लक्षणातिरिक्तत्वाभावः । यदि च न शक्ति लक्षणात्मिका तदा न वृत्तिरि-त्यतिरिक्तवृत्तित्वाभासत्वमव्याहतं तेन न सिद्धसाधनव्याघातः । कथं तर्हि शैत्यपावनत्वादि प्रतीतिरित्यत आह । लक्षणयैवेति । तदर्थेति । व्यंग्यार्थप्र-तीत्युपपत्ते रित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमित्योरिव सामग्रीभेदाद्भेदवृत्त्याशंकते । नन्वि-ति । इदं । लक्षणायैव तदर्थसिद्धिरूपं । मुख्यार्थ इति । गङ्गायांघोषइत्यत्र गङ्गापदमुख्यार्थे प्रवाहे इतरान्वयानुपपत्तिर्घोषाधिकरणत्वानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमित्यर्थः । ननु किमेतावतेत्यत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । "वापीं स्ना-तुमितोगतासि नपुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्र" गतामपि दूतीं प्रति नगता-सीति मुख्यर्थान्वया नुपपत्तिरस्त्येवेत्यधमपदे लक्षणा सम्भवत्येवेत्यत आह । सर्वत्रेति । तदेवाह । गच्छ गच्छसीति । "गच्छ गच्छसि चे त्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापिजन्मतत्रैव भूयाद्यत्रगतोभवानित्यत्र" तव गमनं मम मरणं भवितेत्यतस्त्वं मागाइति व्यज्यते तत्र च मुख्यार्थान्वयानुपपत्ते र्लक्षणा

अतोऽन्यवृत्त्यन्तरमास्थेयमिति चेन्न। किमिदं लक्षणाबीजत्वं। नतावज्जनकत्वं। गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्यानुपपत्तिज्ञाना-जन्यत्वात्। नापि तज्ज्ञापकत्वम्। अनुपपत्ति ज्ञानमन्तरे-णापि गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्य चक्षुरादिनाग्रहात्। नापि-तात्पर्यग्राहकत्वं। तात्पर्यस्याप्यान्तरतोऽपि तद्ग्रहात्। अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चेन्न। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात्। तात्पर्यविषयानुपपत्ति रत्राप्य-स्तीति चेत्। तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजमस्तु।

बीजस्याभावान्न लक्षणा सम्भव इति व्यञ्जनाख्यवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भावः। अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणा बीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विकल्पप्रदूषयति। किमिद-मिति। तज्जनकत्वं। लक्षणाजनकत्वं। गङ्गेति। शक्यसम्बन्धो लक्षणा साच ग-ङ्गायां घोषइत्यत्र गङ्गातीरयोः संयोगस्तत्र च नानुपपत्तिज्ञानं कारणमित्यर्थः तज्ज्ञापकत्वं। लक्षणाज्ञापकत्वं। चक्षुरादिनेति। यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातिरे न लक्षणा तत्र तत्सम्बन्धविषयकशाब्दात्मकज्ञानस्यानुपपत्तिज्ञानव्यतिरेकेऽ-नुदयेऽपि चक्षुरादिना तल्लौकिकप्रत्यक्षे जननीये तदनपेक्षणाद्व्यतिरेक-व्यभिचारेण न सामान्यतस्तज्ज्ञापकत्वसम्भव इति भावः। नच लक्ष-णाविषयकशाब्दबोधजनकत्वमेव तत्त्वमिति वाच्यं। यत्र गङ्गापदस्य तीरे ज-हत्स्वार्थालक्षणा तत्र गङ्गातीरसम्बन्धस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनान्वयव्यभि-चारेण न तथात्वसम्भव इति। एव मग्रेपीति हृदयं। नापीति। तत्ता-त्पर्यग्राहकत्वं। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वं। तात्पर्येति। प्रका-रणादिनापि। तद्ग्रहात्तात्पर्यग्रहादित्यर्थः। तथाच मुख्यार्थानुया नुपपत्ति-ज्ञानस्य व्यभिचारान्न सामान्यतस्तात्पर्यग्रह हेतुत्व मेवं च क्वचित्तदपेक्षणेऽपि सर्वत्रानपेक्षिततया प्रकृते प्रकारान्तरेणैव तात्पर्यग्रह सम्भवेन लक्षणायां बी-जत्वाभाव इति भावः। तत्। लक्षणा बीजत्वं। यष्टीरिति। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा। नच तत्र मुख्यार्थयष्टी प्रवेशनान्वया नुपपत्ति-रिति व्यभिचारादित्यर्थः। ननु मुख्यार्थे इतरानुयानुपपत्तिर्नलक्षणा बीज-

सा चेहाप्यस्ति । इत्यादि तत् । गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणा प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । नच तत्प्रतीतिर्लक्षणा साध्या । प्रयोजनाभावात् । लक्षणायाश्च प्रयोजनवत्त्वनियमादिति चेन्न । लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वात् । तथापि प्रयोजनान्तरं नास्तीति चेत् । ततः किं लक्षणाया प्रयोजनव-

---

मपितु तत्तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेवेति कव्यभिचारइत्याशंकते । तात्पर्येति । अत्रापीति । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापीत्यर्थः । अस्तीति । भोजन प्रयोजनकप्रवेशनसत्वात्र तात्पर्यविषयः तदनुपपत्तिर्मुख्यार्थयष्टावस्त्येवेत्यर्थः । सर्वत्रेति । गङ्गायां घोष इत्यादावपीत्यर्थः । अस्तुवाकोदोषइत्यत आह । साचेहापीति साच । तात्पर्या नुपपत्तिश्च । इहापि । गच्छगच्छसीत्यादि व्यञ्जनास्थलेपि । अस्तीति । अत्र कान्तगमनाभाव एव तात्पर्यविषयः तदन्यथा नुपपत्त्या गमनबोधकपदस्य गमनाभाव लक्षणयैवोपपत्तौनातिरिक्तवृत्तिकल्पनं गौरवादितिभावः । लक्षणा प्रयोजनम् । तीरे लक्षणा प्रयोजनं । शैत्येति । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यं वाचकं प्रयुञ्जामाह इति न्यायाद्गङ्गातटेघोष इति विहायगङ्गायां घोष इति लक्षणाया प्रयोगस्तच्छैत्यपावनत्वादि प्रतीत्यर्थमेवेत्युन्नीयते लक्षणायाः प्रयोजनत्वनियमादिति भावः । तत्प्रतीतिः । शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । लक्षणेति- शैत्यपावनत्वादौ लक्षणा साध्येत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् । प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तराभावादित्यर्थः । प्रयोजनाभावेपि लक्षणायां कोदोषइत्यत आह । लक्षणायाश्चेति । यथागङ्गापदस्य तीरे लक्षणायां लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वे लक्षणायां तस्याः प्रयोजनान्तराभावाल्लक्षणयानिर्वाहेण प्रयोजनप्रतिपत्तये व्यञ्जनाव्यवृत्तिरादरणीयेति भावः । शैत्यपावनत्वादौ लक्षणैव । नच तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपावनत्वादि प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति समाधत्ते । लक्ष्येति । तथापि । लक्ष्यप्रतीति प्रयोजनकत्वेपि । प्रयोजनान्तरम् । लक्ष्य प्रतीत्यतिरिक्तं प्रयोजनान्तरं । ततः किं । लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनाभावेकिमनिष्टमित्यर्थः । ननु लक्षणाया लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्त प्रयोजनवत्त्वनियमभङ्ग एवानिष्टमित्यत आह । लक्षणायाः [illegible] इति । ननु [illegible] प्रतीयं नत्वत्र कार्यकार-

त्वेन नियमो न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्वेन । गौ-
रवात् अप्रयोजकत्वाच्च । स्यादेतत् । नानार्थस्थले तावदर्थ-
विशेषप्रत्यये प्रकरणादि निर्णायकं । तथाच यत्र प्रकरणा-
दि शून्यार्थान्तरं प्रतीयते तत्र नाभिधामूलं सहकार्यभावा-
त् । नापि लक्षणा । अयोग्यत्वादिति चेन्न । प्रकरणादी-
नामननुगततया सहकारित्वानुपपत्तेः । तात्पर्यग्राहकत्वे-
नैषामनुगम इति चेत् । तर्हि लाघवात्तात्पर्यज्ञानमेव हेतु र-

णाभावे गौरवमित्यत आह । अप्रयोजकत्वाच्चेति । तर्हि यत्र कुत्रचिद्दर्शन-
मात्रेणैव तादृशनियमावधारणं मानाभावादिति भावः । तथाच लक्षणयैव
प्रयोजनप्रतीति निर्वाहेन वृत्त्यन्तरकल्पनमिति । प्रसिद्धतया लक्षणा मूलकां
व्यञ्जनां निरस्याभिधामूलां तां निरसितुं शंकते । स्यादेतदि । नानार्थेति ।
सैंधवमानयेत्यादौ । अर्थविशेषेति । अश्वादिरूपार्थप्रत्यये । प्रकरणादीति । ग-
मनप्रकरणादि । निर्णायकमिति । शक्ततावच्छेदकैक्ये सति शक्यतावच्छेदक-
नानात्वमेव नानात्वं तच्च सैंधवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे शक्य विशेषा-
श्रवणस्येवाश्वादेरपि प्रतीत्यापत्त्याऽभिधया नानार्थ विषयकशब्दबोधे जन-
नीये प्रकरणादिकं सहकार्यवश्यं वाच्यमिति भावः । प्रकरणादि शून्येति । ग-
मनादिप्रकरणादि शून्याश्वादिरूपार्थान्तरमित्यर्थः । तत्र । अर्थान्तरप्रत्यये । अ-
भिधा । शक्तिः । सहकारीति । गमनादि प्रकरणरूपसहकार्यभावादित्यर्थः ।
लक्षणा । मूलमित्यनुषज्यते । अयोगात् । लक्षणाया अयोगात् । मुख्यार्थान्वया-
नुपपत्त्याहि लक्षणा कल्पनं प्रकृते च तदसम्भवेन न लक्षणेति भावः । अतः ।
अर्थान्तरप्रत्ययानुरोधेन । तथाच तत्प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरमावश्यकमि-
ति भावः । नानार्थस्थलेऽर्थान्तरप्रतीतिः शक्त्यैव । नच प्रकरणाभावेन सहका-
र्यभाव इति वाच्यम् । तस्य सहकारित्वासम्भवादिति न वृत्त्यन्तरमिति समाध-
त्ते । प्रकरणादीनामिति । सहकारित्वेति । नानार्थ विषयक शाब्दत्वावच्छि-
न्नं प्रति प्रकरणादीनां न कारणता अननुगमेन व्यभिचारादित्यर्थः । तत्तत्प्रक-
रणादीनाम ननु गमेऽपि तात्पर्यग्राहकत्वे नानुगमात्र व्यभिचार इत्याशंकते ।
तात्पर्येति । लाघवादिति । नानार्थ विषयक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्य-

स्तु । तत्रेच्छाप्यस्ति । लक्षणा हि पदवृत्तिरियन्तु पदतदे-
कदेशवाक्यरचनार्थभंग्याद्याकाराश्रितेत्याश्रयभेदाद्भेद
इति चेन्न । असिद्धेः । तदेकदेशादयोऽप्यर्थविशेषतात्पर्य-
ग्राहका न तु तत्प्रतिपादकाइति । स्यादेतत् । लक्ष्ये तात्पर्य-
ज्ञानं लक्षणा सहकारि । न तु व्यङ्ग्यार्थे तात्पर्यग्रहो नियतः ।
स्वार्थरचितकाव्यादौ तात्पर्यविषयस्यापि व्यङ्ग्यस्य चम-
त्कारादिति चेन्न । व्यंग्यतात्पर्यग्रहस्यानपेक्षायां शक्त्या-

---

ग्रहजनकत्वेन कारणत्वापेक्षया लाघवात् तात्पर्यग्रहत्वेनैव हेतुतास्तीति न प्रकरणादीनां सहकारितेति भावः । ननुस्तु तात्पर्यग्रह एव सहकारी तथापि तत्स्वरूपसहकार्यभावादेव कथमभिधया परपदार्थ प्रतीतिरित्यत आह सचेति । तात्पर्यग्रहश्चेत्यर्थः । इच्छापीति । प्रकरणादि शून्यार्थान्तरस्थलेपीत्यर्थः । अस्तीति । नानार्थस्थले शक्त्या एकार्थप्रत्ययानन्तरं पदार्थान्तरप्रतीतिस्तत्रापि तात्पर्यग्रहोऽस्त्येवेत्यर्थः । तात्पर्यग्रहणवार्थ विशेषप्रत्यायकः । परन्तु यत्रार्थे प्रकरणं तत्र प्रथमत एव तात्पर्यग्रहादादावेव तदर्थ प्रतीतिरपरार्थे तु तात्पर्यग्राहकान्तरात्तात्पर्यग्रहे सत्यपरार्थप्रतीतिरिति वृत्तं वृत्त्यन्तर स्वीकारेणेति हृदयं । लक्षणयैव व्यंग्यत्वेनाभिमततत्तदर्थ प्रतीति निर्वाहेऽलं व्यञ्जनयेत्युक्तं तत्र लक्षणातोभेदं साधयति । स्यादेतदिति । पदवृत्तिः । पदनिष्ठाः । इयन्तु । व्यञ्जनात्वेनाभिमता तु । पदपदैकदेशेति । पदेपदैकदेशेवर्णे क्वचिद्वाक्यरचनाविशेषेक्वचिदर्थं भङ्गीविशेषे आकारे च । क्वचिदाश्रितेति । आश्रयभेदात् । लक्षणाव्यञ्जनयोराश्रयभेदात् । भेदः । लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदइत्यर्थः । असिद्धेरिति । व्यञ्जनात्वेनाभिमतवृत्तेः पदैकदेशाद्याश्रितत्वासिद्धेरित्यर्थः । कथं पदैकदेशादितोऽर्थविशेष प्रतिपत्तिरत आह । तदेकेति । पदैकदेशादयोऽपीत्यर्थः । न तु तत्प्रतिपादकाः । न तु तदर्थप्रतिपादकाः ये । तत्प्रतिपत्त्यनुकूलव्यञ्जनाख्यवृत्ति स्तत्र स्वीकरणीयेति भावः । लक्षणेति । लक्षणा जन्यशाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । स्वेति । स्वेनरचितेत्यर्थः । यत्र स्वयं अन्यतात्पर्येण काव्यं रचितं ... पदार्थ ... । एवं ... प्रसादादिना रचित

यां घोष इत्यादौ शैत्यादिकमेव प्रतीयते न तु केशवालुकादिर-
त्वमिति नियमो न स्यात्। वासनाविशेषपरिपाकान्नियम इ-
ति चेत्। तर्हि लक्षणास्थलेऽपि स नियामकोऽस्तु। कृतं ता-
त्पर्यग्रहेणेति। वस्तुतो व्यञ्जनायां गच्छ गच्छसीत्यत्र मा गा
इत्यत्रार्थे तात्पर्यमनुमीयते। सम्भाव्यते वा। न तु मा गा इति
निर्णीयत इति कृतं वृत्त्यन्तरेण। स्यादेतत्। यद्येते एव वृत्ती
कथं तर्हि प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षबोधः। नहि प्रादेः प्रकर्षादौ
शक्तिर्द्योतकत्वात्। न च लक्षणा। अशक्तत्वात्। उच्यते।

कार्ये तस्यार्थज्ञानाभावेन तदर्थतात्पर्याभावेन च तात्पर्यग्रहासम्भवादिति भावः। च मत्कारादिति। च मत्कारिबोधविषयत्वादित्यर्थः। तथा च तात्पर्यज्ञानरूपसहकार्यभावेन लक्षणया तदर्थबोधस्योपपादयितुमशक्यतया व्यञ्जनास्वीकार्येति भावः। व्यंग्य इति। गङ्गायां घोष इत्यादौ व्यञ्जनयापि शैत्यपावनत्वं प्रतीयत इति त्वदभिमतं तत्र यदि न तात्पर्यग्रहापेक्षा तर्हि लक्षणायाः प्रयोजनवत्त्वनियमात् केशवालुकादिप्रतीतिरेव व्यञ्जनया स्यादिति तत्र तात्पर्यग्रहस्यावश्यापेक्षणे कृतं वृत्त्यन्तरेणेति भावः। शंकते। वासनेति। सहृदयानां कश्चिदेव संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्या येन शैत्यपावनत्वमेव प्रतीयते न केशवालुकादिकमित्यर्थः। नियम इति। शैत्यपावनत्वादेरेव भाननियमः। स एव। वासनाविशेषपरिपाक एव। नियामकः। तत्तदर्थविशेषबोधनियामकः। ननु तात्पर्यग्रहस्य लक्ष्यार्थबोधेऽनियामकत्वे लक्षणायां मुख्यार्थानुपपत्त्युपयोगो न स्यात् लक्ष्यतात्पर्यग्राहकत्वेनैव तस्या उपयोगात् अत आह। वस्तुत इति। अस्याः। स्त्रियः। उन्नीयते। अनुमीयते। यत्र नानुमितिसामग्री तत्राह। सम्भाव्यते वेति। उत्कटकोटिसंशयरूपसम्भावनाविषयीक्रियते वेत्यर्थः। नत्विति। तथा च मा गा इत्यत्र गमनाभाव प्रतीतीच्छयो व रितत्वरूपतात्पर्यमात्रमुन्नीयते सम्भाव्यते वा न तु शाब्दात्मकस्तन्निर्णयः येन वृत्त्यन्तरं स्वीकरणीयमिति भावः। एते एवेति। शक्तिलक्षणे एवेत्यर्थः। तर्हीति। प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टो जयो बुध्यते तत्र जिधातोर्जयोऽर्थः प्रकर्षश्च कस्यार्थः प्रादेरूपस-

जयतीत्यत्र प्रकृष्टजयलक्षकः । प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः । तत्त्वमेव च द्योतकत्वं । नच जयः शक्य एव प्रकर्षो लक्ष्य इति वाच्यं । जयमात्रं हि शक्यं न तु विशिष्टजयः । तदाहुः । शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति । ननु प्रादेरिव प्रकर्षादौ न कथं शक्तिः कल्प्यत इति चेन्न । अन्यलभ्यत्वादिति गृहाण ।

गस्य शक्त्य नङ्गीकारात् व्यञ्जनाख्यावृत्तिः स्वीकरणीयेत्याखण्डलार्थः । तस्य । प्रादेरुपसर्गस्य । द्योतकत्वात् । व्यञ्जकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । अशक्तत्वादिति । उपसर्गाणां क्वचिदपि शक्त्यभावे न शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः । तथाच प्रकर्षबोधार्थं व्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इति भावः । जयतिः । जिधातुः । जिधातुरेव लक्षणया प्रकर्षबोधे प्रशब्दं व्यर्थं मत आह । प्रशब्दस्त्विति । तात्पर्येति । प्रकृष्टजयतात्पर्यग्राहक इत्यर्थः । प्रशब्दसमभिव्याहृतजयतिधातुः प्रकृष्टजयप्रतीतिच्छयोच्चरित इति तात्पर्यग्राहकात् । अन्यथा जयतीत्यत्रापि प्रकर्षबोधापत्तेरिति भावः । नन्वेवमुपसर्गाणां द्योतकत्वप्रवादव्याघात इत्यत आह । तत्त्वमेवेति । तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः । तटस्थः शंकते । नचेति । जयः शक्य एव । जिधातोः शक्य एव । तथाच शक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे किमर्थं तदंशेऽपि लक्षणेति भावः । प्रकर्ष इति । तत्र शक्त्यभावादिति भावः । शक्यं जिधातोः । विशिष्टजय इति । प्रकृष्टजय इत्यर्थः । तथाच जिधातोर्जयत्वं शक्यतावच्छेदकमिति प्रकृष्टजयत्वप्रकारकबोधो विना लक्षणां न सम्भवतीति तेन रूपेण लक्षणा । नच जयस्य शक्त्या प्रकर्षस्य च लक्षणया बोधे बाधकाभाव इति वाच्यं । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिलक्षणाभ्यां युगपद्बोधासम्भवादिति भावः । ननु जयस्य शक्यत्वात्कथं तत्र लक्षणेत्यतः प्राचांमतमाह । तदाहुरिति । शक्यादिति । शक्यतावच्छेदकाविशिष्टशक्तिस्वीकारेण शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वात्तदन्येन रूपेण ज्ञाते लक्षणा भवतीत्यर्थः । व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्यमते तु शक्यादित्यस्य शक्यतावच्छेदकादित्यर्थो विशेषः । ननु प्रादेरुपसर्गस्य प्रकर्षे शक्तिः जिधातुना च जयबोध इत्यस्त्विति उपसर्गे शक्तिवादी शंकते । नन्विति । अन्यलभ्यत्वादिति । धातोर्लक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा गङ्गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्तेरिति भावः । ननु व्यतिसत्वादौ असधातोर्लोपात् कथं व्यत्ययप्रत्ययः । धातोस्त-

व्यतिसेत्यत्र तु लुप्तोधातुरेवार्थंप्रत्याययति। धातुलोपमज्ञान-

---

च लुप्तत्वेन लक्षणा सम्भवादनाय त्याउपसर्ग एव शक्तिरत आह। व्यतिस इति। लुप्तोधातुरिति। स्मृतः सन्निति शेषः। धातोरप्रतिसन्धाने व्युत्पत्त्यबो-धाभावे इष्टापत्तिमाह। धातुलोपमिति। ननु उपसर्गएव शक्तिः धातोरेव तात्पर्यग्राहकत्वमित्येव किंन स्यादत आह। संक्षेप इति। उपसर्गं विनापि ज-यतीत्यत्र धातुप्रयोगात्तत्र शक्तिरावश्यकी केवलस्योपसर्गस्य चाप्रयोगान्न तुल्य-त्वम्। एवं धातोरशक्तत्वे प्रजयतीत्यादौ जये आख्यातार्थभावनान्वयोनस्यात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेरितिध्येयं। नच जोधा-तोर्जयवत्प्रकर्षेपि शक्तिरेवास्तु कितत्र लक्षणया एकतिङुपस्थाप्यकृतिवर्तमान-त्वयोरिव एकपदार्थयोरपि प्रकर्षजययोः परस्परमन्वयः धातूनामनेकार्थत्व-स्य च क्लृप्तत्वादिति वाच्यं। धातूनामनेकार्थत्वं हि न सर्वत्र सर्वार्थकत्वं किन्तु व्याकरणकोशाद्यभियुक्ततत्तदर्थकत्वं तत्तु लक्षणयापि प्रकर्षबोधो-पपत्तेर्न शक्तिसाधकमिति। अथैवं प्रत्ययमात्रस्यैव निरर्थकत्वप्रसङ्गः घ-टमित्यादावपि घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणयैवोपपत्तेरिति चेन्न। घटमा-नयेत्यादौ घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणोपगमे चैत्रः पचतीत्यत्र पचधातोरेव पाककृतौ लक्षणायां तयोरानयनचैत्रयोरनन्वयापत्तिः। नामार्थयोरपि अ-भेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयबोधानुपगमात्। नच तथापि द्वितीया-देरेकत्वशक्तौ बीजाभावः। घटपदस्यैकत्वविशिष्टघटे लक्षणयाप्युपपत्तेः। अमः कर्मत्वे शक्तिः एकत्वविशिष्टघटे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वाच्च : एवं पचेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपि विध्यर्थत्वविलोपः। पचधातोरेवेष्टसा-धनत्वविशिष्टपाके लक्षणयाप्युपपत्तेः। विधिः कृतौ शक्तः विशिष्टार्थे तात्प-र्यग्राहकस्येति वाच्यं। घटपदादेर्वा विशिष्टे लक्षणा द्वितीयादेर्वा एकत्वे इ-त्यत्र विनिगमनाविरहाद्द्वितीयादेरेकत्वबोधकत्वे सिद्धे कर्मत्वत्वं वाच्यता-वच्छेदकं एकत्वादिकंवेत्यत्र विनिगमनाविरहाल्लाघवाच्च तत्र शक्तिः एवं पचेतेत्यत्र धातोर्वा विशिष्टे लक्षणाविधेर्वाकार्यत्वेष्टसाधनत्वे इत्यत्र विनिग-मनाविरहेण विधेरपि कार्यत्वं भावाबोधकत्वे सिद्धे लाघवात्तत्र शक्तिरेवेति। एवं च उपसर्गाणां मध्ये यस्य उपसर्गस्य क्वचिदप्यर्थे शक्तिर्न प्रामाणिकी तस्य द्योतकत्वमेव। तथा प्रदोषस्य च शक्तिः प्रामाणिकी तस्य बोधकत्वमेव।

यद्यपि निरुपादेरन्यथा उपकुम्भमित्यव्ययीभाव समासानुपपत्तिः। तस्य नि-रर्थकत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् पूर्वं वाच्यं भवद्यस्य सोऽव्ययीभावइष्यते इत्यनुशा-सनात्। नच प्रादेरपि निरर्थकत्वेन तेनसह समासानुपपत्तिः। नाम्नामेव स-मासविधानात्। वस्तुवाचिन एव नामत्वादिति वाच्यं। स्याद्यन्तमिह नामे-ष्टमित्यनेन स्याद्यन्तत्वेन तस्यापि नामत्वात्। वस्तुवाचीनि नामानीत्यस्यैक-देशिमतत्वात्। केचित्तु। प्रोत्तरत्वे नप्रकृष्टजयेशक्तिरिति उपसर्गाणां शक्ता तावच्छेदकत्वं मिदमेव द्योतकत्वं तथाचोपसर्गाणा मौपसन्दानिकीशक्ति रि-त्याहुः। भुत्का व्रजतीत्यत्र भोजने पूर्वकालीनत्वस्य नियमेन प्रतीतः पूर्वका-लीनत्वं त्क्वाप्रत्ययार्थः। नच मात्वादीनां व्यवधानेपि तथा प्रयोगापत्तिरि-तिवाच्यं। तथाविवक्षायामिष्टत्वात्। अन्ये तु अव्यवहित पूर्वकालीनत्वं वा-च्यम्। अव्यवधानंच क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वमेव तदनुकूलक्रिया या-स्तदव्यवधायकत्वात् इन्द्रियव्यापाराणामित्याहुः। अत्र चक्षुर्विषयांतर-सञ्चारेपि भुत्काव्रजतीति प्रयोगात् क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभाववत्त्वरूपा-व्यवधानस्य दुर्वचत्वात्। तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस प्रतियोगिकालत्वमेव तदव्यवहितपूर्वकालत्वं। कालश्चात्र यावताकालेन भोजनानन्तरं व्रजनव्यव-हारः तावान्स्थूलकालोपाधि र्विशेष्यनिवेशनीयः। तेननासम्भवः। ननु दि-वसादिरूपोपि। तेन नदिवसादिना विलम्बे भुत्काव्रजतीतिप्रयोगःपत्तिरि-ति केचित्। तत्तु कालस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेनाननुगतत्वाद्धेयं। तस्मा-त्पूर्वकालत्वमेव त्क्वावाच्यं। ननु मुखं व्यादायस्वपतीत्यादौ ओष्ठपुटविभाग-रूपव्यादानस्य स्वापोत्तरकालीनत्वाद्व्यादानेस्वापपूर्वकालत्वाभावेनकथं त्क्वा-निर्द्देश इतिचेन्न। स्वापपूर्वकालेपि व्यादानसम्भवेन तथा प्रयोगात्। मुखाव्या-दत्तइत्यत्रैव निरूढ लक्षणया तथा प्रयोगाद्वेति। प्राभाकरास्तु समान-कर्तृकत्वमेव त्क्वावाच्यं। नियमेन तेनरूपेणबोधासमानकर्तृकक्रियाद्वय-स्यैकदासम्भवाद्भोजनव्रजनयोरैककर्तृकत्वेऽवगतेऽकस्यापरपूर्वकालत्वस्याक्षेपे-णैव लाभान्न पूर्वकालत्वेपि शक्तिः विभिन्नकर्तृकेपि पूर्वकालत्वसम्भ-वेन तेन समानकर्तृकत्वाक्षेपासम्भवात् समानकर्तृकत्वे शक्तिरेव। नच-यज्ञोपवीतं वहन् पन्थानमीक्षमाणोऽधीयानोगच्छतीत्यादौ युगपदनेक क्रि-याकर्तृत्वस्य एकस्मिन्न पि सम्भवान्न ते न पूर्वकालत्वाक्षेपो युक्त इति वाच्यं। तथाप्येककर्तृकप्रधान क्रियाद्वयस्ययुगपदसम्भवेन तयोः पूर्वापरभावनिय-

मात्। " न चाव जानासिमां यस्मादतस्ते न भविष्यन्ति ।:मत्प्रसूतिमनाराध्य-
प्रजेतित्वांशशापसेत्यत्र" मत्प्रसूतिमनाराध्यते प्रजा नभविष्यतीतिभिन्न कर्तृ-
केपि क्त्वानिर्देशात्कथं समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यं । तत्रानाराध्यस्थित स्ये ति-
क्रियान्तरमध्याहृत्य समाधानस्य सम्मतत्वादित्याहुः। तदसत्। समानकर्तृ-
कत्वस्य क्त्वावाच्यत्वे तस्यप्रधान क्रियापेक्षयोत्तरकालत्वेनाप्युपपत्तेः। नच
भोजनेनियमेन पूर्वकालत्वाक्षेपसम्भवः। नच भोजनव्रजन क्रिययोरेकः कर्त्ते-
ति नान्वयोऽपितु भोजन क्रियाव्रजन क्रियाएककर्तृकेति। तथाभुजि क्रिया-
याः प्रधानत्वेनोपस्थितेस्तत्रैवपूर्वत्वान्वयइति वाच्यं। प्राधान्येनोपस्थितेर्हि
आकांक्षाया: प्रयोजकत्वेन शाब्दबोधे कथञ्चिन्नियामकत्वंस्यात्। इह त्वाक्षे-
पेनमानत्वाच्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वेन पौर्वापर्यविचारासम्भवे-
पि पूर्वत्वसमाचाक्षेपे कलिङ्गाभावेन पूर्वत्वाक्षेपासम्भवात्। नचपरमतेशब्दानु-
पस्थितस्यापि शाब्दे भानमिति वाच्यं । शाब्दीतिन्यायेन तन्मतस्य दुष्टत्वात्।
नच भुक्त्वाव्रजतीत्यत्र आख्यातार्थकालावरुद्धत्वेन व्रजनस्य कालान्वयनिरा-
कांक्षतया तदनवरुद्धत्वाद्भुजि क्रियायामेवपूर्वत्वान्वयः। इत्यस्यकालान्तरस-
म्बन्धित्वेनानुपस्थितिरेव प्राधान्येनोपस्थितिः सैवचनियामिकेति वाच्यं । प-
दानुपस्थितस्य शाब्दबोधाविषयतया कालान्तरासम्बन्धित्वेनोपस्थितेरकिञ्चि-
त्करत्वात्। किञ्चित्समानकर्तृकत्वेन न पूर्वत्वाक्षेपः । किन्तुसमानकर्तृकप्र-
धान क्रियाद्वयस्यैकज्ञाने सम्भवात्प्रधानसमानकर्तृकत्वेन पूर्वत्वाक्षेप इति
वाच्यं । तत्रप्राधानत्वं न तावन्मुख्योद्देश्यत्वं मुख्यत्वञ्च इदम्भवतुमाभवतुवा
इदमुस्यादेवेत्यनवस्थाविरक्तरूपंक्रिययोस्तुल्यवदुद्देश्यत्वेपि एकदासम्भवेन-
व्यभिचारात्। तयोरुद्देश्यतायाश्चविनिगन्तुमशक्यत्वात् । किञ्चसमानकर्तृक-
त्वे एव परेषा शक्तिकल्पयते नतुप्रधानत्वेपीति कथन्तेनपूर्वत्वाक्षेपः। तदंशेपि-
शक्त्यभ्युपगमेतुकिमपराद्धं पूर्वकालीन त्वेनेति नकिञ्चिदेतत् । नच समान-
कर्तृकत्वस्य नियमे न प्रतीतेस्तत्रापिशक्तिरिति वाच्यं । अंभिन्नकर्तृकत्वरूपे-
समानकर्तृकत्वेअभेदांशे शक्त्यभावेपिकर्तृलकाराभ्यांभोजनकर्त्तरि व्रजन-
कर्तुरभेदान्वयबोधसम्भवात्तयोः कृतिमात्रवाचित्वेव्रजनपूर्वकालीनभोजनकृ-
तिमान्व्रजनकृतिरित्यन्वये भोजनव्रजनकृत्योश्च ऐकाधिकरण्यस्यापि भा-
नसम्भवात् । नन्वसमानकर्तृकत्वस्याशक्यत्वेचैत्रो गच्छतिमैत्रो भुंक्ते इति

प्रयोगवत् चैत्रो भुक्त्वामैत्रोगच्छतीति भिन्नकर्तृकेऽपि क्त्वाप्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यं । वस्तुतःसमानकर्तृकक्रियायामेकत्वासाधुत्वात् । भोक्तुं व्रजतिपश्य- न् व्रजतीत्यत्रैवलट्तुमुनोरपि समानकर्तृकत्वे शक्ति केनाप्यनङ्गीकारात् म- णिकृतस्तु । आनन्तर्यमेवक्त्वावाच्यं पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वे व्रजनपूर्वकालीने भोजनमिति भोजनविशेष्यकानुभवः स्यात् जायतेतुभोजनानन्तरं व्रजनमि- ति व्रजनविशेष्यकानुभवस्तथाचानुभवस्यान्वयिनिगमकत्वेनानन्तर्यमेव क्त्वा- वाच्यं । नच पूर्वकालत्वस्य शक्यत्वेपि तस्य निरूपकतासम्बन्धेन व्रजनेऽन्वया- पगमे व्रजनविशेष्यकोऽनुभव उपेयतएवेति वाच्यं । नभुक्त्वाव्रजतीत्यत्र व्रज- नेस्वरूपसम्बन्धेन पूर्वकालत्वस्याभावबोधने भुक्त्वाव्रजत्यपिन भुक्त्वाव्रजतीति प्रयोगप्रसङ्गात् भोजननिष्ठपूर्वकालत्वस्य व्रजनेऽसत्त्वात् वृत्त्यनियामकसम्ब- न्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकतया तदभावबोधासम्भवादि- त्याहुः । केचित्तु सत्यपिकदाचिदध्ययने अधीत्यतिष्ठतीत्यप्रयोगा न्निरन्तरा- ध्ययनशालिन्येवतत्प्रयोगाच्च कदाचित्सामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्य- त्वमपि क्त्वा प्रत्ययार्थः व्याप्तिश्चकालिकी । तथाचाध्ययनसामानाधिकरण्य- विशिष्टाध्यनव्याप्यस्थितिमानित्यन्वयधीः । निरन्तराध्ययनविरहिणि अन्य- दीयतथाध्ययनमादायातिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः । नच स्वी- याध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टपरकीयाध्ययनव्याप्यस्थितिमादाय तथाप्य- तिप्रसङ्गोदुर्वारइति वाच्यम् । प्रधानक्रियायांप्रकृत्यर्थीभूते कव्यक्तिनिरूपित- योरिव सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वयोः क्त्वाप्रत्ययेनबोध्यत्वस्य व्युत्पत्तिवैशि- ष्ट्यबलेनकल्पनात् । एतेनपूर्वकालत्वस्यैव क्त्वावाच्यत्वेव्यादानशून्यकालेपि मुखं व्यादाय स्वपतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपिनिरस्तम् । आद्यापिव्याप्यत्वस्यैव क्त्वाबोध्यत्वात् । तत्रापिव्यादानानिरूपि तव्याप्तेरभावादेवतथाप्रयोगापत्त्य- सम्भवात् । भुक्त्वैवाहंतृप्तो नतुपीत्वेत्यादौभोजनपानयोस्तृप्तिपूर्वकालत्व- वत्तौतदानन्तर्यस्यवाऽविशेषेपि तथा प्रयोगात् जन्यत्वमपिक्वचित् क्त्वाप्रत्यया- र्थः । एवं च भुक्त्वाव्रजतीत्यादौ पूर्वकालत्वमानन्तर्यंवा उक्तस्थले च सामाना- धिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वंजन्यत्वंचार्थ इति क्त्वाप्रत्ययोनानार्थएवेत्याहुः । अप- रेतु क्त्वाप्रत्ययस्य कृत्यप्रत्ययान्तर्गतत्वात्सामान्यशक्त्याऽऽश्रयोपस्थिते कृत्यप्रत्य- येन सम्भवात् व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव- बोधः । [illegible] अवच्छेदकविधेययोः

तस्यत्राथप्रत्ययाभावादितिसंक्षेपः। स्यादेतत्। आख्या-

समानकालीनत्वभानं व्युत्पत्तिसिद्धं। अन्यथा तिलकोकर्मकुर्वीतेत्यादौ तिल-
कविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यलाभेपि तिलकेमत्येवचकर्मकरणमित्यस्या प्राप्त्या-
तिलकशून्यकालेपि कृतस्य कर्मणः नैष्फल्यानापत्तेः। तद्विधायकैतद्वाक्यस्या-
नर्थक्यापाताच्च। तथाचैतादृशव्युत्पत्त्याकर्मकरणे तिलकसमान कालीनत्वस्य
भानेतच्छून्यकाले चतत्समानकालीनत्वस्याभावनैष्फल्योपपत्तिरिति प्रकृतेपि
मुखंव्यादाय स्वपतीत्यादौ व्यादानविशिष्टेस्वापाश्रयत्ववैशिष्ट्यभाने व्यादान-
समानकालीनत्वस्यभानात् व्यादानशून्यकाले तथाप्रयोगापत्त्यसम्भवः। एव-
मधीत्यतिष्ठतीत्या दावपीत्याहुरितिदिक्। एवमेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदः।
अयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः। तत्र विशेष्यसङ्गतएव कारस्थ-
ले पार्थ एव धनुर्धरइत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदोबुध्यते पार्थान्यतादा-
त्म्या भाववद्धनुर्धराभिन्नपार्थ इति बोधः। पृथिव्यामेव गन्धइत्यत्र पृथिव्याः
न्यासमवेतत्वाभाववानपृथिवीसमवेतश्चगन्ध इति बोधात्प्रथमेतरविशेषण वि-
भक्ति समभिव्याहृतत्वमपि नियामकमत्र च भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्या-
मेव आकाशमित्यपि प्रसज्येत तथा चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाच-
कापदप्रथमेतरविशेषण विभक्त्यन्यतर समभिव्याहृतैवकारोहेतुः। विशेषणस-
ङ्गतैवकारस्थले अयोगव्यवच्छेदबोधः यथा शंखः पाण्डुरएवेत्यादौ शंखत्वा-
वच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात्। नीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौ क्रि-
यासङ्गतैवकारस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधः अयोगे आत्यन्तिकत्वस्या-
न्वयितावच्छेदकव्यापकत्वरूपस्य व्यवच्छेदइत्यर्थः। इत्यश्चान्वयितावच्छेद-
कसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः। अन्वयि-
तावच्छेद कावच्छेदेनायोग व्यवच्छेदोऽयोग व्यवच्छेद इति परिभाषेति-
ध्येयम्। आख्यातस्येति। आख्यातत्वंनजातिः। तिप्त्वादिनासाङ्कर्यात्। ना-
पिद्दशलकारसाधारणं लत्वमत् तस्मात्र साधारण्यस्यैकस्यनित्यादि लादेश-
त्वमेव्याख्यातार्थं ज्ञातिबोधायनिरिति विभावयते तदभावात्। किन्तु रूढिस-
म्बन्धेनाख्यातपदवत्त्वं तत्। यदिचलकारेष्वे वाभियुक्तानामाख्यातपदरू-
ढिः तथाच पचत्यत्वादातिप्रतत्वादिकमेव विशिष्यप्रयतावच्छेदकमो-
ध्यं। गमेवं केवलतिप्पदादपि ज्ञातबोधापत्तिः। आनुपूर्वीज्ञानस्यापि स-

तस्य तावद्यत्न एवंप्रकारः पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् । व्यवहारवद्विवरणादपि शक्तिनिर्णयात् । तथाच-

---

ह्वकारित्वात् पाकोयत्नश्चेतिनिराकाङ्क्षवाक्यात् । पचतीत्यत्रैव पाकानुकूलयत्नबोधापत्तिवारणायाख्यातपदजन्यपाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधंप्रतितिबादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वात् । यत्नएवेति । यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । नच पाकगोचरनिवृत्तिकालेपचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । प्रवृत्त्यभावातिरिक्त निवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात् । विलक्षण विषयतासम्बन्धेन वा पाकस्य कृतावन्वयेनादोषत्वाच्च । करोतीति । पूर्वोक्तवाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थ कथनं हि विवरणं । तथाच यत्नत्वविशिष्ट शक्तकृधातुनाऽख्यातस्य विवरणादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वमिति भावः । कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं सिद्धमेव । अन्यथा तस्य व्यापारवाचकत्वे व्यापारजन्यत्व प्रतिसन्धानाविशेषेपि यत्नजन्यत्व प्रतिसन्धाना प्रतिसन्धानाभ्यां पटांकुरयोः कृता कृतत्व्यवहारानुपपत्तेः । ज्ञातेत्यत्रैव कर्तेत्यत्रापि कृत्याश्रयबोधाच्च । तथाख्यातपदं यत्नत्वावच्छिन्ने शक्तं यत्नत्वावच्छिन्नशक्तकरोतिधातु प्रतिपादितार्थकत्वात् । यद्यद्धर्मावच्छिन्नशक्त प्रतिपादितार्थकम्भवति तत्तद्धर्मावच्छिन्नं शक्तं भवतिपाकत्व विशिष्टे शक्त पाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वात् । ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे किं मानमत आह । व्यवहारवदिति । तथा सति तुल्ययुक्त्या व्यवहारस्यापि शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेरिति भावः । तथाचोक्तं । "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाइति" । नच विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वेयत्र कर्तुरपि विवरणात्तत्रापि शक्तिः स्यादिति वाच्यं । असतिबाधके इत्यनेन विशेषणात्कर्मणि अन्यलभ्यत्वस्यैव बाधकत्वात् एवं आख्यातस्य व्यापार वाचकत्वे किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्यस्योत्तरत्वानुपपत्तिरपि । तथाहि । यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धः प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तदुत्तरवाक्यात्तद्धर्म विशिष्ट एव तद्धर्मव्याप्यतद्धर्मावच्छिन्न सम्बन्धश्चेत्प्रतीतो भवति तदेव प्रश्नोत्तरभावनिर्वाहः । यथाकस्माद्घट इति प्रश्ने दण्डाद्घट इति उत्तरं नतु दण्डाद्व्यमिति । एवं च

रथो गच्छतीत्यत्र न मुख्यः प्रयोगः । रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वात् । नापि लक्षणा । विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् । अतः सिद्धं त्वयं तरेणे तचेन्न । व्यत्ययानुशासनबलाद्विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्न लक्षणा नत्वन्यत्रापि । इह च न विभक्त्यर्थलक्ष-

---

क्तोयत्नार्थकत्वात्किं करोतीति यत्न विशिष्टे प्रश्ने पचतीत्यनेन व्यापार-
त्व विशिष्टे पाकसम्बन्धबोधेजातेपि नोत्तरत्वनिर्वाह इत्याख्यातस्यापि यत्न-
त्वविशिष्टवाचकत्वमवसेयमिति निगर्वः । तथा चेति । आख्यतस्य यत्नवाच-
कत्वे चेत्यर्थः । न मुख्येति । नाख्यातस्य शक्त्या प्रयोगइत्यर्थः । मुख्यार्थबाधमे-
वाह । रथादीनामिति । नापीति । लक्षणा । गमनानुकूल व्यापारे लक्षणा ।
अन्यथेति । विभक्तौ लक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । व्यत्ययेति । व्यासस्य कृतिः
भारतस्य श्रवणमित्यादौ कर्तृकर्मकृद्योगेषष्ठीतः कर्तृत्वकर्मत्वबोधोऽनुभवसि-
द्धः । तथाच कर्मणिद्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन कर्मत्वकर्तृत्वार्थक-
त्वेन द्वितीया तृतीये विहितेशेषेषष्ठीत्यनेन च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विहिते-
ति षष्ठीतः कर्तृत्व कर्मत्वबोधः कथ मतः कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशा-
सनेन षष्ठ्या अपि कर्मत्वाद्यर्थकत्वमभिहितं । यदि च विभक्तौ लक्षणाङ्गी-
कारएव तदातत्सूत्रं विनैव लक्षणया कर्मत्वादिबोधस्योपपादयितुं शक्यतया
तत्सूत्रानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । अत इति । रथोगच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्या-
पारबोधस्य शक्तिलक्षणाभ्यामुपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । व्यत्ययेति । क-
र्तृकर्मणोः कृतीतिव्यत्ययानु शासनबलादित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्निति ।
अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थे इत्यर्थः । नत्वन्यत्रापीति । अनुशासि-
त विभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थभिन्नेपि न लक्षणा इत्यर्थः । इह चेति । र-
थोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्थले चेत्यर्थः । किन्तु व्यापार इति । व्यापरस्यनक-
स्याअपि विभक्तेरर्थ इत्यर्थः । तथाच विभक्तौ लक्षणास्त्येव । व्यत्ययानुशास-
नभिया विभक्तौ लक्षणा नास्तीति प्रवादस्तु एक विभक्तेरन्य विभक्त्यर्थे लक्ष-
णानास्तीत्यभिप्रायकः । अन्यविभक्त्यर्थोऽनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्तोग्राह्यः ।
एवं च रथोगच्छतीत्यादौ आख्यातस्यानुकूलव्यापारलक्षणायां बाधकाभा-

णा । किन्त्वभ्यासे । दृश्यते च विभक्त्यर्थेष्यानुशासनिकी लक्षणा । यथा कृद्योगे षष्ठ्याः कर्मत्वे । नच कर्मत्वमपि सम्बन्धः सच शक्य एवेति न लक्षणा । कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य तया विनाऽसम्भवात् । तत्प्रकारकबोधो नभवत्येव किन्तु सम्बन्धत्वप्रकारक इति चेन्न । अनुशासनवैयर्थ्यात् । द्विती-

---

वान्न वृत्त्यन्तर कल्पनमिति भावः । अनुशासित विभक्त्यर्थातिरिक्त विभक्त्यर्थे न लक्षणेत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यस्य व्यावृत्तिं प्रदर्शयितुं आनुशासनिक लक्षणास्थलं दर्शयति । दृश्यते चेति । कृद्योगे । कृत्प्रत्यययोगे । कर्मत्वे लक्षणेति पूर्वान्वयि । यथा भारतस्य श्रवणं ग्रामंगन्तेत्यादौ भारतकर्मक श्रवणग्रामकर्मक गमनबोधः । ननु शेषेषष्ठीत्यनेन सम्बन्धमात्रे षष्ठीविधानात्कर्मत्वमपि शक्त्यैव षष्ठ्याबोध्यतां किं तत्र लक्षणयेत्या शंकते । नचेति । सच । सम्बन्धश्च । शक्य एव । षष्ठ्याशक्य एव । न लक्षणा । न कर्मत्वेलक्षणा । कर्मत्वत्वेति । सम्बन्धत्वस्यैव षष्ठीशक्यतावच्छेदकतया ततः कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य विनालक्षणामुपपादनासम्भवादित्यर्थः । तया । लक्षणया । तत्प्रकारकेति । कर्मत्वत्वप्रकारकेत्यर्थः । किन्त्विति । सचशक्त्यैवेति भावः । अनुशासनेति । कर्तृकर्मणोः कृतीति वाक्यत्ययानुशासनेत्यर्थः । षष्ठीतः कर्मत्वबोधनार्थंहितत् । तच्च शेषे षष्ठीत्यनेनैव सम्बन्धत्वेन कर्मत्वबोधोपपत्तौ निरर्थकंस्यादिति भावः । शंकते । द्वितीयया इति । तृतीया इत्यपि बोध्यं । असाधुत्वं । व्याकरणानिष्पन्नं तत् । अनुशासनं । भारतस्य श्रवणमित्यत्र कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेण भारतं श्रवणमिति प्राप्तं तन्निषिध्यते । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृकर्मबोधार्थं षष्ठ्येव साधुनतु द्वितीया तृतीया वेति द्वितीयाया असाधुत्व प्रतिपादकतयैव तत्सार्थकं । षष्ठीतु शेषे षष्ठीतु । शेषे षष्ठीत्यनेनैवेति भावः । निष्ठादीति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदि कर्तृकर्मकृद्योगे कर्तृत्वबोधाय षष्ठी विहितास्यात्तदानिष्ठादियोगेपि तस्याः प्रसक्तौ नलोकाव्ययनिष्ठा [illegible] मित्यनेन निष्ठादियोगे षष्ठीनिषेधोयुक्तः स्यात् तच्च न भवस्यत इति भावः [illegible] एतच्च नार्थोहि । नलोकेति । एषांयोगे षष्ठीनस्यात् । कर्तृकर्मणोः [illegible] त्यनेन प्रसक्ताऽपि निषिध्यते । च । [illegible] । यथा ओदनं [illegible]

थाऽसाधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न। निष्ठादिवर्जनवैफल्यात्। तत्र द्वितीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वादिति चेन्न। कृत्ययोगे विकल्पविधानवैयर्थ्यात्। अनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेः। पाक्षिकषष्ठ्यर्थन्त्वादिति चेन्न। सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषवचनादेव सिद्धेः। निष्ठादियोगे शेषषष्ठ्याऽसाधुत्वज्ञापकन्त्वादिति चेन्न। तद्योगेपि तादृशवङ्गबोधदर्शनात्। किञ्च यदि विभक्तौ न लक्षणा कथन्तर्हि भाविनं घटं जानातीति विषयतायां कर्मत्वशक्ता द्वितीया विषयतैव द्वितीयार्थः। क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति चेन्न।

इति। उत्कटचिकीर्षुः। कन्याकरिष्युः। उक्तः। वाराणस्याःकामुकः। लक्ष्म्याःकामुक इति प्रयोगात्। कर्मभाषायामनिषेधः। अव्ययकर्हत्वा। क्तक्तवतूनिष्ठा। यथा ओदन भुक्तवान् देवदत्तेन कृतमिति। खलर्थः। लयासुकरं। तृन्निति प्रत्याहारः तेनशानच् प्रभृतीनांग्रहणं। यथा सोमंपवमान इति। शंकते। तत्रेति। निष्ठादियोगे इत्यर्थः। साधुत्वेति। कर्तृकर्मणायोगे द्वितीयान साधुकिन्तु षष्ठ्येवेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितं तत्र निष्ठादियोगेपि द्वितीयाया असाधुत्वप्राप्तौ अन्नं पक्वमित्यादौ अन्नस्य पक्वमित्यपिप्रसज्येतेति नलोकेत्यादिनानिष्ठादिवर्जनं। तथाच निष्ठादियोगे द्वितीयैवसाधुः। नतु षष्ठीतिन निष्ठादिवर्जनवैफल्यमित्यर्थः। त्यागइति। तव्यत्तव्यानीयर इति कृत्यप्रत्ययाः। तद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन नित्यषष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरिवाषष्ठीस्यादित्यनेन कर्तरिबोध्ये तृतीयावाभवति षष्ठीवा भवतीति षष्ठीविकल्प्यते यथा देवदत्तेन कर्त्तव्यः कटः देवदत्तस्य कर्त्तव्यः कट इति। इदन्तु तदा सङ्गच्छते यदि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं षष्ठीविधायकं तदा विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन द्वितीया तृतीय योर्निषेध मुखेनैव नित्यं षष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां कर्तरिवेत्यनेन तृतीयावाभवति षष्ठीवाभवतीति षष्ठीनिषेध मुखेनैव तृतीयायां विहितायां षष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमिति भवत्येव च

कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं द्वितीययोरसाधुत्वज्ञापकं । नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति च तयोः साधुत्वज्ञापकं तदा कृत्ययोगे तृतीयोपपत्त्यर्थं कृत्यानां कर्त्तरीत्येव सूत्रप्रणयनं स्यात्। नेत्यस्य चानुवृत्तिः। तथाच कृत्यानां योगे षष्ठीनेत्यस्य तृतीया साधुरित्यर्थस्तथाच सामञ्जस्ये कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य विधायकत्वाभावात् षष्ठ्या अनिषेधमुखेन तृतीयोपपत्त्या विकल्पेन षष्ठीविधानमनर्थकमापद्येतेत्याखण्डलार्थः। ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन तृतीयायाः असाधुत्वबोधनात्कथं तृतीया स्यादतस्तृतीयाविधानमावश्यकं तृतीयाविधाने च विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन षष्ठीनिषेधमुखेनैव तृतीयायाः प्रवृत्त्या षष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमावश्यकमत आह। अनिषेधेनैवेति। षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैवेत्यर्थः। तृतीयोपपत्तेः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः। कृत्यानां कर्त्तरीति सूत्रस्य नेत्यस्यानुवृत्त्या नलोकेत्यादिवत् तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वं न तु तृतीयाविधायकत्वेन षष्ठीनिषेधकत्वमिति षष्ठ्या अनिषेध मुखेनैव तृतीयोपपत्तौ षष्ठीविधानमफलमिति भावः। षष्ठीप्राप्त्यर्थमेव विकल्पविधानमावश्यकमित्याशंकते। पाक्षिकेति। कृत्ययोगे षष्ठ्या अनिषेधमुखेनैव तृतीयोपपत्तावपि कृत्ययोगे पक्षे षष्ठ्यपि साधुरिति बोधनाय विकल्पविधानमित्यर्थः। सम्बन्धबोधेनेति। कर्तृत्वबोधार्थं हि तृतीया षष्ठी वा कृत्ययोगे विधीयते सतु शेषे षष्ठीत्यनेन सम्बन्धत्वेन कर्तृत्वस्याविवक्ष्यत्वे वेति विकल्पविधानं वृथा स्यादिति। ननु तेन कर्तृत्वप्रकारकबोधस्य शेषे षष्ठ्या अनिर्वाहात् विकल्पविधानसार्थक्यमिति भावः। शेषवचनादिति। ननु शेषे षष्ठीत्यत्र उक्तादन्यः शेषः उक्तात्कर्तृत्वकरणत्वादन्यः शेष इत्यर्थः। तथाच कथं कर्तृत्वादेर्बोधः षष्ठ्येति चेन्न। कर्तृत्वकर्मत्वाद्यतिरिक्तरूपेण सम्बन्धे षष्ठीत्यस्य तदर्थत्वात्। शंकते। निष्ठादीति। तदिति। विकल्पविधायकानुशासनमित्यर्थः। कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य नेत्यनुवृत्त्या तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकता षष्ठी तु शेषे षष्ठीत्यनेन पाक्षिकषष्ठी उपपन्नेति विकल्पविधानं वृथेत्युच्यते चेत्तदा नलोकेत्यस्यापि साधुत्वज्ञापकतया कृत्ययोगे इव निष्ठादियोगेऽपि शेषे षष्ठ्या आपत्तिरिति विकल्पविधानं तेन शेषे षष्ठ्यपि कृत्ययोगे साधु न तु निष्ठादियोगे इत्यसाधुत्वज्ञापकतया विकल्पविधानं सार्थकमिति भावः। तद्योगेऽपि। निष्ठादियोगेऽपि। तादृश्याः। सम्बन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः। बहुग्रहेति दे

चदत्तस्य कृतमित्यादावित्यर्थः । तदुक्तं नलोकेतिकारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषषष्ठीतुस्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन्। सत्यानुरक्तानरकस्य जिष्णवः। छात्रस्य हसितमित्यादि । इक्ष्वाकूणांदरापेर्थेत्वदधीनाहिस्रिन्वयः । " अपिवागधिपस्य दुर्वचंवचनं तद्विदधीतविस्मयमित्यादि च " । केचित्तु । इक्ष्वाकूणां सिन्वयइ-त्यन्वयः । नतु इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थेइत्यनेनान्वयः । एवं वागधिपस्य विस्म-यमित्यन्वयि । नतु वागधिपस्यदुर्वचमित्यनेनान्वयीतिसमादधुः । तस्मात्क-र्तृकर्मणोयोगेषष्ठीतः कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधएवोपेयः । एवंचक-र्मणोः कृतात्यनेन कर्तृत्वत्व कर्मत्वत्व प्रकारकबोधजनिकायाः षष्ठ्याःनिष्ठा दियोगेपि प्रसक्तौ न निष्ठादिष्वित्यनेनषष्ठीनिषेधे कृत्यानां कर्तरीत्येवसूत्र-स्यनेत्यनुवृत्त्या कृत्ययोगेपि षष्ठीनिषेधे प्राप्ते निष्ठादिष्विवकृत्ययोगेपि षष्ठी-नस्यादिति कृत्यानां कर्तरिवेतितत्रषष्ठ्याविकल्पविधानं सार्थकमिति-शेषषष्ठ्यास्तु प्रसक्तिरेव न तस्याःकर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजननेऽसामर्थ्या-दितिषष्ठ्याः कर्मत्वत्वादि प्रकारकबोधजनकत्वं कर्तृकर्मणोयोगे आवश्यकं तच्च नगत्या अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति कर्मत्वत्वप्रकारकबोधोलक्षण येवेति विभक्तौवाआनुशासनिकीलक्षणेतिध्येयं । कर्मणोयोगे षष्ठीतःकर्मत्वत्व प्रकारकबोधस्यविवादेपि विभक्तौलक्षणास्थलान्तरमाह । किञ्चेति । कर्मत्वे-क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे । कर्मत्वेशक्ताद्वितीयाकथं विषयतायामित्य-न्वयः । विषयतायामिति विषयसप्तमीविषयताचव्यापारानुबन्धिनी तथा च विषयताबोधिका कथमित्यर्थः । तथा च शक्त्याविषयतायाः बोधास-म्भवात्तत्रद्वितीयायालक्षणाऽवश्यकीतिर्विभक्तावपि लक्षणास्वीकार इति भावः । विद्यमानघटस्थलेज्ञानेन ज्ञाततोत्पादनसङ्गी कृत्यक्रियाजन्यफल-शालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्सम्भवतीतिभाविनमित्युक्तं तत्र पूर्वघट-स्याभावेनज्ञाततायाजननासम्भवादिति भावः । शङ्कते । विषयतेवेति । द्वि-तीयार्थः । द्वितीयायाः शक्यार्थः । तथा च शक्त्यैव तद्बोधसम्भवान्नतत्र लक्षणेतिभावः । अत्रविनिगमकमाह । क्रियेति । ग्राममिति ग्रामविषय-कत्वस्यागमनेऽभावेनक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वं लक्षणयैव लभ्यतेबोध-नीयमिति भावः । आयुश्नतेति । तथा च विभक्तौ लक्षणावश्यकीतिभावः । क्रियाजन्यफलशालित्वस्य विषयत्वापेक्षयागुरुत्वेपितत्र भूरिप्रयोगात्तत्रैव-शक्ति रुचितेत्यतउक्तं । विभावनीयमिति । ननुद्वितीयायाः क्रियाजन्यफल-

तर्हि ग्रामङ्गच्छतीत्यत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनेत्या-युष्मताविभावनीयम् । आस्तान्तत्रापि वृत्त्यन्तरमिति चेन्न । क्लृप्तवृत्त्यैवोपपत्तेः । मीमांसकास्तु । अनुकूलव्यापारमात्र माख्यातार्थः । रथो गच्छतीत्यादौ मुख्यप्रयोगस्तिङ्त्वाद्धः तन्न । यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् । न-त्वनुकूलत्वस्य गुरुत्वात् । कथं तर्हि पाकानुकूलता यत्नस्य भासत इति चेत् । संसर्गविधयैत्यवेहि । कथं तर्हि जानाति

शालित्वरूपकर्मत्वएव शक्तिःभार्विनंघटं जानातीत्यादौ विषयत्वरूपकर्म-त्वबोधस्तु विभक्तौलक्षणानङ्गीकारात् वृत्त्यन्तरेणैवभविष्यतीत्याशङ्कते । आस्तान्तत्रापीति । भार्विनंघटंजानातीत्यत्रापीत्यर्थः । क्लृप्तेति । लक्षण-यैवेत्यर्थः । विभक्तौनलक्षणेतिप्रवादस्तु न श्रद्धेयइति भावः । वस्तुतस्तु । विभक्तौलक्षणानास्तीत्यस्य सुब्विभक्तौलक्षणानास्तीत्यर्थात्तिङ् विभक्तौलक्ष-णा स्वीकारएव । अतएव विद्यतेव्योम विद्यते घटः सत्तातिष्ठतीति प्रयोगा-इतिहृदयं । रथोगच्छतीत्यनुरोधादाख्यातस्य व्यापारमात्रमर्थ इति विभ-क्तौलक्षणानङ्गीकारेपि नक्षतिरितिमीमांसक मतमाह । मीमांसकास्त्विति । व्यापारमात्रं । व्यापारसामान्यं न तुयत्न एवेति भावः । मुख्यइति । श-क्त्याप्रयोगइत्यर्थः । व्यापारत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेनयत्नबोधेपि व्यापारबोधेबाधकाभावादिति भावः । तस्यैव । यत्नत्वस्यैव । न त्विति । नतुअनुकूलव्यापारत्वस्य शक्यताच्छेदकत्वमिति विभक्ति विपरिणामेना-न्वयः । अनुकूलत्वं जनकत्वन्तदुत्कीर्तनञ्च प्रकारतयाभान मभ्युपेत्यागुरुत्वात् । यत्नत्वापेक्षयागुरुत्वात् । व्यापारत्वस्य नियतोत्तरवर्त्तित्वरूपजन्यत्वरूपत्वा-दिति भावः । ननु अनुकूलयत्नत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेऽनुकूलत्वां-शे शक्तेरावश्यकतया यत्नत्वांशंविहायानुकूलमात्रएव शक्तिरस्तामेव च रथोगच्छतीत्यत्र मुख्यप्रयोगइत्यतः अनुकूलत्वांशंविहायलाघवाद्यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकमित्येवोपेयं । तथाचकथं अनुकूलत्वं प्रतीयतइत्यभिप्राये-णाशङ्कते । कथंतर्हीति । यत्नत्वस्यैवाख्यात शक्यतावच्छेदकत्वेइत्यर्थः ।

इच्छति यतति करोतीत्यादयः प्रयोगाः । नहि ज्ञानाद्यनुकूलो यत्नोऽस्ति । प्रतीयतेवेति चेत् । आश्रय तालक्षकत्वादाख्यातस्येति गृहाण । चिन्तामणिकृतस्तु जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव चैत्रादौ साक्षादन्वेति । आख्यात प्रतिपाद्यश्च कालः संख्याच । ननु यत्नोपि । अयोग्यत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्य व्युत्पत्तेः । अन्द-

---

पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नोभासते तत्रानुकूलताबोधःकथंमाख्याता शक्यत्वादित्यर्थः । संसर्गेति । पाकयत्नयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अशक्यस्यापि संसर्गस्य भानोपगमात् । तत्प्रकारकबोधस्तु नानुभवसिद्धइति भावः । कथंतर्हीति । व्यापारमात्रस्याख्यात वाच्यत्वेहीत्यर्थः । यतते करोतीतियतीप्रयत्ने-डुकृञ्करणेइतिधातुभेदे न प्रयोगभेदः । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्नवानितिबोधेबाधकाभावइत्यतआह । नहीति । ज्ञानादीति । आदिनाइच्छादिपरिग्रहः । ननुज्ञानानुकूलयत्नोस्त्येव आत्ममनः संयोगस्यज्ञानासमवायिकारणत्वात् । तस्यमनः क्रियाजन्यत्वात् । तस्याश्चप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वादतआह । प्रतीयतेवेति । जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वमात्रंप्रतीयते न तुज्ञानानुकूलयत्नवानितीत्यर्थः । आश्रयतेति । जानातीत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वेन । लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । घटोनश्यतीत्यत्रतुनष्टस्यापि प्रतियोगितासम्बन्धेननाशाश्रयत्वसम्भवेपि प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायांलक्षणायांगौरवात् प्रतियोगित्वमेव तत्राख्यातार्थोवसेयः । धात्वर्थएव । ज्ञानरूपोधात्वर्थएव । साक्षात् । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य । तथाचाश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानंचैत्रेऽन्वेतीतिनाख्यातस्य कोप्यर्थइतिभावः । तर्ह्याख्यातं निरर्थकमतआह । आख्यातेति । प्रतिपाद्यः । लट्त्वेनएकवचनत्वादिना च प्रतिपाद्यः । कालः । वर्त्तमानादिः । संख्या एकत्वादिरूपा । ननुयत्नोपि आख्यातत्वेनाख्यात प्रतिपाद्यः । अयोग्यत्वादिति तथा च जानातीत्यादौ नाश्रयत्वलक्षणेति भावः । नामार्थेति । साक्षाद्विभक्त्यर्थं मद्वारीकृत्य । भेदेति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणस्थलेस्तोकस्यपाकेऽभेदेनान्वयाद्भेदेति । न चतत्रविशेषणविभक्त्या भेदोर्थ इति वाच्यं । विशेषणवि-

था ओदनः पचतीत्यत्रोदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः स्यात्। वस्तुतो जानातीत्यादावाख्यातार्थानवभासे आख्याता-र्थसंख्यान्वयो न स्यात् तस्याख्यातार्थविशेष्यकत्व-नियमात्। विभक्त्यर्थो विशेषणीभूतनामार्थविशेष्यः। त-नचैव ओदनं पचतीत्यत्र तथात्वेऽपि चाख्यातार्थविशेष्यो-नत्वोदनः। द्वितीयार्थविशेषणत्वात्। पच्यत इत्यत्र कर्मप्र-

---

भक्तेः साधुत्वार्थकत्वात्। स्तोकः पाक इत्यादावगतेश्च। विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतया न भानमिति मतं घटमानयेत्यत्र घटस्य कर्मतासम्बन्धे नानयनेऽन्वया-स्याद्यादिति। न च नकलंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धी-ष्टसाधनत्वाभाववदिति बोधात्, भक्षणधात्वर्थे नञर्थाभावान्वयाद्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं। निपातातिरिक्तनामार्थधात्वर्थयोरन्वयस्य व्युत्पत्तेरित्यर्थात्। न ओऽभाववतित्वात्वर्गाकत्वाद्वा। अन्यथेति। नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थ मद्वारोक्तत्वापि अभेदातिरिक्तसम्बन्धे नान्वयस्वीकार इत्यर्थः। ओदन इति। ओदनं पचतीत्यत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वादेः प्रकारतया संसर्गतया च भानोपग-मात्। यथा ओदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः। तथा ओदनः पचतीत्यत्रा-पि कर्मतासंसर्गेणौदनस्य पाकेऽन्वयबोधापत्तेरित्यर्थः। ननु निपातातिरिक्त-त्वमिव सविषयधात्वतिरिक्तत्वपि देयमत आह। वस्तुत इति। कश्चित्। तत्र-नश्यतीत्यादावगतेः। आस्तान्तत्र प्रतियोगित्वे लक्षणेति चेत्किमपराद्धं तर्हि जानातीत्यत्राश्रयत्वे लक्षणया व्युत्पत्तिसङ्कोचेनाप्यनिर्वाहे तदसङ्कोचस्य व-न्याय्यत्वात्। वस्तुतस्तु। ननु नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधीन स्वीक्रियत इति नियमबलान्नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन धात्वर्थबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविभ-क्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वम्। एवं धात्वर्थनिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन धात्वर्थबुद्धिं प्रत्यपीतिलब्धत्वा-न चचैत्रं स्तण्डुलं पचति मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रैव चैत्रः पचति तण्डुलः मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन मैत्रस्य च कर्तृता-सम्बन्धेन पाकेऽन्वयवारणाय नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयमधानुपगमे-

पिधात्वर्थं प्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहात् द्वितीयकार्यकारणभावे मानाभावात् । चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपधात्वर्थस्य चैत्रे अन्वयेबाधकाभावः । नच तथासति ज्ञानं चैत्र इत्यत्रापि ज्ञानस्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयापत्तिरिति वाच्यं । नामार्थयोरभेदातिरिक्त सम्बन्धेनान्वयाभावादिति व्युत्पत्त्यन्तरेणैव तदापादानसम्भवात् किञ्चानुपूर्वीज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया ज्ञान प्रकारकाश्रयता संसर्गकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहृत चैत्रपदज्ञानत्वेन हेतुत्वादेवतद्वारणसम्भवात् । भवन्मतेप्याश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधेतादृशसमभिव्याहार ज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञान· माश्रयत्वं चैत्रश्चेत्यतोपि तदापत्तेः । अथैवं पचतीत्यत्रापिपाकानुकूलकृतिमत्त्व सम्बन्धेनपाकस्य चैत्रेऽन्वयोपपत्तेः कृतेराख्यातार्थत्वविलोप प्रसङ्गइति चेन्न । नपचति चैत्र इत्यत्र वृत्त्वनियामकसम्बन्धस्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकतया अनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पाका भावस्य बोधासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पाका भावबोधोपगमे पचत्यपि न पचतीति प्रसङ्गात् । न च पचतीत्यत्र पाककृतिमार्थं च इत्याख्यातार्थं प्रकारकशाब्दबोधोदयेनाख्यात जन्यकृत्युपस्थितिः कारणत्वकल्पने तत्तदर्थनिवेशात्मनिष्ठ प्रत्यासत्त्या आख्यात जन्योपस्थिते हेतुत्वकल्पने गौरवेणलाघवादाश्रयत्वार्थं प्रकारकशाब्दबोधंप्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्याहेतुत्वकल्पनादाख्यातस्य जानातीत्यादौ आश्रयत्वार्थकत्व मावश्यकमिति वाच्यं । सामान्यतः धातुत्वस्य प्रत्ययस्य चैकस्याभावेन सामान्यतस्तथाहेतुत्वासम्भवात् । विशिष्यहेतुत्वे च जानातीत्यादौ तदकल्पनात् । यत्तु जानातीत्यत्र घटादौ स्वारसिकलक्षणा ग्रहकाले ज्ञानीयो घट इति शाब्दोत्पत्त्याज्ञान प्रकारक घटा दिविशेष्यक शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यात जन्यघटाद्युपस्थितित्वादिना हेतुत्वकल्पने घटत्व पटत्वादिनिवेशेगौरवात् । ज्ञाननिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिआख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पनादाश्रयत्वेलक्षणावश्यको । अथ आख्यात पदजन्यघटाद्युपस्थिति कालेपि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्यात्मनि

समवायेनापत्तिः । समवायेन ताद्दशशाब्दहेतो र्ज्ञानीयो घट इति योग्यता ज्ञानस्य समवायेन सत्वादिति विषयंनिवेश्य पद जन्यपदार्थोपस्थिते र्हेतुत्वमावश्यकं। न च योग्यताज्ञानस्यापि विशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्यैव हेतुत्व मिति वाच्यं । तथापि भिन्नविषयकानुमिति सामग्र्यभावरूप कारणबलादात्मनितथाविध शाब्दबोधापत्ते र्दुर्वारत्वादिति चेन्न । पद जन्य पदार्थोपस्थितेः तत्तद्विषयंनिवेश्यात्मनिष्ठ प्रत्यासत्याहेतुत्वे तत्ताद्दषकत्वेःग्रहविनिगमनाविरहेण गौरवात् विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्यैवहेतुत्वं । घट त्वादिवृत्तिविषयता सम्बन्धे न ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासम्बन्धे न ज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनेन चदर्शितापत्तिवारण सम्भवात् । ज्ञाधातुसमभि व्याहृताख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घटत्व प्राकारक ज्ञानस्य विरोधिसामग्र्यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधेजननीयेसहकारित्वात् प्राकारतासम्बन्धे न स्वाधिकरणविषयतासम्बन्धे न वृत्तित्वरूप सामानाधिकरण्य सम्बन्धे न च तथोपस्थितिवैशिष्ट्यं घटत्वज्ञानेऽवसेयम् । इत्थञ्चाख्यातपदजन्यपटोपस्थितिकाले भिन्न विषयकानुमिति सामग्र्यभावरूपकारणबलान्ना त्मनिज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधापत्तिः आख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्ट घट त्वज्ञानरूपसहकार्यभावात् । न च पुरुषान्तरस्याख्यात पद जन्य घटोपस्थितिकाले तथा विधसहकारिसत्वादापत्तिरिति वाच्यं । एकात्मसमवेतस्यान्यात्मन्या पत्तिवारणायतत्तदात्मसमवे तत्वावच्छिन्नं प्रतितादात्म्यप्रत्यासत्यातत्तदात्मत्वे नापि हेतुतयात त्पुरुषीयाख्यात पद जन्योपस्थिति विशिष्टतत्पुरुषीय घटज्ञान विशिष्टतत्तदात्म विशिष्टविरोधि सामग्र्यभावस्यतत्तदात्मनि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधसामग्रीत्वात् । तत्तदात्मनि घटत्वज्ञान वैशिष्ट्यमेककालीनत्वसम्बन्धेन विरोधिसामग्र्यभावेनतत्तदात्म वैशिष्ट्यञ्चतादात्म्य विशेषणतोभय घटित सामानाधिकरण्य सम्बन्धे नेति । इत्थञ्च ज्ञाननिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृता ख्यात पद जन्योपस्थित्तेः प्रकारता सम्बन्धे न हेतुत्वात् । चैत्रो जानातीत्यादौ चाश्रयत्वेलक्षणावश्यकीति । तदसत् । तदादिपदेनापि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधजननात् । तत्र तथाविधाख्यात पद जन्योपस्थितेरभावे न व्यभिचारात् । तथोपस्थिति विशिष्टशाब्दत्वमेव तथोपस्थितेः

कार्यतावच्छेदक मुपेयं। एवं च तथोपस्थिति विरहेतथोपस्थिति विशिष्ट
शाब्दबोधानुपपत्तावपि तदनुत्तरशाब्दबोधस्य जानातीत्यादावुपपत्तौ बा-
धकाभावः। ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहारज्ञानरूप कारण
वलादाश्रयता संसर्गकबोधोपगमात्। न चाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञान प्रकारक
शाब्दबोधे ज्ञान प्रकारक योग्यता ज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनैतन्मते गौर-
वमिति वाच्यं। भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयत्व प्रकारक चैत्रविशेष्यक शाब्दबोधे
तथाविधयोग्यताज्ञान हेतुतायाः आवश्यकत्वात्। आश्रयत्वस्यापि सम्ब-
न्धं निवेश्ययोग्यताज्ञान हेतुत्वस्य कल्पने भवन्मतएव गौरवाच्च। मन्मते
वाश्रयत्वस्यैव संसर्गत्वात्तु तस्यापि सम्बन्धनिवेशः। न च ज्ञाधातुसमभि-
व्याहृताख्यातस्ययत्र ज्ञानाश्रयत्वेलक्षणातत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व प्र-
कारक योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वंकल्पनीयमिति वाच्यं। आश्रयतायाः संसर्ग-
तावादिना ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्यानुपगमात्। एतेनयत्र ज्ञाधातुस-
मभिव्याहृताख्यातस्य ज्ञानाश्रयत्वं लक्षणा तत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्व
प्रकारक शाब्दबोधे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यात पदनिरूपितवृत्ति ज्ञान
जन्याश्रयत्वोपस्थिते हेतुत्वस्यक्लृप्ततया क्लृप्तेनैवनिर्वाहादाश्रयत्वेलक्षणा
सर्वथावश्यकीति परास्तं। तथा सति यत्र चैत्रपदएवाश्रयता सम्बन्धेन
ज्ञान विशिष्ट चैत्रे लक्षणातत्र चैत्रपदजन्यज्ञानविशिष्ट, चैत्रोपस्थितेः
क्लृप्ततया चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्र पदादेवाश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानवाचैत्र
इति बोधस्यापि क्लृप्तेनैवोप पादयितुमयापि शक्यत्वात्। न चैवं जाना-
तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं। आख्यातत्वेनाख्यातस्यैव जानातीत्यस्य
सर्वस्यैवतात्पर्य ग्राहकत्वोपगमस्य सुवचत्वात्। किञ्च जानातीत्यत्र ज्ञाना-
श्रयत्व प्रकारक बोधस्यैवानुपगमेन क्लृप्तेनोपपत्यभावात्। तस्मादा श्रयता
सम्बन्धेन ज्ञानस्य चैत्रेऽन्वये बाधकाभावेना श्रयत्वेलक्षणावैयर्थ्यमत-
मा इवस्तुत इति। केचित्तु। यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञाना श्रयत्वे लक्षणातत्र ज्ञानस्य
धात्वर्थैक देशतया चैत्रेऽन्वयासम्भवेन ज्ञाना श्रयत्व प्रकारक एव शाब्द-
बोधउपपत्तव्य इति तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारक शाब्दबोधेतत्प्रकारक यो-
ग्यताज्ञान हेतुत्वसुभयसिद्धं। आश्रयता संसर्गक शाब्दबोधार्थं कल्पनीयं
तु आश्रयता संसर्गक योग्यताज्ञान कारणत्वकल्पन मधिकं। न च
तत्कल्पनं [illegible] आश्रयता
आश्रयता सम्बन्धेन ज्ञानविशिष्ट

संसर्गक योग्यताज्ञान हेतुत्वमप्युभयसिद्धमिति वाच्यं । तत्र शाब्दबोधे पदार्थान्तरभाननियमेन ज्ञानविशिष्ट चैत्रमात्रविशेष्यक योग्यताज्ञानस्य विशिष्टचैत्रादिमात्रविशेष्यकशाब्दबोधहेतुतायां कुत्राप्यक्लृप्तत्वात् । न च तथाविभिन्न विषयक प्रत्यक्षादिकं प्रति जानातीत्यानुपूर्वी ज्ञान घटित ज्ञाधातु जन्य ज्ञानोपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितिके निवेशे गौरवमिति वाच्यं । ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रस्सुन्दर इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षे जानाति चैत्र इत्यानुपूर्वीज्ञान ज्ञाधातु जन्योपस्थिति घटित शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यात् । मन्मते आश्रयत्व प्रकारकोपस्थितिकाले बाधबुद्धिसम्भवेन तादृशसामग्र्योर्युगपदसम्भवेन क्लृप्तेनैवोपपत्तेरित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। एवंसति विशेषणविभक्तेरप्यभेदार्थकत्वापत्तेः । तत्रापि नीलाभेदाभाववान् घट इति प्रत्यक्षादौ नीलोघट इति शाब्दसामग्र्याः बाधमुद्रया प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवसम्भवात् । इष्टापत्तौ च विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपइत्यास्तांविस्तरः । आख्यातार्थेति। आख्यातत्वेना ख्यातार्थबोधिइत्यर्थः । तस्याः । आख्यातार्थ संख्यायाः । आख्यातार्थेति । संख्यायाः कालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनाया यद्विशेष्यत्तद्गामित्वनियमादित्यर्थः । भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नियमात् संख्याकालातिरिक्ता ख्यातार्थाहि भावनेत्यभिधीयत इति भावः। नन्वाख्यातार्थविशेष्यः कइत्याकांक्षायामाह । विभक्त्यर्थाविशेषणीभूत इति नामार्थइत्यनेन विभक्त्यर्थनिरासः । न च पचतीत्यत्र वर्तमानत्वरूपाख्यातार्थस्य कृतिरेवविविशेष्येति कथमीदृशनियम इति वाच्यं । आख्यातार्थविशेष्य एव संख्यान्वय इति नियमप्रविष्टाख्यातार्थविशेष्यत्वाभिधानादिति भावः । उपपादनपुरः सरं विभक्त्यर्था विशेषणीभूतइत्यस्य व्यावृत्तिमाह । तेनेति। विभक्त्यर्था विशेषणीभूतस्यैव नामार्थस्या ख्यातार्थस्य विशेष्यत्वादेवेत्यर्थः । तथाविध विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतप्रथमायाः साधुत्वादिति भावः। द्वितीयार्थेति । द्वितीयार्थे कर्मत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः । कर्माख्यातस्थलेप्याह । पच्यत इत्यन्त्रेति। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्मतण्डुलः आख्यातार्थ विशेष्यः । न चैत्रः । न चैत्रः। तृतीयार्थेति । तृती-

कर्त्ता। तृतीयार्थावरुद्धत्वात्। स्थीयत इत्यत्र स्थित्यनुकूलाक्ति-
न्तिरिति। आख्यातार्थे कस्यापि न विशेष्यत्वमिति संख्यान-
न्वितैव, अत एवौत्सर्गिकमेकवचनमेवेत्यूचुः। धात्वर्थविशेष्य-

यार्थेन कर्तृत्वेनावरुद्धत्वात्। कर्तृत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः। ननु चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रपदार्थे इवार्थे वा भावनान्वयापत्तिः। तस्य विभक्त्यर्था विशेषणीभूतनामार्थत्वात्। न च विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतइत्यस्येतराविशेषणत्वमर्थइति वाच्यं। चन्द्रइव मुखंचद्रोराजतेइत्यत्र चन्द्रे तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न। प्रकृत पद जन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभाववत्वे सति यत् इतरविशेषणत्वंतदभाववत्वे सतीत्यस्यतदर्थत्वात्। वस्तुतस्तु। चन्द्रइव मुखमस्तीत्यादौ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौअव्ययनिपातातिरिक्तत्वविशेषणाभावात् चन्द्र पदं चन्द्र सदृशलक्षकं इवपदं तात्पर्य्य ग्राहकमिति मते चन्द्र सादृश्य विशिष्टे मुखेभावनान्वये विशेषणांशेपितदन्वयेन चन्द्रपदार्थतदन्वये इष्टापतिः। तत्रइवपदस्य निरर्थकतया तदर्थाभावादेवनाति प्रसङ्गः। इवपदस्य सार्थकत्वेपि चन्द्र पदोत्तर प्रथमायाः प्रतियोगित्वार्थकतया इवपदस्य च सादृश्यार्थकतया चन्द्रस्य विभक्त्यर्थविशेषणीभूतनामार्थत्वाभावात्। इवपदार्थे सदृशे च विशिष्टेतदन्वये विशेषणांशेतदन्वये इष्टापादनमेवेति प्रतिभाति। ननु चैत्रेन स्थीयत इत्यत्र संख्यानन्वयापत्तिः। तत्र विभक्त्यर्था विशेषणीभूत नामार्थाभावे न भावना विशेष्या भावात्। अतः इष्टापत्या-परिहरति। स्थीयतइत्यत्रेति। संख्येति। भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय-नियमादत्रभावनाया अनन्वयेन संख्यायाअप्यनन्वय इत्यर्थः। अतएव भावाख्यातस्थले संख्याया अनन्वयादेव। औत्सर्गिकमिति। स्वाश्रयस्य द्विवहुत्वेपि संख्याया अनन्वयात्प्रथमोपस्थितत्वात्साधुत्वार्थमेकवचनमित्यर्थः। भावाख्यातस्थले प्रकारांतरेणवोधं कस्य चिन्मतेनाह। धात्वर्थेति। चैत्रेणस्थीयते इत्यत्र चैत्रकर्तृका वर्तमानस्थितिरित्यर्थः। नन्वेवं भावना विशेष्यएव संख्यान्वयात् धात्वर्थस्य च भावनाविशेष्यत्वात् द्विवचनापत्तिरित्याशंकते। न चैवमिति। एवं। धात्वर्थ विशेष्यकान्वयस्वीकारे। धात्वर्थस्य स्थित्यादेर्द्विवचनापत्तिः। द्वित्वस्यतत्राबाधादिति भावः। असाधुत्वादिति। देवदत्तेन-

कोऽत्रान्वयबोधः । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि विवक्षया द्विवचनाद्यापत्तिः । असाधुत्वादित्यपि कश्चित् स्यादेतत् । आख्यातार्थःकालः कृत्यर्थे अन्वेति इति चेत् । एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृताविवत्येवेष्टि । धात्वर्थइत्यपरे । कथमन्यथा जानातीत्यादौ ज्ञाने वर्त्तमानत्वादि प्रतीयेतेति । स्यादेतत् ।

क्षीयतेदेवदत्ताभ्यां क्षीयते देवदत्तैः क्षीयते इत्येकवचनमेवात्रसाध्विति भावः । चैत्रःपचतीत्यादौ प्रथमांतार्थ एव भावनायामन्वयात् भावनायां धात्वर्थस्य विशेषणत्वेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । भावना विशेषणकधात्वर्थ विशेष्यकान्वयस्वीकारे गौरवमेवाचास्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः । आख्यातार्थः कालः वर्तमानत्वादिः । एकपदेति । एकेनपदेनाख्यातेनोपात्तत्वा द्भावनायां वर्तमानत्वान्वयइत्यर्थः । न च संख्यायामिव कृतौ न कालान्वयः समानपदोपात्तत्वाविशेषादिति वाच्यं । तर्हि पक्वेपि प च तीतिप्रयोगःस्यात् संख्यायां वर्तमानत्वस्य सत्वादिति भावः । धात्वर्थइति । चैत्रः पचतीत्यादौ वर्तमानोयः पाकः स्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः । इदमेव मतमुपपादयति । कथमन्यथेति । वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वये जानातीत्यादौ कृतेर्बाधादाश्रयत्वेलक्षणा । आश्रयत्वे च वर्तमानत्वादेरन्वयासम्भवाद्धात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः । एवं चाख्यातार्थ वर्तमानत्वादिनिष्टप्रकारतानिरूपित विशेष्यताविच्छेदकता सम्बन्धेनशाब्दबोधं प्रति प्रकारतासम्बन्धेनधातुजन्योपस्थितेः कारणत्वात्तेनैवनिर्वाहे आख्यातार्थकृतौ कालान्वयस्वीकारे कार्यकारण भावान्तरकल्पने गौरवमेव पूर्वकल्पे । अस्वरसइतिद्रष्टव्यं । भविष्यत्वेति । स्यतासीलृलुटोरित्यनुशासना द्भविष्यत्वंलृडर्थः । अतीते लुङ् इत्यनुशासनाच्चातीतत्वं लुङर्थ इत्यर्थः । ननु भविष्यत्वं वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं अतीतत्वं च वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं । एवं च घटो भविष्यतीत्यत्र भूसत्तायामिति भूधातोरुत्पत्तिरेवार्थः । आख्यातस्य चाश्रयत्वमर्थः । तत्राख्यातार्थाश्रयत्वे भविष्यत्वादेरन्वयासम्भवाद्धात्वर्थोत्पत्तावेवान्वयो वाच्यः । तथा च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिका या उत्पत्तिस्तदाश्रयो घट [illegible] उत्पत्तेरप्युत्पत्त्यु पगमेऽप्रसिद्धात्मा

भविष्यताऽतीतत्वेऽप्याख्यातविशेष वाच्ये । भविष्यत्वं च विद्यमानप्रागभाव प्रतियोगित्वं । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतत्वमिति पचति चैत्रे भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्ष्यति । आद्यकृतिध्वंसमादाय पाक्षीदिति स्यात् । न स्यात् । आद्यकृति प्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्ययेन चरमकृतिध्वंसस्यैवातीतप्रत्ययेनाभिधानात् अथौदनं पचतीत्यत्रौदननिष्ठविक्लित्तिजनकव्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रतीयते । तत्र विक्लित्तिस्तदनुकूलव्यापारश्च कस्यार्थः । उच्यते । विक्लित्तिफलं तद्द्वितीयाया अर्थस्तदनुकूलो विलक्षणव्यापारो धात्वर्थः । अनुकूलता च संसर्गः । ननु कर्मत्वं द्वितीयाया वाच्यं तच्च

भावेपि अननुभवइत्यतआह । भविष्यत्वं चेति । तथा च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वमेव भविष्यत्वं तच्चभविष्यतीत्यादौ धात्वर्थासत्तौ पक्ष्यतीत्यादौ आख्यातार्थे कृतावन्वेतीति भावः । पचतीतिसमस्यंतं । आख्यातार्थकालस्य समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्या कृतावन्वयइत्युक्तं । तथा च पक्ष्यतीत्यत्र वर्तमानप्रागभाव प्रतियोगिनी या पाकानुकूलाकृतिस्तद्वांश्चैत्रइतिबोधस्वीकारे चैत्रेण यदा पाकः क्रियते तदा एकस्याः कृतेर्जातत्वेपिध्वंस प्रागभावयोःसामान्यधर्म्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वाभावेन भाविनी यान्या कृतिस्तत्प्रागभावस्य सत्वात्पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः । एवमपाक्षीदित्यत्रलुङर्थातीतत्वस्य वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य कृतावेवान्वये वर्तमानध्वंसप्रतियोगिनो या पाकानुकूलाकृतिस्तद्वांश्चैत्रइत्यन्वयो वाच्यः । एवं चाद्यकृतेर्नष्टत्वेन पाकदशायामपि अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । समाधत्ते । नस्यादिति । आद्येति । तथा च पक्ष्यतीत्यत्र प्राग्भावत्वेन रूपेणाद्यकृतिप्रागभावस्यापाक्षीदित्यादौ ध्वंसत्वेन चरमकृतिध्वंसस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वात् न भाविकृति प्रागभाव मादाय पक्ष्यतीति आद्यकृतिध्वंसमादाय च पाकदशायां अपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु भविष्यत्वं यदि वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वं तदा [illegible] प्रतियोगित्वस्याख्यातार्थतया तत्र भवि-

ष्यत्वस्यान्वया सम्भवात् धात्वर्थनाशे तदन्वयो वाच्यः। तथा च श्वोभाविनाशके परश्वोनंक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः। तथाहि परश्वस्तनकालस्य नाशेऽन्वयस्वीकारे नाशस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वात् परश्वोनंक्ष्यतीति स्यात्। न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्व घटकीभूत प्राग भावेऽन्वयः। एवं च परश्वस्तनकालवृत्तित्व वर्तमान प्राग भाव प्रतियोगित्वस्य नाशेऽभावान्न तथा प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, तथासति श्वोभाविनाशके श्वोनंक्ष्यतीति न स्यात्। नाशप्रागभावस्य श्वस्तनकालवृत्तित्वाभावात्। इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशविशेषस्य कालविशेषस्य वाधिकरणत्वेनोत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवान्वयस्योपेयत्वात्। अन्यथा कपालनाशजन्य घटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः। घटरूपप्रतियोग्यात्मक घटध्वंस प्रागभावस्य कपालेसत्वात्। एवं श्वोभाविन्यद्यतनभविष्यद्ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः। अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावेसत्वात् एवमुत्पत्तिमति तदन्वय स्वीकारे भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वोगमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति बुद्धिप्रसङ्गात्। उत्पत्तिमतश्चैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात् परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्चेतिदेशविशेषस्य कालविशेषस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः तथा च श्वोभाविनाशके परश्वोनंक्ष्यतीत्यापत्तिः। एवं नश्यति नष्ट इत्यत्र वर्तमानत्वं अतीतत्वं च धात्वर्थे नाशे एवान्वेष्यतीति नष्टे नश्यतीति स्यात् नाशस्य वर्तमानत्वात्। नष्टे च नष्ट इतिनस्यात् नाशेऽतीतत्वाभावादिति चेन्नैवं। अत्र वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूप भविष्यत्वस्य वर्तमानध्वंस प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपातीतत्वस्य च प्रत्ययार्थत्वात्। प्रत्ययार्थोत्पत्तावेव च काल विशेषादेरन्वयात्। भविष्यत्वं च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वं वर्तमानध्वंस प्रतियोगित्वमतीतत्वमित्युक्तिस्तु भविष्यति पक्ष्यतीति स्थलाभिप्रायेण तत्र धात्वर्थोत्पत्तेराख्यातार्थत्वेन सम्भवितयानुपपत्त्य भावात्। एवं च वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्वे लाघवाच्छक्तिः। नङ्क्ष्यतीत्यादौ वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वबोधस्तु लक्षणयेति हृदयम्। अर्थेति। ओदनपदं तण्डुलपरं। विक्लृत्यनवच्छिन्न तण्डुलस्यैवोदनतया तस्य पाकासम्भवेन यथाश्रुता सङ्गतिः। ओदननिष्ठा या विक्लृतिस्तज्जनको यो व्यापारविशेषस्तत्कर्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्वं प्रतीयतइत्यर्थः। तच्चेति। कर्तृत्वस्यानन्यलभ्यत्वादिति भावः। तत्। फलं। द्वितीयाया इति। ओदनमित्यत्र द्वितीयाया इत्यर्थः। फलस्य-

क्रियाजन्यफलशालित्वं नतु फलमात्रमिति चेन्न। क्रियाया धातुवाच्यत्वात्। जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गमर्यादया लाभात्फलमात्र एव शक्तेः कल्पनात्। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः। ननु फलमपि धातुलभ्यमेव। फलानुकूलो व्यापारो हि धात्वर्थ इति चेन्न। फलानुकूलत्वोपलक्षितो विलक्षणव्यापारो हि धात्वर्थो नतु फलानुकूलत्वमपि गौरवात्। नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायतास्यात् तथा हि। संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः। विभागानुकूलं च कर्म त्यजेरर्थः। तत्र यदि फलानुकूलत्वमुपलक्षणं तदा कर्ममात्रं शक्यं तत्र वाच्यं। तथा च कुतो न पर्यायता। आस्तां पर्यायता को दोष इति चेन्न। ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीत्यापत्तेः। मैवं। गच्छतीत्यादि समभिव्याहृत द्वितीयायाश्च विभागबोधकत्व व्युत्प-

---

त्वद्वितीयार्थत्वादिति भावः। तदनुकूल इति। फलानुकूल इत्यर्थः। विलक्षणेति। अधः संतापनादिरूपो व्यापारो धात्वर्थ इत्यर्थः। अनुकूलता चेति। व्यापारानुकूलकृतिमानित्यत्रानुकूलता चेत्यर्थः। संसर्ग इति। व्यापारकृत्योः संसर्ग इत्यर्थः। ननु कर्मत्वमिति कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण कर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वबोधनादिति भावः। तच्च। कर्मत्वं च। नतुफलमात्रं कर्मत्वमित्यर्थः। क्रियाया इति। क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्व इत्यर्थः। जन्यत्वेति। क्रिया जन्येत्यत्र जन्यत्वफलशालित्वमित्यत्र च शालित्वं आश्रयत्वमित्यर्थः। तयोःसंसर्गमर्यादया लाभात् फलमात्र एवशक्तेः। द्वितीयायाशक्तेः कल्पनादित्यन्वयः। ननु क्रियादीनां धात्वादिना लाभेऽपि द्वितीयाया अपि शक्तिरास्तामत आह। अनन्येति। हि यस्मादनन्यलभ्य एव शब्दार्थ इत्यर्थः। धातुलभ्यमेवेति। तथा च कथमत्रापि द्वितीयायाः शक्तिः अन्यलभ्यत्वादिति भावः। वस्तुगत्या फलावच्छिन्नो यो व्यापारस्तद्बोधकत्वादेवधातूनां सकर्मत्व व्यवहारः जानातीत्यादिस्थले तु भाक्त इति सूचनार्थं फलानुकूल-

त्तेरेव यथोक्ताति प्रसङ्गनिरासात्। न्यायभास्करकृतस्तु। फलमवच्छेदकमेव। द्वितीयार्थस्त्वाश्रयता। नचैवं भूमीपततीत्यत्र भूमिपदाद् द्वितीयापत्तिः समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयताबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अतएव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणं ध्रुवं। न

त्वोपलक्षितइत्युक्तं। नतुफलानुकूलत्वमपि धात्वर्थइत्यनुषज्यतो गौरवादिति। अनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभादिति भावः। नन्वेवमिति। व्यापार मात्रस्य धात्वर्थत्वे इत्यर्थः। त्यजिगम्योः त्यज् गम् धात्वोरित्यर्थः। उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न क्रिया गम् धातोरर्थः पूर्वदेश विभागावच्छिन्नक्रिया त्यज् धात्वर्थः। तत्रफलावच्छिन्नत्वं यदिनधात्वर्थः तदा क्रिया मात्रस्यैव धात्वर्थत्वात्क्रियारूपैकार्थ प्रतिपादकत्वात् पर्यायता स्यात् शक्यतावच्छेदकैक्ये सति विभिन्नशक्तातावच्छेदकत्वस्य पर्यायत्वरूपत्वादिति भावः। शङ्कते। ग्रामामिति। त्यजतीति। गम् धातुनेव त्यज् धातुनापि व्यापारबोधनादिति भावः। नन्वेवमिति। पूर्वपक्षे समाधत्ते। मैवमिति। द्वितीयायाःफलमर्थः तत्र गम् धातुसमभि व्याहारे द्वितीयया संयोगरूपं फलं बोध्यते त्यज् धातुसमभिव्याहारे च विभागरूपं फलं बोध्यते इत्यर्थः। यथोक्तेति। ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामंत्य जतीति प्रयोगापत्तिप्रसंगनिराकरणादित्यर्थः। तथा च व्यापार मात्रस्य धात्वर्थत्वे त्यजिगम्योः पर्यायत्वे इष्टापत्तिः। ग्रामङ्गच्छतीत्यत्रेव ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकृतिमानितिबोधस्यगम् धातुसमभि व्याहाराभावात् ग्रामं त्यजतीत्यतोऽसम्भवेन ग्रामङ्गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तेर्वारयितुं शक्यत्वादिति भावः। अवच्छेदकमेव। धात्वर्थतावच्छेदकमेव। फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वादिति भाव। नन्वेवं द्वितीयाया निरर्थकत्वापत्तिः। फलस्य धातुत एव लाभादित्यतआह द्वितीयार्थस्त्विति। ग्रामङ्गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। तत्र पूर्वकल्पे फलस्य द्वितीयार्थत्वात् आधेयत्वं संसर्गमर्यादया भासते। [illegible] द्वितीयार्थ एवान्वयबोध

द्वितीयाजन्यफलाश्रयत्वं तत्। इत्याद्भूमौ पततीत्यत्र वृक्ष-भूम्योः कर्मजन्यविभागसंयोगाश्रयतया कर्मत्वापत्तेः। ननु तत्राधः संयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थतया कर्मत्वं भ-विदुरित्यज्ञमति चेन्न। पतत्यर्थे फलस्यावच्छेदकत्वानङ्गी-कारात्, तद्धात्वर्थाविधिकरणत्वे सतीति विशेषणाच्च। न-चैवस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलग्रामसंयोगाश्रयत्वेपि कर्मत्व-मिति स्वीकुर्वन्तीति संक्षेपः। तस्य शब्दस्य निराकाङ्क्षा-दावन्यथा बोधकत्वादाकाङ्क्षादिकं सहकारि। तत्र यत्पदेन

भावः। नचैवमिति। एवं चाश्रयत्वार्थकत्वे। भूमाविति। भूमौ पततीत्यत्र भूमावाश्रयत्वस्याबोधाद्भूमिपदोत्तरद्वितीयापत्तिः। मन्मते तु तत्र फलस्याबो-धनात् न तद्बोधक द्वितीयापत्तिरितिभावः। समभिव्याहृतेति। समभिव्या-हृतो यो धातुस्तदर्थतावच्छेदकं यत्फलं तदाश्रयताबोधकत्वं द्वितीयाया इत्यर्थः। तथा च यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वे बोधस्तत्र द्वितीया भूमौ पततीत्यादौ तु पत्धातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफला-भावेन तदाश्रयत्वस्याबोधनात्। आश्रयत्वबोधेपि न द्वितीयेति भावः। न च तथापि फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलस्यैकदेशतया कथमत्र द्विती-यार्थाश्रयत्वादेरन्वय इति वाच्यं। आकांक्षावैचित्र्यादेकदेशेप्यन्वयस्वी-कारात्। अतएव पदार्थान्विताधेयत्वबोधकसप्तमीतो द्वितीयाभेद इति हृदयं। अतएवेति। फलावच्छिन्ने व्यापारस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः। भ्रुवमि-ति। अन्यथा व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धात्वर्थतानव-च्छेदकतया कर्मत्वं दुर्वचमिति भावः। ननु मास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफल-शालित्वं कर्मत्वं किन्तु क्रियाजन्यफलशालित्वमतआह। नह्येति। तदिति। कर्मत्वमित्यर्थः। चैत्रो ग्रामङ्गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया गम् धातोरर्थः। तज्जन्योत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वात् ग्रामकर्मत्व। न च संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाच्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्त्या चैत्रः स्वात्मानङ्गच्छतीति प्रयो-गापत्तिरिति वाच्य। परसमवेतत्वस्य क्रिया विशेषणत्वात्। तथा च परस-मवेतायाः क्रिया तज्जन्यफलशालित्वं कर्मत्वं। न चोभयकर्मकत्वे सयोग-

मं गच्छतीतिवत् मल्लः स्वात्मानङ्गच्छतीति स्यादिति वाच्यं । प्रकृत्यर्थापेक्षया हि परत्वं द्वितीयादिना बोध्यते ग्रामङ्गच्छतीत्यत्र ग्रामभिन्नसमवेतग्रामवृत्तिसंयोगजनक क्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । स्वात्मानं गच्छतीत्यत्र तु स्वात्मभिन्नसमवेता स्वात्मवृत्तिसंयोगजनिका या मल्लोत्तरवृत्तिक्रिया तदनुकूलकृतिमत्वस्य स्वस्मिन्नभावेन तादृश प्रयोगापत्यसम्भवात् । अथ प्रकृत्यर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन परत्वे ऽन्वये पृथिवीं प्रयातिविहगइत्यत्र पृथिवीत्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नभिन्नत्वस्य विहगेऽभावादेरन्वयापत्तिः । प्रतियोगितामात्रेणैवान्वये च द्वित्वावच्छिन्नभेदमादायस्वात्मानं प्रयोगापत्तिरितिचेन्न द्वितीयार्थफले यद्वत्ता रनुयस्तद्वत्ताकत्वावच्छिन्न प्रयितोगितासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य परत्वेऽनुयात् ! पृथिवीं प्रयाति विहगइत्यादौ यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकं प्रयाणं शाब्दबोधविषयस्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य विहगेऽवाधादिति । केचित्तु । सामान्यपदस्य विशेषपरतया पृथिवीपदेन भूखण्डमेव बुध्यते नतु विहंगसाधारणपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नमित्यनुयितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यनुयितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यापरत्वेऽनुयेपि न दोष इत्याहुः । वृक्षभूम्योरिति । वृक्षस्यकर्मजन्यविभागाश्रयतया भूमेस्वकर्मजन्यसंयोगाश्रयतयेत्यर्थः । पतनरूप क्रियाजन्यं फलं पूर्वदेशेन वृक्षेण सह विभागभूमिरूपोत्तरदेशसंयोगश्चेति वृक्षभूम्योरुभयोरपि कर्मत्वापत्तिः । यत्धातोरकर्मकतयेष्टापत्ते रयोगादिति भावः । इदमुपलक्षणं । गमनजन्यविभागरूपफलशालित्वस्य पूर्वदेशे सत्वाद्गमेः पूर्वस्मिन् देशे कर्मत्वापत्तिः । त्यजेश्चोत्तरस्मिन् देशे सन्देश पूर्वापरयोः कर्मत्वापत्तिरित्यपिद्रष्टव्यं । पतत्यर्थतया । पतधात्वर्थतया । दुस्त्यजमिति । धात्वर्थतावच्छेदकावःसंयोगादिरूपफलशालित्वादिति भावः । पतत्यर्थं इति । अधःसंयोगावच्छिन्न क्रिया न पतत्यर्थः । किन्तु गुरुत्वासमवायिकारणकविजातीयक्रियामात्रमिति धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन न कर्मत्वापत्तिरिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वरूपत्वे चैत्रोग्रामङ्गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रिया गम् धात्वर्थं इति धात्वर्थतावच्छेदक संयोगरूपफलशालित्वस्य ग्रामे इव चैत्रेपि सत्वात्तत्रापि कर्मतापत्तिः । तथा च चैत्रः स्वात्मानङ्गच्छतीति प्रयोगापत्तिरतआह । तद्वात्वर्थेति । यद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तद्धात्वर्थानधिकरणत्वे-

सतोत्यर्थः। तेन कर्मणो धात्वर्थान्तराधिकरणत्वेपि नासम्भवः। न चैत्रस्येति। गम्धात्वर्थतावच्छेदकयत्फलं ग्रामवृत्तिसंयोगस्तदाश्रयत्वेपि चैत्रस्य न कर्मत्वमित्यर्थः। गमनरूपधात्वर्थानधिकरणत्वाभावादिति भावः। स्वीकुर्वंतीत्यनेनास्वरसः सूचितः। स च फलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयार्थाश्रयत्वस्य तदेकदेशे फलेऽन्वयस्वीकारे एकदेशान्वयापत्तिः। एवंज्ञासत्ताद्यर्थकाकर्मकधातूनां व्यापारमात्रार्थकतया तत्र पर्यायत्वापत्तिवारणवत्त्वं नैव सकर्मकधातूनामपि पर्यायत्ववारणे किमिति गुरुफलावच्छिन्नव्यापारत्वं शक्यतावच्छेदकं। न चैवं कर्मत्वस्य दुर्वचत्वापत्ति वाच्यं। परसमवेततद्धात्वर्थान्वयिफल विशेषशालित्वं तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति तन्निर्वचनात्। संयोगरूपफल विशेषस्य गम्धात्वर्थन्वयित्वादुत्तरदेशे कर्मत्वं विभागरूपफलस्य च गम्धात्वर्थानन्वयेन पूर्वदेशे कर्मत्वापत्त्यभावात्। पततीत्यत्र फलविशेषाबोधाद्धात्वर्थत्वेन्वयिफल विशेषशालित्वरूपकर्मत्वस्य न वृक्षभूम्योरापत्तिरिति। अत्रेदमवधेयं। कर्त्राख्यातस्थले चैत्रः पचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः। कर्माख्यातस्थले तु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तृतीयाया आश्रयत्वमर्थः। फलावच्छिन्न व्यापारो धात्वर्थः। आख्यातबलाच्च कृतेर्लाभः। तथा च चैत्र निष्ठकृतिजन्यपाक जन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोधः। आख्यातार्थकृतेर्धात्वर्थ विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यामेव कर्ताख्यात व्यवहार इति प्राञ्चः नव्यास्तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूप कर्मत्वबोधस्य कर्माख्यातस्थले आख्यातस्य फलबोधकत्वं विनानुपपत्तिः। तथाहि। फलस्य प्रकारतया भानात्संसर्गमर्यादया भानासम्भवफलावच्छिन्न व्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि विशेष विशेष्यभावव्यत्यासस्यासम्भवात् क्रिया जन्यफलशालित्वं कथं बुध्यते। इत्थञ्च फलस्य आत्मनेपदार्थत्वे व्यापारमात्रं धात्वर्थः चैत्रेण गतमित्यादौ तृतीयायाः कर्तृत्वार्थत्वावश्यकतया तृतीयाया एव कृतिरर्थः आख्यातार्थ कृतेर्धात्वर्थ विशेष्यतयैव भानस्य कर्त्राख्यातस्थले क्लृप्तत्वात्सन्नङ्गापत्तेः सुवर्थ कृतेश्च धात्वर्थविशेषणत्वेनैव भानस्य क्लृप्तत्वात्कर्तृत्वकर्मत्वबोधकत्वादेव च कर्तृकर्माख्यात व्यवहार इति प्राहुः। वैयाकरणास्तु। आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिः। कर्तृकर्माभिधानानभिधानाभ्यां तृतीया द्वितीया नियमस्य कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामुपपत्तावपि लाघवादेव तत्र शक्तिः। तथाहि। चैत्रः पचतीति शाब्दसामग्रीकाले कर्तृप्रकारक ज्ञानाभावप्रयुक्तवारणाय-

सह यादृशान्वयानुभवजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । भवति हि नामपदमुत्तरवर्त्ति विभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकमतस्तस्य समभिव्याहारस्तादृगन्वय आकाङ्क्षा । अत एव घटकर्मत्वमित्यतो न घटमिति वदन्वबोध आकाङ्क्षाविरहात् । धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहान्वय विशेषबोधकमिति । भवति तदाख्यातपदसमभिव्याहार आकाङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यादावानयतीति वन्नान्वयबोधः । कृतिशब्दकाख्यात समभिव्याहाराभावेन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु नामपदं द्वितीया दि-

---

तादृशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं । वैयाकरणमतं तु विषयासत्वादेव तादृशप्रत्यक्षवारणान्नतत् कल्पनं । न च कृतिप्रकारक ज्ञानाभाव प्रत्यक्षे ममापि कल्पनमिति वाच्यं । कर्तृ प्रकारकज्ञान काले कृतिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया ममापि विषयासत्त्यैव तद्वारणात् । कृतिप्रकारक ज्ञानकाले च कर्तृ प्रकारक ज्ञानस्याभावेन साम्याभावात् । एवं शाब्दसामग्र्याभावे तादृशप्रत्यक्षहेतुत्वसम्बन्धकल्पने गौरवमि त्याहुस्तदसत् । गुरुशरीर कर्तृ प्रकारक योग्यताज्ञानाभावादिरूपबाधाभावादिघटित तथाविधशाब्दसामग्र्यभावे घटपटादिप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने गौरवात् । लाघवेन कृतित्वजातेराख्यातशक्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् । तस्य शब्दस्येति । वृत्तिमच्छब्दस्येत्यर्थः । निराकाङ्क्षादाविति । आदिना अयोग्यानासन्नपरिग्रहः । सहकारीति । ज्ञायमानं सत् सहकारीत्यर्थः । तत्र । आकाङ्क्षां निरूपयति । तत्रेति । यादृशान्वयइति । यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयत्संसर्गकान्वयबोधजनकमित्यर्थः । इदमेवोपपादयति । भवति हीति । नामपदमिति । घटमानयेत्यत्र नामघटपदं उत्तरवर्त्तिविभक्तिपदेन स्वोत्तरवर्त्ति अमूरूपविभक्तिपदेनैव सह । अन्वयेति । घटीया कर्मतेति । आधेयतासंसर्गकं घट प्रकारक कर्मत्व विशेष्यकान्वयबोधजनकमित्यर्थः । अतस्तस्येति । घटपदस्य विभक्ति समभिव्याहार इत्यर्थः । तादृगन्वय इति । घटीया कर्मतेत्यन्वये आकाङ्क्षा । अत एवेति यादृशा-

विभक्तिसमभिव्याहृतमेव। कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयिभावेनान्वयबोधकमित्यत्र किं नियामकमिति चेन्न। नाम्नः स्वार्थनिष्ठकर्मत्वानुभवजनने तदुपस्थापकविभक्तिसहकारित्वमिति गृहाण। इत्थं यस्य पुरुषस्य घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यव्युत्पत्तिरभूत् न कुतस्ततोऽन्वयबोध इति चेत्। तस्मिन्पुरुष एव मानं नास्ति का कथा तस्यान्वयबोधे। तथापि यदि कश्चित्तादृशः स्यात्तस्य किं भविष्यतीति चेत्। शाब्दानुभाववैधुर्यमेवान्वयव्यतिरेकसिद्धकारणविरहादिति। एतस्याश्चाकाङ्क्षाज्ञानं हेतुः। तद्भ्रमेणान्वयबोधात्। अपरा च प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहः प्रकृतान्वयबोधे स्वरूपसति हेतुराकाङ्क्षा। अतो घटमानयतीति पदमेकदान्वयबोधे जनितेनान्वयबोधान्तरं जनयति। स्वजन्यान्वयबोधवैधुर्यविरहात्। एवं च गामानयेत्यतोऽन्वयबोधे जाते दण्डेनेत्यन्वयबोधे निराकाङ्क्षता स्यात्। अतउक्तं प्रकृतान्वयबोधसमानाकार इति नच गामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतो येन दण्डेन गामानयेत्यन्वयबोधस्तेन समाना-

---

न्वयनिप्रवेशादेवैत्यर्थः। घटः कर्मत्वमिति। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरितिनिराकाङ्क्षवाक्ये समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वयसाकाङ्क्षत्वेन घटः कर्मत्वमित्यादौ अभेदान्वयसाकाङ्क्षत्वेपि आधेयतासम्बन्धेन साकाङ्क्षत्वाभावात् यादृशान्वयेति विवक्षणीयमिति भावः। योग्यताभ्रमेणाभेदान्वयबोधस्येष्टत्वात् घटमिति वदित्युक्तं। घटीया मंतेति नान्वयबोध इत्यर्थः। साकाङ्क्षेति। घटपदस्यामूपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाविरहादित्यर्थः। धातुपदेति। आनयेत्यत्र धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहानुकूलतासंसर्गकानयनप्रकारक प्रकृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकं भवति तत्र धातुपदे आख्यातपदसमभिव्याहार साकाङ्क्षत्वर्थः। अत एवं धातुपदे आख्यातपदसमभिव्याहारस्या-

वाङ्क्षत्वादेव । आनयनं कृतिरिति अभेदान्वय साकाङ्क्षत्वेपि आनयतीत्यत्र वानुकूलता संसर्गकानयन प्रकारक कृतिविशेषप्रकान्वयबोधइत्यर्थः । कृतीति । कृतिवाचक कृतिपदस्य सत्वेपि कृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहाराभावेनेत्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति । आनयनानुकूलाकृतिरित्यनुयबोधे निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । नन्विति । कर्मत्वबोधेकर्मत्वोपस्थापकपदत्वेन कारणतया घटः कर्मत्वमित्यत्रापि कर्मत्वोपस्थापकपदमत्वेन घटमिति वत् कुतोनान्वयबोधः । कार्यस्य सामग्रधीनत्वात्सामग्र्यास्त्वत्रापि सत्वादिति भावः । कर्मत्वादीनामिति । घटादिनासहेतिशेषः । स्वार्थेति । नामार्थेत्यर्थः । कर्मत्वोपस्थापकेत्यर्थः । तथाचाश्रयाश्रयिभाव सम्बन्धेन नामार्थनिष्ठकर्मत्व विषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिनामपदसमभिव्याहृत द्वितीयापदज्ञानत्वेन कारणत्वात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तदभावान्न घटमिति वदनुयबोध इति भावः । इतैवमिति । एवं आधेयता संसर्गकनामार्थनिष्ठकर्मत्वानुयबोधकर्मत्वोपस्थापक विभक्तेरेव सहकारित्वे । घटः कर्मत्वमित्यादेर्निराकाङ्क्षत्वे इति यावत् । व्युत्पत्तिरिति । आधेयतासम्बन्धेन घटीया कर्मतेत्यनुबोधे घटः कर्मत्वमिति समभिव्याहारः कारणमिति कारणत्वग्रहोऽभूदित्यर्थः । तत इति । घटः कर्मत्वमित्यादि वाक्यादित्यर्थः । कर्मत्वोपस्थापक विभक्ति समभिव्याहारादिति भावः । तस्मिन्पुरुषे । घटः कर्मत्वमित्यादि निराकाङ्क्षवाक्ये विपरीत व्युत्पन्ने रित्यर्थः । काकयेति । तथाच तादृशपुरुषस्यालीकतया तस्यानुयबोधस्यापि अलीकत्वेन घटीया कर्मतेत्यनुयबोधे कर्मत्वोपस्थापक विभक्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति भावः । तादृशः स्यात् घटः कर्मत्वमिति वाक्ये विपरीतव्युत्पन्नः स्यात् तस्य किमिति तस्यानुयबोधः कथं भविष्यतीत्यर्थः । कर्मत्वोपस्थापक विभक्ति समभिव्याहाराभावादिति भावः । शाब्देति । घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाभावइत्यर्थः । ननु कथं न तत्र कार्यमतआह । अनुयेति । प्रथमः घटमिति वाक्यएव व्युत्पन्नानां घटः कर्मत्वमिति वाक्यात् घटीया कर्मतेत्यनुभवाभावेन तादृशानुयबोधे घटमिति समभिव्याहारस्य कारणत्वावश्यकतया पुरुषभेदेन कारणत्वकल्पने गौरवात् घटः कर्मत्वमिति वाक्यान्न कस्याप्यनुयबोध इति । आधेयता संसर्गकघट प्रकारक कर्मत्वविशेषक शाब्दबोधे घटपद समभिव्याहृत कर्मत्वोपस्थापक द्वितीया विभक्तित्वेन कारणत्वेन व्यभिचार इति दिक् । तस्यास्त्वेति । समभिव्याहा-

कार इति दिक् । योग्यता च एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्वं । तेन पयसा सिंचतीति योग्यं पयसि सेककरणत्वसंसर्गस्य सत्वात् । यस्मिंश्च पय सिसेककरणत्व संसर्गो नास्ति तद्भिन्नयोग्यं । आकाशं शब्द इत्यत्र समवायरूपसंसर्गवत्त्वमादायाभेदोन्वयबोधेपि योग्यतास्यादत उक्तं प्रकृतेति । अस्याश्च ज्ञानं कारणं । तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधात् । ननु संसर्गस्यापूर्वत्वात्कथं प्रथमं तदा न संभव इति चेत् । उच्यते । योग्यताज्ञानमात्रं हेतुः । अस्तिचात्रपयः सेककरणतावन्नवेति संशयरूपं ज्ञानं क्वचिन्निश्चयोपि । यथा

स्वरूपायासाकाङ्क्षयाज्ञानं कारणमित्यर्थः । तद्भ्रमेणेति । समभिव्याहारभ्रमेणेत्यर्थः अन्वयेति । स्वरूसत्यास्तस्या हेतुत्वे स्वरूपसत्यास्तत्राभावेन शाब्दानुदयप्रसङ्गाज्ज्ञानं कारणं तच्च भ्रमात्मकं तत्र सम्भवत्येवेति भाव; प्रकृतेति । यद्विशेषणकयत्प्रकारक यत्संसर्गकोऽन्वय बोधस्तत्समानाकारकः तद्विशेषणकः तत्प्रकारकः तत्संसर्गकोयः स्वजन्या अन्वयबोधः पदजन्यान्वयबोधः । तद्विरहः प्रकृतानुये तद्विशेषणकतत्प्रकारक तत्संर्गकानुयबोधे स्वरूपसती अपराऽकाङ्क्षा हेतुरित्यर्थः । अत इति अपराकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्याहेतुत्वादित्यर्थः । एकदेति । घटकर्मकानयनमिति बोधे जनिते अनुयबोधान्तरं घटकर्मकानयनमिति बोधान्तरं न जनयतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । स्वजन्येति । वाक्याजन्यानुभवविरहरूपकारणाभावादित्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटकर्मकानयनानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधे जाते पुनस्तादृगन्वयबोधापत्तिवारणाय प्रकृतशाब्दबोधाभावरूपाकांक्षाया अपि कारणत्वमावश्यकमिति भावः । एवं चेति । स्वजन्यान्वयबोधविरहरूपाकांक्षाया अवश्यहेतुत्वे चेत्यर्थः । गामिति । दण्डेन गामानयेत्यात्रावांतरवाक्यार्थबोध पूर्वकस्यैव महावाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् गोकर्मकानयनमित्यन्वयबोधे जाते दण्डेनेत्यन्वयबोधे दण्डकरणकगोकर्मकानयनमिति महावाक्यार्थबोधे निराकांक्षता स्यादित्यर्थः । तदेति । गृहीतार्थः । गामिति । गोकर्मकमानयनमित्य-

न्वयबोध इत्यर्थः प्रकृतः । दण्डेन गामानयेति वाक्यतात्पर्यविषयः । तेन ग
मानयेत्यन्वयबोधेन । समानाकार इति । समानविषयक इत्यर्थः । तथा
प्रकृतान्वयबोध समानाकारत्वं स्वजन्यानुभवविशेषणमिति भावः । नन्वव
न्वयबोधद्वयंजायतामिति तात्पर्ये घटमानयेति वाक्यादेकबोधे जाते घटान्व
बोधो न स्यादित्यत आह । टिगिति । एवंतात्पर्यविषयत्वमप्यन्वयबोधे वि
षणमित्यर्थः । तथा च तात्पर्यविषयीभूतबोधद्वयस्य तत्र जातत्वान्नाकांक्षा
तिरिति योग्यतालक्षयति । योग्यता चेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य याद
संसर्गवत्वं योग्यतेत्यर्थः । लक्ष्येलक्षणंयोजयति । पयसेति । नन्वेवंकरका
प्राय प्रयुक्तं पयसा सिंचेतीति वाक्यमपियोग्यं स्यादत आह । यस्मिंश्चेति
करकासमुद्रमध्यस्थजलादावित्यर्थः । तस्मिन् करकादिरूपे पयसि । अयोग्य
मिति । एकाकारवाक्यस्यापि विषयबाधाबाधाभ्यां योग्यायोग्यत्वमिति
भावः । आकाशमिति । आकाशे शब्दसमवायसत्वादभेदान्वयमादायापि
योग्यतापत्तिरिति प्रकृतेति विशेषणोपादानं । तथा च एकपदार्थेऽपरपदा-
र्थस्य यादृश संसर्गवत्वं तत्संसर्गमादाय योग्यता प्रकृतेचाभेदसंसर्गस्याकाश
शब्दयोर्बाधान्नाभेद संसर्गमादाय योग्यतेति । अस्याश्चेति । एकपदार्थेऽपर-
पदार्थ संसर्गरूपाया योग्यताया स्वेत्यर्थः । तद्भ्रमस्यापि योग्यताभ्रमस्यापि ।
अन्वयेति । करकाभिप्राय प्रयुक्तपयसा सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधादित्यर्थः । स्व-
रूपसत्वास्तस्याः कारणत्वे सेकसंसर्गस्यासत्वेन शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गात्ज्ञा-
नकारणमिति भावः । एतन्मते वह्निना सिञ्चतीति वाक्यं स्वरूपायोग्यं-
श्यम् । तदुक्तं । नहि आरोपितसामर्थ्यं द इतिपयति वेति । संसर्गस्य । पयसि
सेकसंसर्गस्य । अपूर्वत्वात् । शाब्दबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वात् । कथमिति ।तथाच
कथंयोग्यता ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति भावः । ज्ञानमात्रमिति । संशय-
निश्चयसाधारण ज्ञानमात्रमित्यर्थः । अत पयसा सिञ्चतीत्यत्रासंशयरूपं ज्ञा-
नमिति । तथा च निश्चयरूपज्ञानस्य पूर्वमसत्वेपि संशयस्यासत्वात्ज्ञानस्य
कारणत्वे बाधका भावः इति भावः । ननु निश्चयस्य क्वचित्पूर्वसत्वे तत्राप्य-
र्थ ज्ञानं कारणंस्यात्तदेव तु कुतइत्यत आह । क्वचिदिति । तन्निश्चयोपि । योग्य-
ता निश्चयोपि । संभवतीत्यनुषज्यते । निश्चयस्य स्थलमाह । प्रत्यक्षेति ।
दृष्टे । घटे दृष्टे । घटोऽस्तीति । भूतले घटनिश्चये जाते भूतले घटोऽस्तीति
[illegible] प्रतिबन्धकाभाव- प्रत-

प्रत्यक्षेण दृष्टे घटोऽस्तीति । परेतु । असंसर्गग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावो योग्यता स्वरूपसती हेतुः । नचैवं जलह्रदो वह्निमानित्यप्यसंसर्गाग्रहदशायां योग्यं स्यात् । इष्टत्वात् । नच लाघवात्संसर्गज्ञानं कारणं नत्वसंसर्गाग्रह इति वाच्यं । असंसर्गाग्रहस्य लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्तादिदोषाजन्य विशिष्टज्ञानमात्रे एव हेतुत्वावधारणात् । कथमन्यथा चन्दनं न सुरभीति निश्चये सुरभिचन्दनमितिज्ञानं न स्यात् । तदभावानुमितावपि चक्षुषा घटस्य लौकिकसाक्षा-

---

न्निर्णये शाब्दबोधोदयादिति भावः । अत एव स्वजन्यान्वयबोधविरहः आकांक्षेत्युक्तं । नत्वन्वयबोधविरह इति । असंसर्गग्रह इति । तेन सम्बन्धेन तदभावग्रह इत्यर्थः । प्रतिबन्धकः शाब्दबोधे प्रतिबन्धकः । तदभावः । तेन सम्बन्धेन तद भाव ग्रहाभावो योग्यतेत्यर्थः । सा । असंसर्गाग्रहरूपा योग्यता स्वरूपसती शाब्दबोधे हेतुः । नचैवमिति । असंसर्गाग्रहस्यैव योग्यत्वे इत्यर्थः । जलह्रद इति । जलह्रदो वह्निमानिति बोधाभावदशायां जलह्रदो वह्निमानित्यपि वाक्यं योग्यं स्यादित्यर्थः । इष्टत्वादिति । तत्रापि योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभ्युपगमादिति भावः । वह्निना सिञ्चतीति वाक्यं तु स्वरूपायोग्यमेव । नह्यारोपितसामर्थ्यं दहति पचतिवेति । न चेति । लाघवात् । संशयनिश्चयसाधारणं संसर्गज्ञानत्वेन कारणत्वे लाघवात् । कारणं शाब्दबोधे कारणं नतु असंसर्गाग्रहः नतु सम्बन्धाभाव निश्चया भावः । संसर्गग्रहापेक्षया संसर्गाभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः । असंसर्गाग्रहस्येति । बाधाभावस्येत्यर्थः । लौकिकेति । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त पित्तादिरूप दोषाजन्यस्य यद्विशिष्ट ज्ञानन्तन्मात्र एव कारणत्वावधारणादित्यर्थः । तथा च विशिष्टबुद्धिसामान्य एव बाधाभावस्य कारणत्वात्तेनैवयोपपत्तौ विशिष्य योग्यतायाः शाब्दबोधे न कारणत्वमतिरिक्तकारणत्वकल्पने गौरवादिति भाव । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावस्य हेतुतां व्यवस्थापयति । कथमन्यथेति । बाधाभावस्य विशिष्टबुद्धिसामान्ये च हे-

त्कारः शंखेषु पीतत्वभ्रमस्य दृश्यत इति अजन्यात्वं । नच घटोभिधेय इत्यत्राभिधेयत्वासंसर्गाप्रसिद्धया तद्ग्रहाप्रसिद्धिः । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन योऽभावभ्रमस्तदभावस्य प्रसि-

---

द्धत्वे इत्यर्थः । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त इत्यस्य व्यावृत्तिमाह : तद भावेति । घटाभावानुमितावपि घटस्य लौकिकसाक्षात्कारोदयाल्लौकिसाक्षात्कारातिरिक्तत्वं विशेषणं । पित्तादिदोषाजन्यत्वस्य व्यावृत्तिमाह । शंखइति । तद भावानुमितावपीत्यनुषज्यते । शंखे पीतत्वा भावानुमितावपि शंखः पीत इति दोषजन्यज्ञानोदयाद्दोष जन्यत्वं देयमिति भावः । अजन्यात्वमिति । लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्त पित्तादिदोषाजन्यत्वं विशेषणमित्यर्थः । नेदं रजतमिति ज्ञाने इदंरजतमिति दोषजन्य ज्ञानापत्तिवारणाय पित्तादिरूपो दोषो निवेशितः । केचित्तु । दोष विशेषजन्यपीतः शंख इति ज्ञानोत्तरं पीतंसाक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहोदयाल्लौकिक विषयतायाश्च साक्षात्कारित्व व्यञ्जकतया तत्र लौकिक विषयताया अवश्यं स्वीकारेण लौकिकसाक्षात्कारित्वग्रहोयात् लौकिक विषयताशालिसाक्षात्कारातिरिक्तत्वेनैवपीतः शंख इति ज्ञानवारणे पित्तादिदोषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदक कोटौ न देयमेव । न च लौकिक विषयतायां लौकिकसंनिकर्षस्यैव नियामकतया कथं तत्र तेन विना पीतत्वांशे लौकिक विषयतेति वाच्यं । लौकिकसंनिकर्षवत् दोष विशेषस्यापि लौकिक विषयतानियामकत्वोपगमात् । फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इत्याहुः । न च घट इति घटोभिधेय इत्यत्र स्वरूप सम्बन्धसंसर्गकघटविशेष्य काभिधेयत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घट विशेष्यकस्वरूप सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभाव प्रकारक निश्चया भावस्वरूप बाधाभावत्वेन कारणता वाच्या । तत्तु न सम्भवति स्वरूप सम्बन्धे नाभिधेयत्वा भावस्य कुत्राप्यप्रसिद्धे रित्यर्थः । अभिधेयत्वे ति । अभिधेयत्व प्रतियोगिकस्वरूप सम्बन्धाभावा प्रसिद्धे रित्यर्थः । तद्ग्रहाप्रसिद्धेः । अभिधेयत्वा संसर्गग्रहा प्रसिद्धेः । समाधत्ते । अभिधेयत्वे ति । वस्तु गत्यास्वरूप सम्बन्धेनाभिधेयत्वाभावस्या प्रसिद्धावपि घटाभावेऽभिधेयत्व प्रतियोगिकत्व भ्रमः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः । तदभावस्य । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेना भावग्रहाभावस्य प्रसिद्धे रित्यर्थः । घट विशिष्टबुद्धिं प्रति वस्तुगत्याघटा भावग्रहाभा-

हेतुः । यदि च सोपि न प्रसिद्धस्तदा तत्र योग्यता हेतुरेव । नचैवं व्यभिचाराच्छब्दबोधप्रति योग्यतायाः कथं कारणत्वमिति वाच्यं । नहि शाब्दबोधत्वावच्छेदेन योग्यतायाः

वस्य हेतुत्वे यत्र घट प्रतियोगिकत्वेन पटाभाव भ्रमस्तत्र घट विशिष्टबुध्यापत्तेर्घट विशिष्ट बुद्धिं प्रति प्रतियोगिता सम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न निष्ठप्रकारतानिरूपिताभाव निष्ठ विशेष्यताशालि निश्चया भावत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया प्रकृतेपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितासम्बन्धेन वाध्यत्व प्रकारक अभावविशेष्यकभ्रमस्य सम्भवितया तदभावस्य हेतुतायां व्यभिचाराभावादिति भावः । ननु भ्रमस्य दोषाधीनतया यत्र न तादृशो भ्रमस्तत्र का गतिरत आह । यदि चेति । सोपि भ्रमोपि । तत्र । घटोभिधेय इति शाब्दबोधे । असंसर्गग्रहे शाब्दबोध वारणाय हि योग्यता कारणं यत्र तु स एव न प्रसिद्धस्तत्रापत्त्य भावेन तस्या अहेतुत्वे पि न क्षतिरिति भावः । न चैव मिति । एवं । घटोभिधेय इति शाब्दबोधे योग्यताया अहेतुत्वे व्यभिचारात् अभिधेयत्व विषयक शाब्दबोधे व्यभिचारात् । व्यतिरेकव्यभिचारात् । शाब्दबोधं प्रति । शाब्दबोधसामान्यं प्रति । न हीति । शाब्दबोधत्वावच्छेदेन सकल पुरुषसाधारण विशिष्ट बुद्धिसामान्ये इत्यर्थः । शाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकतायाः पूर्वमनभिधानाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । किन्तु विशिष्यैवेति । नहि शाब्दबोधसामान्ये योग्यता हेतुरित्युच्यते किंतु तत्पुरुषीयतद्विशेष्यकतत्प्रकारक विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्पुरुषीय तद्विशेष्यकतत्सम्बधावच्छिन्न प्रतियोगिताक तदभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वं । एवं चाभिधेयत्वादिकेवलान्वयिस्थले वाधाभावस्याहेतुत्वे पि नक्षतिः । कार्यकारणभावस्य विषयभेदेन पुरुषभेदेन च भिन्नत्वादिति भावः । ननु समवायेन विशिष्ट बुद्धिं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक वाधाभावस्य कारणतायाः विषयभेदेन भिन्नत्वे पि पुरुषभेदेन भेदे मानाभावः । एकपुरुषीयवाधस्य अन्यात्मन्यसत्वेन व्यभिचाराभावात् । तथा च घटोभिधेय इत्यत्र भ्रांतेः पुरुषधर्मतयाऽनादौ संसारे कस्याप्यभिधेयत्वप्रति योगिकत्वेनाभावभ्रमस्य प्रसिद्धया तदभावस्य भ्रमशून्ये पि पुरुषभेदं निवेश्य व्यभिचारवारणमिति चेन्मैवं बाधकालेऽप्रामाण्यग्रहदशायां विशिष्ट बुद्ध्युदयात् अप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभाववत्त्वेन

कारणत्वे एक पुरुषस्याप्रामाण्यग्रहकाले बाधकाले पुरुषान्तरस्य विशिष्ट बुद्धिवारणाय तत्पुरुषीयाप्रामाण्यग्रहाविषय बाधाभावत्वेन कारणत्वावश्यकत्वात् । न च स्वविशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन हेतुत्वे क्व तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति वाच्यं । प्राचीनमते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तथा कारणत्वासम्भवात् । न च । प्रामाण्यग्रहा भाव विशिष्ट बाधाभावत्वेन कारणत्वे मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति तटपेक्ष्य बाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नं प्रति बाधा भावः अप्रामाण्यज्ञान विशिष्टावच्छिन्नं प्रति चाप्रामाण्यज्ञानं हेतुरित्येवोचितं । वैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितोत्तरत्व स्वसामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेनेति वाच्यं । तथामतिएक स्मिन्बोधे अप्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्यग्रहानास्कन्दित बाधान्तरसत्वेपि विशिष्टबुध्युत्पत्तेरिति दिक् । अचाहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्बीजन्तु नहि विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावो हेतुः किन्तु बाधकाले पीच्छाकाले आहार्य प्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वावश्यकतया प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोपनीतभानसाधारणबाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधाद्वृत्तित्वात् । नच तथाप्यनुमिति साधारणबाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दसाधारण्यमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य बाधाप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानुमितित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्माच्छब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येणैवाऽसंसर्गाग्रहत्वेनैव हेतुता वाच्येति तदपेक्षया संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव कारणत्वमुचितमिति । नच बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशयनिश्चय साधारणाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायामप्रामाण्यनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवन्तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व प्रकारकज्ञानाभावविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामवतावाच्यत्वात् । अस्मन्मतेतु तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टे तदभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेनेति शाब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येण बाधाभावहेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यं । तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिज्ञानाभाववति तद्धर्मावच्छिन्ना[illegible] [illegible] तद्धर्मावच्छिन्नवति तद्धर्मावच्छिन्न[illegible]

कारणत्वं । किन्तु तदीयताट्टशाऽन्वयबोधे तदीय ताट्टशान्वय विरहनिश्चयाभावत्वेनैव विशिष्यैवेति न व्यभिचारइत्याहुः । आसत्तिः पदाव्यवधानं । अत एव गिरिर्भुक्तमग्निमानित्यासन्नं । अनासन्नं च गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेति । नचैवं स्थाल्यामोदनं पचतीति स्थाल्यामित्यस्य पाकेनानासन्नताप-

---

कारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य च तदभावनिश्चय प्रतिबन्धकतयां निवेशनीयतया द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभाव निवेशेन बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवात् । योग्यताज्ञानहेतुतया च तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधस्यैवा प्रामाण्यग्रहस्याभावोनिवेशनीय इति लाघवं । किञ्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्वभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्वप्रामाण्यग्रहाभावस्याधिकस्य निवेशाद्बाध प्रतिबन्धकतायां गौरवं । एवं शाब्दबोधे तत्तदभावतद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञाने हेतुत्वमेवोचितं । वस्तुतस्तु पयसा सिञ्चतीति शाब्द सामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववान् इति मानसवारणाय तादृशमानसे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पने गौरवं । सम्मते योग्यता ज्ञानस्यावश्यकतया विपरीत ज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णयं प्रति विशेष दर्शन हेतुतया विशेष दर्शना भावादेव न मानसापत्तिः । विशेष दर्शनसत्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्वेन शाब्दसामग्र्याएवाभावान्मानसे इष्टापत्तेः । न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनहेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । सेकत्वावच्छिन्नविशेषकपयः करणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसमिग्रीप्रतिबन्धकत्वांतरस्यावश्यकतया तेनैव संशयवारणात् । संशये प्रतिबन्धकत्वांतराकल्पनात् । न च विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे सिद्ध एव योग्यताज्ञानहेतुत्वमिति वाच्यं । गुरुभूतशाब्द सामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतया नावश्यकत्वादिति ध्येयं । शाब्द प्रमांप्रति योग्यताप्रमाया गुणतया अतिरिक्तयोरिति न्यायेन योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्ये हेतुता...

त्तिः । ओदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यं । प्रकृतान्वय-बोधाननुकूलव्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च स्थाल्यधिकरणकौदनकर्मकपाककर्त्त्रन्वयबोधानुकूलमेव । स्थाल्यां पचतीत्यन्वये तु अनासन्नमेवेति प्राञ्चः । न-चैवं श्लोकादियोजनयाप्यन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन प्रत्यक्ष-सिद्धेऽव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यं । तत्र हि श्लोकपदान्नान्वयबोधः । किन्तु योजनावाक्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु

शाब्दप्रमायां । स्वपरमावारण बाधकप्रमाविरह हेतुत्वस्य तेन सुवचतया नेयं युक्तिः साधीयसीत्यपरे । आसत्तिं निरूपयति । आसत्तिरिति । एकप-देऽपरपदाव्यवधानमासत्तिरित्यर्थः । अतएव पदाव्यवधानस्यासत्तित्वादे-व । गिरिरिति । अग्निमत्पदे गिरिपदाव्यवधानस्य सत्वादासन्नमित्य-र्थः । अनासन्नमिति । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राग्निमत्पदे भुक्तमि-त्यनेन व्यवधानात् गिरिपदाव्यवधानस्याभावादनासन्नमित्यर्थः । नचैवमि-ति । पदाव्यवधानस्यासत्तित्वइत्यर्थः । स्थाल्यामिति । सर्वेषां कारकाणां क्रि-यायामेवान्वयात् स्थाल्यधिकरणक ओदन कर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्व-यबोधोजायत इति भावः । पाकेनेति । पाकवाचकपदेनेत्यर्थः । विवक्षितत्वा-दिति । अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । ओदनपदस्येति । स्थाल्यामो-दनंपचतीत्यादौ ओदनपदस्येत्यर्थः । अनुकूलमेवेति । तथा चौदनपदेन व्य-वधाने तस्यान्वयबोधानुकूलत्वात् अन्वयबोधाननुकूलपदव्यव्यवधानाभावस्य सत्त्वान्नानासन्नत्वापत्तिभावः । यत्र च स्थल्यांपचतीत्यन्वयबोधे तात्पर्यंतत्रौदन-पदेन व्यवधाने अनासन्नत्वे इष्टापत्तिरित्याह स्थाल्यामिति । प्राञ्च इति । यत्प-दाकांक्षितं योग्यंसंनिधानं प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति तेषामाशयापि । नचैवमिति । पदाव्यवधानस्यैवासत्तित्वे इत्यर्थः । श्लोकादेरिति पञ्चमी भावा कथमिति । पदाव्यवधानादिति भावः । नन्वासत्तिर्नस्वरूपस-ती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानं एवं चाव्यवधानभ्रमादेव तत्र शाब्दबोधइत्यत आह । व्यवहितत्वेनेति । भ्रमेति । तथाच तत्र विशेषदर्शनेनाव्यवहितत्वभ्रमासम्भ-वादाकाशेऽपि भ्रमोऽपि न सम्भवतीति भावः । तत्र हि श्लोकेति । श्लोकपदात् श्लो-

आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहिताद्प्यन्वयबोधात् तद्विलम्बेनाविलम्बाच्चनैतज्ज्ञानं हेतुः। किन्तु व्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं। तच्च तत्पदमेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसन्धातु इत्यपि सन्धापयितुरिच्छा। अतएव मौनिश्लोकेप्यासत्तिः वक्तुरभावेप्यभिसन्धातुः सत्वात्। शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरिति नव्याः। तदपि न। सत्यर्थतात्पर्यज्ञानादावेतद्विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावात्। तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः। सा च स्वरूपसती हेतुः। नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः। नच वृत्त्या पदजन्येति व्यर्थं। घटपदात्समवायेनाकाशस्मृतौ घटोऽस्ती-

---

क घट कपदात्। नान्वयबोध इति। तथा च श्लोकस्थानामसत्वेपि न क्षतिरिति भावः। कथं तर्हि शाब्दबोध इत्यत आह। किंत्विति। योजनेति। क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमूहादित्यर्थः। तत्र चासत्त्वमस्त्येवेति भावः। आहुरित्यस्वरसं सूचयन्नव्यमतमाह। वस्तुतस्त्विति। आकांक्षादीत्यादिना योग्यतापरिग्रहः। व्यवहितेपीति। श्लोकादावपीत्यर्थः। तद्विलम्बेन। पदाव्यवहितत्व ज्ञानविलम्बेन। अविलम्बाच्च शाब्द बोधविलम्बाभावाच्च। तथा च व्यतिरेक व्यभिचार इति भावः। किंत्विति। अव्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यनुषज्यते। तथा च पदतात्पर्यमासत्तिरिति भावः। तच्चेति। अव्यवहितपदतात्पर्यं चेत्यर्थः। अभिसन्धात्विति। एतत्पदमेतत्पदेनसह सम्भूयान्वयबोधञ्जनयत्विति अभिसन्धापयितुरिच्छेत्यर्थः। ननु वक्तुरिच्छेत्येवास्तु कृतमभिसन्धापयितुरिति निवेशेनेत्यत आह। अत एवेति। मौनीति। मौनिनोवक्तृत्वाभावेपि सभिसन्धापयितृत्वादिति भावः। ननु शुक वाक्याद्बोधो न स्यात् शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसन्धपयितृत्वाभावादित्यत आह। शुकवाक्ये चेति। भगवदिति। यत्र शुकवाक्याद्बोधस्तत्र ईश्वरीयतात्पर्यसत्वात् पदतात्पर्यसत्वात्। पदतात्पर्यज्ञानस्य कारणतायां न व्यभिचार इति भावः। सत्यर्थेति। अर्थतात्पर्यज्ञानेविद्यमाने एतद्विलम्बेन। पदतात्पर्यज्ञा-

ति वाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः । ननु घटमानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां न युगपत्सम्भवः । आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावादिति चेन्न । क्रमिकपदानुभवजन्यानेकसंस्कारैर्युगपत्तावत्पदस्मरणाद्युगपत्तावत्पदार्थोपस्थितान्वयबोधः सम्भवतीति सङ्क्षेपः । अत एवाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यपास्तं । तृतीयांत-

नस्य विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावादित्यर्थः । तथा च न पदतात्पर्यमासत्तिरिति भावः । तस्मादिति । अन्यविधासत्तेर्दुर्वचत्वादित्यर्थः । वृत्त्याशक्तिलक्षणान्यतररूपसम्बन्धेन पदजन्या या पदार्थोपस्थितिः सैवासत्तिरित्यर्थः । साचेति । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपासत्तिश्चेत्यर्थः । ननु स्वरूपसत्यास्तस्या हेतुत्वे यत्र न सा स्वरूपसती तत्रान्वयबोधो नस्यात् अत आह । नह्योति नचेतिश्चर्थमित्यनेनान्वयः । घटपदादिति । पदस्य पदार्थस्मारकत्वं एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन । एवं च घटपदस्य शब्दत्वात्समवायेनाकाशस्मारकत्वे घटपदादाकाशशाब्दबोधापत्तेः वृत्त्येति निवेशनीयतया समवायेनाकाशस्मारकत्वेतिशक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनास्मारकत्वाददोष इति भावः । नन्विति । घटकर्मकानयनानुकूल कृतिमानिति शाब्दबोधे घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां कारणता वाच्या । साच न संभवति एकक्षणे तासामसम्भवादित्यर्थः । असम्भवे हेतुमाह । आशुविनाशिनामिति । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंस प्रतियोगिनामित्यर्थः । क्रमिकाणां । एकाधिकरणक्षणाव्यवहिताधिकरणक्षणोत्पत्तिकानां । मेलकाभावादिति । एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः । आशुविनाशिनामपि ज्ञानानां सहोत्पत्तिकानां यौगपद्यासम्भवात् क्रमिकाणामिति । क्रमिकाणामपि घटपटादीनांमेलकादाशुविनाशिनामिति मिलितोपादानं । क्रमिकेति । क्रमिकानियानि पदानि तदनुभवजन्या येऽनेकसंस्काराः तैर्युगपत्तावत्पदानां स्मरणात् युगपत्तावत्पदार्थानां स्मृतौ सत्यां शाब्दबोधः सम्भवतीत्याशयकलार्थः । तथा च सर्वत्र समूहालम्बनात्मकपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोध इति भावः । ननु घटगोचरसंस्कारात् पदस्मरणानुदयेन समानविषयकसंस्कारस्य स-

वैयर्थ्यात् । व्यवहितोपस्थितावेकस्यानुपस्थितेर्विनाशात् । तात्पर्यं चेदं एतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वयं प्रत्याययत्विति प्रयोक्तुरिच्छा। प्रयोक्ता चाभिसन्धापयितृमात्रं । ननु वक्त्रैव । मौनिश्लोकाव्याप्तेः । शुकवाक्ये च भगवदिच्छयैवगतिः । त-

---

मानविषयकस्मृतीति हेतुतया कथं नानापदगोचरैः प्रत्येकसंस्कारैर्भिन्न विषयकनानापदगोचरमेकं स्मरणमत आह । संक्षेपइति । भिन्नविषयकत्वाविच्छिन्न संस्कारः कारणं नेत्येव ननु जायमानंस्मरणं भिन्नविषयकमेवन जायत इति। यथा घटपटचक्षुःसंनिकर्षसंयोगमत्वे संमूहालम्बनमेकप्रत्यक्षमिति भावः । अतएवेति । हत्वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तित्वादेवेत्यर्थः । तृतीयान्तेति । अव्यवधानेनेत्यस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्ये तत्तद्वारणार्थमेव तदित्यत आह । व्यवहितेति ! उपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थितेर्नष्टत्वादित्यर्थः । अव्यवधानस्यभेदघटितत्वे व्यवधानेन क्रमिकपदार्थोपस्थितौ तासां सर्वासामेकदासम्भवेन समूहालम्बनस्मृतेरेव कारणत्वं वाच्यं । इत्यत्र तत् ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदघटिताव्यवधाननिवेशेऽ सम्भवात् । तत्ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदाभेदासाधारणमव्यवधानमेव निवेशनीयं । तथा च तदुपादानेपि गिरिर्भुक्तमित्यादौ समूहालम्बनात्मकस्मृतिमादायाव्यबाधानसम्भवादव्यवधानांशो व्यर्थ एव । गिरिर्भुक्तमित्यादौ अन्वयबोधाभावस्तात्पर्यतात्पर्यज्ञानविरहेणैवोपपन्न इति भावः । आसत्तिं निरूप्य तात्पर्यं निरूपयति । तात्पर्यं चेदमिति । अर्थतात्पर्यं चेत्यर्थः । एतस्मिन्निति । इदमेतस्मिन्नर्थे अस्य पदार्थस्य अन्वयंप्रत्यापयतु बोधयतु इति प्रयोक्तुरिच्छेत्यर्थः । अभिसन्धापयितृमात्रमिति । एकपदार्थज्ञानवदपरपदार्थज्ञानवन्मात्रमित्यर्थः । ननु वक्त्रैव । ननु शब्दोच्चारयितैव । मौनीति । तत्र शब्दोच्चारणाभावेन तात्पर्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवं शुकवाक्ये प्रकृतार्थज्ञानाभावेनाभिसन्धापयितुरभावात्तात्पर्याभावप्रसङ्ग इत्यत आह । शुकवाक्ये चेति । भगवदिच्छा ईश्वरेच्छैव गतिरित्यर्थः । तथा च तत्रापोवार-तात्पर्यसत्त्वान्न दोष इति भावः । तस्य चेति । तात्पर्यस्य चेत्यर्थः पश्यति।

स्य च निश्चयो हेतुः । अस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधात् । तद्भ्रमे चान्वयबोधाच्चेति सङ्क्षेपः । सोयं शब्दो द्विविधः । विधिरर्थवादश्च । तत्र विध्यभिधायकः प्रत्ययस्तद्घटितवाक्यो वा विधिः अभिधेयविधिश्च कार्यत्वं तच्च कृतिसाध्यत्वमिति । किमत्र मानमिति चेत् । उच्यते । विधिस्तावत्प्रवर्तकज्ञानमजनयित्वा प्रवृत्तिजनिकामिच्छामजनयित्वा न प्रवृत्तिजननायालं । अतो यस्य बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिच्छां सूते स विधेरभिधेयः । प्रवृत्तिजननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जननीच कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चयेनान्वयबोधादित्यर्थः । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरिति नियमबलादित्यर्थः । तद्भ्रमे चेति । तात्पर्यभ्रमे च अन्वयबोधाद्भ्रमप्रमासाधारणतन्निश्चयो हेतुरित्यर्थः । संक्षेप इति । अयमेति पुत्रोराज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपुत्र संसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितं राज्ञ इत्यस्य पुरुषपदेन साकांक्षत्ववारणाय यत्पदस्य त्पदव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतार्थान्वयाननुभावकत्वत्पदस्तत्पदेन साकांक्षमिति तात्पर्यगर्भाकांक्षा ज्ञानकारणत्वा वश्यकतया आकांक्षा घटकतयैव तात्पर्य ज्ञानं हेतुर्नतु स्वातंत्र्येणेत्यादि । सोयमिति । आकांक्षादिमच्छब्दतः शब्दइत्यर्थः । तत्र । तयोर्विध्यर्थवादयोर्मध्ये । विध्यभिधायकेति । अभिधायकप्रत्ययत्व सुवादिविभक्तावतिव्याप्त्यतः विधीति । विधिः विध्यर्थः । विधिशब्दस्य विधिप्रत्यये विध्यर्थे च प्रयोगदर्शनात् । अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वा यद्विधिः सःसमभिव्याहृतक्रियान्वयी वेति मणिकृद्भिः कार्यत्वंवा यद्विधिरित्युक्तं । तथा चार्थविशेषाभिधायकः प्रत्ययः विधिप्रत्यय इत्यर्थः । सचलिङ्लोटतव्यपञ्चमलकारकृत्य प्रत्ययस्वरूपइति । ननुयजादिसमभिव्याहृते लिङ्पदे विधित्वेन व्यवहारः अत आह तद्घटितमिति । तद्घटितमिति । तद्घटितं विध्यभिधायकप्रत्ययघटितवाक्यमित्यर्थः । तच्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं । ननु कस्तावद्विध्यर्थः । तत्र विधेरभिधेयं सैवचप्रवृत्ति हेतुरि

ति भट्टा: । तेषांचायमाशय: । करणस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारेतिनियम: यथा घटं प्रति करणस्य दण्डादे: चक्रनिष्ठभ्रमिरूपव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठसंयोगार्जनद्वारा व्यापारेण व्यापारे जननीये स्वनिष्ठव्यापारांतरापेक्षणेनवस्थापत्त्या व्यभिचारवारणाय करणस्येति । अभिधारूपव्यापारसिद्धये स्वनिष्ठेति । अन्यथेष्ट साधनता ज्ञानादिरूप व्यापारमादाय सिद्धसाधनतापत्ते: । तथाच विधे: प्रवर्तकतया परनिष्ठ प्रवृत्तिरूपस्वर्गादिफलक व्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारेतिलिङ्समवेत: लिङ्जन्योऽभिधारूपव्यापार: स्वीकरणीय: । भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात्तस्य समवायिकारणत्वाविरोधात् । तन्मते हि भावना द्विविधा शाब्दी आर्थीच । तत्रेयं शब्दनिष्ठत्वाच्छाब्दीभावनेत्युच्यते । अन्याचार्थी अर्थो यागादिस्तद्विषयिणी प्रवृत्तिरूपा । तदुक्तं । अभिधा भावनामाहुरन्यामेवलिङादय: । अर्थात्मभावनात्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति । आर्थीभावनाच कर्मकरणमितिकर्त्तव्यतास्वापेक्षत इति अंशत्रयवती । तथाच स्वर्गकर्मिका यागकरणिका प्रयाजादीतिकर्त्तव्यताकाचार्थीभावना । इयमपि च भावनात्वेन किं केन कथमित्यंशत्रयवता किम्भावयति केन भावयति कथं किंसहकारिणं मासाद्य भावयतीति तदर्थत्वात् । तथाचोक्तं । लिङोभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्या: । पुरुषप्रवृत्ति: सम्बन्धबोध: करणं तदीयप्ररोचनायचांगतयोपयुज्यते तत्र सम्बन्धबोध: लिङपदे शक्तिग्रह: प्ररोचना स्तुत्यर्थवाद: अङ्गतया संहकारितयोपज्यते । तत्र चाभिधा स्वरूपती अभिधात्वेन ज्ञाता वा न प्रवृत्तिं करोति प्रवर्तनात्वेन तत्ज्ञानं कारणं प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकत्वं यजादिपदसमभिव्याहारेण यागविषयकप्रवृत्तिजनकत्वं प्राह्यं । तत्र च समानसंवित्संवेद्यतया यागे कृतिसाध्यताबोधोपि । एवमिष्टसाधनताज्ञानंविना प्रवृत्तिजनकत्वं दुर्ग्रहमिति भावनात्वेनापि तत्ज्ञानं कारणं । भावनात्वं च भाव्यजनकत्वं भाव्यत्वं चेष्टत्वं । एवमभिधात्वेनापि तत्ज्ञानं कारणं । अन्यथा धर्मितावच्छेदकापरिचयेन धर्मितावच्छेदकबोधानुपपत्ते: । तथाच गुरुमते विध्यर्थकार्यविशेष्यकोबोध: । भट्टमते तु यागविषयकप्रवृत्तिजनिकाऽभिधा स्वर्गजनिका अभिधात्वज्ञानानुकूलाप्रवर्तनात्व ज्ञानानुकूलाऽभिधात्यनुकूलाचेति शक्ति च तुष्टयं । अभिधाज्ञानं वैदिक प्रवृत्तिं प्रतिहेतु: । लौकिकप्रवृत्तिं प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुरितिबोध्यं । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिर्द्विविधा स्वरसवाहिनी पराधीना च

तत्र पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं । हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवर्तते । शाब्द प्रवृत्तावाचार्यादेः प्रवर्तकत्वं । आचार्यप्रेरितोहं ग्रामानयामि नतु स्वेच्छयेत्यनुभवात् । आचार्यादेश् साक्षान्न प्रवर्तकत्वं किन्तु शब्देन स्वप्रवर्तनाज्ञापयित्वेच्छामुत्पाद्येत्यनुभवसिद्धं । प्रवर्तनाच प्रवृत्तिप्रयोजकः प्रवर्तयितुर्व्यापारः । स चेतरस्येच्छारूपः । अहमेनं प्रवर्तयामीत्यनुभवसिद्धः अचेतनस्य शब्दादेस्तुपदार्थान्तरं अभिधा भावना प्रवर्तनाद्यपदेश्यस्यैव च लिङर्थः । तथा च विधिः राजैव मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तना ज्ञायते । तेन यागादौ पुरुषं प्रवर्तयतीति भट्टमतनिष्कर्षः । तदसत् । सामान्यतः प्रवृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे नैवोपपत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । राजाज्ञया पितुः शिरः छेदादौ प्रवृत्तिरपि स्वेष्टं प्रतिसन्धायैव नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोपि प्रवर्ततइति । एवमभिधायां इष्टसाधनत्वे ज्ञातेपि इष्टसाधनत्वाज्ञाने अप्रवृत्तिः अभिधायां इष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाधनतांविनाऽनुपपन्नमिति यागेष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वे क्लृप्तमभिधाज्ञान हेतुतया । न च करणस्येत्यादिनियमादभिधासिद्धिः । अप्रयोजकत्वात् । अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचाराच्चेति नाभिधा लिङर्थ इत्यतः प्राभाकरमतन्दर्शयति । अभिधेयविधिश्चेति । प्रतिपाद्यरूपोविधिः विध्यर्थ इतियावत् । प्रागभाव प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वं न प्रवर्तकज्ञानप्रकार इत्यर्थ आह । तच्चेति । कार्यत्वंचेत्यर्थः । शक्तेकिमत्रे ति । अत्र कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वे । अलं । समर्थः । यस्य बुद्धिः । यद्विषयिणीबुद्धिः । सइति । प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानप्रकार इत्यर्थः विधेरभिधेयः । प्रतिपाद्यः । तज्जननीचेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजननीचेत्यर्थः । ननु तादृशेच्छां प्रतिज्ञानत्वेनकारणत्वमास्तामत आह । कृत्यसाध्यत्वेति तदनुत्पत्तेः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुत्पत्तेरित्यर्थः ननु नियत पूर्ववृत्तित्वेन क्लृप्तत्वात् कृत्यसाध्यताज्ञानाभाव एव हेतुः ननु कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र नियमानन्यथासिद्धत्वयोर्द्वयोकल्पनीयत्वे गौरवादित्यत आह । नत्विति । ननु कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावोहेतुरिति शेषः । गौरवादिति । कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् । लाघवात्कृतिसाध्यत्व प्रकारकज्ञानत्वेनैव नियमानन्यथा सिद्धत्वयो कल्पनादित्यर्थः । ननु कृतिसाध्यतानिश्चयत्वे कारणत्वमपेक्ष्य लाघवेन कृत्यसाध्यताज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वमिति चेन्न । [ ]श्चयत्वेन हेतुत्वे संशयनिश्चय

बुद्धिः । कृत्यसाध्यत्वज्ञानेतदनुत्पत्तेः । ननु कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावो गौरवात् । सर्वदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेश्च ।

साधारणप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वं कृत्यसाध्यताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे चाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात् । अप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानभ्युपगमात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चय स्योत्तेजकत्वे तत्राप्रामाण्यज्ञान सामान्यस्योत्तेजकत्वं अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे च तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति विपरीत गौरवमिति परास्तं । वस्तुतस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाभाव कृतिसाध्यभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति । ननु ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहस्य तन्मते कारणत्वं न स्यात् तत्राप्यतदग्रहेकारणत्वे लाघवात् । यदि च नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तत्वात् तद्धेतोरितिन्यायेन कारणत्वं तदा प्रकृतेपि तुल्यमित्यताह । सर्वदेति । सत्त्वात् । कृत्यसाध्यता ज्ञाना भावसत्त्वात् । ननु भवन्मतेसर्वदा भेदग्रहसत्त्वात् सर्वदा विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः । यदि ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहत्वेन कारणत्वं तदा मयापि ज्ञायमानकृतिसाध्यत्वा भावज्ञानाभावकारणत्वमपि सुवचं अत आह । अतइति । तन्मते अन्यथाख्यात्यभावेन इष्टाभेदग्रहदृष्टभेदाग्रहयोर्युगपत् स्थित्यभावेन भेदाग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुःअत्र तु कृतिसाध्यताज्ञानकृत्यसाध्यताज्ञानाभावयोर्युगपत्स्थित्या लाघवेन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । केचित्तु । साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वजनकज्ञानविघटकत्वेनैवतिनियमात् कृत्यसाध्यताज्ञानस्य साक्षादविरोधिनःचिकीर्षाकारणकृतिसाध्यता ज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति कृतिसाध्यता ज्ञानं हेतुरिति । ननु बाधादिवारणाय साक्षादविरोधित्वं विशेषणं । तदर्थश्च ग्राह्याभावतद्व्याप्यादानवगाहित्वं तच्च प्रकृतेप्यसिद्धश्चिकीर्षाविषयं कृतिसाध्यताभावावगाहित्वात् कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य । यदि च कारणीभूता भावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वघटकत्वादपि कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य साक्षादेव विरोधित्वोपगमेन साक्षाद विरोधित्वसिद्धेरितिकथमेतत् । उच्यते । साक्षादविरोधिनं प्रति यत्प्रतिबन्धकं भवतितज्जनक ज्ञानविघटकं सदेव प्रतिबन्धकं भवतीति नियमः साक्षादविरो-

धित्वं च तद्विषयविरोध्यवगाहि ज्ञानभिन्नत्वं तेन न सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः
चिकीर्षा च ज्ञानभिन्नत्वादेव साक्षादविरोधिनीति तज्जनकज्ञानविघटकत्वेनैव
कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति गुरुमते सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वा-
भावान्न तत्र व्यभिचारः सिद्धत्वस्य ज्ञानेच्छाप्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्ग्राहत्त्व प्रतिब-
न्धकता निवेशनीया असिद्धत्वज्ञानं वा हेतुः । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोध-
प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । न च मन्त्रादिप्रवृत्तौ तन्मते इष्टभेदाग्रहहेतुतया
तत्र व्यभिचार इति वाच्यं । संवादित्वविशेषणेन तद्वारणात् । संवादिप्र-
वृत्तौ तु तन्मतेऽपि विशिष्टज्ञानं हेतुरिति न क्वापि व्यभिचार इत्याहुः । तन्न
साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेत्येव नि-
यमस्य तेनाप्युपेयत्वात् । साक्षादविरोधिनं प्रति यत्प्रतिबन्धकं भवति तज्जनक
ज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियममादृत्य साक्षादविरोधित्वशरीरे च ज्ञानभिन्नत्वे
त्यत्र ज्ञानेति निवेश्य कृतिसाध्यताज्ञानहेतुतासाधनस्य शपथनिर्णयतापत्ति-
रिति ध्येयम् । ननु कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वाराप्रवृत्तिहेतुरिति सिद्धं । एवं
च जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिः । अथ अदृष्टवदा-
त्मसंयोगेनैव प्राणपञ्चकसञ्चारोपपत्तेर्जीवनयोनियत्ने माना भावः । न च
भस्त्रावायूदीरणदृष्टान्तेन वायूदीरणत्वेन यत्नजन्यत्वानुमानात् परिशेषात्त-
त्सिद्धिरिति वाच्यं । वाह्यवायूदीरणे व्यभिचारात् । न च तस्यापीश्वरीययत्न-
जन्यत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तेनैवार्थान्तरात् । जन्यत्वविशेषणे
च वाह्यवायूदीरणे व्यभिचारात् । यत्तु समाधिस्थानां श्वासवारणे श्वासक्रिया-
ऽनुदयः । सर्वसिद्धः । जीवनादृष्टस्य च तदापि सत्त्वेन तदनुत्पादो जीवनयोनि-
यत्नव्यतिरेकादिति । तन्न । तदानीं जीवनयोनियत्नानुवृत्तिर्यत्प्रयुक्ता तत
एव श्वासक्रिया विरहोपपत्तेरिति । मैवं । धावतः यत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्ष-
दर्शनात् श्वासक्रियात्वावच्छिन्ने एव यत्नजन्यत्वनिश्चयात् । यद्विशेषयोः कार्य-
कारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायात् । जीवनयोनियत्नसि-
द्धिः । न च विषभक्षण व्यावर्तनाय स्वविशेषणवत्ता प्रतिसन्धानजन्यकार्यता
ज्ञानस्यावश्यहेतुतया तदभावादेव न प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तिरिति वाच्यं ।
अहं कृतिसाध्य प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवित्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारो मत्कृतिसाध्यः
मत्कृतिं विना सत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति च तत्सम्भवादिति । उच्यते ।

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारणत्वात्। ननु तथापि भोजनचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यनान्तरीयकश्रमे प्रवृत्ति प्रसङ्गः। अत्र कश्चित्। चिकीर्षाधीनकृतित्वेन न श्रमजनकत्वं द्वेषयोनियत्नादपि श्रमोत्पत्तेरित्याह। तन्न। शत्रुवधप्रवृत्तौ प्रतियोगिनि शत्रौ द्वेषः कारणमिति तावद्दुर्वचं। तस्य भिन्नविषयतया शत्रुवधप्रवृत्तावहेतुत्वात्। किन्तु शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन तदिच्छाया एव तत्र हेतुत्वात्। न च शत्रुनिवृत्तौ शत्रुद्वेषस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं। इष्टत्वात्। द्वेषयोनिनिवृत्तितस्तु न श्रमोत्पत्तिसम्भावनापि। व्याघ्रादिसमोपवृत्तिदेशादेव निवृत्तेः। तत्र तद्देशवर्जनरूपेष्टसाधनता ज्ञानात् पलायनप्रवृत्त्यैव श्रमसम्भवात्। न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं। निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वात्। न च प्रवृत्त्यभावकाले कदाचिन्निवृत्तत्वव्यवहारात्प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं। निवृत्तेर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। अथ निवृत्त्याख्ययत्नस्वीकारे विषयभेदेन प्रवृत्ति निवृत्तियौगपद्यापत्तिरिति चेन्न। इष्टानिष्टसाधनता समूहालम्बनसम्भवेपि रागद्वेषयोरेकदाऽसम्भवेन तदसम्भवात्। न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकं तत्स्मरणं अनन्तरं फलेच्छयाफलद्वेषौ तत उपायेच्छा उपायद्वेषौ तत्र तदापत्तिरिति वाच्यं। उपायेच्छाकाले एवापेक्षाबुद्धेर्नाशात्। उपादान प्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुतया तदभानाच्च ज्ञानेच्छाद्वेषाणांयौगपद्याभावात्। एवं प्रयत्नयौगपद्यस्य चेष्टास्थल इव चर्तरभावाच्च। विंशत्यंगुल्यवच्छेदेन विजातीयचेष्टानुरोधेनविजातीयविंशति प्रयत्नानांयुगपदुत्पादात्। अन्यथासमवायेनविजातीयतच्चेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेर्हेतुतया एकाङ्गुल्यामिवापराङ्गुल्यामपि तस्या एव कृतेरवच्छेदकतया सत्वाद्विजातीये तच्चेष्टाया एवांगुल्यन्तरेप्यापत्तिः। नाना कृतिस्वीकारे तु एतत्कृतेरवच्छेदकतयांऽगुल्यन्तरे असत्वादेव न तत्र विजातीये तच्चेष्टापत्तिः ननु समवाय सम्बन्धेन विजातीये तच्चेष्टां प्रति स्वीयविजातीयेतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपित भिन्नत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन कृतिर्हेतुरिति एककृति स्वीकारेपि नानुपपत्तिः। एकस्या एव कृतेर्विंजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्य विषयतानिरूपि तभिन्नत्वाख्य विषयतयांगुल्यन्तरेऽभावात्। अथ [illegible] एतदङ्गुल्यांविजातीयचेष्टा साध्य-

का कृतिरुत्पन्ना तदा एतत्पुरुषस्य कथं न स्वाङ्गुल्यवच्छेदेनविजातीयचेष्टो-त्पद्यत इति तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यकार्यकारणभावकल्पने गौरवं। नानाकृति-स्वीकारे तु अवच्छेदकतयापुरुषान्तरीयकृतेरेतत्पुरुषीयाङ्गुल्यामसत्वादेव न तदापत्तिरिति चेन्न। अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुतया ममापि तत्पुरुषीयत्वानिवेशात्। भवन्मते तु अनन्तवैजात्यकल्पनेन तदवच्छे-दनियामककल्पनेन च गौरवमिति नानाकृतिस्वीकारो निरर्थक इति मैवं। अवच्छेदकता तादृशविषयतोभयसम्बन्धेन कृतेर्हेतुत्वं तु उभयत्वस्यापेक्षा-बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य दुर्वचतया एकविशिष्टापरत्वरूपस्य च विनिगम-नाविरहग्रस्ततया गौरवेण तादृश विषयता सम्बन्धेनैव कारणता वाच्या। तथा तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवादवच्छेदकता सम्बन्धेनैव कृतेर्हेतुतेति एक कृति स्वीकारे विजातीय चेष्टानामनुपपत्त्या नानाकृतिस्वीकार आवश्यक इति-दिक्। अत्रोच्यते। स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारण-त्वात् भ्रमे स्वचिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानाभावादेवा प्रवृत्तेः। अत एवा-न्ये च्छाधीनेच्छा विषयत्वादेवभ्रमो नान्तरीय इत्युच्यते। ननु प्राणपञ्चकसञ्चारे भ्रमे च प्रवृत्तिवारणाय स्वचिकीर्षाधीन कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतेत्युक्तं। तदयुक्तं। प्राणपञ्चकसञ्चारादेः प्रवृत्ति स्वरूपायोग्यतयैवतत्र प्रवृत्तिवारणात् किंस्व चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेन। अन्यथावस्तुगत्या चिकीर्षाधीना याकृति-स्तत्साध्यत्वाभ्रमात् प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तेर्दुष्पलेपत्वात्। तथा च प्रवृत्ति-स्वरूपयोग्यत्व ज्ञानस्य पृथक्कारणतया प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यवृत्तिविशेष्यताप्रत्या-सत्त्या कृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन कारणतयैवोपपत्तौ न तद्विशेषणमिति। अत्रे-दमवधेयं। स्वेच्छाधीनत्वं न ज्ञानतन्त्रमपि तु वस्तुगत्या स्वेच्छाधीनायाकृति-स्तत्साध्यता ज्ञानं कारणमिति। प्राणपञ्चकसञ्चारे वस्तुगत्यास्वेच्छाधीन कृतेरप्रसिद्धतयाक्रयं [illegible] प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्व ज्ञानस्य प्रवृत्तिस्वरूपायोग्य व्यावृत्त[illegible] कृतिसाध्यता ज्ञा-नस्यवा कारणत्वावश्यकतयातद्विशेषणानुपा[illegible] न च तथापिसुखे-च्छामादायसुखे प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति। [illegible] ज्ञान कारणत्वमावश्यकमिति वाच्यं। फलेच्छाया अप्रवर्तकत्वात्। [illegible] स्वचिकीर्षाधीनत्वस्य विवक्ष-णात्सुखे चिकीर्षाधीनत्वे न तु न प्रवर्तकत्वमिति। वस्तुतस्तु। प्रवृत्तिस्वरूपा-योग्य व्यावृत्तविशेष्यता [illegible] ज्ञानत्वमात्रेण कारणत्वेऽ-

सर्वदा तत्सत्वात् अत: कृतिसाध्यत्वमेवविध्यर्थ इति । नन्वेवं मण्डलीकुर्यादितिवाक्यादुत्पन्नकृतिसाध्यताज्ञानवतोबलवद-निष्टजनकमेव मण्डलीकरणं । जानतोमण्डलीकरणे प्रवृत्ति: स्यात् अथ बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानं प्रव-र्त्तकमिति चेन्न । इत्थमपीष्टाजनकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धि

टादौ जीवनयोनि यत्नसाध्यताभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षाधीन कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकतया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमा-वश्यकमेवेति । एतेन प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानं कारणमिति प्रवृत्तिस्वरूपा योग्यव्यावृत्तविशेष्यता प्रत्यासत्या कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमिति वा न ब्रूम: किन्तु क्लृप्तेनैव प्राणपञ्चकसञ्चारेण प्रवृत्तिरिति । तथाहि । घटोघट इति त-दुद्देश्यतावच्छेदक तद्विधेयकशाब्दबोधवारणाय निर्वह्निर्वह्निमानिति तद-भावधर्मितावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकानुमिति वारणाय च तद्भि-न्नप्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानंप्रति तद्भेदत्वेन हेतुता वाच्या । तत्तच्च कार्यता-वच्छेदकेज्ञानत्वमनिवेश्य तद्भिन्नप्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन गुणत्वावच्छिन्नप्रत्य-यतद्भेदस्य हेतुत्वमस्युपेयते एवं च प्रवृत्तिलक्षणो गुण: प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्न एव जायत इति प्राणपञ्चकसञ्चारभिन्न वृत्तिविषयतासम्बन्धेन महतो प्राणप-ञ्चकसञ्चारभेद एव हेतुरिति नातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनमिति चिकीर्षा-धीनत्वविशेषणमफलमिति निरस्तं । तावताऽपि घटादौ जीवनयोनिकृतिसा-ध्यताभ्रमसमादाय प्रवृत्तिवारणाय चिकीर्षाधीनत्वविशेषणावश्यकत्वादिति दिक् । नन्वेवमिति । एवं कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वे । जानत इति वा-र्थे निष्फलमपि मण्डलीकरणं फलभ्रान्त्याक्रियते । तस्य च वृथाचेष्टांनकु-र्वीत न विप्र: चपलोभवेत्यादिना वेद निषेधादनिष्टजनकत्वेन तत्र बलवदनि-ष्टजनकत्व ज्ञानकाले नास्तिकानामपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग: । प्रवर्त्तकस्य कृतिसा-ध्यता[illegible]त्वादित्यर्थ: । अथेति । तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेसति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थ इति भाव: । इत्थमपीति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेसति कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिवार-

कृतिसाध्यत्वेन च मण्डलीकरणं ज्ञानवतस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् । प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य च सत्वात् । अत्र प्राभाकरमतानुवर्त्तिनः । नित्ये शौचादिमत्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं । अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिष्टसाधनताज्ञान-

---

णोऽपीत्यर्थः । तत्र मण्डलीकरणे । प्रवृत्तिजनकेति । बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः । प्राभाकरमते इष्टसाधनत्वमपि विधयर्थो भवत्येव । अत एव ते नित्यापूर्वनिषेधापूर्वरूपं परागपूर्वमपि सन्ध्यामुपासीत न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि नित्यनिषेधयोः कल्पयते । तस्य च स्वत एव पुरुषार्थत्वादिष्टत्वविरोध इति सर्वप्राभाकराणामिव नेदमतमिति सूचनायात्र प्राभाकरमतानुयायिन इत्युक्तं । तथाच तदप्येकदेशिमतमिति भावः । नित्ये इति । सन्ध्यावन्दनादावित्यर्थः । शौचादीत्यादिना तत्कालजीवित्वपरिग्रहः । सन्ध्यामुपासीतेत्यादिस्थले अहं एतत्कालीन कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनकः शुचिः तत्कालजीवित्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेत्याकारकं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यर्थः । अन्यत्र चेति । काम्ये चेत्यर्थः । इष्टेति । पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यानुमानिकं कार्यताज्ञानं काम्यगोचरप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः । ननु स्तनपानकार्यता स्मरणात्प्रवृत्तिर्न स्यात् व्याप्त्याद्यात्मकस्मरणेनानुमानिकस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्याभावादित्यत आह । इष्टसाधनता ज्ञानकालीनं चेति । कालश्चात्र यावता कालेन व्याप्त्यादि ज्ञानात् कार्यतानुमितिस्तावानेव विवक्षितव्यो ग्राह्यः । तेन न स्थूलकालमादाय दोषः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानोपगमे तु यथा श्रुते न दोष इति । सामान्ये चेति । प्रवृत्तिसामान्ये चेत्यर्थः । यद्विशेषयो कार्यकारणभावो ऽसतिबाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायादिति भावः । न कश्चिदिति । मण्डलीकरणे प्रवृत्तिप्रसङ्गरूपो दोषो नेत्यर्थः । प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्यगोचरप्रवृत्तिंप्रति इष्टसाधनतालिंगककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन नित्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति शौचादिमताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन हेतुतया विशेषसामग्रीसहकृतताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोत्पादकतया विशेषसामग्रीविरहादेव न मण्डलीकरणादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति पाकानुमानं । तच्च अ-

कालीनं वा कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः। सामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमिति न कश्चित् दोषः। नचैवं लाघवादिष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवृत्ति

मे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया स्वेच्छाधीन मत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यं हेतुरपि इच्छाधीन मत्कृतिं विना ऽसत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति। तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे न व्यभिचारः। मदिष्टसाधनत्वमात्रस्य हेतोर्वृष्टौ व्यभिचार इति सत्यंतं। मदिष्टसाधने परकृतेपाके व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं। ग्रमे व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलनिवेशः। तथापि मदीयशत्रोरिष्टसाधनत्वाद्व्यभिचार इत्यतः मदिष्टेत्यत्र मत्पदं। अथ मदिष्टसाधनेनांतरीयके जलसंयोगे व्यभिचारः असत्वतस्तस्याप्यन्येच्छाधीन मत्कृतिसाध्यत्वात् स्वेच्छाधीनमत्कृतिंविनेति विवक्षणे च श्रमेपि तेनैवानतिप्रसङ्गात् मदिष्टेत्यस्यवैयर्थ्यमिति चेन्न। अस्वच्छाभावघटकतयावैयर्थ्याऽभावात्। तस्य हेत्वन्तरत्वादिति। अथात्र सिद्धपाकस्य पचत्वे कृत्यनन्तरभविष्यत्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य बाधः अनागतपाकस्य च सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् ज्ञानासम्भव इतिचेन्न। पक्षधर्मताज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेनैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छेदकपाकत्वप्रकारकं सिद्धपाकविशेष्यकज्ञानादसिद्धपाकविषयकानुमिति सम्भवात्। तदुक्तं मणिकृता। पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत्सिद्धेबाधादनागतंपाकमादय सिध्यति। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं साध्यसामान्यस्य सिध्यतीत्यनुमाने कृप्तत्वादिति। ननु भावियौवराज्ये प्रवृत्तिवारणायेदानीं तन मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया इदानींतनमत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यं। हेतुरपि चेदानीं तनत्वघटितः स तु सिद्धपाके ऽसम्भवी असिद्धस्य चाज्ञानात् पक्षधर्मताज्ञानंदुर्भिक्षमिति चेन्न। स्व समानाधिकरणपाकत्वरूपपरंपरासम्बन्धेन सिद्धपाके एव हेतुमताज्ञानसम्भवात् नच द्रव्यत्वेन पर्वतेवन्हिव्याप्यधूमवत्ताज्ञानाद्द्रव्यत्वेन ह्रदपक्षकानुमित्यापत्तिः अन्यथा व्याप्त्यापत्या इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यं। द्रव्यत्व प्रकारक तत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं। द्रव्यत्वप्रकारकपरामर्शत्वेन च कारणताकारणतावच्छेदके परं तत्तद्व्यक्तित्वविवेशः। समानविषयकत्वेन कारणत्वेपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् कारणताव-

च्छेदकेपि तत्तद्व्यक्तिनिवेशस्य स्वमते परमाधिक्यात् । इत्थञ्च ह्रदव्यक्तिमनंतर्भाव्यैव कारणत्वान्न दोषः । ननु व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव हेतुमताज्ञानस्यैवानुमिति हेतुतया तदसम्भवः । सिद्धपाके व्यभिचारेण स्व समानाधिकरणपाकत्वरूप परंपरासम्बन्धस्य हेतुता न वच्छेदकत्वात् । नच साध्यमपि तेनैवसम्बन्धेनेति वाच्यं । प्रवृत्तिजनकचिकीर्षायां स्वरूपसम्बन्धेनैव कृतिसाध्यत्वस्य प्रकारतया तज्जनकज्ञानेपि तेनैव सम्बन्धेन तस्यप्रकारत्वात्स्वरूपसम्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । गुरुमते येनकेनचित्सम्बन्धेनैव हेतुमताज्ञानादप्यनुमिति स्वीकारात्कालिकसम्बन्धेन पर्वते धूमवत्ता ज्ञानेपि अनुमितेरिष्टत्वात् । नचैवं पर्वते धूमवत्ताज्ञानात्धूमावयवह्रदादौ वन्ह्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेनानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावात् । ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितेरलीकतया तदन्तर्भावेनकार्यकारणभावाकल्पनात् । नच समानविशेष्यतावच्छेदकता प्रत्यासत्याकारणत्वे लाघवाद्दृश्यत्वेन ह्रदपक्षकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथा ख्यात्यापत्तिभयेन गुरुत्वेपि पक्षतावच्छेदकभेदेन कारणत्वकल्पनाद प्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशानुरोधेनापि पक्षतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् । अपरेतु संनिकृष्टपर्वते पर्वतत्वेन धूमाभाववत्ताग्रहे येनकेनचित्संबन्धेन धूमवत्तापरामर्शादासन्निकृष्टपर्वतवन्ह्यनुमित्यापत्तिः । इष्टापत्तौ च वन्ह्यर्थं प्रवृत्त्यापत्तेरेतच्चिंत्यमित्याहुः । तदसत् । उपादानप्रत्यक्षाभावादेव तत्र प्रवृत्तिवारणं सम्भवादिति । नचैवमिति । एवं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे । लाघवादिति । इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वापेक्षया इष्टसाधनताज्ञानकालीनत्वापेक्षया च इष्टसाधनताविषयकत्वस्य निवेशे लाघवादित्यर्थः । प्रवृत्तिसामान्ये इति । तथाच प्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेव न मलक्षीकरणे प्रवृत्तिरिति भावः । नित्ये इति । संध्यावंदनादावित्यर्थः । तदभावात् । तस्येष्टसाधनत्वाभावेनेष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानाभावादित्यर्थः । ननु तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येव यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यते इत्यत आह । साध्यत्वेति । ननु तन्निरूपितसाध्यत्व तन्निरूपितसाधनत्वं च विरुद्धमिति कृतिनिरूपितसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भेने बाधकाभावः । सामान्यतस्तु साध्यत्वसाधनत्वयो न विरोध इत्यभिप्रायमाह । [illegible] साध्यत्वसाधनत्वयोः । [illegible] कृतिसाध्यत्वे

सामान्ये हेतुरिति वाच्यं। नित्ये तदभावात्। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकदैकस्मिन्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भानासम्भवाच्च। कथमनयोर्विरोध इति चेद्दृष्टं। साधनत्वं हि सिद्धधर्म:। असिद्धावस्थायां तदनुपपत्ते:। साध्यत्वं असिद्धधर्म:। सिद्धतादशायां तदभावात्। नचैकदासिद्धमसिद्ध-

---

साधनत्वयोरित्यर्थ इत्यपिकश्चित्। साधनत्वंहीति। सिद्ध धर्म: पूर्वकालवृत्ति धर्म:। अनन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूप कारणतायाः सिद्धधर्मत्वादित्यर्थ:। सिद्धधर्मत्वमेवाह। असिद्धेरिति। भाविन: कार्यानुदयादित्यर्थ:। साध्यत्वं चेति अनन्तरंभविष्यत्वरूपं साध्यत्वं च। असिद्धधर्म:। भावि कालवृत्तिधर्म इत्यर्थ:। अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यतायाः। अनागतवृत्तित्वादिति भाव:। तदेवाह। सिद्धता दशायामिति। तदभावात् साध्यत्वाभावात्। नचेति। एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोरसम्भवेन तदवच्छिन्नयो साध्य साधनत्वयोरपि सामान्यत एव विरोधेनान्यनिरूपितयोरपि तयोर्विरोध इति भाव:। येन। एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयो: सम्भवेन। एकदाज्ञतीति। नच इदानीं इष्टसाधनंअग्रे च कृतिसाध्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरास्तामिति वाच्यं। इदानीं अग्रेतनकालयोरननुगमेन तथा व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भाव:। नवीन नैय्यायिकमते इष्टसाधनताज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च पृथगेवकारणत्वादाह। जरदिति। लाघवादिति। कारणतावच्छेदकलाघवादित्यर्थ:। प्रवर्त्तकमिति। प्रवृत्तिसामान्ये कारणमित्यर्थ: ज्ञानादीति। जन्यत्वादि नेष्टसाधनताज्ञानकालीन कार्यताज्ञानपरिग्रह:। गौरवादिति। जन्यत्वादि प्रवेशेन कारणतावच्छेदक गौरवादित्यर्थ। फलाभावादिति। सन्ध्यावन्दनादीनां स्वर्गादिरूप फलाभावादित्यर्थ:। नित्ये पीति। सन्ध्यावन्दनादावपीत्यर्थ:। फलश्रुतेरिति। सन्ध्यामुपासते येतु सततंशंसितव्रता:। विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकंसनातनमित्यादिना तत्रापि फलबोधनादित्यर्थ:। निसर्वत्र नित्ये फलश्रवणाभावादाह अदृष्ट इति। अतएवाह। यत्र चेति। नित्ये इति शेष:। विश्वजिदिति। विश्वजिता यजेतेत्यत्र इष्टसाधनत्वस्य विधर्यत्वेन विशेषणे फलानुपस्थितौ [illegible]

त्व। येनैकदाकृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं च स्यादिति। अव-रन्ने यायिकाः। इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव लाघवात्प्रवर्त्तकं। नत्विष्टसाध्यताज्ञानजन्य कार्यताज्ञानादि गौरवात्। नच नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवः फलाभा-वादिति वाच्यं। नित्येऽपि बहुशः फलश्रुतेः। यचच फल-

---

त्वं कल्पनीयं। तत्रस्वर्गापवर्गयोरेव मुख्यपुरुषार्थत्वेनापवर्गस्याभावरूपतया गौरवेण लघुत्वात् स्वर्गएव फलंकल्प्यते तथा ऽश्रुतफले नित्ये पीत्यर्थः। ननु यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमिति तत्र प्रत्यवायपरिहारस्यावश्यकत्वात् भयफलं नतु स्वर्गो गौरवात्। नच निरूपाधीच्छा विषयत्वरूप मुख्यपुरुषार्थ-त्वासम्भव इति वाच्यं। बलवद्द्वेष विषयाभावत्वेन दुःखाभाव इव दुःखजन-काभावेपि तत्वाविरोधादित्यतस्तथैवाह। प्रत्यवायेति। नच प्रत्यवायपरि-हारस्तत्प्रागभावः तस्यच कथं तत्वं प्रागभावस्याजन्यत्वादिति वाच्यं। यत्स-त्वे यत्सत्वं यदभावे यदभाव इत्येवंरूपयोगक्षेम साधारण जन्यत्वस्य तत्रा-पि सम्भवादिति भावः। नचैवमिति। नित्ये पि इष्टसाधनता ज्ञानबलादेव प्रवृत्तिस्वीकारेत्यर्थः। काम्यत्वमिति। कामनाधीनकर्त्तव्यत्वस्यैव काम्यत्व रूपत्वादित्यर्थः। नत्विति। कामानानधीनकर्त्तव्यत्वस्यैव नित्यत्वस्वरूप-त्वादिति भावः। कर्मंहि त्रिविधं। नित्यं काम्यं नित्यकाम्यं च तत्र केवलं नित्यं सन्ध्यावन्दनादि केवलं काम्यंयागादि नित्यकाम्य एकादशीव्रतादि। अकरणे प्रत्यवाय श्रवणात् नित्यत्वं। पुत्रादि कामना श्रवणात् काम्यत्व-मपि। अतएव काम्यकरणे नित्यमपितेनैव सिध्यतीति न तत्र कर्मद्वयं-भवन्मते सर्वस्यैव नित्यस्य काम्यत्वे केवलं नित्यकर्मैव न स्यात्। तथाच नित्यत्वमित्यस्य केवल नित्यत्वमित्यर्थः। अन्यथा नित्यकाम्ये कामनाधीन-कर्त्तव्यत्वेन काम्यत्वे पिनित्यत्वस्वीकारादसंगत्यापत्तेरिति ध्येयं। नदि-ति। कामनाधीनकर्त्तव्यभिन्नत्वस्य नित्यत्वरूपत्वे नित्यकाम्याऽसंग्रहात्का-मनानधीनकर्त्तव्यत्वमित्युक्तम्। यदिति। विहित तत्कालीनाकरणे इत्य-र्थः। तेनान्यदा सन्ध्यावन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः। तत्वमित्यन्तरं नित्यत्व-मित्यऽनुषंगः। तत्त्वे ति। प्रत्यवाय प्रयोजकीभूताकरण प्रतियोगित्वरूप नि-

श्रुतिर्नास्ति तत्रास्तां विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गएवफलं प्रत्-
वायपरिहारो वा। नचैवं फलकामनाधीनकर्त्तव्यत्वे काम्य-
त्वंस्यान्नतु नित्यत्वमिति वाच्यम्। नहि फलकामनानधीन-
कर्त्तव्यत्वं नित्यतां ब्रूमः। किन्तु यदकरणे प्रत्यवायस्तत्-
तत्त्वं। तच्च फलकामनोपाधिकर्त्तव्यत्वेप्यक्षतमेव। नचैवं
फले यदा कामनानास्ति तदा संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्नस्या-
दिति वाच्यं इष्टत्वात्। नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न
प्रवर्तते। नचैवं कामनाधिकारिविशेषणं स्यात्। तथाच यदा
फले कामना नास्ति तदा पुरुषस्याशुचेरिवानाधिकारत्वा-
न्नित्याकरणेपि प्रत्यवायो न स्यादिति चेत्। यदि तत्र प्रत्य-

त्वत्वंचेत्यर्थः। कामनोपाधीति। कामनारूपो यदुपाधिः प्रयोजकस्तत्कर्त्त-
व्यत्वेपि इत्यर्थः। प्रयोजकत्वंचान्यूनानऽतिरिक्त वृत्तित्वं। तथाच कामना-
धीन कर्तव्यत्वे कामनाधीनकर्तव्यत्वस्य विरूद्धत्वेऽपि प्रत्यवायप्रयोजकीभू-
ताकरण प्रतियोगित्वं न विरुद्धमिति भाव:। नचैवमिति। एवं कामनो-
पाधिकर्त्तव्यत्वे। फलेति। प्रथमत: फलज्ञानं तत: फलेच्छा तत: इष्टसा-
धनता ज्ञानं उपाये तत: उपायेच्छा तत: प्रवृत्तिरिति क्रम:। तथा चाहरहः
सन्ध्यामुपासीतेत्यादीय दानफलप्रतिसन्धानं तत्र फलेच्छाभावेन इष्टसाध-
नताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः। इष्टत्वादिति। गुरुणअहरहः सन्ध्या-
कर्त्तव्येतिश्चित्तेऽवश्यं किञ्चिदेतस्य फलमस्तीति प्रतिसधायैव वाला-
नामपि प्रत्यहं प्रवृत्तिरिति भाव:। तथाच केवलं नित्यत्वास्थं वेतिहृदयं।
नन्वेवमिति। एवं नित्यस्याऽपि काम्यत्वे। कामनेति। अधिकारि विशे-
षणंहि अधिकार: तथाच नित्ये शुचितत्कालजीवित्वमधिकार: काम्ये तु का-
मनाधिकाइति कामनाऽधिकारीविशेषणंस्यादित्यर्थः। नस्यादिति। अधिका-
क्षताकरणे प्रत्यवाय। यथाऽशुचिना संध्याऽकरणेपि न प्रत्यवाय:। अधिकारा-
रां भावात् तथा कामनाशून्ये नाकरणेपि प्रत्यवायो न स्यात्। अधिकारा-
भावादित्यर्थः। यदीति। तत्र। कामनाविरहप्रयुक्त नित्याकरण स्थले। वस्तु
तस्तु। तत्रनियमेन कामनास्थे व अकरणं तु आलस्यादिप्रयुक्तमिति अधिका-

वाद: प्रामाणिकस्तत्त्यज्यते । तर्हि कामनाधिकारि विषयं । नतु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपि । प्रामाणिकत्वात् । कल्प्यतां वा कामनेतर यावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्यवायहेतुरितिन किञ्चिदेतत् नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः । एकस्मिन्याकयोदनसाधन कृतिसाध्यत्वयोः असत्वात् । कथमन्यथा तवेष्टसाधनताज्ञानकालीनं कृतिसाध्यताज्ञानं यागादौप्रवर्त्तकमिति । कृतिसाध्यत्वे च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विशेषणं देयं । नातोमधुविषसंपृक्तान्नभोजने

रोस्त्येव । कामनेति । नित्येतरकाम्ये कामनाऽधिकारिविशेषणं । नित्यकाम्ये तु शुचितत्कालजीवित्वमेवाधिकार इति कामना शून्ये ऽपि प्रत्यवायोस्तीति भावः । इष्टसाधनत्वमपि त्यज्यते इति पूर्वेणान्वयः । प्रामाणिकत्वात् । प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु फलहेतोरेवाऽधिकारतया कामनाप्यधिकारि विशेषणत्वादधिकारः कथमन्यथा काम्यसाधनता ज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वमित्यत आह । कल्प्यतां वेति । कामनेतरेति । तथाच कामनायाश्चाधिकारत्वेपि कामनेतर शुचितत्कालजीवित्वरूप यावदधिकारवतां नित्याकरणे प्रत्यवाय इति कामनाविरहकालेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवाय एवेति भावः । न किञ्चिदिति । काम्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनता लिङ्गक कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिसामान्ये तु कार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति गुरुतरानुसरणस्य वैयर्थ्यम् । नित्येऽपि फलस्योपपादितत्वादिति । ननु साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनता विषयककृतिसाध्यता ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वमप्यत्र इत्याशयेनाह । नचेति । उत्तरयति । एकस्मिन्निति । एकनिरूपितयोरेव साध्यत्वेसाधनत्वयोर्विरोधेन अन्यनिरूपितयोरविरोधितया ओदननिरूपितसाधनत्वस्य कृतिनिरूपितसाध्यत्वस्य च पाकेऽविरोधित्वादिति भावः । अन्यथेति । साध्यत्व साधनत्वयोः सामान्यतः विरोधे । तवेति । विषभक्षणादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनतालिंगकं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति वाच्यं । तत्र साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेऽसम्भवतीति तयोर्नसामान्यतो विरोध

कृतिसाध्यत्वेन सुखसाधनत्वेन च ज्ञातेपि प्रवृत्तेर्बलवद-निष्टानुबन्धित्वेनग्रहात् । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन ज्ञायते तदा प्रवर्त्तत एव । एवंच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसा-धनत्वे सति कृतिसाध्यत्व विषयकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं । विध्य-र्थोऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं । अतएव कलंजभक्षणस्येष्टसाधनत्वेसति कृतिसाध्यत्वेऽपि ब-लवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावाद्विशिष्टाभावान्न कलंजं भक्षये-दिति विध्यर्थ निषेध उपपद्यते कथन्तर्हि श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिः श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपबलवद

इति लाघवात् सामान्यतः इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तक-मिति भावः । ननु मधुविषसंपृक्तान्नभोजने मरणरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञा-नकालेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः । कृतिसाध्यत्वस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य च ज्ञानात् । मन्मते तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वलिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रव-र्त्तकतया हेतुज्ञानेन तथाज्ञानाभावादित्यत आह । बलवदिति । सुखेति । तृप्तिरूपसुखेत्यर्थः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिरतस्तच्छेष्टा-पत्तिमाह । यदिचेति । एवंच । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वे च । विध्यर्थोपीति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व विशिष्टं कृतिसाध्यत्वं विशिष्टमेव विध्यर्थः । प्रत्येकशक्तिकल्पने नानार्थत्वापत्त्या विशिष्टे एव शक्तिरिति भावः । अत एवेति । विशिष्टस्य विध्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । विशेषणाभावप्रयुक्त बलवदनिष्टा-ननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावरूपो विशिष्टाऽभावोस्तीत्यर्थः । उपपद्यत इति । प्रत्येकं शक्तौ च कलंजभक्षणे इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वरू-प विध्यर्थसत्वात्सामान्यतो विध्यर्थनिषेधबोधनेबाधात् । नकलंजभक्षयेदि-त्यादिसूत्र्य भक्षणनिषेधात् । निषिद्धाचरणेचानिष्टोत्पत्त्याविध्यर्थ बलव-दनिष्टाननुबन्धित्वांश बाधात । विशिष्टरूपविध्यर्थ निषेध [illegible] [illegible] श्येनेति । [illegible]

निष्टाऽननुबन्धित्वादिति चेन्न श्येनोऽपि वधसाधनं न तु नरकसाधनं मानाभावात् श्येनाच्च वधो वधाच्च नरकमिति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति ननु श्येनो मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा साच नरकजनिकेतिचेत् नहि मरणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसाकूपादौ विनष्टे गवि तत् कर्त्तुर्गोवधकर्तृत्वप्रसङ्गात् नापि मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वेन विशेषितं तत् गङ्गामरणमुद्दिश्य कृतविसंख्यास्तवपाठादेरपि तत्त्वापत्तेः अदृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वं विवक्षितमितिचेत्-

---

विध्यर्थवेदीत्यर्थ: । श्येनेनेति । अभिचरन् वैरिवधाद्युत्कटकामनावान् श्येनेन यजेतेत्यर्थ: । विधिप्रवृत्ति: । विधि: शाब्दबोधप्रयोजकत्वं । हिंसात्वेनेति । न हिंस्यात्सर्वभूतानि इत्यनेन हिंसामात्रस्यैव नरकसाधनत्वबोधनादिति भाव: । मानाभावादिति । नरकसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थ: । नच हिंसात्वमेव मानमिति वाच्यं । तस्य निरस्तत्वादिति भाव: । ननु तर्हि नरकासाधनतया आस्तिकानामपि कथं न तत्र प्रवृत्तिरत आह । श्येनाच्चेति । आस्तिकानां नरकभीरूणां । तथाच श्येनस्य साक्षान्नरकासाधनत्वेऽपि नरकप्रयोजकत्वप्रतिसंधानादेव न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भाव: । कथं मानाभाव इति शंकते । नन्विति । सा चेति । हिंसा चेत्यर्थ: । नरकेति । न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यनेन नरकजनकत्वबोधनादिति भाव: । विनष्टे इति । गवि विनष्टे सतीत्यर्थ: । तत् कर्त्तु: । कूपकर्त्तु: । गोवधेति । कूपकर्त्तु: गोहिंसकत्वापत्त्या तस्यापि गोवधप्रायश्चित्तापत्ते स्तत्सम्भावनया न कस्यापि कूपकरणे प्रवृत्तिस्यादिति भाव: । तदिति । मरणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसा इत्यनुषज्यते । यत्र मरणोद्देशेन खड्गघात: तेन च मरणं न जातं तत्रापि हिंसकत्वापत्ते रतोमरणानुकूलव्यापारत्वमिति । तदर्थेऽपि मरणोपधायकव्यापारत्वं । तथाच कूपस्य मरणोद्देशेनाननुष्ठीयमानत्वान्नतत्कर्तुर्गोवधकर्तृकत्वमिति भाव: । तत्वापत्ते: हिंसात्वापत्ते: । तथाच तस्यापि आत्मवधकर्तृत्वापत्ते रिति भाव: । अदृष्टेति । तथाच मरणोद्देशेनानु-

हिं कथं श्येनस्य हिंसात्वमिति । नव्यास्तु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । अस्तु तेनापि तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेत्तर्हि

ध्वीयमानत्वे सति अदृष्टाद्वारा मरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वं । विसंध्यास्य पाठस्य अदृष्टद्वारा मरणानुकूलत्वेन न हिंसात्वमिति भावः । तर्हीति । अदृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वे हीत्यर्थः । कथमिति । श्येनेन हि नाहत्यमरणं जन्यते किन्तु कालान्तरे । तथाच तत्राऽदृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अदृष्टाद्वारामरणानुकूलत्वरूपं न हिंसात्वमिति तत्र च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याक्षततया श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधेर्नाप्रामाण्यमिति दिक् । प्राचीनमते स्वरसंप्रकाशयन् नव्यमतमाह । नव्यास्त्विति । विनिगमनाविरह इति । तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशिष्टरूपेण न कारणत्वमिति भावः । नच त्रिशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्यायेन नावच्छेदकत्वं येन विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना विरहस्यात् । किन्तु एकत्र द्वयमिति न्यायेन सर्वेषां विशेषणानां ज्ञान एव विशेषणत्वं । अवच्छेदकतायाः व्यासज्य वृत्तित्वाङ्गीकारात् इति वाच्यं । नाना सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः एकस्याः असम्भवात् । महानसीय वन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः एकस्या महानसीयत्ववन्हित्वे च स्वीकारे महानसीयत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्रतीत्यापत्ते स्तस्याव्यासज्यवृत्तित्वस्य च वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । शङ्कते । अस्त्विति । तेन तेनापीति । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानत्वेन इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धिताज्ञानत्वेनापि रूपेण हेतुत्वमित्यर्थः । तर्हीति । कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिना कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तीत्यर्थः । लाघवादिति । बलवदनिष्टाननुब-

कार्य्यताज्ञानत्वेनैवं हेतुतास्तु लाघवात् वस्तुतस्तु कृतिसाध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षाम्प्रति हेतुत्वं नन्वेवमिष्टाजनकेऽपि चिकीर्षा स्यादिति चेन्न स्यादेव सुखादौ। विष्टाजनकत्वेन ज्ञाते मण्डलीकरणादौ चिकीर्षा स्यादिति चेन्न उपायेच्छासामग्र्यभावात् केयमुपायेच्छासामग्रीति चेत् इष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानञ्च बलवदनिष्ट-

---

न्धित्वे इष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे च प्रत्येकरूपेणाहेतुत्वे गौरवात् विशिष्ट एव शक्तिः। विशिष्टरूपेणैव च हेतुत्व मित्येककार्यकारणभावेनैव निर्वाह इति नवाभिप्रायः। स चावच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावबहुत्वावश्यकतया वच्छेदकगौरवाच्चासम्भवीति अवच्छेदकलाघवात् प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वमुचितमिति भावः। चिकीर्षा द्वारा ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुता तत्र चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति न विशिष्टरूपेण हेतुत्व किन्तु कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैवेत्याह वस्तुतस्त्विति। चिकीर्षांप्रतीति। चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः। इच्छायाः स्व समानप्रकारक धी साध्यत्व नियमात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारक ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं नतु प्रत्येक त्रितयरूपेण विशिष्टरूपेण वा। तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवात्। मानाभावाच्चेति भावः। नन्वेवमिति। एवं। कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे। इष्टाजनकेपीति। कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्रापि सत्वादिति भावः। स्यादेवेति। कृतिसाध्ये सुखादौ चिकीर्षाभवत्येवेत्यर्थः। तथाचेष्टापत्तिरिति भावः। शङ्कते। इष्टेति। मण्डलीकरणे इष्टसाधनत्वभ्रमकाले चिकीर्षाभवत्येवेत्यत इष्टाजनकत्वेन ज्ञात इति। मण्डलीकरणे फलतया चिकीर्षानोपादयितुंशक्यते सुखादि चिकीर्षाप्रति सुखादिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति उपायतया आपादनीया सा तु न सम्भवति विशेषणसामग्र्या फले जननीये सामान्य सामग्र्याः सहकारित्वादित्याह। उपायेच्छेति। उपायेच्छाया या सामान्यसामग्री तस्या अभावादित्यर्थः। शङ्कते। केयमिति। इष्टेति। कृत्यसाध्यदृष्टादाविच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं सुखादौ चिकीर्षात्वावच्छिन्नप्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वंमण्डलीकरणे

साधनताज्ञानस्य प्रतिबन्धकं। इष्टसाधनत्वञ्च विद्यमाने-
च्छाविषयो यस्तत्साधनं इच्छाविषयत्वञ्च स्वरूपसद्विशेषणं
न तु तस्यापि ज्ञानं कारणं। एवंच यदा सुखादाविच्छा पा-
कादौ च सुखसाधनाधीस्तदा पाकादाविच्छेति ध्येयमिति
विध्यर्थोऽपीष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाजनक-
त्वं च न तु विशिष्टं विशेषणविशेष्यभावेन विनिगमना-
विरहात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-

चिकीर्षा जायमाना उपायतयैव स्यात् सा च न सम्भवति। उपायेच्छा सामान्य सामग्र्यभावादित्यर्थः। बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यनिश्चयत्वेनोत्तेजकतया तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबन्धकत्वे च गौरवमेवास्वरसो वाकारेण दर्शितः। विद्यमानेति। विद्यमाना या इच्छा तद्विषयो यस्तत्साधनतास्तत्साधनत्वमित्यर्थः। स्वरूपसदिति। वस्तुगत्या यः इच्छाविषयस्तत्साधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः। तस्यापि। इच्छाविषयत्वस्यापि। एवं चेति। वस्तुगत्या यदिष्टं तत्साधनताज्ञानं कारणमिति। सुखादाविच्छाशून्यकाले पाकादाविच्छोदय इति। ननु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकृतिसाध्यता ज्ञानादीनां प्रत्येकरूपेण हेतुत्वेऽपि विधेर्लाघवाद्विशिष्ट एव शक्तिरास्तामत आह। विध्यर्थोऽपीति। प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया येन रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकता तेनैव रूपेण शक्तिरिति भावः। ननु येन रूपेण प्रवर्त्तकता तेनैव रूपेण शक्तिरित्यत्र मानाभावात् लाघवाद्विशिष्टमेव शक्यमस्त्वित्यत आह। नत्विति विशिष्टं। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वं। विशेषणेति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिः उतकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे इष्टसाधकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे वेति विनिगमनाविरहादवच्छेदकगौरवाच्च प्रत्येकरूपेणैव शक्तिरिति भावः। ननु न क-

स्य नञर्थेऽनान्वयस्तस्य कार्य्यत्वादिष्टसाधनत्वाच्च किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य नान्वयबोधात् इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोस्त्वन्वयस्तत्रादेवाबाधादिति सङ्क्षेपः । सोऽयं विधिस्त्रिविधः । अपूर्व्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिरिति । तदुक्तम् विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र

लंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणे विध्यर्थस्याऽभावो बोधनीयः । विध्यर्थश्च प्रत्येकमेवेति इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च नञर्थेऽन्वये बाधापत्तिः । विशिष्टरूपेण शक्तौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूप विशेषणाभावादत्र विशिष्टाभावसम्भवात्तत्रैव शक्तिरुचितेत्यत आह । नकलंजमिति । तस्य कलंजभक्षणस्य । कार्यत्वात् । कृतिसाध्यत्वात् । इष्टेति । तथाचायोग्यत्वान्न तयोर्नञर्थेऽन्वय इति भावः । तर्हि कथं विध्यर्थाभावबोधनमत आह । किंत्विति । नहि यावद्विध्यर्थाभावोनञाबोध्यते भवन्मतेऽपि यावद्विशेषणाभावादत्र विशिष्टाभावासम्भवात् । तथाच यत्किंचिद्विध्यर्थाभावबोधनेनैव सामंजस्यमिति भावः । विशिष्टरूपेण शक्तौ श्येनोवधसाधनं नतु नरकसाधनमिति तत्र विध्यर्थाबाध उपपादितः श्येनाच्च वधो वधाच्च नरक इति प्रतिसंधानान्नास्तिकानां न तत्र प्रवृत्तिरित्युक्तं । तत्तु न सम्यक् । बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वे विध्यर्थाबाधसम्भवेऽपि आस्तिकानां कथं न तत्र प्रवृत्तिः प्रवर्त्तकस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्वात् । बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे च बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस्यैव विध्यर्थत्वेन कथं तत्र विधार्थबाध इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकरूपेण शक्तौ विध्यर्थाबाधं उपपादयति । श्येनेनेति । बाधादिति । बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरूपस्य तस्य बाधादित्यर्थः । अबाधादिति । बाधाभावरूपयोग्यता सत्वादित्यर्थः । ननु बलवदनिष्टत्वे बलवत्वं दुर्निरूप्य मत आह । संक्षेप इति । नांतरीयकत्रमव्यावृत्तत्वं बलवत्वमानुभाविकमित्यादि । रागिणां तु नरके बलवत्वाग्रहान्न तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति हृदयं । विधिं निरूप्य तद्विभागमाह ।सोयमिति । क्रमेणलक्षणान्याह । अपूर्वेति । तदुक्तमिति । अत्यंतमप्राप्तौविधि : अपूर्वविधिरित्य-

चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति। उदाहरणानि व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या इत्यादि

र्थः। यथा व्रीहिषु प्रोक्षणस्याप्राप्त्या व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यपूर्वविधिः। पाक्षिकेसति। पक्षे प्राप्तौ सत्यां नियमविधिरित्यर्थः यथा व्रीहिषुतु पक्षे प्राप्तौसत्यां नियमविधिरित्यर्थः। यथा व्रीहिषु तुषोपवापस्यावघातेनैव नखविदलनेनाऽपि सम्भवात्पक्षेऽवघातस्य प्राप्त्या अवघातेनैव तुषोपवापः कर्त्तव्यो नतु नखविदलनादिनेति नियम्यते इति व्रीहीनवहंतीति नियमविधिरित्यर्थः। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ यत्र नियम्यते सा परिसंख्या। यथा-पंचनखानां सर्वेषां भक्षणप्राप्तौ पंचैव पंचनखा भक्ष्या नलन्ये इति नियम्यते इति पंच पंचनखा भक्ष्या इति परिसंख्याविधिरित्यर्थः। शशकः शल्लकीगोधा खड्गीकूर्मस्तु पंचम इति पंचनखा वोधगाः। ननुयाजनाध्यापनप्रतिग्रहै ब्राह्मणो धनमर्जयेदिति नियमविधिस्थे न तावत् धनार्जनं विधीयते तस्य रागप्राप्तत्वात्। नाप्यर्जनेयाजनाद्यन्वयः। कृष्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात्। किंत्वप्राप्ते तरोपायनिषेध एवात्रविधेयः। एवं परिसंख्यायां पंच पंचनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वात्। तदितर पंचनखभक्षणनिषेधएव विधेय इति इतर व्यवच्छेद कत्वा विशेषान्नियमपरिसंख्ययोः को विशेष इति। तत्राहुः। यत्र क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयः स नियमः। यथा धनार्जने याजनप्रतिग्रहाभ्यामेकस्यार्जनस्याऽसम्भवात् एकस्यां धनार्जनक्रियायां याजनादीनां मिलितानामन्वयासम्भवितया विकल्पेनैवान्वयः शशकादिमांसनिर्मितस्यैकपिण्डस्य सम्भवात् भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसम्भव इति नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तदुक्तं। नियमः पाक्षिके सतीति। केचित्तु। इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वशाब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः। तथाहि। अर्जने उपायत्रय सम्बन्धस्य शब्दात्प्रतीतौ कृष्यादीनामनन्वयः अर्थात्सिध्यति येषामेकान्वयेऽपरानन्वयस्तेषां समुच्चयासम्भवात्तत्रे तरोपायव्युदासे शब्दतात्पर्यं कल्प्यते परन्तु धूमोस्तीति वाक्ये वन्हेरिव तस्याप्यर्थत्वं। परिसंख्यायां तुभक्षणक्रियायां पंचानामन्वयः सम्भवति इतरपंचनखव्युदासो नार्थः। तत्र पंचानामपि समुच्चयसम्भवात्। किन्तु शाब्द एव एवंच भक्ष्यपंचनखपदयोर्विरोधि लक्षणया पंचेतरे पंचनखाभक्ष्या इति वाक्यार्थः तथाच उपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितप-

अत्र गुरवः नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्वर्गकामो यजेतेति विधिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इत्यनेन बोध्यम् इष्टञ्चात्रकाम्यत्वेनोपस्थित स्वर्ग एव नचेदं शक्यं साक्षात्साधनत्वस्याशुविनाशित्वेनासम्भवात् नच परंपरया स्वर्गसाधनत्वं बोध्यं परंपराघटकाऽपूर्वानुपस्थितेः नापि कार्य्यत्वं स्वर्गकामिकार्य्यत्वस्य यागे

दार्थकल्पनादभाव विधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्येत्याहुः । तच्चिंत्यं । याजनादि जन्यार्जने इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्जयेदित्यस्याप्राप्त्यानियमेऽपि इतरव्यवच्छेदस्य शाब्दत्वावश्यकत्वात् स्वार्थत्यागः परार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयं । इतरथा तु कृष्यादिभिरर्जयेदेव तज्जन्यार्जने तत्सम्बन्धव्युदासाभावादितिनेष्टसाधनत्वादौ विधेः शक्तिः किन्तु कार्येऽपूर्व एवेति प्राभाकरमतमाहुः । अत्र गुरवइति । तस्य । इष्टसाधनत्वस्य । बोधनाशक्यत्वमेवाह । तथाहीति । स्वर्गकामस्येति । स्वर्गकामस्य यदिष्टं तत्साधनं याग इति । अनेन विधिना । बोध्यं बोधनीयं । ननु विधिना सामान्यतः इष्टसाधनत्वे बुद्धेपि कुतः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वबोधः इत्यत आह । इष्टंचात्रे ति । स्वर्गएवेति । स्वर्गकामपद समभिव्याहारात् स्वर्गरूपमिष्टं सिद्ध्यति । प्रतीतिस्तु इष्टत्वेन पदार्थैकदेशयोरप्यभेदान्वयस्वीकारे तु स्वर्गत्वेन तथाच स्वर्गभिन्नेष्टसाधनं यागइतिबोध्यमिति भावः । नचेदमिति । स्वर्गसाधनं याग इति बोधयितुं न शक्यमित्यर्थः । साक्षात्साधनत्वस्य । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य । आशुविनाशित्वेन । तृतीयक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन । असम्भवादिति । यागस्येच्छाविषयात्मकतया तृतीयक्षणेनष्टतया कालान्तरभावि स्वर्गाव्यवहित पूर्ववर्तित्वासम्भवादित्यर्थः । नचेति । साधनत्वं हि द्विविधं साक्षात्परंपरयाचेति साक्षात्स्वर्गसाधनतया बाधेऽपि परंपरया स्वर्गसाधनता बोध्येत्य धकाभावादिति भावः परंपरेति । परंपरया स्वर्गसाधनत्वं हि स्वर्गसाधन पूर्वसाधनत्वं तच्च स्वर्गकामो यजेतेति वाक्य प्रवृत्तेः पूर्वमपूर्वानुपस्थित्या दुर्ग्रहमिति भावः । कृतिसाध्यत्वमपि न विध्यर्थं इत्याह । नापीति । कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं न विध्यर्थ इत्यर्थः ।

बोधयितुमशक्यत्वात् तथाहि शाब्दे योग्यताज्ञानं हेतुः । योग्यता चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम् अतएव सेकान्वयप्रयोजकं रूपं द्रवद्रव्यत्वम् जलेऽस्तीति तद्योग्यं वह्नौ च नास्तीति तदयोग्यम् प्रकृते च कामिकार्य्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वयप्रयोजकम् न च तद्ग्रहीतुं शक्यमित्युक्तम् अन्वयप्रयोजकस्य काम्यसाधनत्वस्य विरहात् तस्मात्कार्य्यमपूर्वमेव विध्यर्थस्तस्मिंश्च यागस्य विषयतयान्वयः नन्वपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहोऽनुपपन्नः । अथ कार्य्यत्वेन वा-

---

स्वर्गकामीति । इष्टसाधनत्वस्य बोधनार्थत्वे स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति बोधः । कृतिसाध्यत्वस्य बोधनार्थत्वे तु स्वर्गकामीयकृतिसाध्यो याग इति बोधनीयं तच्च न सम्भवतीति भावः । तदेवोपपादयति । तथाहीति । शाब्दे । शाब्दबोधे । बाधाभावस्य योग्यतात्वे प्रकृतानुपयोग इत्यत आह । योग्यता चेति । अतएव अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वादेव । तद्योग्यमिति । पयसा सिंचतीति वाक्यं योग्यमित्यर्थः । नास्तीति सेकान्वयप्रयोजकं द्रवद्रव्यत्वं नास्तीति तदयोग्यं । वह्निना सिंचतीतिवाक्यमयोग्यमित्यर्थः । नन्वस्तु शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणं आस्तां चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता ततः किमत आह । प्रकृते चेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र च । कामीति । कामिकृतिसाध्यत्वस्यान्वयप्रयोजकं रूपमिष्टसाधनत्वमेव । तद्गृह एव च कामिकार्यत्वस्य शाब्दबोधो भवेत् । न च तत् इष्टसाधनत्वं गृहीतुं शक्यं । इत्युक्तमिति । आशुविनाशित्वात् साक्षात्साधनत्वस्य परंपरा घटका पूर्वानुपस्थित्या च परंपरासाधनत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्तमित्यर्थः । स्वमतमाह । तस्मादिति । इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च बोधयितुमशक्यत्वाद्विध्यर्थत्वासम्भवादित्यर्थः । कार्यमिति । कार्यमेव विध्यर्थः । तच्च प्रकृते । अपूर्वमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः । अन्वयप्रकारमाह । तस्मिंश्चेति । कार्यरूपे विध्यर्थे । विषयतयेति । यागविषयकं कार्यमितिबोध इति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । पूर्वमनुपस्थितत्वे चापूर्वत्वव्याघातः । अपूर्वत्वं हि पूर्वाप्रतीतत्वमितिभावः । तत्र । कार्ये अपूर्वे शक्तिग्रहः । [illegible] इति । न लिङः कार्येऽपूर्वा एव

व्यसामान्य एव शक्तिग्रहः वेदस्थले च योग्यताबलादपूर्व्वस्यान्वयलाभः नहि यागविषयकमन्यत्कार्य्यं भवतीति चेन्न। स्वज्ञानादेरपि सम्भवात्। उच्यते। कार्य्यं तावत्स्वर्गकामस्यान्वयो नियोज्यनियोजकभावलक्षणस्तत्र कामी नियोज्यः नियोजकञ्च कार्य्यमतः कार्य्यं नियोज्यनियोजकत्वमेव स्वर्गकामस्यान्वयः नियोजकत्वञ्च तत्कामिकार्य्यतया प्रतीयमानत्वं। अत्र चान्वये प्रयोजकं काम्यसाधनत्वं नहि कामी काम्यादन्यत् काम्यसाधनत्वेनाज्ञातं कार्य्यं तयाऽवैति नच काम्यसाधनं काम्यासाधनत्वेन ज्ञायते अन्यथा ख्यातेरनभ्युपग-

---

शक्तिः। किन्तु कार्यत्वेन रूपेण घटपटादिरूपकार्य सामान्य एव। तत्रैव शक्तिग्रहः। ननु विधिजन्यबोधे कार्यत्वेन घटादेरेव भानापत्त्या कथमपूर्व प्रतीतिरत आह। योग्यतेति। नहीति। अन्यदिति घटादिरूपकार्यस्य यागविषयकत्वाभावादिति भावः। स्वज्ञानादेरपीति। स्वं पुरुषः। तदीयज्ञानस्य यागविषयकत्वात्। तथाच नायमपूर्वलाभ इति भावः। कार्य इति। कार्यत्वरूपेण घटपटादावेव शक्तिग्रहः। ततः यागविषयकं कार्यमिति बोधे स्वर्गकामस्यापि नियोज्यनियोजकभाव सम्बन्धेन कार्येऽन्वयादपूर्वलाभः। ननु किं नियोज्यं किंनियोजकमत आह। तत्रेति। नियोजकत्वं चेति। तत्कामीति। स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कृतिसाध्यत्वं चापूर्वं यागद्वारा। ननु कामिकार्यतया प्रतीयमानत्वं ज्ञानादावपि सम्भवतीत्यत आह। नहीति। सुखादेरपि कार्यत्वेन प्रत्ययादुक्तं काम्यादन्यदिति। अवैतीति। तन्मते अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन योग्यतायाश्च शाब्दे भानात्साधनत्वसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वस्यैवाऽन्वयप्रयोजकतया काम्यसाधनताज्ञानस्यावश्यकतया ज्ञानादेः स्वर्गसाधनतयाऽज्ञानान्न तत्र कामिकार्यतया प्रतीतिरितिभावः। ननु ज्ञानादेरपि इष्टसाधनत्वभ्रमसम्भवात्कामिकार्यतया प्रतीतिः सम्भवत्येवेत्यत आह। नचेति। काम्यासाधनं ज्ञानादि काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः। ननु प्रमाविर-

स्मात् । नच ज्ञानं काम्यस्य स्वर्गस्य साधनं सम्भवतीत्यतो-
योग्यताबाधाद्यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गका-
मो यागविषयककार्य्यवानित्येवं वानुभवो भवन् योग्यतया

ह्रेऽपि भ्रमःस्यादेवेत्यत आह । अन्यथेति । ननु तथापि ज्ञानस्यापि स्वर्गसा-
धनतया तद् ज्ञानसम्भवेन कामिकार्यतया प्रतीतिसम्भवात्कथं न तत्र यो-
ग्यतेत्यत आह । नचेति । नहीत्यर्थः । यागेति । स्वर्गकामनियोज्यकं याग-
विषयकंकार्यमित्यन्वयबोध इति भावः । प्रथमांतार्थमुख्यविशेष्यक बोधा-
भिप्रायेणाह । स्वर्गकाम इति । कार्यत्वंच नियोज्यनियोजकभावलक्षणस-
म्बन्धेन । योग्यतयेति । स्वर्गकामनियोजकस्य यागविषककार्यस्यान्वयस्यास-
म्भवेनापूर्वलाभ इत्यर्थः । ननु कामिकार्यतान्वये इष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोज-
कतया पूर्वानुपस्थित्या तत्रेष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कथं स्वर्गकामनियो-
ज्यकं यागविषयकंकार्यमिति प्राथमिको बोध इति चेत् नहि बोधनीये यो-
ग्यताज्ञानंकारणं किंतु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने यत्र कुत्रचित् तदज्ञानं
मृग्यते तच्च पचेत्यादौ कामिकार्ये इष्टसाधनत्वावगमादक्षतमिति । ननु
स्वपदार्थस्य पदार्थयोग्यतायाश्च शाब्दबोधे भानमुपेयते तत्रेष्टसाधनत्वस्य स्व-
र्गकामिनियोज्यकत्वं योग्यतात्वेन कथमिष्टसाधनत्वमविषयीकृत्य तज्ज्ञानमि-
ति चेत्सत्यम् । स्वर्गसाधनीभूतापूर्वसाधनत्वमेव हि यागे स्वर्गसाधनत्वमित्य-
पूर्वं स्वर्गसाधनत्वभानस्यावश्यकतया शब्दानुपस्थितस्यापि अर्थाध्याहारवादि-
तन्मते भानोपगमात् नहि प्रथमान्तैरपि यागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वबो-
धो नाभ्युपेयत इति । किन्तु अस्थिरत्वात् क्रियायां कृतिसाध्यत्वान्वयाबा-
धो न सम्भवतीति तन्मतनिगर्वात् । अथ स्वर्गसाधनं स्वर्ग-
गिष्टसाधनत्वबोधो न सम्भवतीति तन्मतनिगर्वात् । अथ स्वर्गसाधनं स्वर्ग-
कामनियोज्यक यागविषयकंकार्यमिति प्राथमिकोबोध इति तन्मतसिद्धं तच्च
न सम्भवति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतया
कथं युगपदेवेदृशोबोधः । स्वर्गसाधनत्वबोधानंतरं कृतिसाध्यत्वस्य बोध इति
तन्मतनिगर्वादिति चेत् तन्मतेहि असंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरपि विशिष्टबु-
द्धिकार्यकारित्वोपगमात् स्वर्गसाधनत्व स्वर्गकामनियोज्यत्वादीनां पूर्वमनु-
पस्थितानामसंसर्गाग्रहवशादेव शाब्दबोधे भानसम्भवात् । तद्योग्यताविषय-

क तत्पदार्थविषयक शाब्दबोधस्य तन्मतेऽलीकत्वादिति । ननु तथापि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात्कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरपूर्वे एकज्ञानविषयत्वं ननु यागे इति चेत् । वैदिकस्थले एकविशिष्टेऽपरान्वय इतिहि उत्सर्गः । उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विधेये भासत इत्यपि नियम इति इष्टसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कृतिसाध्यत्वस्य विधेयतया भानं न सम्भवति । सिद्धावस्थधर्मः साधनत्वमसिद्धावस्थधर्मः साध्यत्वमिति । प्रकृतेतु एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिन्यायेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्भानासम्भवेऽपि एकत्र द्वयमिति न्यायेन यागविषयकंकार्यमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधे बाधकाभावः । आख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य बोधानुपगमात् । अन्यथा पचन् गच्छतीतिवत् पचति गच्छतीत्यत्रापि शाब्दबोधापत्तेः । नन्वेवं यागेऽपि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेकत्रद्वयमिति न्यायेन भानस्य सम्भवेन कथं यागमादाय तयोर्विरोध इति वाच्यं । तत्र यागस्य प्रकृत्यर्थतया प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैवान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्नत्वेकत्रद्वयमिति न्यायेनापि अत एव तिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बोधोदयात्कर्मकरणे नियमेन तिलकसमानकालीनत्व भानात् तिलकशून्यकालीनत्वकर्मकरणस्य नैष्फल्यं । यदि चैकत्रद्वयमिति न्यायेनापि शाब्दबोध इष्यते तदा तस्य नैष्फल्यानापत्तिरिति । आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकशाब्दबोधानुपपत्त्याच विधिप्रत्ययस्थले एकत्र द्वयमिति न्यायेन बोधे बाधकाभाव एव । ननु च वर्षं जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेदित्यादौ पुत्राभाव समानकालीनत्वं पुत्रबाधितमिति कथं विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधे उत्सर्ग इति चेत् । तत्र नञो विरोधिलक्षणया पुत्रविरोधिनी पुत्रेच्छार्थः स्वविषयसिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वात् । तथाच पुत्रेच्छासमानकालीनत्वं पुत्रे भासत इति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् । अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतः यागविषयकं कार्यमिति प्रथमो बोधः । यागविषयकंकार्यं स्वर्गसाधनमिति द्वितीयो बोधः । स्वर्गसाधनं यागविषयककंकार्यं स्वर्गकामनियोज्यकमिति तृतीयो बोधः । स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकंकार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमिति तुर्योबोधः । ततश्चापूर्वे कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकी

याग: स्वर्गकामकृतिसाध्य इत्यादौपादानिक यागविशेषक: पंचमोबोध: स एव च प्रवर्त्तक:। उपादनमनुपपत्ति ज्ञानं तत्सहकृतशब्देनजनितोबोध औपादानिक इत्युच्यते इति केचिदाहु:। काम्यसाधनता धीजन्यममेदं कार्यताज्ञानवत् पुरुषकार्यं यागविषयकमिति प्रथमो बोध:। ततो ममेदं यागविषयकंकार्यमिति द्वितीयो बोध:। अयमेव च नियोज्यत्वेन पुंसो अपूर्वेऽन्वय:। अपूर्वजनिका कामिकृतिस्तावन्नभवति यावद्यागविषया न भवति कृत्यंतरात्तदनुपपत्ते:। कामिकृतिश्च यागविषया न तावद्भवति। यावद्याग: काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायते काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमान एव कामिकार्यत्वनियमादित्येताद्दश विमर्शानंतरं काम्यमानस्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानवत्स्वर्गकामकार्यो याग इति तृतीयो बोध:। अत्र चाधिकारित्वेन पुरुषान्वय:। काम्यमनिष्टस्वर्गं न क्रियाकार्यत्वावगमात् ततो यागकृति: कर्त्तारं विनाऽनुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानवलात्स्वर्गकामो यागकर्त्तेति तुर्योबोध:। स्वर्गकामस्य इदं कार्यं अहमपि स्वर्गकामस्ततो ममेदं कार्यमिति युक्तिपुर:सरं यागे यष्टु: प्रतिसन्धानं पञ्चमोबोध:। विधे: प्रवृत्ति निर्वाहकतया तावत्पर्यंतं नाकांक्षाया अपिऽपरिपूर्ते: पंचैव शाब्दानीति बहव:। मदंशोपरागेण बोधद्वयमानुमानिकं बोधत्रयमेव शाब्दमिति नव्या:। मदंशस्य शाब्दे प्रवेशेऽपि प्रथमं यागविषयकंकार्यमित्येव बोधो नतु स्वर्गकामस्य तत्र प्रवेश: अन्योन्याश्रयापत्ते:। तत उक्तबोधपंचकमिति षडेव बोधा इत्यपि प्राहु:। स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयक कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति प्रथमो बोध:। नतु स्वर्गसाधनमिति स्वर्गकामनियोज्यत्वस्य स्वर्गकामस्येदंकार्यमिति बोधरूपतया तत्राज्ञायमानस्येष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकत्वाभावात् इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे कृतिसाध्यत्वज्ञानानुदयाच्चेति। इदं च ज्ञानमपूर्वविषयप्रयोजकं नतु यागविषयकं तस्यास्थिरत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ततो मन्नियोज्यकं इदं कार्यं स्थायि स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति पुनरपूर्वविषयकं मदंशोपरागेण ज्ञानं द्वितीयं। नतु संनियोज्यकं कार्यमित्याकारकं तत् सर्वंत्र स्वकार्यबोधे नियोज्यकत्वस्थायित्वस्वर्गसाधनत्वानां योग्यतावच्छेदकानां भानस्यावश्यकत्वात्। अपूर्वं कृतिसाध्यत्वं च यागे कृतिसाध्यत्वंविनाऽनुपपन्नं यागविषयाकृतिश्चेष्टसाधनताज्ञानंविनाऽनुपपन्ना: नहि कामीकाम्यादन्यत्काम्यसाधनतयाऽज्ञायमानं कार्यतयाऽवैती-

ति यागे इष्टसाधनत्वमुपादानेनावगत्य यागकाम्यमानः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानोऽधिकारी भूतस्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यमित्येवं तृतीयं ज्ञानं यागविषयकं अयमेवचाधिकारित्वेनान्वयः । ततश्च चैत्रः पचतीत्यादाविव स्वर्गकामः यागानुकूलकृतिमानिति स्वर्गकाम्यविशेष्यकश्चतुर्थो बोधः ततः स्वर्गकामस्येदं कार्यं अहमपि च स्वर्गकामः तस्मान्ममेदं स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधपंचकमित्याहुः । केचित्तु । इदानीं तनत्वांतर्भावेण कृतिसाध्यता ज्ञानस्य विधितः साक्षादसम्भवितया परंपरयैव विधिजन्यज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन यागे कृतिसाध्यताज्ञानमपि न शाब्दं किंत्वौपादानिकमनुमित्यात्मकमेवेत्याहुः । तच्चिंत्यं । यागे कृतिसाध्यताज्ञानं विधिना जनयितुं न शक्यते तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रोजकतया परंपराघटकापूर्वोपस्थितिंविना तत्ज्ञानासम्भवादपूर्वेशक्तिरिति तन्मतं तत्र यदि यागे कृतिसाध्यताबोधो न शाब्दः । तर्हि कथं तद्बोधार्थं योग्यताज्ञानसम्पत्यर्थमिष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाया पूर्वेशक्तिरिति न जानीम इति दिक् । परेतु । नियोज्य स्वर्गकामीयं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमान स्थायियागविषयकं कार्यमिति प्राथमिको बोधः । नियोज्यत्वं योग्यतात्वेन स्वर्गकामे प्रकारतया स्वर्गकामस्य संसर्गतयापि भासते । ततः अपूर्वे कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् प्रतीतापूर्वघटितकाम्यसाधनताज्ञानसहितात् स्वर्गकामीयः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानः यागः कार्य इति द्वितीयो बोधः । ततः कृतिराश्रयं विनानुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलकृतिमान् स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागानुकूलव्यापारवान् वेति तृतीयो बोधः । ननु क्रियानुकूलव्यापारवत्वस्य कर्तृरूपतया यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वे प्रतीते तत्कर्तृत्वस्यापि प्रतीतिर्जातेति तृतीयबोधवैयर्थ्यमिति चेन्न । व्यापारमात्रशक्तस्याख्यातस्य व्यापारबोधकतया व्यापारस्य कर्तृसाकाङ्क्षत्वात् । प्रथमांतार्थविशेष्यकबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च अत एव तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वय इति ततश्च नानधिकृतः करोति न्यायेनावगतं स्वर्गकामस्य कर्तृत्वं यागजन्यफलभोक्तृत्वरूपाधिकारित्वंविनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामो यागजन्यफलभोक्तेति चतुर्थो बोधः । ततश्च विधेः प्रवर्त्तक-

त्वं प्रवर्त्तकज्ञानजननं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामस्य यागः कार्य्यं स्वर्गकामो यागस्य कर्त्ता भोक्ता चाऽहमपि च स्वर्गकाम इति प्रतिसन्धाय यागो मत्कृतिसाध्य अहं च यागकर्त्ता अधिकारीति प्रवर्त्तकं पञ्चमं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्राभाकरमतमेवं वर्णयंति। ननु परमापूर्वं वाच्यं कलिकापूर्वाणि तु कल्प्यानीति तेषां सिद्धान्तः स च कथं सङ्गच्छते तथाहि। अमावास्यायाममावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति दर्शपौर्णमासौ यागौ विहितौ तदुत्पत्तिविधयश्च षट् यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशु यागमंतराय जतिताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐंद्रदधिभवत्यमावास्यायां ऐंद्रं पयोभवत्यमावास्यायामित्यनेनाग्नेयो अष्टाकपालउपांशु यागः। अग्नीषोमीय एकादशकपालः पौर्णमास्यां आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐंद्रदधियागः। ऐंद्रं पयोयाग अमावास्यायां विहिताः एतेषां षसां दर्शपौर्णमास यागानां क्षणिकतया स्वर्गंप्रतीव परमापूर्वंप्रत्यपि साक्षात्त्वे तुल्यासम्भवेन कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वमुपेयमिति चेत्। अत्रोच्यते। फलस्योत्कटरागगोचरतया फलपूर्णत्वमफलशिरस्काऽपूर्वबोधक कार्यविधेरेवादौ प्रवृत्तिः। तेन च यागे साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् परम्पराघटकापूर्वं बोधितं तदुत्तरं उत्पत्तिवाक्येभ्यः षसां आग्नेयादीनां नियोगसाधनताबोधः तावत्कालस्थायिव्यापारकत्वरूपयोग्यता ज्ञानसम्भवात्। ततश्चाग्नेयादीनां षसामाशुविनाशितया परमापूर्वरूपव्यापारकत्वबोधे कलिकापूर्वाणि कल्प्यंते तद्द्वारा च तेषां परमापूर्वसाधनत्वमिति। अथ प्रधानविधिना परमापूर्वंबुद्धे आग्नेयादीनां परमापूर्वसाधनता उत्पत्तिवाक्यैः प्रतीयते। परमापूर्वसाधनतायाश्च साक्षादसम्भवितया कलिकापूर्वाणिकल्प्यं ते इति तत्सिद्धान्तः। तत्तु कथमुपपद्यते। तथाहि। यथा आशुविनाशितया यागेन स्वर्गसाधनताबोधस्तथा परमापूर्वसाधनतापि दुर्ग्रहा। नहि परमापूर्वमाग्नेयादीनां प्रत्येकंव्यापारः तथा तत् द्वारा स्वर्गसाधनतानिर्वाहोऽपि कथं। परम्परा घटकापूर्वानुपस्थित्या परमापूर्वंप्रति श्रीरामश्रीराम परम्परया साधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात्। यागत्वावच्छिन्ने परमापूर्वसाधनत्वग्रहसम्भवेऽपि पदार्थतावच्छेदकाग्नेयत्वाद्यवच्छिन्ने तावत्कालस्थायि व्यापारकत्वस्याग्रहात् सामन्यतो दृष्टत्वात् तथा कल्पने कालांतरभाविफलजनकाशुविनाशित्वावच्छिन्ने तावत्कालपर्य्यन्तस्थायि व्या-

पारकत्वस्यानुभवे दृष्टत्वात्परमापूर्वस्यापि वाच्यत्वं दुर्घटं स्यादिति । अन्यो-
न्याश्रयात् । षण्णां षट्पुरुषक्रियमाणानां यौगपद्यसम्भवादयोग्यता धीर्न सम्भ-
वतीति तदुत्तरं चैककर्तृकत्वेऽवगते प्रथमावगतस्वर्गसाधनत्व निर्वाहकतया
कलिकापूर्वाणि कल्प्यंत इति । तत्तु चिंत्यं । प्रथमं तेषामेककर्तृकत्वस्य भिन्न
कालीनत्वस्य च पाणिपिहितत्वा भावादिति । नवीनास्तु । काम्यविधिना का-
र्यत्वेन परमापूर्वबुद्धे आग्नेयादीनां कार्यत्वेनोपलक्षितं प्रतिहेतुता बुध्यते । का-
र्यस्याव्यवहितोत्तरक्षणेऽपि संभवान्न कालांतरभावित्वप्रतिसंधानं तच्च । स्वर्ग-
स्य च देहांतरोपभोग्यत्वप्रतिसंधानात् न यागे साक्षात्तज्जनकत्वबोधसंभवः ।
एवमाग्नेयादि न साक्षात्परमापूर्वं जनकमिति बाधग्रहेऽपि साक्षात्कर्मजन-
कमिति ग्रहे बाधकाभावस्य समानप्रकारक बाधबुद्धेरेव प्रतिबंधकत्वात् तत-
स्य कार्यांतरजनकत्वबाध प्रतिसंधाने परमापूर्वरूप कार्यजनकत्वमेव ग्राह्यं ।
तच्च सर्वोदीच्यतया कालांतरीणत्वेन साक्षात्तज्जनकत्वासंभवात्परंपरयैव ज-
नकत्वमिति कलिकापूर्वाणि कल्प्यंत इत्याहुः । अत्र च दर्शत्रिकेनाकलिकापू-
र्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते । एवं पौर्णमासत्रिकेनाप्रत्येक क-
लिकापूर्वत्रिक सहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते । दर्शत्वेन पौर्णमासत्वेन च
हेतुता लाघवात् निरपेक्षसाधनत्वस्य च तृतीयार्थत्वात्ताभ्यां च समुदायापू-
र्वाभ्यां फलशिरस्का पूर्वं स्वर्गजनकं जन्यते इति । न वापूर्वो वादः । तत्र के-
चिदाहुः । प्रथम चितयांतर्गतस्य चरमप्रधानस्य साक्षादेवसमुदायापूर्वजनकत्व
संभवं तज्जन्य कलिकापूर्वे मानाभावः । एवंच कलिकापूर्वद्विक सहितेन द-
र्शत्रिकेना । एवं कलिकापूर्व द्विकसहकृतेन पौर्णमासत्रिकेनासमुदाया पूर्वं
जन्यते ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वं जन्यते इति सप्तापूर्वी
वाद एवेति । अन्येतु । पंचजन्यापूर्व सहकृतश्चरमः साक्षादेव परमःपूर्वं ज-
नयतु किं तज्जन्यापूर्वस्वीकारेण । तेन पंचापूर्व सहकारेण स्वाव्यवहितोत्तर-
क्षण एव परमापूर्वजनन संभवात् । यदिच षड्पूर्वी स्वीकारस्तदा तेषामेव
साक्षात्स्वर्गजनकत्व संभवात्कथं परमापूर्वसिद्धिः । ननु षण्णां प्रत्येकमहेतुतया
मिलितानां हेतुत्वं मेलनंच पंचानामिव षष्ठस्यापि व्यापारद्वारैव । अन्यथा
केषांचिद्व्यापारतः कस्यचित्साक्षादिति नानाविधतया मेलनस्य प्रयोजकत्वे
गौरवादननुगमाच्च । एवं फलस्योत्कटरागगोचरतया फलबोधकपद समभि-

व्याहृत प्रधानविधेरेव प्रथमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य चाशुविनाशितया परमापूर्वजनकत्वे स्थिते पश्चादुत्पत्तिवाक्यानां प्रवृत्तिरिति नवैः षड्पूर्वैः प्रथमकृप्तं कविध परमापूर्वस्यान्यथासिद्धिरुपजीव्य विरोधादिति चेन्न । कृप्तप्रत्येकधर्मावच्छिन्नकारणताकानां समाजाधीना कार्योत्पत्तिः तत्र च साक्षात्मेलनासंभवे व्यापारकल्पनमित्येकविधमेलनस्याकिंचित्करत्वात् नहि यागस्य व्यापारद्वारा मेलनमिति तज्जन्यापूर्वस्यापि व्यापारद्वारा मेलनं कश्चिदभ्युपैतीति । तन्न । दक्षिणादानस्योत्तरांगतया परमप्रधानस्य साक्षात्परमापूर्वजनकत्वासंभवात् एवं षड्पूर्वीस्वीकारेऽपि परमापूर्वमावश्यकं दक्षिणाचोत्तरागं साक्षादेवपरमापूर्वहेतुः । ननु तज्जन्यमप्यंगापूर्वं कल्प्यंते इति न तच द्वारापेक्षा । षडपूर्वीद्वारा सांगप्रधानषट्केन परमापूर्वं जन्यते । दक्षिणाया अङ्गतया स्वर्गाजनिकायाः षडपूर्वीजन्यं परमापूर्वं प्रत्येवजनकत्वादित्यास्तां विस्तरः । ननु दुरितापूर्वं कल्प्यं ननु वाच्यमिति तेषां सिद्धांतः । तथाच यथा यो ब्राह्मणायावगोरपितं शतेन पातयेदितिविधिना ब्राह्मणवधोद्यमस्य यातनारूपनरकविशेष हेतुत्वबोधानंतरं दुरितापूर्वं कल्प्यते तथा काम्यस्थलेपि स्यादिति चेन्न । हेतुहेतुमतोर्लिङित्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रं बुध्यते नतु कारणत्वं किन्तु एतद्विधेर्निवर्त्तकत्वानुपपत्याऽवगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते तच्च दुरितापूर्वं विनानुपपन्नमिति तत् कल्पनमिह च कार्यत्वमक्तो लिङ्कार्यतामाह । कार्यत्वं विनेष्टसाधनत्वग्रहं दुर्ग्रहं साधनत्वं चान्यथासिद्धिपञ्चकराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वरूपं कार्यसहभूतत्वघटितं कार्यं सहभूतत्वं च क्षणिकस्य व्यापारघटितमिति काम्यस्थलेऽपूर्ववाच्यता नतु प्रकृत इति । केचित्तु । हेतुहेतुमतोर्लिङ्त्यनुशासनबलात्पौर्वापर्यमात्रमुदासीनसाधारणं बुद्ध्यते नत्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वं ततश्च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिबलात्कारणत्वावगम इति न दुरितापूर्वस्य वाच्यता । अथवा । यद्योगप्राथम्याभ्यां नियतपौर्वापर्यबोधानंतरं विधेर्निवृत्तिपरत्वग्रहेनावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते तेन चावगोरणाभावविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधः । तदन्यथानुपपत्या चावगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते । नह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विनावगोरणाभावविषयकंकार्यसंभवतीति दुरितापूर्वं कल्प्यत इति प्राहुः । ननु स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्कार्यं प्रक्रियामादेयाशुविनाशितया तच्चेष्टसाधनत्वज्ञानासंभवात् । स्वर्गका-

चत्वऽपूर्व्वमात्मन्वती एवञ्च काम्ये त्, यथान्ति लिङ्नित्ये निषेधे-
चापि विधेऽपूर्व्वमाह लोकेच पचेदित्यादौ अपूर्व्व तात्पर्य्याभ-

---

मनियोज्यकत्वान्वययोग्यमपूर्वमेव स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमि-त्यन्वयबोधे विषय इति पर्यवसितं। आस्तां तावदेवं काम्यस्थले। यत्र तु न फलं तत्र नित्यादि विधिस्थले संध्योपासनरूपक्रियायाः विषयतयान्वयाभा-वेऽपि अभेदेनैव कार्येऽन्वयसम्भवात् संध्योपासनीयं कार्यमित्यन्वयबोधे क्रि-याया एव कार्यायाः प्रतीत्यानापूर्वविषयत्वमिति। कथं वैदिकविधौ सर्वत्रा-पूर्वबोध इत्यत आह। एवंचेति। अपूर्वबोधस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः। काम्ये स्व-र्गकामोयजेतेत्यादौ। नित्ये। अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ। निषेधे। न कलंजं भक्षयेदित्यादौ। अपूर्वमाहेति। लोकपचेदित्यादावनन्यलभ्यस्य शब्दा-र्थतया कार्यत्व एव शक्तिः। काम्यस्थले तु कामिकार्यत्वस्य विनिष्टसाधनत्वग्र-हत्वे तुमशक्यतया क्रियाया अस्थिरतया च तत्रेष्टसाधनताग्रामार्थं परंपरा-घटकापूर्वोपस्थितये कार्येलिङः शक्तिः कल्प्यते तच्च कार्यं वस्तुगत्याक्रियाति-रिक्तमेव वैदिकविधिजन्यबोधविषय इति नित्यनिषेधविधिस्थलेऽपि क्रिया-तिरिक्तकार्यमेव बोधविषय इत्यपूर्वविषयक एव सर्वत्रवैदिकस्थले बोध इत्य-र्थः। इदं तु चिंत्यं। निषेधस्थले कलंजभक्षणाभावोयं कार्यमित्यनुभवे कलं-जभक्षणाभावस्य प्रागभावरूपस्य वस्तुगत्या क्रियातिरिक्तस्याभेदेन कार्येऽन्वय-सम्भवान्नापूर्वलाभः योगक्षेमसाधारणस्य कार्यत्वस्य प्रागभावेऽपि सम्भवादि-ति। ननु सामान्यतः लिङ्त्वावच्छेदेन कार्यशक्तेः पचेतेत्यादावपि कार्यबो-धःस्यादत आह। लोके चेति। अपूर्वे तात्पर्यासम्भवात् क्रियातिरिक्त कार्यबो-धासम्भवेन क्रियायां कार्यत्वबोधाय तत्र लक्षणेत्यर्थः। अनन्य लभ्यस्यैव शब्दा-र्थत्वान्न तत्र कार्यत्वेऽपि शक्तिरिति भावः। [ननु लाघवाल्लोकेकार्य्यत्वे शक्ति-र्वेदेतु कार्य्ये लक्षणेत्येवकिन्नस्यात् नचापूर्व्वानुपस्थित्यातत्र शक्यसम्बन्धरूप-लक्षणाग्रहासम्भवान्न लक्षणेति वाच्यम् कार्य्यत्वरूपशक्यसम्बन्धस्य सामान्यतः कार्य्येऽवगतेरिति मैवम् लाक्षणिकपदस्याननुभावकतया लिङः कार्य्ये लक्षणा-स्वीकारेऽपूर्व्वाननुभवापत्तेः नच गङ्गायांघोष इत्यत्रेव यजादियदार्थबोधा-स्तु इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वात्पदानामिति वाच्यम्। वस्तुगत्येतरान्विते

मात्मकार्यत्वे लक्षणेत्याहुः। अत्रोच्यते कार्य्यत्वे एव विषे-

यस्यार्थस्तदनुभावकत्वं पदेनान्वितरांशस्याप्यन्यलभ्यत्वात् गङ्गायांघोष इत्यत्रापीतरान्वितो यो घोषस्तदनुभावकत्वं घोषपदस्य नतु तीरस्यापि शाब्दबोधविषयत्वं तीरस्य तु संस्कारादेवोपस्थितस्य तटस्थतया भानं शक्या-द्यशक्योपस्थितिर्न्न घणेति मतेन गङ्गापदेन पूरस्मरणं पूरेणच स्वसम्बन्धितीर-मुपस्थाप्यते तथाचासत्त: पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपतयाऽनासन्नत्वेन तीर-शाब्दबोधासम्भवात् तत्राप्यनुपस्थितेनान्वितेनाभिधानानभ्युपगमात् अपूर्वस्य तु पूर्व्वमप्रतीततया न संस्कारबलाज्ज्ञानसम्भव: नन्वर्थाध्याहारवादिनस्तस्य मते पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्न्नासत्ति: एवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ बोधकत्वमिति नियमात् तीराधिकरणको घोषइति बोधानुपपत्तिरिति तीरस्यापीतरपदादेव शाब्दबोधविषयत्वमुपेयमिति यज्यादिपदादेवकार्य्यत्व सामान्यरूपेणोपस्थितापूर्व्वलाभाद्बोधसम्भव इतिचेत् तथापि लक्षणायां लक्ष-णीयविशेषणकस्वार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्व नियमात्स्वर्गकामकार्य्यविष यो याग इत्येवानुभवो यजि पदेन जननीय: नचैष आकाङ्क्षितस्तस्यकार्य्यांशे कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वेऽपि स्वर्गकामबोधकीयागविषयकंकार्य्यमिति कार्य्यमु-ख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेनाकाङ्क्षितत्वात् आहार्य्यत्वस्य तत्त-द्व्यक्तित्वरूपतया तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदे कूटरूपस्यानाहा-र्य्यत्वस्य निवेशे कार्य्यविशेषणक भेदानामनिवेशेच लाघवमभावेन मुख्यविशे-ष्यताया निवेशस्य तत्र सङ्गतत्वात् स्वर्गकामकार्य्यमित्येवज्ञानन्तु यजिपदेन जनयितुमशक्यं यागाविशेषित कार्य्यमात्रे स्वर्गकामान्वयासम्भवात् परन्तु यागविषयककार्य्यविशेषविषयकं तथाच यागविशेषितकार्य्यबोधार्थं लिङश्श-क्तिरिति। अथवा लौकिकलिङ:क्रियाकार्य्यत्वे शक्ति: वेदेतु स्वर्गकामान्वया-नुपपत्त्या क्रियातिरिक्त कार्य्ये शक्ति: एवं चशक्ततावच्छेदकैक्याभावेन नाना-र्थ न्याय इति दिक्। प्राभाकरमतं दूषयति। अत्रोच्यत इति कार्य्यत्व एव कृ-तिसाध्यत्व एव लाघवादिति कार्य्यत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे कार्य्यत्वांशे शक्तेरा-वश्यकत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव शक्तिरित्यर्थ:। नन्वपूर्व्वे शक्ति-विरहेऽपूर्व्वानुपस्थिताविष्टसाधनत्वाप्रतीत्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबो-

शक्तिलाघवात् ननु कार्य्यत्वविशिष्टे नच यागे स्वर्गकाम-
कार्य्यत्वान्वयासम्भवो बाधकाभावात् नच योग्यताज्ञानवि-
रहो बाधकः नह्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता सेकान्वयि-
तोये सत्त्वात् किन्तु प्रकृतसंसर्गवत्त्वं तस्य च संशयसा-
धारणं ज्ञानं हेतुः नच यागे स्वर्गकामकार्य्यत्वस्य सं-
शयो न संभवति येनैवं स्यादित्युक्तं इष्टसाधनत्वं न विध्यर्थं
यागे तस्यच लिङापि प्रत्याय्यितुमशक्यत्वादिति तदपि न

धासम्भव इत्याशङ्कते नचेति समाधत्ते बाधकाभावादितिनचेति अन्वयप्रयो-
जकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहो बाधक इत्यर्थः अपूर्व्वानुपस्थित्या स्वर्गका-
मिकार्य्यत्वान्वयप्रयोजकरूपस्येष्टसाधनत्वस्याज्ञानान्नतदन्वयबोधसम्भव इति
भावः। सेकेति। सेकान्वयप्रयोजकस्य द्रवद्रव्यत्वस्य करकादावपि सत्त्वे न करका-
भिप्रायप्रयुक्तं पयसासिञ्चतीति वाक्यमपि योग्यं स्यादिति भावः। किन्त्विति। प्र-
कृतसंसर्गवत्त्वं योग्यतेत्यनुषङ्गः ननु पयसासिञ्चतीत्यादौ संसर्गस्य वाक्यार्थरूप-
तया तदज्ञानासम्भवाद्योग्यताज्ञानविरहात्कथं शाब्दबोध इत्यत आह। तस्य चे-
ति। प्रकृतसंसर्गवत्त्वस्य चेत्यर्थः। संशयेति। संशयनिश्चयसाधारणं योग्यताज्ञानं
शाब्दबोधे हेतुरित्यर्थः। येनेति। संशयासम्भवेन। एवं स्यादिति। अपूर्व्वे शक्ति-
स्यादित्यर्थः लाघवात्कार्य्यत्वे शक्तिं व्यवस्थाप्येष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारे पूर्व्व-
मुक्तं बाधकं निरस्यति यच्चेति तस्येष्टसाधनत्वस्य बाधकाभावात्। लिङा
यागे इष्टसाधनताबोधने बाधकाभावादित्यर्थः। उक्तमिति। आशुविनाशिन-
स्साक्षात्साधनतायाः परम्पराघटकापूर्व्वानुपस्थित्या परम्परासाधनत्वस्यापि
यथासम्भवरूपबाधकमुक्तमित्यर्थः समाधत्ते। साधनतेति। साधनतात्वेन
रूपेण साधनताबोधः सच साक्षात्साधनत्वासम्भवात्परम्परासाधनताविषयक
एवेति भावः इदञ्च साधनतात्वं साक्षात्परम्परासाधारणमेकमित्यभिप्रायेण।
यथेति। रूपवांश्च इत्यत्र रूपत्वेनैव रूपेण नीलादिविषयकोबोध इति भावः।
यथेति। एकविशेषबाधे। एकविशेषबाधस्थले सच्छिद्रघटस्य जलाहरणेऽन्वय-
बाधे छिद्रेतरत्वे नघटस्य शाब्दबोधः छिद्रेतरेण घटेन जलमाहरेत्याकारकः
अत इति एकविशेषबाधे [illegible] विशेषप्रकारकत्वनियत-

बाधकाभावादुक्तं बाधकमिति चेन्न साक्षात्परंपरात्वसदृस्य साधनतासामान्यस्य लिङाबोधनाद्यथारूपवांश्चैव इत्यत्र नीलत्वादीन् व्युदस्य रूपसामान्यज्ञानं अथैकविशेषबाधे शाब्दसामान्यज्ञानं तद्विशेषप्रकारकतानियतं यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रबोधे च्छिद्रेतरत्वेन घटज्ञानमतोऽत्र साक्षात्त्वबाधे परंपरात्व प्रकारकं ज्ञानं कार्य्यम् तच्च न सम्भवति द्वारानुपस्थितेरिति चेन्न घटेन जलमाहरेत्यत्र हि योग्यतया वस्तुगो यच्छिद्रेतरस्तदन्वय नतु तदितरत्वेन तदुपस्थापकाभावात् नच लक्षणया तदुपस्थितिर्भानाभावात् आस्तां वाचापि साक्षादन्यसाधनत्व प्रकारेणैवान्वयः किंतच्छिन्नम् । अथ योग्यताज्ञानविरहोबाधकः तथाहि आशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्य्यन्तस्थायि व्यापारजनकत्वमन्वय प्रयोजकम् नचेह तथाज्ञानं सम्भवतीति चेन्न अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्त्वविरहात् नन्वेवं कथमपूर्व लाभ इतिचेत् आशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वस्य तत्कालस्थायिव्यापारकत्वव्याप्तेः तदुक्तमाचार्य्यैः । चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयंविना । सम्भोगोनिर्विशेषाणां

त्वादित्यर्थः । अत्र स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र साक्षाद्बाधे साक्षात्साधनताबाधे परंपरात्वप्रकारकं परम्परासाधनतात्वप्रकारकंज्ञानं कार्य्यंलिङाजननीयम् । तच्च परम्परात्व प्रकारकंज्ञानञ्च । द्वारेति । परम्परास्वर्गसाधनत्वं हि स्वर्गजनकापूर्वजनकत्वरूपमपूर्वानुपस्थित्या दुर्ग्रहमित्यर्थः । वस्तुतः । वस्तुगत्या । तदन्वयः जलाहरणे तदन्वयः । तदितरत्वेन छिद्रेतरत्वेन । तदुपस्थापकाभावात् छिद्रेतरत्वोपस्थापकाभावात् । घटपदस्य घटत्वविशिष्ट एव शक्तेरिति भावः । ननु घटपदस्य छिद्रेतरत्वविशिष्टे लक्षणेत्यत आह । नचेति । तदुपस्थितिः

छिद्रेतरत्वोपस्थितिः क्रमेणेति। वस्तुगत्या छिद्रेतरघटत्वावच्छेदेनोपस्थितेः इति भावः। किमिति। साक्षात्त्वबोधे साक्षात्त्वसाधनत्वरूपेणाबोधेऽपि परम्परासाधनतात्वेन रूपेणाबोधादपूर्वं वाच्यतेति भावः बाधकः साक्षादन्य साधनतात्वेनापि रूपेण परम्परासाधनताबोधे बाधकः तथाज्ञानं फलपर्यन्त स्थायिव्यापारजनकत्वे न ज्ञानं सम्भवतीति व्यापारानुपस्थितेरिति भावः। मन्वेवमिति। एवं अपूर्वशक्तिविरहे। तत्कालेति। तत्कालस्थायी फलपर्यन्तस्थायी भावरूपो व्यापारस्तत्कत्वशास्त्रे रित्यर्थः यागध्वंसस्य व्यापारत्वं निराश्रया भावेति तदुक्तमिति। चिरध्वस्तं कर्म अतिशयं विना व्यापारं विना फलाय कालान्तर भाविफलाय न अलं न समर्थम् यथाऽनुभवेन स्मृतौ जननीयायां संस्कारो व्यापार इति ननु तथाप्यपूर्वे मानाभावः यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवात् व्यापारस्व भावव्यापारत्वघटितत्वेऽप्रयोजकत्वेन व्यापारमात्र सिद्धेरिति नच स्वर्ग धारायाः आपत्तिः मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वं नोपगमेन व्यापाराभावादेव तदनुदयादितिवाच्यम्। उपान्त्यफलध्वंसस्य फलप्रतिबन्धकत्वोपगमाच्चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वकल्पनापेक्षया अस्य लघुत्वात्। एवं फलजनकतदितरकारणस्य तत्तच्चन्दनसंयोगस्य तत्तच्छरीरादेश्चासत्त्वादेव न धारायाः आपत्तिः नच सामग्री सम्पादकस्यादृष्टस्य सत्त्वात्तस्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् तत्तदृष्टकारणम्प्रति तत्तदृष्टकारणान्तराभाव तदृष्टकारणसम्पत्तेरभावादिति नच कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् अभावत्वेन कारणत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वशरीरनिविष्टत्वात् अतध्वंसत्वेन कारणतयाऽतथात्वात् नच कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरतिकीर्त्तनादिति श्रुतेः कृते यागादौ तत्कीर्त्तनेच सति स्वर्गादि फलाभावस्सर्वसिद्धस्सचभवन्मतेऽनुपपन्नः कीर्त्तनेन यागस्य नष्टत्वादेवानाशात् ध्वंसस्यात्र ध्वंसासम्भवात् अपूर्वस्वीकारेच कीर्त्तनेनापूर्वनाशादुपपद्यत एवेति वाच्यम्। तत्र कीर्त्तनादीनां फलप्रतिबन्धकत्वोपगमात् धर्मो यागादिः कीर्त्तनात् क्षरतिफलभाङ् न भवतीत्यर्थं करणादिति मन्वाङ्; कीर्त्तनादीनामाशुविनाशितया फलप्रतिबन्धकत्वासम्भवादपूर्वस्वीकार आवश्यक एव नच कीर्त्तनं तत्प्रतिबन्धकं किन्तु कीर्त्तन प्रागभावविशिष्टो याग स्वर्ग हेतुरिति वाच्यम्। कीर्त्तनसत्त्वेऽपि यागान्तरीय कीर्त्तनप्रागभावविशिष्टयागात् फलापत्तेः तत्क्रियोद्देश्यककीर्त्तनप्रागभावविशिष्ट तत्क्रियात्वेन हेतुत्वे य-

त्क्रियायां कीर्त्तनमप्रसिद्धं तत्र फलाभावप्रसङ्गस्तस्याः कारणताक्च्छेदका-नाक्रान्तत्वात् अथ कीर्त्तनध्वंससम्बन्धेन प्रतिबन्धकमिति चेन्न अश्वमेधजन्य स्वर्गम्प्रति अश्वमेधःकृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं अश्वमेधः कृत इति कीर्त्तनानन्तरं पुनरश्वमेधेकृते स्वर्गानुदयप्रसङ्गात् तदश्वमेधजन्यस्वर्गं प्रति तदश्वमेधःकृत इति कीर्त्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं चासम्भावितदश्वमेधजन्यस्वर्गा-स्यैवाप्रसिद्धेः नच यदश्वमेधमुद्दिश्य कीर्त्तनंकृतं तदश्वमेधव्यक्ति जनितफल-काश्वमेधव्यक्ति एतदन्यतरजन्यस्वर्गं प्रति तदश्वमेधोद्देश्यककीर्त्तनत्वेन प्रति-बन्धकत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । जनितफलकव्यक्तेर्विशेषे प्रत्येकं सर्व्वासामपि निवेशमादाय विनिगमनाविरहापत्तेः न रूपधायकतासम्बन्धे-न स्वर्गम्प्रति उद्देश्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककीर्त्तनाभाववत्कर्मत्वे न कारणत्वं मतु कीर्त्तनादीनां प्रतिबन्धकत्वमिति चेन्न कीर्त्तनादेश्शब्दरूप तयाऽऽशुविनाशित्वेन कृतेऽपिकीर्त्तने फलापत्तेः नचोद्देश्यतासम्बन्धेन की-र्त्तनवद्भिन्नकर्मत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । तथा सतिफलोत्पत्त्यनन्तरं यत्र कीर्त्तनमाचरितं तत्र पूर्व्वफलानुदयप्रसङ्गात् तस्मात्कीर्त्तनादिनाश्य तयाऽपूर्व्वं स्वीकारआवश्यकः एवं प्रायश्चित्तस्य दुःखसाधनदुरितध्वंसफलके नापि तत् स्वीकारआवश्यकः ननु दुःखप्रागभावपरिपालनमेव तत्फलं योगक्षेमसाधारणजन्यत्वस्य प्रागभवेऽपि सत्त्वात् सुखदुःखाभावान्यतरस्यैवपुरु-षार्थत्वेन दुःखप्रागभावस्यैव फलत्वौचित्यादितिनापूर्व्वसिद्धिरिति चेन्न त-त्राग्रे दुःखानुत्पत्त्या तत्प्रागभावेऽपि मानाभावात् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन दुःखाभावइव दुःखजनकदुरितध्वंसेऽपि पुरुषार्थतायास्सम्भवात् दुरितध्वंस-स्यैवतत्फलत्वमिति यत्तु परमापूर्व्वास्वीकारेऽङ्गानामपि स्वर्गादिजनकत्व मेवोपेयमिति प्रधानाङ्गभावानुपपत्तेरपूर्व्वस्वीकार इति यागेरागादङ्गे वे-धीति तदुपपत्तेः रागः फलेच्छाविधिरपूर्व्व इति तत्तुच्छम् प्रधान कथंताप्र-सक्तविधिविधेयत्वेनाङ्गपरिभाषोपपत्तेः केचित्तु सत्कर्मदानादपि फलंश्रूयते तच्चासत्कर्मणो न दानं तस्य नष्टत्वादकर्मिकायाश्च दानक्रियायाश्चभावाददृष्ट-दानमेवतत्पर्य्यवस्यति तेनादृष्टदानेनादृष्टान्तरं फलसमानाधिकरणं जन्यत इति सत्कर्मदानान्यथानुपपत्त्याऽदृष्टसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम् यागादिकं स्वफलं माजनयत किन्त्वस्येतीच्छाविशेषस्य फलजनकत्वोपगमात् दानपदस्य भाक्त-त्वोपगमस्य च तत्राप्यवश्यत्वादिति दिक् तच्चादृष्टं कर्त्तरिस्वीक्रियते पुरुषकृत-

गयाश्राद्धादिस्थलेतु भोक्तरिपितर्य्येव अत एव शास्त्रदेशितफलमनुष्ठातरीत्यु-त्सर्ग इति गीयते अथ दृष्टत्वावच्छिन्नम्प्रति विहितक्रियात्वेन हेतुतया या-गस्थलइव तत्रापि कर्तर्य्येवादृष्टमुचितम् नच गयाश्राद्धं कृत्वा यत्रमुक्तः पुत्र-स्तत्राशेषविशेषगुणोच्छित्तेरेवमुक्तितया तददृष्टनाशात्पितुस्स्वर्गाभावप्रसङ्ग इ-ति वाच्यम् स्ववृत्तिफलजनकादृष्टस्यैवमुक्तिविरोधितया तददृष्टसत्वेऽप्यक्षतेः नच यत्रैकं पितरमुद्दिश्य नानापुत्रैर्गयाश्राद्धं कृतं तत्र नानादृष्टस्वीकारापे-क्षया एकस्मिन् पितर्य्येव तदुचितमिति वाच्यम् यत्र त्रिकोटिकुलोद्धरणेच्छ-या गङ्गास्नानादिकृतं तत्र नाना दृष्टस्वीकारेण तुल्यत्वादिति मैवम् अस्थिर-स्य कालान्तरभाविस्वर्गोपपादनायादृष्टस्वीकार इति स्वर्गसमानाधिकरण-मेव तत्कल्पतं स्वर्गम्प्रति समवायसम्बन्धेनादृष्टस्य हेतुत्वे लाघवात् तवतु पितृस्वर्गम्प्रतिपुत्रनिष्ठादृष्टस्य व्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धेनैवकारणतया गौरवात् नचादृष्टम्प्रतिगयाश्राद्धस्य परंपरयैवत्वया हेतुत्वस्य वाच्यतया तुल्यते-ति वाच्यम् पितरमुद्दिश्य श्राद्धकरणादुद्देश्यतासम्बन्धेनैव श्राद्धस्यकारणत्वात् फलइव पितर्य्यप्युद्देश्यतायास्स्वीकरणात् ततः पितरमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो धनं-ददाविति रामायणस्मृतेरिति । ननु यत्र पुत्रेण गयाश्राद्धं कृत्वा संकीर्त्तनं कृतं कर्म्मनाशाजलस्पर्शो वा कृतस्तत्रपितुस्स्वर्गापत्तिरिति कीर्त्तनस्य कर्म्मनाशा जलस्पर्शे च परम्परासम्बन्धेन नाशकत्वं कल्प्यम् मन्मतेतु प्रतियोगिता सम्ब-न्धेनादृष्टनाशम्प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनकीर्त्तनस्य शब्दरूपस्य जल-संयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कारणत्वम् । सामानाधिकरण्यञ्चैकत्रावच्छेदक-तया स्वाधिकरणशरीरेऽवच्छेदकता अपूर्व्वस्य वृत्तित्वरूपं द्वितीये च सम-वायेन स्वाधिकरणे शरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनापूर्व्वस्य वृत्तित्वरूपमिति वि-त्तन्ध्यत एव फलम् त्वन्मतेऽपि पुत्रस्य बलपुष्ट्यादिकामनया यत्र पित्रा क-र्मकृतं पुत्रेण च कर्म्मनाशा जलस्पर्शः कृतस्तत्रफलोत्पत्ताविष्टापत्तेरङ्गी-करणीयत्वादिति दिक् ननु देवताप्रीतिव्यापारोऽस्तु कृतमपूर्व्वस्वीकारेणेति मैवम् प्रीतेस्सुखरूपतया सुखानुभवरूपतया वाऽस्थिरत्वेन कालान्तरभाविस्व-र्गजनकत्वासम्भवात् स्वसमानविषयकफलंप्रत्येवसंस्कारस्य हेतुतया तज्जन्य संस्कारहेतुतायां दुर्व्वचत्वात्तद्देवताप्रीतेर्व्यधिकरणतया स्वर्गं हेतुत्वानुपपत्ते-श्चेति । अत्र केचित् देवताचैतन्यएव मानाभावः इन्द्रस्सहस्राक्ष इत्यादिस्तुत्या-[illegible] प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितमाशिषस्वरूपं [illegible] मुद्दिश्य यागिकानां

तत्रैवदेवतापहारस्तु लक्षणयाप्युपपद्यत इत्याहु: तन्न शिवाय गां दद्यादि-
त्यादौ फलभागित्वेनोद्देश्यत्वरूपसम्प्रदानत्वं शिवस्य श्रूयते इति चेतनैव देव-
ता यदिच वृक्षस्यापोदकमासिंचतीत्यत्रे व वास्तवसम्प्रदानत्वाभावेऽपि वैवक्षि-
कसम्प्रदानत्व मादायाचापि गति: देवताया: स्वीकारविरहेण तत्रापि मुख्य
सम्प्रदानत्वविरहादिति विभाव्यते तथापि शिवादि सर्व नाम्नां पर्य्यायत्वश्रवणा-
दर्थैक्य एव च पर्य्यायत्वेन तदनुपपत्ति: शब्दस्यैव देवतात्वेऽनैकदेवताकल्पनाप-
त्तिश्च आराधितदेवतानां वरदातृत्व श्रुतेश्च ग्रावाण: प्लवन्तीतिवन्नाच लक्षणयो-
पपत्ति: वाधकाभावादिति देवताचैतन्यसिद्धि: ननु नाना यागे ष्वेकदाह्वाने
एकदासन्निधानंकथमुपपद्यते इन्द्रादेरेकत्वादिति चेन्न तत्तद्बुद्धिविशेषएव हि
सन्निधानं प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कार वत्। नचेन्द्रादेस्सार्व ज्ञाभावा-
त्सङ्ग्रामादिव्यासङ्गदशायां नानाराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथंज्ञानमिति
वाच्यम् । अदृष्टविशेषस्यारिभल्लिङ्गादि प्रतिसन्धानात्तत्तद्विषयज्ञानमदृष्टविशे-
षसहकृतमनसा वा तथाज्ञानमिति अथास्तां राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रा-
दिश्चेतनएव देवतात्वे तु तस्य मानाभावात्। किन्त्विन्द्रायेति पदमेव देवता-
देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यकत्वमेवहि देवतात्वानिर्द्दिश्येति भावप्रधा-
नो निर्द्देश: तथाच देशनयातद्धितादि रूपया देशितंबोधितं चतुर्थ्यन्तपदनि-
र्द्देश्यत्वे तच्छब्दोच्चारणं यत्र तत्तथा इन्द्रायेत्युच्चार्य्य दद्यादिति वेदेन बोध-
नात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र तद्धितेन चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं बोध्यते दे-
शनादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तत्वंभवतीति नच भूस्स्वाहा धृतिस्स्वाहे-
त्यत्रतु चतुर्थ्यन्तस्याभाव: तत्र चतुर्थ्यन्तस्य ऊहनात् नच तद्धितस्य देवतात्व-
मप्यर्थ: साऽस्यदेवतेति देवताधिकारीयत्वात् तथाचोक्तम् तद्धितेन चतुर्थ्या वा
मन्त्रलिङ्गेन वा पुन: देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्व्वलन्तु परंपरमिति तथाच देवता-
त्व ज्ञाने तद्धितात्मकदेशनया बोधनं देशनयाबोधनेच सतिदेशनादेशित च-
तुर्थ्यन्त पदनिर्द्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यम् देवता-
त्वैकदेशस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वरूपस्य तद्धितार्थत्वात् तथाच चतुर्थ्यन्तप-
दनिर्द्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञानेसति तद्धितप्रवृत्तौ देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनि-
र्द्देश्यत्वरूपं देवतात्वं गृह्यत इति ननु आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्निर्द्देवताऽ-
स्येति तद्धितेनाऽन्यादे: प्रकृत्यर्थस्यदेवतात्वं बोध्यते तत्वानन्य इति पदस्येति

कथं तस्य देवतात्वमिति चेन्न । तत्र शब्दात्मकस्यैवप्रक्षत्यर्थत्वोपगमात् अथ तथापीन्द्रायेति चतुर्थ्यन्तपदं न चतुर्थ्यन्तपदेन निर्द्दिश्यते येन चतुर्थ्यन्तपदमेवदेवता भवेदितिचेन्न अर्थोपहितशब्द एव देवतेतिमते देशनयादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं यस्य तद्रूपार्थोपहितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं देवतेत्यर्थः नचार्थस्यापिदेवतात्वं सिद्धमिति कथं देवताया अचैतन्यमिति वाच्यम् । तत्रापि विशिष्टस्याचेतनत्वात् नचेत्थमिन्द्रायेत्यादिपदमेवदेवतेत्ययुक्तमिति वाच्यम् । तथापि चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्यात् अर्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण वा तयोक्तेरिति अग्नये इति पदेनोक्तावेव फलभागित्वं नतु वह्नये इति तस्मात्शब्दसपी देवतेति नचेन्द्रायस्वाहेति तादर्थ्यचतुर्थ्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वाहादियोगे उपपदविभक्तिरित्युपगमात् उपपदं समीपवर्त्तिपदं तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थात् मैवम् अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वे विशेषणीभूतार्थस्यैव देवतात्वमुचितम् । एवमग्नयेहव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गात् इन्द्रस्य इत्याच इत्यपि वादस्येन्द्रमुपासीतेति विधिसमभिव्याहारेणैकवाक्यतया तस्यैवोपास्यत्वात् शिव स्वं नाददतेत्यादौ महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते शिवस्वत्वेन शिष्टानां व्यवहाराच्च अग्नयेइत्येवत्यागो नतुवह्नये इतियत् तच्छ्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् व्रीहीनवहन्तीत्यत्र नखविदलनेन तुषोद्वायमभवे प्यवघात नियमवत् मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमपि चेतनदेवाताया एव स्वाहादियोगे चतुर्थ्यनुशासनञ्च प्रपञ्चार्थम् नच वीजाक्षराणां देवतात्वाङ्गीकारस्तदनुपपत्तिस्तवमतेऽपि वीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वानियमेन देशनादेशित चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्व रूपदेवता स्वस्यानुपपादनात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखरत्वाद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागभागित्वेन याजकानां तत्रैव देवतात्वव्यवहाराच्च शिवस्य मन्त्रभेदेन वीजाक्षराणां नानात्वेनाननुगतेषु शिवपदशक्तिग्रहे गौरवाच्च तस्मान्मन्त्रकरणक हविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति सणिकृतः मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तद्भागित्वेनोद्देश्यत्वं मन्त्रप्रयोज्यहविस्सम्बन्धवत्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् हविर्निष्टत्यागजन्यफलस्वत्वं तदाश्रयतयोद्देश्यत्वमिति वक्तुलार्थः स्वर्गसम्बन्धितयोद्देश्यत्वस्य यागकर्त्तरिसत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति हविष्पित्यागकर्म्मत्वं कोऽदात्कस्माअदादिति मन्त्रकरणकघृतादि रूपहविस्त्य-

निश्वासैः सस्कृतैरपीति । भट्टास्तु धर्म्मिकल्पनातो धर्म्मकल्पनाया लघुत्वाद्यागादेरेव स्थायित्वं युक्तं नत्वपूर्व्वम् नचैवमिदानीं यागप्रत्यक्षतापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्वितीयक्षणे योग्यत्वादित्याहुः तन्न इदानीं न यजेयमिति प्रत्यक्ष विरोधात् विधिभिन्नोऽर्थवादः सच त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् विरोधे गुणवादस्यादनुवा-

---

त्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रहीतृसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मन्त्रपरंत्यागकर्तृ मन्त्रपरम् न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादित्यादिना पार्व्वणादौ पत्न्या अपि स्वत्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वमिति नच शूद्रपितुर्मन्त्रकरणकहविस्सम्बन्धाभावान्नदेवतात्वं स्यादिति वाच्यम् तस्यदेवतात्वानभ्युपगमात्तज्जातीयस्य हविस्सम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्वा प्रेतस्यापि देवतासिध्यत एव मन्त्रपदस्वाहास्वधास्वाहान्यतरपरमिति केचित् तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यपरे उद्देश्यत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मवत्वरूपंवोध्यम् तेन नशरीरानवच्छिन्नतादशायामात्मन्यतिव्याप्तिः शरीरावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वादेवतात्वाच्चेति निगर्व्वः। धर्म्मीति। स्थाय्यपूर्व्व कल्पने स्थायित्वपूर्व्वयोरुभयोः कल्पनाद्वरं याग एव स्थायित्वं धर्म्ममात्रं कल्प्यतामित्यर्थः। नचैकमिति । एवं यागस्य स्थायित्वस्वीकारे इदानीं यागनाशकाले प्रत्यक्षं तेति। प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया तत्सत्वात् मन्मतेच यागस्याशुविनाशित्वाद्विषयाभावान्नतल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः। आत्मेति। प्रथमक्षणेयोग्यत्वाद्द्वितीयक्षणे तत्प्रत्यक्षेऽपि न तृतीयादि क्षणे प्रत्यक्षमित्यर्थः विषयस्य कार्य्यकालवर्त्तितया हेतुत्वेन तृतीयादि क्षणेन ज्ञानादिप्रत्यक्षमित्यभिप्रायेण द्वितीयक्षणेयोग्यत्वाभिधानम् अन्यथातु तृतीयक्षणे योग्यत्वादिति वोध्यम्। इदानीमिति। भवन्मते यागस्यस्थायित्वेन यागस्य चिरातीतदशायां न यजेयमिति न स्यादित्यर्थः। अपूर्व्व स्वीकारेतु तस्यातीन्द्रियतया न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। विधिंनिरूप्यार्थवादं निरूपयति विधिभिन्न इति। विधिभिन्नो वाक्यविशेषोऽर्थवाद इत्यर्थः विशेष इत्युपादानान्नघटमानयेत्यादि वाक्येऽतिव्याप्तिः विधौ तद्वार-

दोऽवधारितो भूतार्थवादस्तद्भूतादपि बाधस्त्रिधामतः कर्म्मणो दाहरणानि आदित्यो यूपः अग्निर्हिमस्य भेषजम् इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् सोऽयं शब्दोऽनित्यः उत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतीतेः अत्र गुरवः नित्यश्शब्दो व्योमैकगुणत्वात्तत्परिमाणवत् नचाप्रयोजकं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्यान्यथानुपपत्तेः नचायं भ्रमः बाधकाभावात् नचोत्पत्त्या-

---

णाय विधिभिन्न इति अर्थवादं विभजते । सत्विति । अर्थवादास्त्वित्यर्थः यथाक्रमं तल्लक्षणान्याह । तदुक्तमिति । विरोधि विशिष्यतावच्छेदक विशेषण शब्दार्थयोर्विरोधो यथा आदित्यो यूपो भवति यजमानः प्रस्तर इत्यादि । अवधारित इति प्रमाणान्तरेणानिश्चितार्थ ज्ञापकशब्दः अनुवादरूप इत्यर्थः यथा मदुक्तेन सम्भिन्नमित्यादि वाक्यं परिणति सुरसमाम्रफलं परिणति विरसं पनसफलमित्यादिरूपं च वाक्यं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणादिना तत्तदर्थनिर्णयादिति बोध्यम् । तद्भावादिति । अर्थभानात् तथाच तत्काले तद्गुणज्ञापकश्शब्दो भूतार्थवाद इत्यर्थः यथा जरायामयं शूरः यथा वाराणस्यां शेऽप्यमात्यैरयं राजेति प्रयुज्यत इति । इयता प्रबन्धेन परिकरस्य शब्दस्य प्रामाण्यं व्यवस्थाप्य शब्दस्य नित्यत्ववादिमतनिरासाय तस्यानित्यत्वं व्यवस्थापयति । सोऽयं शब्द इति । अनित्यः उत्पत्तिमान् ध्वंसप्रतियोगि वा तत्र मानमाह । उत्पन्न इति । गुरवः प्राभाकराः । व्योमेति । व्योममात्र गुणत्वादित्यर्थः मात्रपदेन घटाकाशसंयोगेन व्यभिचारः तत्परिमाणवत् गगनपरिमाणवत् अप्रयोजकत्वं हेतुरस्तु साध्यम्मास्तु इति प्रकृतानुमानेऽनुकूलतर्कविरह इत्यर्थः अन्यथा शब्दनित्यतां विना । अनुपपत्तेरिति । सोऽयं गकार इत्यत्र हि एतत्कालीनगकारे पूर्व्वकालीनगकाराभेदो भासते । सच गकारनाशेन सम्भवति तथाच शब्दो यदि नित्यो न स्यात्तर्हि पूर्व्वकालीनगकाराऽभेदे प्रत्यभिज्ञानविषयो न स्यादित्यनुकूलतर्क इति भावः अयम् सोऽयं गकार इति प्रत्ययो बाधकाभावात् प्रमात्वे बाधकाभावात् बाधकाभावेऽपि च भ्रमत्वे विषयव्यवस्थोक्ता दापत्तेरिति भावः । उत्पत्त्यादीति । उत्पन्नो गकार इत्यादि-

दि प्रतीतिर्व्वाधिकातस्याव्यञ्जक वायूत्पत्यादि विषयत्वा-
दित्याहुः तन्न गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतेः न चासौभ्रा-
न्तिः वाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं वाधकमिति चेत् अनयैव
सावाधिताकिन्न स्यात् नह्यत्र विनिगमकमस्ति नन्वेवं वि-

प्रतीतेरित्यर्थः आदिना विनाशप्रतीतिपरिग्रहः वाधिका नित्यत्ववाधिका-
तस्याउत्पत्त्यादि प्रतीतेरित्यर्थः । व्यञ्जकेति । अस्मन्मते विजातीयवायुः श-
ब्दोत्पादकःएतन्मते व्यञ्जकः तथाचोत्पन्नोगकार इत्यत्र गकारव्यञ्जकवायुरु-
त्पन्न इति वायुनिष्ठत्वेनोत्पत्यादिप्रतीतेर्न्नशब्दनित्यता वाधकत्वमितिभा-
वः । गकार इति । तथाच गकारउत्पन्न इत्यत वायोरभानात गकार नि-
ष्ठोत्पत्तेरेव विषयत्वाच्च न वायुनिष्ठोत्पत्त्यादि विषयकत्वमिति न शब्दनि-
त्यत्वमिति भावः नचासाविति गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादि प्रतीतिः बाधका-
भावात् प्रमात्वे वाधाकाभावात् पत्यभिज्ञानं सोऽयं गकार इत्यभेदावगा-
हिप्रत्यभिज्ञानम् वाधकम् उत्पत्त्यादि प्रत्ययस्य प्रमात्वे बाधकम् अनयैव उ
त्पत्त्यादिमत्वप्रतीत्यैव सोऽयंगकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञावाधिका किं
न स्यादित्यर्थः अत्र उत्पत्त्यादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्व्वाध्य
वाधकभावे विनिगमकमस्तीति येनप्रत्यभिज्ञानस्य वाधकत्वेनोत्पत्त्या-
दि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनाच्छब्दानित्यत्वं नसेत्स्यतीति भावः । नन्वेवमि-
ति । एवमित्यस्य विवरणं विनिगमकाभावे इतिबाध्यवाधकभावे विनिग-
काभाव इत्यर्थः विनाशादीति । एवकारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः कुत इति
येन तद्बलाच्छब्दानित्यत्वं सिद्ध्येदिति भावः उत्पत्तीति । द्वयोर्भ्रमत्वकल्प-
नापेक्षया एकस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याय्यत्वादित्यर्थःउभयस्यापि प्रमात्वे नो-
पपत्तिमाह अन्यं त्वित्यादिना विनिगमकेति बाध्यबाधकभावे विनिगम-
काभावादित्यर्थः : उभयोः उत्पत्त्यादि प्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोः एतद्विरुद्धार्थ-
योरुभयोः प्रमात्वमित्यर्थः अनयोरेकतरंवाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति
भावः प्रत्यभिज्ञानस्य स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वेति इद-
न्त्वावच्छिन्ने गत्वावच्छिन्नाभेदो भासते नतु तत्तद्व्यक्त्यभेद इतिगकारव्यक्ती-
नामुत्पत्त्यादि प्रत्ययबलेन नानात्वेऽपि गत्वेन रूपेणाभेदोऽस्त्येवेतिन का-

निगमकाभावे विनाशादि प्रत्ययस्यैव कुतो बाधितत्वमिति चेन्न उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्बाध्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञानमात्रस्य बाध्यत्वकल्पनायां लाघवात् ॥ अन्ये तु विनिगमकाभावादुभयोरेवप्रमात्वं कथमेतदिति चेत् प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्न भेदाभाव विषयत्वात्तथाच सति गकारोऽयमिति स्यान्नतु सोऽयमितीति चेन्न सोऽयमित्यस्य तद्दृ-

---

स्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति भावः शङ्कते तथा सतीति गत्वावच्छिन्नाभेदाभावविषयकत्वे सतीत्यर्थः । नत्विति । सोऽयमित्यत्र हि इदन्त्वावच्छिन्ने तद्व्यक्त्यभेद एव भासते नतु गत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः । तद्वृत्तीति । सोऽयमित्यत्र तद्व्यक्त्यभेदो न विषयः किन्तु तद्व्यक्तिवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदः सचव्यक्त्योर्भेदेऽपि गत्वस्याभेदात्सम्भवत्येवेति भावः । गकारोऽयमिति । गकारोऽयमित्यत्र स्वरूपतः गत्वावच्छिन्नाभेदो विषयः नतु सोऽयमित्यत्रेवतद्व्यक्तिवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेद इति भावः । तद्वृत्तित्वेति । तद्वृत्ति तद्व्यक्तिवृत्तित्वानवगाहित्वादित्यर्थः तथाच गत्वे तद्व्यक्तिवृत्तित्वं यत्र न भासतेतत्र गकारोऽयमित्याकारः यत्रतु तद्व्यक्तिवृत्तित्वं भासते तत्र सोऽयमितिनमाय मित्यत्र गकारोऽयमिति प्रतीत्यापत्तिरि तिभावः ननु व्यक्तीनां भेदेऽपि जातेरभेदेनैवाभेदावगाहिप्रत्यय इति तवानुमतमेवत्रत्रसोऽयमित्यस्य तद्व्यक्तिवृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थपर्य्यवमानात्तज्जातीयोऽयमित्याकारापत्तिः रित्याशङ्कते तथा सतीति । गत्वरूपजात्यवच्छिन्नाभेदविषयकत्वे सतीत्यर्थः । तज्जातीयोऽयमिति । तद्वृत्तिजात्यवच्छिन्नाभेदस्यैव तज्जातीयोऽयमिति प्रतीतिविषयत्वादिति भावः । जातित्वेति । यत्रजातित्वेनोपस्थित तद्व्यक्तिवृत्तित्वे नोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदोभासते तत्रतज्जातीयोयमिति यत्रतु तद्व्यक्तिवृत्तित्वे नैवोपस्थित गत्वावच्छिन्नाभेदस्तत्र सोऽयमित्याकार इति न तज्जातीयोऽयमित्याकार इति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्दोजन्तुसोऽयंघट इति प्रत्यभिज्ञावलाद्घटादीनांस्थैर्य्यसिद्धिः सातु घटादीनां क्षणिकत्वेऽपि घटत्वे नैक्यादेवाभेदप्रत्ययोपपत्ते र्न तत्साधिकेति स्थै

त्तिगत्वावच्छिन्नाभिन्नोऽयमित्यर्थो गकारोऽयमित्यत्र च गत्वे तद्वृत्तितानवगाहनात्तथा च सति तज्जातीयोऽयमिति स्यादिति चेन्न गत्वे जातित्वानवभासनादित्याहुः भट्टास्तु शब्दो नित्यो निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदित्याहुः तन्न उक्तदोषाच्छब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावाच्च शब्दद्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रियाग्राह्यत्वाददृष्टवदिति चेन्न अप्रयोजकत्वाच्छब्दस्य नीरूपद्रव्यत्वेन बहिरिन्द्रियग्रहणापत्तेश्च अन्ये तु वर्णो नित्योऽन्यत्व-

---

थ्यमात्रमुच्छिद्येतेति तद्व्यक्त्यभेद एव सोऽयमितिप्रतीतेर्विषयो वाच्यः तथा-चैतस्याभ्रमत्वं विनानोपपत्तिरिति यत्तु विजातीयवायुसंयोगस्य कार्य्यतावच्छेदकं कविषयकश्रावणत्वं शब्दनित्यत्वमते वाच्यम् तच्च विषयकत्वश्रावणत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहः सम्मतं तु कत्वमेवेति तत्तुच्छम् तन्मते विषयितासम्बन्धे न कव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वात् अगृहीतकत्वखत्वादिरूपजातिकशब्दस्य कोलाहलतया तत्प्रत्यक्षासङ्ग्रहेण विषयितया कत्वचत्वस्यावच्छेदकता सम्भवादिति वस्तुतस्तु तारत्वमन्द्रत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदसिद्धौ तन्नित्यत्वे मानाभावः अभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञाया असम्भवात् य एव तारस्स एव मन्द्र इति प्रतीतेस्तारत्वमन्द्रत्वयोरविरोधेऽपि तत्प्रतियोगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकं मन्द्रत्वञ्च विरुद्धमेव कत्वादिना सङ्करात् तारत्वादीनां कत्वादिव्याप्यानामननुगमेऽपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन तेषामनुगमात्तार इत्यनुगतप्रतीत्युपपत्तिः सजातीयेत्यस्य स्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः लौकिकविषयतया मन्द्रसाक्षात्कारम्प्रति स्वावच्छेदककर्णावच्छेद्यत्वरूपया समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तारस्य प्रतिबन्धकत्वमिति तारत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति नन्वत्रावच्छेदकत्वं न तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं मन्द्रबुभुत्साविरहविशिष्टतारत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तारत्वेऽपि तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वविवक्षणे च तारसाक्षात्कारम्प्रति तारबुभुत्साविरहविशिष्टमन्द्रबुभुत्साविशिष्टमन्द्रत्वेन प्रतिबन्धकतया मन्द्रत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्नैवम् मन्द्रबुभुत्साविशिष्टत्वेनैव प्र

तिबन्धकत्वात् मन्द्रत्वभुक्तत्वेनैव सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्त्याप्रतिबन्धकत्वे-तु मन्द्रासत्वेपि तारप्रत्यक्षानापत्तेर्व्युभुक्तितत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तथाच मु-ख्यविशेष्यविधयाऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्मन्द्र-त्वेनातिप्रसङ्ग इति दिक् शब्दस्य द्रव्यत्वनित्यत्व वादिभट्टमतं दर्शयति । भ-ट्टास्त्विति । निःस्पर्शेति निरुपर्शत्वं गन्धादौ व्यभिचारीति । द्रव्यत्वादिति । द्र-व्यत्वमात्रंच घटादौ व्यभिचारीति निस्पर्शद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावन-म् । उक्तदोषादिति । शब्दस्य नित्यत्वे उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्भ्रमत्वक ल्पनमपेक्ष्यैकस्याभेदावगाहिप्रत्ययस्यैव भ्रमत्वकल्पनायान्याय्यत्वादितिनित्य त्वे उक्तदोषादित्यर्थः तथाच प्रकृतानुमाने वाध इति भावः स्वरूपासिद्धिमप्या ह । शब्दस्येति । नन्वनुमानमेव शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकमित्याशङ्कते शब्दे इति साक्षादिति । साक्षात्सम्बन्धत्वञ्च संयोगसमवायान्यतरत्वम् । अप्रयोजकत्वादि-ति । अनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रतिकूलतर्कमप्याह । शब्दस्येति । नीरूपेति शब्दो द्रव्यंभवद्रूपिद्रव्यं वा भवेन्नीरूपद्रव्यम्वातत्र रूपिद्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवा-धितत्वात्नीरूपद्रव्यत्वमेवेति भावः । वहिरिति । वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-म्प्रतिउद्भूतरूपत्वेन हेतुतया शब्दस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः तथाच शब्दो यदि नीरूपद्रव्यं स्यात् वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षविषयो न स्यात् रूपिद्रव्यत्वन्तु प्रत्यक्षवाधितमिति शब्दस्य द्रव्यत्वसाधने प्रतिकूलतर्क इति भावः वर्णा-तिरिक्तो वर्णव्यङ्ग्यो नित्यश्शब्दस्स्फोटः तस्यचोत्पत्त्यादि प्रत्ययाभावात् नित्यत्वेन तं दृष्टान्तीकृत्यान्येषामपिवर्णानां नित्यत्वमिति वैयाकरणमतं दर्शयति । वर्ण इति । शब्दमात्रस्यपक्षत्वे ध्वन्यात्मकशब्दे वाधः अंशतो भा-गासिद्धिश्च शब्दत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायान्तु स्फोटेन तन्मते सिद्धसाधनमतश्शब्द इतिविहाय वर्ण इत्युक्तम् अतएव पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टा-न्तत्वमिति मतेऽपि नक्षतिरितिध्येयम् । ध्वन्यन्येति । शब्दत्वमात्रस्य ध्वनौ व्यभिचारित्वात् ध्वन्यन्येति ध्वन्यन्यत्वञ्च घटादौ व्यभिचारीतिशब्दत्वादित्यु-म् अतएवेति । उत्पत्त्यादि प्रत्यक्षेणानुमानस्य वाधितत्वात् अप्रयोजकत्वाच्चे-त्यर्थः दोषान्तरमप्याह । दृष्टान्तेति । दृष्टान्तासिद्धिमेवोपपादयति नहीति । प्रमाणेति । प्रत्यक्षादेरभावादिति भावः सः स्फोटः । वर्णकदम्बेति । वर्ण-समूहेत्यर्थः पार्थविनाशितया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया । मेलनेति ।

शब्दत्वात्स्फोट इत्याहुः तदप्यतएव निरस्तम् दृष्टान्तासि-
द्धेश्च नहि वर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसिद्धोऽस्ति नन्वस्ति स:
तथाहि पदानां वर्णसमूहरूपाणामाशुतरविनाशितया मे-
लनासम्भवादप्रत्यक्षत्वं तावदिष्टम् तथाच तदप्रत्यये कु-
तोऽर्थप्रत्ययः स्यात् अतो वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटः कश्चिदभ्यु-
पेयः यतोऽर्थप्रत्यय इति तदसत्स हि स्फोटस्तावद्वर्णव्यङ्ग्यः
तावतां मध्ये यत्किंचिद्वर्णव्यङ्ग्यो वा तावद्वर्णाभिव्यक्तिव्यङ्ग्यो
वा नाद्यः आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां तेषां मेलनासम्भ-
वात् न द्वितीयः घकारमात्रोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययेऽर्थ-
प्रत्ययापत्तेः वर्णान्तरवैफल्याच्च नान्त्यः तदसम्भवात् अथ

एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः। अप्रत्यक्षत्वमिति। पदानामिति प्राक्तने-
नान्वयिप्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वादिति भावः। तथाचेति। पदानामप्रत्य-
क्षत्वे च तदप्रत्यये पदाप्रत्यये व्याप्तग्रहस्मरणानुमित्यादेरप्यभावादिति भावः। त-
कथमिति। वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधाङ्गत्वादिति भावः त-
स्मात् पदानामप्रत्यक्षत्वात्। पदस्फोट इति। तथाच तेनैव पदार्थोपस्थिति-
रिति भावः। तावद्वर्णेति। पदघटकीभूततावद्वर्णव्यङ्ग्य इत्यर्थः तावतां पद
घटकीभूतानां तावतामित्यर्थः। तावदिति। पदघटकीभूत तावद्वर्णप्रत्यक्षव्य-
ङ्ग्यो वेत्यर्थः आशुविनाशिनां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनाम् क्रमिकाणा-
म् तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानाम्। मेलनेति। एकक्षणाव-
स्थायित्वासम्भवादित्यर्थः आशुतरविनाशिनामपि युगपदुत्पन्नानां पुरुषीयज्ञा-
नानां मेलनमस्तीति क्रमिकाणामिति क्रमिकाणामपि घटपटादीनां मेलन-
मस्तीति आशुतरविनाशिनामिति आशुतरविनाशिनोः क्रमिकयोरपि ज्ञा-
नयोर्मेलनमस्तीति आशुतरविनाशिनामिति बहुवचनोपपादनं। घका-
रेति। टकारमात्रोच्चारणेऽपीति द्रष्टव्यम्। वर्णान्तर इति। वर्णानां ना-
र्थप्रत्यये उपयोगित्वं किन्तु स्फोटप्रत्यय एव तस्य च यत्किंचिदेकवर्णेनैवोप-
पत्तेः वर्णान्तरोपादानवैयर्थ्यादित्यर्थः। तदसम्भवादिति। पदघटकीभूततावद्व-

पूर्व्वपूर्व्ववर्णगोचरसंस्कारसहचरितचरमवर्णोपलम्भस्त-
द्व्यञ्जक इति चेत्तर्हि स एवार्थप्रत्यायकोऽभवतु कृतं स्फोटेन
अथ पदप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरिति चेन्न तस्य क्रमविशेषवत्ता-
वद्वर्णगोचरत्वात् तावद्वर्णगोचरप्रत्यय एव न सम्भवतीति
चेन्न तावद्वर्णगोचरसंस्कारात्समूहालम्बनरूपतावद्वर्णगो-
चरस्मरणसम्भवात् ननु तावद्वर्णमात्रं न पदं अर्थाप्रत्यायक-
त्वादन्यथा नदीदीनयोः पदयोरविशेषापत्तेः किन्त्वानुपूर्व्वी-
विशेषविशिष्टतावद्वर्णरूपं नच तत्प्रत्ययस्सम्भवतीति चेन्नघो-

र्णाभिव्यक्तीनामेकदाऽसम्भवादित्यर्थः प्रथमं घत्वनिर्व्विकल्पकं ततः घत्वविशि-
ष्टबुद्धिः तत टत्वनिर्व्विकल्पकं तत टत्वविशिष्टबुद्धिरिति एकदा वर्णानामिव
ज्ञानानामप्याशुविनाशितया यौगपद्यासम्भवादिति भावः । तद्व्यञ्जक इति ।
स्फोटव्यञ्जक इत्यर्थः स एव पूर्व्वपूर्व्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपल-
म्भ एव कृतम् । व्यर्थं स्फोटेनेति तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किंतेनेतिन्यायेन पूर्व्वव-
र्णगोचरसंस्कारसहकृतचरमवर्णप्रत्यक्षेणैवार्थप्रत्ययोपपत्तेर्नतदन्यथानुपप-
त्त्या स्फोटकल्पनमिति भावः मास्तु अर्थप्रत्ययानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिः पूर्व्वपू-
र्व्ववर्णसंस्कारसहकृतचरमवर्णाभिव्यक्तिव्यङ्ग्येन स्फोटेन पदप्रतीतिर्जन्यत
इति पदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव स्फोटसाधिकास्यादित्याशङ्कते । अथेति । त-
त्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः तस्य पदप्रत्ययस्य । क्रमेति । स्वाव्यवहितोत्तरवर्ती यः
टः तदव्यवहितोत्तरवर्त्त्वमादिविषयत्वादित्यर्थः । न सम्भवतीति । वर्णानामाशु
विनाशितया प्रत्यक्षात्मकस्तावद्वर्णगोचरः प्रत्ययो न सम्भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्म-
कतावद्वर्णप्रत्ययासम्भवेऽपि स्मरणात्मकस्यैव तस्य सम्भव इत्याह । तावदिति ।
ननु तावद्वर्णगोचरस्मरणसम्भवेऽपि न तस्य पदरूपत्वं पदस्य तावद्वर्णमात्रा-
नात्मकत्वादित्याह । नन्विति । तावद्वर्णेति पदघटकीभूततावद्वर्णमात्रमित्य
र्थः । अर्थेति । केवल वर्णमात्रस्यार्थाप्रत्यायकत्वादित्यर्थः अन्यथा वर्णमात्रस्या
र्थ प्रत्यायकत्वे । अविशेषापत्तेरिति । दीनपदादपि नदीविषयकशाब्दबोधाप-
त्तेरित्यर्थः वर्णद्वयस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः दीनेत्यत्राप्यानुपूर्व्वास्म-
त्वादानुपूर्व्वीविशेषेति तत्प्रत्ययः आनुपूर्व्वीप्रत्ययः आनुपूर्व्वीगोचरसंस्कारा-

त्तरत्वं हि टस्यानुपूर्व्वी अस्तिच तस्य प्रत्यक्षत्वंघोत्तरं टं शृ-
णोमीति प्रतीतेरिति दिक्। नन्वर्थापत्तिरपि पृथङ् मान-
मिति हि:मानान्तरम् तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इ-
ति प्रत्ययानन्तरं दिवसाभोजिन: पीनत्वं रात्रिभोजनम-
न्तरेणानुपपन्नमिति तत्कल्पयति नचात्र प्रत्यक्षादिप्रमा-
णम् किन्त्वनुपपत्तिज्ञानम् सैवार्थापत्तिरितिचेन्न केवल
व्यतिरेकिण्यैवोपपत्ते: तथाहि देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाभु-

---

भावेन तत्स्मरणस्याप्यभावादिति भाव:। घोत्तरत्वं हीति। घाव्यवहितोत्तर-
त्वं हीतरर्थ: अनादौ संसारे सर्व्वस्यापि टकारस्य घोत्तरत्वात् अव्यवहितोत्तर-
त्वञ्च तद्वृत्तिध्वंसाऽधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्वृत्त्यधिकरणक्ष-
णध्वंसानधिकरणीभूतो य:क्षणस्तदुत्पत्तिकत्वम् यद्यप्येतस्य तत्तद्वृत्तिघटि-
तत्वादननुगमस्तथापि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्यसम्बन्धेन घवद्दत्वंबो-
ध्यम् सम्बधाननुगमस्य चादोषत्वाददोष: यत्तु टस्य घोत्तरत्वं घवृत्तीच्छादिम-
त्वं इच्छादिमत्ताच कालिकसम्बन्धेन नतु घवृत्तिज्ञानवत्त्वं तत् अपिचावुद्धात्म-
कज्ञानस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वसम्भवेन तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटकत्वासम्भ-
वादिति तन्न इच्छावत्त्वनिवेशेऽपि नदीदोनयोरविशेषापत्तेरवारणात् इच्छा-
विशेषनिवेशेच विशेषस्य दुर्निरूपत्वादिति तस्य घोत्तरत्वानुपूर्व्वीविशेषस्य प्र-
तयक्षत्वम् अलौकिकप्रतयक्षविषयत्वम्। घोत्तरंटमिति। घोत्तरत्वांशेऽलौ-
किकं टांशे लौकिकं श्रावणप्रत्यक्षंभवतीत्यर्थ:। दिगिति। पदत्वम् आनुपू-
र्व्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वं तथाच शाब्दबोधे आनुपूर्व्वीविशेषविशिष्टवर्ण-
ज्ञानत्वेन कारणत्वे वर्णविशिष्टानुपूर्व्वीविशेषज्ञानत्वेन कारणत्वमादाय
विनिगमनाविरहाद्वर्णज्ञानत्वेनानुपूर्व्वीज्ञानत्वे नच भिन्नभिन्न रूपेणैव
कारणत्वमिति सूचितम्। पृथगिति। अर्थापत्तिरपिप्रमाणम् अर्थापत्ति-
पदवाच्यमपिप्रमाणं पृथगस्तिप्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टय भिन्नमस्तीत्यर्थ: ते-
न न सिद्धासिद्धिव्याघात: तत् रात्रिभोजित्वं कल्पयति। नचात्रेति। अत्र रा-
त्रिभोजित्वज्ञाने प्रत्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादि परिग्रह: किन्त्वनुपपत्ति-
ज्ञानं प्रमाणमित्यनुषज्यते। सैवेति। अनुपपत्तिज्ञानरूपैव अर्थापत्तिरिति।

ज्ञानत्वेऽसति पीनत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा केवलमभोजीति अ-र्थापत्तिपदञ्च केवलव्यतिरेकिण एव नार्थान्तरमिति सङ्क्षे-पः अविदितकर्तृकशब्दविशेष एव ऐतिह्यं नास यदि मानं-तदा शब्द एव नोचेदप्रमाणमेव नैव युक्तं यथा । प न मानान्तर-मिति सिद्धञ्चत्वारि प्रमाणानीति ननु सर्वमिदं प्रमात्वसि-द्धौ स्यात् तदेव तावन्नसिद्धम् नहि तत्प्रत्यक्षं ज्ञानस्याती-

---

अर्थापत्तिरूपं प्रमाणमित्यर्थः तज्जन्यप्रमापि अर्थापत्तिरित्येव व्यवह्रियत इति ध्येयम् । दिवेति । पीनत्वमात्रं दिवैवभोजिनिव्यभिचारीति दिवाभोजि-त्वेसतीति अभोजित्वस्य स्वरूपासिद्धत्वाद्दिवाऽभोजित्वे सतीति विशिष्टमुपा-त्तं दिवाभोजित्वमात्रं चाभोजिनि अपीनव्यभिचारीति पीनत्वादिति । यन्नैव-मिति । यः रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाभोजित्वेसति पीनः यथा रात्रौदिवाऽ-भोजी अपीनश्चेति व्यतिरेकिणैव व्यतिरेक्यनुमानेनैव उपपत्तेः रात्रिभोजि-त्वज्ञानोपपत्तेः नार्थापत्त्याख्यं प्रमाणान्तरमुपेयमिति भावः ननु तथासति अर्थापत्तिः प्रमाणमिति व्यवहारः कथमतआह अर्थापत्तिपदञ्चेति । केव-लेति । केवलव्यतिरेकिविशेषस्यैवेत्यर्थः नन्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायवद-नुपपत्तिप्रभवतादृशज्ञानोत्तरमर्थापयामीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजाति-सिद्धौ तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वस्वीकारआवश्यकइत्यआह । सङ्क्षे-प इति । अर्थापत्तित्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वोपगमादतएव तादृशज्ञानोत्तरं नानुमिनोमीति न धीरिति दिक् ऐतिह्यप्रमाणान्तर वादिमतं दूषयितुमा-ह । अविदितेति । विशिष्यानिर्णीतकर्तृकशब्दविशेषः इतिहासादि रूपः स एव ऐतिह्यमिति व्यवह्रियते तस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति । सयदीति । शब्द विशेषः यदि प्रमाणम् यदि प्रमितिकरणं तदा शब्दएव प्रमाणं नत्वतिरिक्तं नोचेत् प्रमाणं न चेत् प्रमाणमेव न प्रमाणपदवाच्यमेव न उभयथा प्रमितिजनकत्वाजनकत्वाभ्याम् न मानान्तरम् न प्रत्य-क्षादिप्रमाणेभ्यो भिन्नं सत्प्रमाणमित्यर्थः । चत्वारीति । प्रत्यक्षानु-मानोपमानशब्दाएव प्रमाणानि नत्वतिरिक्तानीत्यर्थः इयता प्रबन्धेन प्रमाणं निरूप्य प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यत्वं साधयितुमाह । नन्विति ।

न्द्रियत्वादन्यथाज्ञानं ज्ञानं तज्ज्ञानानां ज्ञानमित्यनवस्थापत्तेः विषयान्तरसञ्चार इति गुरवः स्वप्रकाशमेव ज्ञानं घटादिकमिवस्वात्मानं स्वाधिकरणात्मानञ्च विषयीकरोति अत एव सर्व्वमेवज्ञानं घटमहं जानामीत्याकारकम् इत्थञ्च ज्ञानस्य मितिमातृमेयतयैति त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति प्रवादः इत्याहुः तन्न चक्षुर्जन्यघटज्ञानादिस्वात्मनोविषयीकर्तुमशक्यत्वाच्च न, घटादिज्ञाने विषयेन्द्रियसन्निकर्षयोरपि हेतुत्वात् नचोत्पद्यमानं ज्ञानपूर्व्वमस्तिसन्निक-

सर्व्वमिदंप्रमाकरणनिरूपणम् प्रमात्वमिति प्रमात्वज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया प्रमात्वज्ञानं विनाप्रमाकरणत्वज्ञानासम्भवादिति भावःतदेवतु प्रमात्वमेवतु कुतस्तिदम् किंजन्यज्ञानविषयः तत्प्रमात्वम् प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षगम्यमुतप्रत्यक्षं प्रमात्वप्रत्यक्षमिति वा तदर्थः। ज्ञानस्येति। प्रमात्वाश्रयज्ञानं विनाप्रमात्वज्ञानासम्भवात् प्रमात्वस्य ज्ञानघटितत्वादिति भावः ननु ज्ञानातीन्द्रियत्वमेव कुत इत्यत आह। अन्यथेति। ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे विषयतत्सन्निकर्षयोरसत्वात् ज्ञानधारैवस्यान्नतुघटपटादि विषयान्तरविषयकंज्ञानं कदाचिदपिस्यादितर्यथः अनुव्यवसायान्तरकल्पने प्रतीत्यनवस्थापत्त्या व्यवसायएवानुव्यवसायः नत्वातिरिक्त इति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति गुरुमतंदर्शयति। अत्रगुरवेति। स्वप्रकाशते भासते यत्र तादृशं ज्ञानंस्वात्मानं स्वस्वरूपं स्वाधिकरणं स्वस्यज्ञानस्याधिकरणं आत्मानंविषयीकरोतीत्यर्थः। अतएवेति। ज्ञानस्यघटादिविषयज्ञानात्मविषयकत्वादेव। इत्थञ्चेति। सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्व्वस्य ज्ञानस्य। मितीति। मितिर्ज्ञानम् माता आत्मा मेयंघटादि तद्विषयकत्वात् मितिमातृमेयानां ज्ञानस्यैकसामग्रीकत्वादिति भावः। त्रिपुटीति। त्रयाणांपुटानां समाहारः त्रिपुटीमिति मातृविषया इतियावत् तत्प्रत्यक्षतेत्यर्थः। चक्षुरिति। चक्षुर्जन्यंयत् घटज्ञानादि तेन स्वात्मनश्चक्षुर्जन्यघटज्ञानस्वरूपस्य। विषयेति। विषयस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यच हेतुत्वादित्यर्थः विषयस्यासत्वमाह। नचेति। नहीत्यर्थः उत्पद्यमानं घटज्ञानादि। पूर्वमिति। पूर्व्वभाविन

ष्टं वा कथं चाक्षुषाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जायते चाक्षुषादिज्ञाने उद्भूतरूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादन्यथाऽऽकाशस्यापि चक्षुषाग्रहापत्तेः भट्टास्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञातताख्यं फलं जनयतीति निरूढं तेनैवानुमेयज्ञानमित्याहुस्तदपि नज्ञाततायां निरस्तत्वाज्ज्ञानरूपस्य साध्यस्याप्र-

---

एव कारणत्वादिति भावः सन्निकर्षस्यासत्वमाह । सन्निकृष्टश्चेति । यत्र विषयतया प्रत्यक्षं तत्पूर्वक्षणे तत्रविषयस्य सन्निकर्षस्यचापेक्षणीयत्वेन उत्पद्यमाने तत्र तत्पूर्व्वक्षणावच्छेदेन तयोरभावात् अवच्छेद्याधिकरणे सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारादिति भावः ननु तन्मते ज्ञानेन्द्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वानभ्युपगमेन विषयतत्सन्निकर्षाद्यघटितायाएवसामग्रीव्याप्तेरुपगमाद्‌ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वेबाधकाभावः नचेच्छादिप्रत्यक्षानुरोधेनात्मसमवेतमानसत्वावच्छिन्नम्प्रति मनस्संयुक्तसमवायस्य हेतुतया ज्ञान प्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणावच्छेदेन कार्य्याधिकरणे कारणाभावस्यैव व्यभिचारतयाऽवच्छेद्याधिकरणेऽसम्बन्धस्यानवच्छेदकतया कार्य्याधिकरणेज्ञाने पूर्व्वक्षणावच्छेदेन कारणसत्वस्यैवकारणाभाव सत्वस्याप्यनङ्गीकारेण व्यभिचारासम्भवादित्यत आह कथञ्चेति। चाक्षुषादीत्यादिनास्पार्शनपरिग्रहः स्पार्शनेऽप्युद्भूतरूपस्य प्रयोजकत्वात् वायोरप्रत्यक्षत्वादितिभावः। अन्यथेति। रूपशून्यसम्बन्धस्यापि चक्षुषाग्रहे चक्षुरित्युपलक्षणं त्वचापि ग्रहापत्तेरित्यपिद्रष्टव्यम् । केचित्तु चाक्षुषादीत्यादि पदात्स्पार्शन परिग्रहः उद्भूतरूपवतइत्युपलक्षणमुद्भूतस्पर्शवतदत्यपिद्रष्टव्यम् । स्पार्शने उद्भूतस्पर्शवत एव द्रव्यस्ययोग्यत्वादितिभावः तेन नात्मनोघटादि स्पार्शनेऽपि भानसम्भवं इति व्याचक्रुः ज्ञानं न प्रत्यक्षं अनवस्थापत्तेः किन्त्वनुमिति ग्राह्यमिति भट्ट मतमाह। भट्टास्त्विति। स्वविषये ज्ञानविषये घटादावित्यर्थः। ज्ञाततेति। ज्ञातो घट इति प्रतीतेरितिभावः तत्र चज्ञानंनिमित्तकारणंघटादिकं समवायिकारणमसमवायिकारणन्तु नापेक्षितं भावकार्य्यस्य सा समवायिकारणकत्वमितिनियमस्यतु तैरनङ्गीकारादिति बोध्यम् तयैव ज्ञाततयैव ज्ञाततायां इति नष्टे घटेऽपि ज्ञातोघटइतिप्रतीतिस्त-

सिद्धावनुमानासम्भवाच्च उच्यते मनसैवज्ञानं गृह्यते योग्यत्वा-
त् नचैवं तज्ज्ञानमपिस्यादेवं तज्ज्ञानमपीत्यनवस्था वि-
षयान्तरसञ्चारसामग्र्याः प्रतिबन्धकस्यचित्ज्ञानस्यम-
नसाऽग्रहणात्प्रतिबन्धकत्वे किंनियामकमिति चेत् फलानु-
दयएवेति सङ्क्षेपः तथापि तस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते न
तदनुमानं गृहीतुं शक्यं साध्याप्रसिद्धेः अत्र भट्टाः ज्ञाततया
ज्ञानानुमितिर्ज्ञायमानाप्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्या-

त्वसमवायिकारणस्य घटस्यासत्वेन ज्ञाततायाजननासम्भवात् स्वरूपसम्बन्ध-
रूपंज्ञानविषयत्वमेव ज्ञातो घट इति प्रतीतिविषय इति ज्ञाततायां प्रमाणा-
भावेन तेन हेतुना ज्ञानानुमानासम्भवादिति भावः साध्याप्रसिद्धिमप्याह । ज्ञा-
नरूपस्येति । साध्यप्रसिद्धिर्हि अनुमानाङ्गम् प्रकृतेतु ज्ञानरूपस्य क्वचिदप्यप्र-
सिद्धत्वाज्ज्ञाततायां तन्निरूपितव्याप्तेरग्रहणतया तदनुमानसम्भव इतिभावः त-
स्मादज्ञानस्याप्रत्यये तद्घटितमूर्त्तिकस्य प्रमात्वस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति पूर्व्वपक्षे स-
माधानमाह । उच्यत इति । योग्यत्वात् मनसो योग्यत्वात् नचैवं ज्ञानस्यम-
नोयोग्यत्वे तदज्ञानमपि ज्ञानज्ञानमपि एवं तदज्ञानज्ञानमपि ज्ञानज्ञानज्ञान
मपि। अनवस्थेति । सर्व्वत्रविषयतत्सन्निकर्षरूपायास्सामग्र्यास्सत्वादितिभावः
उत्तरयति । विषयान्तरेति । घटादिविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनेत्य-
र्थः मानससामग्र्यादुर्व्वलत्वादिति भावः । फलेति । सर्व्वत्रमानससामग्र्यास्स
त्वेनेतरसामग्र्यपेक्षया तस्या एव दुर्व्वलत्वोपगमादितिभावः शङ्कते । तथा-
पीति। तथापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षगम्यत्वेऽपि तस्यज्ञानस्य तत्प्रामाण्यमनुमानेन इदं
ज्ञानं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरूपेण । साध्येति ।साध्यस्य प्रामाण्य-
स्य । ज्ञाततयेति। घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यादिना ज्ञानविधेयकानु-
मितिर्ज्ञायमाना घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि विषयीकरोती-
त्यर्थः ततः ज्ञानमात्रनिरूपितव्याप्तेः नतु तत्प्रमात्वमपि तस्यज्ञानस्य प्रमात्व-
मपि सिद्ध्येदित्यनेनान्वयि ननु ज्ञानत्ववत् प्रमात्वग्रहे बाधकाभाव इत्यतआ-
ह। साध्यतेति। ननु रूपान्तरेण नतु साध्यतावच्छेदकरूपेण ननु तद्विधेयकानु-
मितौ तद्व्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुः नतु तद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयकानुमितौ इतिरू

क्तत्वं ज्ञाततया हि ज्ञानमात्रस्य व्याप्तिर्गृहीता प्रमात्ववि-शिष्टस्य वा नाद्यः ततो ज्ञानमात्रं सिध्येन्नतु प्रमात्वमपि साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यं व्याप्त्यासिध्येन्नतुरूपान्तरेण अन्यथा वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानद्रव्यत्वेन दीपत्वेन वा दह-नसिद्ध्यापत्तेः नान्त्यः व्यभिचारात्साध्याप्रसिद्धेश्च गुरवस्तु-स्वप्रकाशमहिम्ना स्वनिष्ठप्रामाण्यमपि सिध्यतीत्याहुः त-न्न स्वप्रकाशताया असिद्धेः किञ्चैवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽ-पि न स्यात् ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयान्निश्चिते च संशयायो-

---

पान्तरेणापि तज्ज्ञानमतआह। अन्यथेति। अन्यथा साध्यतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमितौ भाने। दहनेति। इदन्तु लाघवज्ञानेतर बाधातिरिक्तस्थले बोध्यम् तेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शादपि महानसीय वह्नौलाघवमिति लाघवज्ञानबलान्महानसीय वह्निभिन्नवह्न्यभाववानितीतर बाधज्ञानबलाच्च महानसीयवह्नित्वादिनाऽनुमितावपि न क्षतिः तत्र वह्नित्वादिना महानसी-यवह्निभानोपगमे पर्व्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयापत्तेरितिध्येयम्। व्यभिचारादिति। भ्रमाहितज्ञाततायां व्यभिचारादित्यर्थः नच ज्ञानतेव प्रमिततापि स्वीकार्य्येति वाच्यम्। एवं सत्यप्रमिततामपि स्वीकृत्याप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तेरिति एवं प्रमात्वस्य कुत्रापिदुर्ग्रहत्वेन तद्धर्मविशिष्टनिरूपित व्याप्तेरपिदुर्ग्रहत्वमाह साध्येति। स्वमिवेति। ज्ञानमिवज्ञ-प्रामाण्यमपि स्वनिष्ठं प्रामाण्यमपि विषयी भवतीति मितिमात्रमेवरूपाद्यनुपुटीप्रत्यक्ष वादि मते घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमपि भासतएवेति भावः। स्वप्रकाशतायाइति। विषयतत्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुतया स्वस्मिन्स्वविषयकत्वासम्भवादितिभावः। किञ्चैवमिति। एवं प्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्वे। ज्ञानइति। इदं ज्ञानं प्रमा नवेतिप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः ननु तत्र प्रामाण्यानिश्चयान्न संशयानुपपत्तिरतआह। ज्ञानग्रहइति। निश्चयात् प्रामाण्यस्य निश्चयात् अयं घट इति ज्ञानोत्तरंहि इदंज्ञानं प्रमा नवेति प्रामाण्यसंशयः तत्रायंघट इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयकत्वेन स्वनिष्ठ-

गाद्ग्रहे स्वप्रकाशतावाद्यात्तादृग्धर्म्मिज्ञानाभावाच्च समानध-
र्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयहेतुतावधा-
रणात्। मुरारिमिश्रास्तु तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं
प्रामाण्यम् तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते तथाहि घटत्व-
वाँस्तावदनुव्यवसायोपनीतः अतः तद्विशेष्यकतासंसर्गरूपा-
ज्ञाने मनसा गृह्यते तद्विशेषणस्य तद्वतः पूर्व्वमुपस्थितत्वात्
नहि मनसो बहिरर्थे प्रकाशकताऽसामर्थ्यमुपनयस्य सहका-
रेण तस्य बहिरर्थप्रकाशकत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यसू-

प्रामाण्यस्यापि निश्चयादितिभावः निश्चिते प्रामाण्ये संशयायोगात् प्रामाण्यस्य
संशया योगात् तन्निश्चयस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादितिभावः ननु यत्र
प्रामाण्यसंशयस्तत्र जातमपि घट ज्ञानं न स्वविषयकमिति तत्र प्रामाण्याग्र-
हेन दोष इत्यत आह। अग्रह इति। ज्ञानस्याग्रहे इत्यर्थः। स्वप्रकाशतायामिति।
यदि तत्र घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटी प्रत्यक्षताव्याघात इत्यर्थः तुष्य-
तु दुर्ज्जन इतिन्यायेनाह। धर्म्मीति। इदं ज्ञानंप्रमा नवेतिसंशये घटज्ञानरू-
पधर्म्मिज्ञानाभावात्तद्धर्म्मिकप्रामाण्य संशयासम्भवादिति भावः ननु तद्धेतो-
रिति न्यायेन धर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वं नतु धर्म्मिज्ञानस्येत्यत आह।
समानेति। तत्कोटि साधारणधर्म्मवत्तया धर्म्मि ज्ञानस्य तत्कोटिसंशयहेतु-
त्वावधारणादित्यर्थः। अन्वयेति। तुरगादौ वेगेन गच्छतोऽनेकवृक्षेन्द्रिय स-
न्निकर्षेऽपि यस्यैव धर्म्मिणो ज्ञानं तत्रैव पनसत्वादिसंशयो नान्यत्रेति संशयो
धर्म्मिनियमार्थं धर्म्मिज्ञानहेतुत्वादितिभावः नच तत्रापि विषयसाहाय्यादेरे-
व धर्म्मिज्ञानहेतुत्वमुपेयं तदेव संशयहेतुरितिवाच्यम्। तथापि यत्कोट्यासह भू-
यस्सहचारी यस्मिन् धर्म्मे गृहीतः यत्कोटिसहचरितानेकधर्म्मोपलम्भो वा
यत्र तद्धर्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशयम्प्रति हेतुतया यद्विशेष-
योरिति न्यायेन संशयसामान्ये धर्म्मिज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रामाण्यांशे उभयको-
टिकसंशयम्प्रति धर्म्मिज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथाच धर्म्मिज्ञानस्य सं-
शयहेतुतया संशयपूर्व्वं ज्ञानग्रहस्यावश्यकत्वेनच प्रामाण्यस्य विषयीकरणे सं-
शयायोगः अविषयीकरणेतु तदप्रामाण्याग्राहक यावद्ज्ञानग्राहकसामग्री-

लभूतं ज्ञानं कथञ्चाऽनुव्यवसाये विषयभानं घटत्वमपि व्यव-
सायोपनीतमतस्तत्प्रकारताविषये तावत्सुग्रहेत्युभयस्यैकत्र ग्र-
हेण गृहीतप्रामाण्यमिति तदपि न एवंहि तद्वद्विशेष्यकत्वं
तत्प्रकारकत्वञ्च गृहीतं नचैतावदेव प्रामाण्यं किन्तु तद्वद्वि-
शेष्यकत्वविशिष्ट तत्प्रकारकत्वम् नच तद्वद्विशेष्यकत्ववैशि-

ग्राह्यत्वरूपंस्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः तच्च तद्वद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्र-
कारकत्वरूपं प्रामाण्यञ्च । प्रथमेति । ग्राह्यप्रामाण्याश्रय विषयकेनघटमहंजा-
नामीत्याकारकप्राथमिकज्ञानेनेत्यर्थः विशेष्यकत्वप्रकारकत्वांशग्रहेऽविवादात्
प्रामाण्यग्रहस्तद्वत्वग्रहपर्य्यवसन्न इति तद्ग्रहमेवादावुपपादयति । तथाहीे-
ति । व्यवसायेति व्यवसायएवात्र प्रत्यासत्तिरितिभावः अतः घटत्ववतः प्रागु-
पस्थितेनेत्यर्थः तद्वद्विशेष्यकताघटत्ववद्विशेष्यकता संसर्गतारूपाघटत्ववद्वि-
शेष्यकतासम्बन्धेन ज्ञानोपरिभासते विशेषणस्यतद्वतः घटत्ववतः इदन्तु मा-
मान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वादनुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारकत्व-
योर्भानानुपगमाभिप्रायेण वस्तुतो प्रतियोगित्वयोरिवानुपस्थितयोरपि तयोः
प्रकारतया भाने बाधकाभाव इति ध्येयम् । नचेति । वह्निः पदार्थविषयक
ज्ञानासामर्थ्यम् अन्यथोऽभयस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तेरिति भावः अन्य-
था उपनयसहकारेण वह्निर्विषयकज्ञानजननासामर्थ्यं । क्वचीति । वाक्यप्र-
योगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया मनमेव तत्र वाक्यार्थज्ञानादिति भावः अ-
नुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये । विषयेति । घटादेर्भा-
नमित्यर्थः घटत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहमुपपाद्य घटत्वप्रकारकत्वग्रहमुपपादयति
घटत्वमपीति विषये विषयावच्छेदेन । सुग्रहेति । संसर्गरूपासुग्रहेत्यर्थः उ-
भयस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य च एकत्र ज्ञाने ग्रहेण ग्रहस-
म्भवेन एवंहि उक्तप्रकारेण हि एतावदेव तद्वद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेव ।
किन्त्विति । अन्यत्र घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्यान्यत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च प्रामा-
ण्यापत्तेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्व विशिष्टं तत्प्रकारकत्वमेव
प्रामाण्यस्वरूपमितिभावः । पूर्व्वमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा-
दिति भावः विशेष्यताप्रकारतयोः प्रकारतया भानस्यैव प्रामाण्यभानतया

ष्टमनुव्यवसायो गृहीतुमर्हति तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमनुपस्थितेः संसर्गविधया हि विशेष्यताप्रकारता च भासते किञ्चैतदपि न प्रामाण्यम् वह्निगुञ्जयोर्गुञ्जावह्नि इति भ्रमेऽतिव्याप्तेः आस्तां हि तत्र वह्निविशेष्यकत्वं वह्नित्वप्रकारकत्वञ्च किन्तु तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्युक्तम् नचावच्छेद्यावच्छेदकभावः प्रथमं गृहीतुं शक्यः तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमप्रतीतेः अत्रोच्यते आस्तां तावत् प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहो द्वितीयेन तु तस्यास्तद्वद्विशेष्यक-

संसर्गविधया तज्ज्ञानेऽपि न प्रामाण्यभानमितिभावः ननु प्रकारताविशेष्यतयोः संसर्गतया भानेनैव प्रामाण्यभानं वाच्यमतआह । किञ्चेति । एतदपि तद्वद्विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि । वह्नीति । यत्र वह्नौ गुञ्जात्वस्य गुञ्जायाञ्च वह्नित्वभ्रमस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः अतिव्याप्तिमुपपादयति । आस्तांहीति । वह्निविशेष्यकत्वं गुञ्जात्वप्रकारकत्वावच्छेदेन गुञ्जाविशेष्यकत्वावच्छेदेनच वह्नित्वप्रकारकत्वम् । किन्त्विति । तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमित्यनुषज्यते वह्निगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जापुञ्जवह्नीतिभ्रमेच गुञ्जाविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्व सत्त्वेऽपि वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः । तद्वदिति । प्रकारतया संसर्गतया वा विशेष्यकत्वस्य प्रकारकत्वस्य चानुव्यवसाये भानेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारनिर्णयस्य हेतुतया तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारकनिर्णयं विना तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वरूप प्रामाण्यभानं सम्भवतीतिभावः स्वमतेन प्रामाण्यग्रहमुपपादयति अत्रोच्यतइति । द्वितीये नत्विति । अनुव्यवसायेनेत्यनुषज्यते प्रथमं अयंघट इति ज्ञानं ततो ज्ञानज्ञानत्वे इति निर्विकल्पकं ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्ततो व्यवसायस्य नष्टत्वाद्घटोऽयमिति व्यवसायस्य घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्तेनप्रामाण्यंगृह्यत इत्यर्थः । उपस्थितेरिति । तथाच तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वग्रहे बाधकाभाव इति भावः अवच्छिन्नत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपं बोध्यम् । नचैवमिति । धर्म्मिज्ञा-

त्वस्य पूर्वं प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेः नचैवं प्रामाण्यस्यानु-
व्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यम् दोषव-
शाद्धि प्रामाण्यं नानुव्यवसायेन गृहीतं तत्र संशयसम्भवा-
त् अन्यथा पुरुषत्वसंशयोऽपि न स्यात्तस्य चक्षुर्जन्यत्वात् न-
चैवं प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वभङ्गः असति प्रतिबन्धके या-
वत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं हि सिद्धमते स्वतोग्राह्यत्वं त-
च्च न प्रथमानुव्यवसायेनाग्रहात् एवञ्च साध्यप्रसिद्धावनुमान-

नच संशयहेतुतया ज्ञानधर्मे प्रामाण्यग्रहात् संशयो न स्यादित्यर्थः। दोषेति। अनभ्यासदशापन्नत्वरूपदोषेत्यर्थः। संशयेति। प्रामाण्यसंशयेत्यर्थः ननु सामग्रीसत्त्वे कुतो न निश्चय इत्यत आह। अन्यथेति। तस्येत्यस्य तेनाप्यग्रहे इत्यर्थः तस्य पुरुषत्वस्य चाक्षुषसामग्रीसत्त्वे पुरुषत्व चाक्षुषसामग्रीसत्त्वे पुरुषत्व चाक्षुषोत्पत्तौ पुरुषत्वसंशयो न स्यादित्यतस्तत्संशयजनकदोषस्य निश्चयविघटकत्वं वाच्यमिति भावः नचैवम् असतीत्यपि अनुव्यवसायग्राह्यत्वे उत्तरयति असतीति। यावदिति। स्वाश्रयाः प्रामाण्याश्रयाः तदनुव्यवसाययावन्तस्तद्ग्राह्यत्वं सिद्धमते स्वतस्त्वमित्यर्थः द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्नैयायिकमते सिद्धसाधनमतो यावदिति प्रामाण्याभाववत्तानिश्चयकाले प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणायासतीति प्रतिबन्धक इति इत्थञ्च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकाभाववति यावत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं सिद्धमते स्वतस्त्वं बोध्यम्। तच्च दृष्टं स्वतोग्राह्यत्वञ्च नास्मन्मते इति विशेषः एवञ्च द्वितीयानुव्यवसायेन क्वचित्प्रामाण्यग्रहेऽपि च साध्यप्रसिद्धौ प्रामाण्यरूप साध्यप्रसिद्धौ तद्ग्राहकम् प्रामाण्यग्राहकम्। इदमिति। द्वितीयानुव्यवसायेनागृहीत प्रामाण्यकपुरुषज्ञानमित्यर्थः प्रमापुरुषत्ववदिति पुरुषत्वप्रकारकम्। करादिमतीति। करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमे व्यभिचारवारणाय करादिमद्विशेष्यकत्वे सतीति पुरुषविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणाय पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावनम्। सम्प्रतिपन्नवत् द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीतप्रामाण्यकपुरुषज्ञानवदित्यर्थः पुरुषज्ञानभिन्नस्य दृष्टान्तत्वं चान्वयदृष्टान्ताभावादव्यतिरेकीत्याह। यद्वेति।

मपि तद्ग्राहकम् तद्यथा इदं पुरुषज्ञानं प्रमाकरादिमिति-
पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् यद्वायन्नैवं तन्नैवं
यथा घट इति केवलव्यतिरेकी अन्ये तु प्रथमसप्रामाण्याभा-
व एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणासाध्यं नच साध्याप्रसिद्धिः
नहि व्यतिरेकिणासाध्यहेत्वोर्व्याप्तिर्गृह्यते किन्तु सामाव
हेत्वभावयोः किं तदप्रसिद्धया नच साध्याप्रसिद्धौ तदभावाप्र-

यद्वपुरुषत्ववति पुरुषत्व ज्ञानं तन्न करादिमतिपुरुषत्वज्ञानं यथा स्थाणौपुरु-
षत्वभ्रम इति व्यतिरेकीत्यर्थः । प्रथममिति । द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्य-
गृहात्पूर्वं तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपभावरूपा प्रामाण्याभावएव व्यति-
रेकिणासाध्यतइत्यर्थः तदप्रसिद्धया साध्याप्रसिद्धया तदभावाप्रसिद्धिः साध्या-
भावाज्ञानं तस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् अप्रामाण्यरूपत्वात् । न-
चेति । नहीत्यर्थः तथाच तदभावत्वेनैव ज्ञानंप्रतियोगिज्ञानकारणमिति भा-
वः नन्वेवं कथमप्रामाण्याभावानुमितिरत आह । एवञ्चेति । यद्व्यापकतया
यस्यभावरूपा प्रामाण्यस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते तेन हेतुनातस्याभा-
वः अप्रामाण्यस्याभावोऽसिध्यतीति अप्रामाण्याभावज्ञानं विनाप्यप्रामाण्या-
भावानुमितिरिति भावः । नचसाध्येति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा-
दिति भावः । अप्रामाण्येति । ज्ञानेऽप्रामाण्याभाव इत्याकारिकायामित्यर्थः
साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिति भावः । आस्तामिति । प्र-
थमसप्रामाण्याभावानुमितिरास्ताम् तद्वतीति । उक्तैवेति । द्वितीयानुव्यव-
सायेन प्रामाण्यगृहानन्तरमन्वयिना प्रामाण्यानुमितिरेकगतिरित्यर्थः अथ-
भावः निष्फलप्रवृत्तिप्रति गृहीतप्रामाण्यकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽभावरूपप्रा-
माण्यनिवेशे गौरवात् भावरूपं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमेव निवेश-
नीयम् । तस्यच प्रथमं साध्याप्रसिद्ध्यादिना दुर्ग्रहत्वान्नानुमानेन प्रथमंप्रवृ-
त्युपयोगिप्रामाण्यगृह इति ननु ज्ञानं हि द्विविधं तदभाववति तत्प्रकारकं
तद्वतितत्प्रकारकंच तत्र तदभाववतितत्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामाण्याभाव-
स्सिध्यत्तद्वति तत्प्रकारकत्वमादायैवपर्य्यवस्यति । व्यापकतानवच्छेदकरूपेण
भानानुपगमेतु तत्प्रकारके तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तदभावादिभे-

सिद्धिः प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वादभावज्ञानस्येति वाच्यम् तस्य प्रतियोगिरूपत्वात् नच प्रतियोगिज्ञानेऽप्यभावज्ञानं कारणं प्रमाणाभावात् एवंचज्ञानव्यापकतया हेत्वभावोगृहीतत्तेन हेतुना तदभावसिद्ध्यतीति नच साध्याज्ञाने कथं त-

---

द्विशेष्यकत्वाभावमात्रपर्य्यवसायितया तदभाववद्विशेष्यकत्वेसति तद्विशेष्यकत्वेन हेतुना तद्वतितत्प्रकारकत्वं तद्वद्विशेष्यकत्वमात्रं पर्य्यवसन्नं सिध्यतीति चेन्न तथापि तद्वद्विशेषप्रकत्वरूप साध्याप्रसिद्धेः। प्रागभावीयसंस्कारादद्दष्टविशेषोद्बोधकसहकृततात् स्मृत्युपगमेतु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपान्वयेनैवोपपत्तौ किमनयाकुसृष्ट्याअपूर्व्वं चैतत्वादिघटित प्रामाण्यग्रहे प्रागभावीयसंस्कारासम्भवाच्च नकिञ्चिदेतत् किञ्चप्रामाण्याभावरूपमपि प्रामाण्यं प्रथमं हेतज्ञाने दुर्ग्रहमित्याह । किञ्चेति। करादिमद्विशेष्यकत्वेसति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वं हेतुः अप्रामाण्याभावग्रहे हेतुः केनग्राह्यं किंजन्यज्ञानविषयः । अनुव्यवसायेनेति । उक्तान्यायेन द्वितीयानुव्यवसायेनेत्यर्थः तत्प्रकारकत्वग्रहः पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहः । यत इति । करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वग्राहकेणानुव्यवसायेन पुरुषत्ववतिपुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहसम्भवादित्यर्थः तमपहाय हेतुग्राहकेण पुरुषत्ववतिपुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहमपहाय । एषकुसृष्टीति । अनुव्यवसायेन करादिमद्विशेष्यकत्वेसति पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहेसति तेन प्रामाण्यानुमानमिति अनुमानकुसृष्यादर इत्यर्थः सर्व्वज्ञानानां यथार्थत्वात्तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रमात्वमिति प्राभाकरमतं दर्शयति । अन्ये त्विति । तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवेत्येवकारेण तद्वतीत्यस्यव्युदासः । नचेति । शुक्ताविदंरजतमिति ज्ञानस्यापि रजतत्वप्रकारकत्वेन तदपि रजतत्वांशे प्रमास्यादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । रजतत्वप्रकारक शुक्तिज्ञानासिद्धेरित्यर्थः तदसिद्धिमेव विवृणोति । नहीति । शुक्तौ रजतत्वं नास्तीति कथं तत्ररजतत्वप्रकारकंज्ञानम् । विषयाभावेन लौकिकप्रत्यक्षायाभावादिति भावः मानमस्ति प्रमाणमस्ति व्यवहारानुपपत्तिरेव मानमिति शङ्कते । कथन्तर्हीति । रजतत्वप्रकारक शुक्तिज्ञानासद्भावित्यर्थः व्यवहारः शब्दप्रयोगः तत्र व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । तन्नेति । व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकासंसर्गाऽग्रह एव व्यवहारकारणं नतु व्यवहर्त्तव्यता वच्छेद-

द्विशिष्टज्ञानरूपानुमिति: अप्रामाण्याभावविशेष्यकायाएवानुमितेरभ्युपगमादित्याहु: आस्तां तत्तथापि तद्वतितत्प्रकारकत्वग्रहे उक्तैवगति: किञ्च करादिमतिपुरुषत्वज्ञानं केनग्राह्यं अनुव्यवसायेनेति चेत्तर्हि पुरुषवतितत्प्रकारकत्वग्रह: केनवार्य्यं तां यतस्तद्ग्रहसमयएवैव कुसृष्टयादर इति अन्येतु तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवप्रामाण्यम् । नच रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानमपिप्रमाणं स्यात्तदसिद्धे: नहियत्र यन्नास्ति तत्तत्प्रकारकज्ञाने मानमस्ति कथंतर्हि शुक्ताविदं रजतमिति व्यवहार इतिचेत् तत्र व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदक रजतत्वासंसर्गाग्रहात् रजतत्वप्रकारकाशुक्तौ प्रवृत्तिरपि तत्रेष्टताव-

---

कप्रकारकंज्ञानं कारणमितिभाव: ननु प्रवृत्तिम्प्रति पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया शुक्तिगोचररजतत्वज्ञानाभावे कथंतत्र रजतार्थिप्रवृत्तिरतआह । रजतत्वेति । तत्रेष्टतेति पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव प्रवृत्तिहेतु: नत्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्धेतोरिति न्यायादिति भाव: । अथेति । भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यसत्यरजतस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणात्कथं तेनविनाभ्रान्तप्रवृत्तिरिति भाव: तेन विनाशुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानेनविनाशुक्तौप्रवृत्ति: रजतार्थिप्रवृत्ति: । तथापीति । प्रामाण्यस्थलेऽपीत्यर्थ: । रजतत्वेति । पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यर्थ: नत्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येतिभाव: । अविशेषादिति । कारणविशेषएवहि कार्य्यविशेषेनियामक: तथाच तदविशेषात्कथं प्रवृत्तेस्सम्वादित्वविसम्वादित्वनिर्व्वाह: मन्मतेच प्रवृत्तिसामान्ये इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सम्वादिप्रवृत्तिम्प्रति इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रमात्वेनविसम्वादिप्रवृत्तिम्प्रतिच इष्टतावच्छेदकप्रकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वमित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भाव: सम्वादिनीविषयसम्वादिनी अवाधितविषयेति यावत् एवं विसम्वादिनी वाधितविषयेत्यर्थ: । तद्वतीति । सत्यरजतस्थले रजतत्ववतिरजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वात्सम्वादि प्रवृत्ति: शुक्तिरजतस्थलेतु रजतत्वाभाववतिरजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वादविसम्वा-

च्छेदकरजतत्वस्यासंसर्ग्गाग्रहात् अथ रजतप्रकारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमास्थले कारणं क्लृप्तम् तथाच कथं तेन विनाशुक्तौप्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न तत्रापि रजतत्वासंसर्ग्गाग्रहस्य हेतुत्वात् अन्यथासंसर्ग्गाग्रहस्याविशेषात् क्वचित्संवादिनी प्रवृत्तिः क्वचिद्विसंवादिनीति कुतोऽनियम इति चेन्न तद्वति तत्संसर्ग्गाग्रहस्य तत्प्रकारकत्वसम्वादित्वं तदभाववति तदसंसर्ग्गाग्रहस्य तत्प्रकारक विसम्वादित्वं प्रवृत्तौ हेतुत्वात् अत्रोच्यते लाघवाद्रजतत्व संसर्ग्गाग्रहो रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुर्न्न तु रजतत्वासंसर्ग्गाग्रहो गौरवात् नच शुक्तौ तदसम्भवः विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रिय

दिनी प्रवृत्तिः अतएव मन्वादिप्रवृत्तौ अविद्यमानासंसर्गाग्रहः विसम्वादिप्रवृत्तौ तु विद्यमानासंसर्गाग्रहो हेतुरिति गायन्ति अविद्यमानो योऽसंसर्गस्तदग्रहः विद्यमानो योऽसंसर्गस्तदग्रह इति च तदर्थोऽवसेयः। लाघवादिति। इष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहत्वापेक्षया कारणतावच्छेदकलाघवात् इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः एतेन तद्वतो रितिन्यायोऽपि परास्तः अवच्छेदकलाघवेन तन्न्यायस्याप्रयोजकत्वात्। अनुमितौ परामर्शवदिति। तदसम्भवः रजतत्वसंसर्गाग्रहासम्भवः समाधत्ते। विशेषणेति। अत्रापि भ्रमस्थलेऽपि तयोः शुक्तिरजतत्वयोः। असंसर्गाग्रहश्चेति। सच दोषाधीन इति भावः। रजतत्वेन्द्रियेति। पुरोवर्त्तिनि रजतत्वाभावेन संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। कथमिति। तत्प्रकारकम् रजतत्वप्रकारकन्तत्प्रकारकमिति तु प्रकृताभिप्रायेण सन्निकर्षस्य सामान्यतः रजतत्वप्रत्यक्ष एव हेतुत्वादित्यवसेयम्। सन्निहितमिति। प्रत्यक्षं हि द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च प्रकृते संयुक्तसमवायरूप लौकिकसन्निकर्षाभावाल्लौकिकप्रत्यक्षविरहेऽपि ज्ञानलक्षणारूपालौकिकसन्निकर्षसत्वादलौकिकप्रत्यक्षे बाधकाभाव इति भावः। रजतत्वेति। शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं प्रत्यक्षमित्यर्थः तच्चैव शुक्तौ रजतत्व प्रकारकप्रत्यक्ष एव। तत्प्रकारकेति। शुक्तौ रजतत्वप्रकारिकाप्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्तौ तु इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-

सन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रह इत्येवहिविशिष्टज्ञाने हेतुः। अस्ति चात्रापि विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं विशेष्यशुक्तीन्द्रियसन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रहश्च अथ रजतत्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्कथं तत्प्रकारकं प्रत्यक्षमिति चेत् सन्निहितं यत्र रजतं तत्र संयुक्तसमवायद्वयान्यतरस्यान्यस्य सन्निक… …सत्त्वात् ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वे किं मानमिति चेत् रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षमित्यत्रेह तत्रैव किं मानमिति चेत् तत्प्रकारक प्रवृत्तिरिति सङ्क्षेपः॥ इति श्रीतार्किक श्री जानकीनाथभट्टाचार्य्य विरचिता न्यायसिद्धान्तमञ्जरी समाप्ता॥

याव्यवस्थापितत्वादिति भावः इदं रजततया जानामीत्यनुव्यवसायोऽपि शुक्तिगोचररजतत्वप्रकारक प्रत्यक्षसाधकोऽवसेय इति॥

अतिकष्टं यतर्के यत्सृदृष्टं स्फुरितंमम।
सिद्धेश्वरीपदद्वन्द्व वरभ्यैतद्विजृम्भणम्॥ १॥

धीमताविश्वनाथेन काश्यांसमुदपादियः।
तस्यश्रीकण्ठकृतिनः कृतिः कलयतां मुदम्॥ २॥

विश्वनाथात्मजदीक्षित श्रीकण्ठ शर्म्म विरचिता
प्रकाशाभिधा सिद्धान्तमञ्जरी दीपिका
समाप्ता॥

——§——§——

१८८

